

PTE 3821

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE "N. IORGĂ"

REVISTA ISTORICĂ

Fondator N. Iorga

Serie nouă, Tomul XIV, 2003

Nr. 5-6
septembrie - decembrie

ACADEMIA ROMÂNĂ
INSTITUTUL DE ISTORIE „N. IORGĂ“

COLEGIUL DE REDACȚIE

CORNELIA BODEA (*redactor șef*), IOAN SCURTU (*redactor șef adjunct*),
NAGY PIENARU (*redactor responsabil*), VENERA ACHIM (*redactor*)

„REVISTA ISTORICĂ“ apare de 6 ori pe an.

La revue „REVISTA ISTORICĂ“ paraît 6 fois l'an.

„REVISTA ISTORICĂ“ is published in six issues per year.

REDACȚIA:

NAGY PIENARU (*redactor responsabil*)
VENERA ACHIM (*redactor*)
IOANA VOIA (*traducător*)
MIHAELA VLĂDULESCU (*tehnoredactor*)

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb, precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa redacției revistei:

„REVISTA ISTORICĂ“,
B-dul Aviatorilor, nr. 1, 011851 - București,
Tel. 212.88.90
www.dacoromanica.ro

REVISTA ISTORICĂ

SERIE NOUĂ

TOMUL XIV, NR. 5 – 6

Septembrie – Decembrie 2003

S U M A R

GHEORGHE I. BRĂTIANU – ISTORICUL, DIRECTORUL DE INSTITUT ȘI OMUL POLITIC

CORNELIA BODEA, Gheorghe Brătianu – profesor universitar și director al Institutului de Istorie Universală	5 - 11
STELIAN BREZANU, Gheorghe I. Brătianu și studiile bizantine	13 - 22
VIOLETA BARBU, Gheorghe Brătianu și Noua istorie	23 - 29
IOAN SCURTU, Gheorghe Brătianu. Activitatea politică	31 - 50
EUGEN DENIZE, Gheorghe I. Brătianu la microfonul Radiodifuziunii Române	51 - 57
CRISTIAN VASILE, Dosarul anchetei Gheorghe I. Brătianu păstrat în Arhiva Ministerului Justiției	59 - 67

RĂZBOI ȘI ARTĂ MILITARĂ

MARIAN STROIA, La Russie et la question roumaine à partir de la fin de la Guerre de Crimée et jusqu'à l'Union des Principautés (1855–1859)	69 - 86
EMANUEL CONSTANTIN ANTOCHE, Le rayonnement de l'art militaire hussite dans l'Europe Orientale et le Moyen Orient (XV ^e – XVII ^e siècles)	87 - 109

MĂRI, OCEANE, FLUVII: MAREA NEAGRĂ

ȘTEFAN ANDREESCU, Cetatea Albă – „cheia Lituanici”?	111 - 119
NAGY PIENARU, „Proiectul scitic”. Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare	121 - 135
ALEXANDRU MADGEARU, Despre „Noua Anglie” de la Marea Neagră (secolul al XI-lea)	137 - 144

„Revista istorică”, tom XIV, nr. 5 – 6, p. 1 – 288, 2003

IMAGINI ȘI CĂLĂTORII ÎN EUROPA DE SUD-EST

ADRIAN-SILVAN IONESCU, Mediul rural românesc în memorialele unor călători de limbă engleză din secolul al XIX-lea	145 - 158
OVIDIU CRISTEA, Un călător străin în Transilvania secolului al XVII-lea: Giovanni Luigi Zani	159 - 180
ADRIAN TERTECEL, Călătoria lui Evlia Çelebi pe Marea Neagră de la Istanbul la Trapezunt în anul 1640	181 - 195

DREPTUL MEDIEVAL: LEGISLAȚIE ȘI TRADIȚIE. STUDII DE CAZ

CONSTANȚA GHÎTUȚESCU, Forme juridice și practici de transmitere a patrimoniului. Femeia și zestrea sa în Țara Românească în secolul al XVIII-lea	197 - 216
OANA RIZESCU, Legitimitate și legalitate în judecata domnească. <i>Îndreptarea legii</i> , 1652	217 - 230

IZVOARE

RALUCA TOMI, Ion Bălăceanu și înlăturarea lui Cuza. Documente inedite	231 - 242
DINU POȘTARENCU, Documente din Fondul Arhiva senatorilor de la Chișinău (1806–1812).....	243 - 257

OPINII

ANDREI TIMOTIN, Note asupra relațiilor româno-polone la sfârșitul secolului al XVI-lea	259 - 274
--	-----------

VIAȚĂ ȘTIINȚIFICĂ

Sesiunea anuală de comunicări științifice a Institutului de Istorie „N. Iorga”, 5-6 iunie 2003 (<i>Venera Achim</i>); Expoziția și conferința internațională Julia Margaret Cameron, Bradford, Regatul Unit al Marii Britanii, iunie-iulie 2003 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); Un nou periodic al Institutului de Istorie „N. Iorga” (<i>Nagy Pienaru</i>)	275 - 278
---	-----------

NOTE ȘI RECENZII

SORIN ANTOHI, <i>Mai avem un viitor? România la început de mileniu. Mihai Şora în dialog cu Sorin Antohi</i> , Iași, Edit. Polirom, 2001, 196 p. (<i>Cristian Vasile</i>); GABRIEL BADEA-PĂUN, <i>Carmen Sylva, uimitoarea Regină Elisabeta a României</i> , București, Edit. Humanitas, 2003, 254 p. + il. (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); MATEI CAZACU, <i>Minuni, vedenii și vise premonitorii, în trecutul românesc</i> , București, Edit. Sigma, 2003, 216 p. + pl. (<i>Paul Cernovodeanu</i>); SILVIU MILOIU, <i>România și Țările Baltice în perioada interbelică</i> , Târgoviște, Edit. Cetatea de Scaun, 2003, 242 p. (<i>Florin Anghel</i>); HEINRICH LAY, <i>Das Banat. 1849–1867</i> , Töging a. Inn, 2001, 348 p. (<i>Vasile V. Muntean</i>).....	279 - 287
---	-----------

REVISTA ISTORICĂ

NEW SERIES
TOME XIV, NOS 5 – 6
September – December 2003

S U M M A R Y

GHEORGHE I. BRĂTIANU – HISTORIAN, INSTITUTE DIRECTOR AND POLITICIAN

CORNELIA BODEA, Gheorghe Brătianu – University Professor and Director of the Institute of World History	5 - 11
STELIAN BREZEANU, Gheorghe I. Brătianu and the Byzantines Studies	13 - 22
VIOLETA BARBU, Gheorghe Brătianu and the New History	23 - 29
IOAN SCURTU, Gheorghe Brătianu. His Political Activity	31 - 50
EUGEN DENIZE, Gheorghe I. Brătianu on the Air at the Romanian Radio Broadcasting Corporation	51 - 57
CRISTIAN VASILE, Gheorghe I. Brătianu's File from the Archives of the Ministry of Justice	59 - 67

WAR AND MILITARY ART

MARIAN STROIA, La Russie et la question roumaine à partir de la fin de la Guerre de Crimée et jusqu'à l'Union des Principautés (1855–1859).....	69 - 86
EMANUEL CONSTANTIN ANTOCHE, Le rayonnement de l'art militaire hussite dans l'Europe Orientale et le Moyen Orient (XV ^e – XVII ^e siècles)	87 - 109

SEAS, OCEANS, RIVERS : THE BLACK SEA

ȘTEFAN ANDREESCU, Cetatea Albă – “The Key” to Lithuania ?	111 - 119
NAGY PIENARU, The “Scythic Project”. Stephen the Great's Relations with the Great Horde	121 - 135
ALEXANDRU MADGEARU, About the “New England” from the Black Sea (11 th Century)	137 - 144

„Revista istorică”, tom XIV, nr. 5 - 6, p. 1 - 288, 2003

IMAGES AND TRAVELLERS TO SOUTH-EASTERN EUROPE

ADRIAN-SILVAN IONESCU, The Romanian Countryside in 19 th Century English-Speaking Travellers' Memoirs	145 - 158
OVIDIU CRISTEA, A Foreign Traveller in Transylvania in the 17 th Century: Giovanni Luigi Zani	159 - 180
ADRIAN TERTECEL, Evlia Çelebi's Voyage on the Black Sea of 1640, from Istanbul to Trebizond	181 - 195

MEDIEVAL LAW: LEGISLATION AND TRADITION – CASE STUDIES

CONSTANȚA GHÎȚULESCU, Legal Forms and Practices in Bequeathing Property. The Woman and Her Dowry in 18 th Century Wallachia	197 - 216
OANA RIZESCU, Legitimacy and Legality in the Justice Rendered by the Prince. <i>Îndreptarea Legii</i> (The Righting of the Law), 1652	217 - 230

SOURCES

RALUCA TOMI, Ion Bălăceanu and the Deposition of Cuza. New Documents	231 - 242
DINU POȘTARENCU, Documents from the Senators Archives Fund of Kishinev (1806–1812)	243 - 257

OPINIONS

ANDREI TIMOTIN, Notes on Romanian-Polish Relations in the Late of 16 th Century	259 - 274
--	-----------

SCIENTIFIC LIFE

The Yearly Scientific Communication Session of the 'Nicolae Iorga' History Institute, 5-6 June 2003 (<i>Venera Achim</i>); The 'Julia Margaret Cameron' Exhibition and International Conference, Bradford, United Kingdom of Great Britain, June-July 2003 (<i>Adrian-Silvan Ionescu</i>); A New Periodical of the 'Nicolae Iorga' History Institute (<i>Nagy Pienaru</i>)	275 - 278
--	-----------

NOTES AND REVIEWS

SORIN ANTOHI, <i>Mai avem un viitor? România la început de mileniu. Mihai Şora în dialog cu Sorin Antoni</i> (Is There Still a Future for Us? Romania at the Beginning of a New Millennium. A Dialogue Between Mihai Şora and Sorin Antohi), Jassy, Edit. Polirom, 2001, 196 pp. (Cristian Vasile); GABRIEL BADEA-PĂUN, <i>Carmen Sylva, uimitoarea Regină Elisabeta a României</i> (Carmen Sylva, the Astonishing Queen of Romania), Bucharest, Edit. Humanitas, 2003, 254 pp. + ill. (Adrian-Silvan Ionescu); MATEI CAZACU, <i>Minuni, vedenii și vise premonitorii, în trecutul românesc</i> (Miracle, Vision and Premonition in the Romanian Past), Bucharest, Edit. Sigma, 2003, 216 pp. + ill. (Paul Cernovodeanu); SILVIU MILOIU, <i>România și Țările Baltice în perioada interbelică</i> (Romania and the Baltic Countries in the Inter-War Period), Târgoviște, Edit. Cetatea de Scaun, 2003, 242 pp. (Florin Anghel); HEINRICH LAY, <i>Das Banat. 1849–1867</i> , Töging a. Inn, 2001, 348 pp. (Vasile V. Muntean)....	279 - 287
---	-----------

GHEORGHE I. BRĂTIANU – ISTORICUL, DIRECTORUL DE INSTITUT ȘI OMUL POLITIC

GHEORGHE BRĂTIANU – PROFESOR UNIVERSITAR ȘI DIRECTOR AL INSTITULUI DE ISTORIE UNIVERSALĂ

CORNELIA BODEA

În Programul sesiunii științifice de astăzi, titlul intervenției mele este *Gheorghe Brătianu – profesor universitar și director al Institutului de Istorie Universală**. E subînțeles că pentru subiectul enunțat s-a avut în vedere implicarea autobiografică a celei ce vă vorbește: calitatea de fostă elevă a lui Nicolae Iorga, bibliotecară (1937–1942) la Biblioteca de Istorie Universală, din toamna lui 1942 și până în februarie 1949 asistentă universitară la catedra de Istorie Universală reprezentată de prof. Gheorghe Brătianu, și în sfârșit, membră a Institutului de Istorie Universală, devenit, după moartea prof. N. Iorga, institutul ce-i poartă numele.

Tin să mărturisesc de la început că într-un fel îmi orânduisem planul celor ce pregătisem a comunica. Și altfel se dovedește a fi. Schimbarea s-a petrecut aici, în această sală, în timpul intervenției mele precedente... Mi s-a părut că văd două umbre luminoase încrucișându-și drumurile. Una care intrase pe ușa interioară dinspre secretariat, s-a oprit parcă o clipă lângă catedra (odinioară *amvonul* marelui istoric), apoi a coborât îndreptându-se spre ieșirea din sală. Cealaltă umbră, care intrase de afară, s-a îndreptat spre catedră. Drumurile lor s-au încruțișat o clipă, urmându-și apoi fiecare drumul său: unul spre ieșire, altul spre catedră. Nu e cazul să vi le identific. Ați numit singuri pe Nicolae Iorga și Gheorghe Brătianu. Ceea ce am de adăugat este numai acel gest de oprire în fața pupitrlui-amvon.

Am asistat la ultima conferință pe care a ținut-o Nicolae Iorga, la 26 iunie 1940, și care a fost și ultima dată când l-am văzut în viață. Îmi țin de sacră datorie să vă împărtășesc acel moment cu adevărat istoric.

Pentru septuagenarul dascăl, ultimul an universitar 1939/40 se prevestise a fi de bun augur. La lecția de deschidere a cursului său ne comunicase, cu ostentativă satisfacție, hotărârea sau mai degrabă spus „promisiunea” regală, prin care sorocul fatidic al pensionării sale, la împlinirea celor 70 de ani, se amânamea *sine die*, pe toată durata vieții. Decizia s-a dovedit însă a nu fi avut aplicare nici măcar atâtă cât răgaz de domnie îi rămăsesese fostului său elev regal. Adevăratul Suveran în cazul acesta s-a dovedit a fi „Destinul”, care la prima răspântie a drumurilor universitare – „Brătianu” și „Iorga” – a schimbat indicatoarele de direcție... Pe unul, a șters *Iași* și a scris *București*, pe celălalt, al lui N. Iorga, a șters *București* și a lăsat locul gol!...

* Comunicare susținută la Sesiunea anuală de comunicări a Institutului de Istorie „N. Iorga”, 5-6 iunie 2003.

Odată cu încheierea anului universitar, în iunie 1940, uneltirile sumbre pe plan politic extern se apropiaseră amenințătoare de granițele răsăritene ale României. Intrat în vacanța universitară, ce avea să-i fie definitivă, profesorul Iorga și-a concentrat activitatea în cadrul Institutului pe care îl fondase. Pentru luna iunie se anunțase o conferință cu titlul *Profesorul meu Charles Bémont*. Prieten al României și membru de onoare al Academiei Române, ales în 1926. În octombrie 1939, la cei 91 de ani ai săi, Charles Bémont căzuse între primele victime ale agresiunii germane în Franță. Ca o stranie prevestire, data de 26 iunie fixată pentru conferință despre profesorul francez a coincis cu data ultimatumului sovietic, care a decis soarta Basarabiei, a Bucovinei de Nord și a ținutului Hertei și avea să-i dovedească totodată că dărzenia sa de paznic al destinului neamului românesc rămăsese fără ecoul avut odinioară, în decembrie 1916. Apelurile sale la rezistență armată răsunaseră în van...

Ne-a fost dat, auditorilor ce veniseră să-i audiem omagierea istoricului francez, să-i auzim cutremurătorul *testament politic*, rostit aici, în această sală.

Îl aşteptasem în tăcerea înfiorată de gravitatea momentului istoric. Știam unde zăbocea și că de acolo, de la Consiliul de Coroană, nu avea cum să ne anunțe întârzierea, aşa cum obișnuia să-și prevină studenții și pentru zece minute de întârziere, când era reținut la Parlament, de exemplu. L-am aşteptat, aşadar, cu neliniștea ușor de bănuit. Trecuseră 15 minute, 20, 30, 50 de minute... o oră. Și abia după o altă jumătate de ceas, Profesorul și-a făcut apariția. Fulgerele ochilor săi treceau parcă prin noi, străbătând pereții sălii. Cu brațul drept, întins și degetul arătător îndreptat spre o direcție de el știută, am înmărmurit auzindu-i glasul de stentor biblic: „*S-au înroșit hotarele țării! S-au prăbușit hotarele ei! Eu nu voi trăi să le văd ridicate. Voi să le ridicăți!*”. A mai rostit o dată aceleași cuvinte, pe un ton mai liniștit. A urmat o scurtă pauză necesară unui vizibil efort de a-și stăpâni vulcanul inimii, și a intrat în subiectul anunțat.

Nu știu cât și ce mi-a rămas din cele expuse atunci. Dar știam bine, și aşa o simteam cu toții, puținii căți eram acolo, că testamentul cominatoriu care ni-l transmisi, nu aveam să-l uităm vreodată. Nu i-am bănuit însă nici durata și nici meandrele nefaste. Ca ultima în viață, dintre cei 10-15 prezenți atunci, vă transmit vorbele lui N. Iorga ca o poruncă din generație în generație... Spre aducere aminte...

În lunile care au urmat în vara și toamna fierbinte din 1940 i-am putut citi gândurile asternute în acele neasemuite tablete publicate în „Neamul Româneasc”, cenzurate însă, până la suprimare totală. În numărul din 11 octombrie și-a anunțat retragerea forțată din postul de paznic de far național... „*Când s-a produs o înfrângere – a scris atunci – steagul nu se predă, ci pânza lui se înfășoară în jurul inimii... și aşa așteaptă Învierea*”.

Nicolae Iorga a aşteptat totuși și omul hărăzit să vorbească în locul lui ca și în numele lui. S-a și recunoscut, poate, în persoana lui Gheorghe I. Brătianu și a primelor sale riposte, precum: *La Moldavie et ses frontières historiques*, difuzat concomitent în limbile italiană și germană. Tot Gh.I. Brătianu a publicat *Roumanie et Hongrie. Considération démographiques et économiques*. În același an îndoliat – 1940 – a publicat și *Théories et réalité de l'histoire hongroise. A propos de quelques ouvrages récents*.

Profesorul Brătianu fusese transferat de la Iași la Universitatea din București în locul, irevocabil declarat vacant, al lui N. Iorga. Inaugurarea cursului a avut loc a doua zi după dezastrul seismic din 9 spre 10 noiembrie 1940. Tema aleasă a fost: *Originea și dezvoltarea ideii naționale.* Profesorul – a afirmat noul titular – nu trebuie să stea în asemenea vremuri în «turnuri de fildeș», și, fără a se abate o clipă de la obiectivitatea, care este condițiunea esențială a științei, el are, mai presus de aceasta, de menținut și de întărit o conștiință. Am zis de menținut și de întărit, nu de creat. Pentru că această conștiință există. A existat și există la poporul român. Și, putem afirma cu mândrie, din generație în generație; și mai ales de un secol încocace purtătorii ei de cuvânt s-au găsit cu deosebire în rândurile tineretului universitar, ei au purtat flacără idealului nostru, prin cele mai grele vremuri și prin toate momentele grele și mari ale istoriei naționale [...].

Astăzi, oricare le-ar fi preocupările, oricât de mari, oricât de imperioase ar fi asemenea nevoi, este un scop către care trebuie în mod permanent călăuzite aceste avânturi și aceste puteri. Este acel ideal al națiunii noastre pe care generația d-voastră singură, în lungul seriilor de generații care s-au perindat pe pământul românesc, a avut destinul unic de a-l vedea înfăptuit în scurtul răstimp care s-a scurs între 1918 și 1940. L-a privit înfăptuit, l-a văzut dărâmându-se și tot către el trebuie să râvnească, pentru că conștiința îi poruncește și ne poruncește ca prin orice mijloace să-l reclădim.

De aceea în aceste împrejurări și chiar în cadrul acestui învățământ, studenții – pentru că lor mă adresez mai cu deosebire – nu trebuie să uite rostul de căpetenie al învățământului, ce li se predă de la această catedră de istorie universală, dar să nu părăsim nici o clipă preocuparea de a așeza în cadrul istoriei universale rostul neamului nostru, rostul românilor în istoria Europei, în istoria lumii și prin rostul acesta să ne definim și misiunea.”

L-am ascultat, atunci, ca și cum aş fi auzit două glasuri simultane.... Pasajul citat l-am luat dintr-un Curs dactilografiat ținut la București, din 1940–1941, cu titlul *Originea și dezvoltarea ideii naționale*.

În noaptea de 27/28 noiembrie 1940, un abominabil asasinat a curmat existența fizică a lui N. Iorga, existență atât de necesară neamului întreg. La înmormântare, cuvântările, evocările au fost interzise. La prelegerea sa de luni, 2 decembrie, Gh.I. Brătianu și-a precedat expunerea cursului cu deosebite considerații „În amintirea Profesorului Nicolae Iorga”. Nu este locul – a spus Gh. Brătianu – să vă amintesc acum ce a însemnat la această catedră, de pe care vă vorbesc, profesorul Nicolae Iorga. Trebuie ca timpul să ne redea seninătatea, trebuie ca trecerea vremii să ne așeze mai limpede în judecata istoriei și să spună ce contribuție a adus istoriei universale și culturii românilor, care au alcătuit cea mai mare parte a uriașei sale activități.

Împrejurările și vremurile ne-au putut despărți, în politică nu am fost niciodată alături de el și în știință adesea i-am discutat părerile și îmi place să recunosc că am fost dintre aceia pentru care această discuție a fost totdeauna posibilă. Dar nu pot uita că nu este unul din generația din care fac parte și din

atâtea altele care au precedat-o sau au urmat-o care să nu fi fost apropiati de Nicolae Iorga, fie prin cursurile ce a ţinut, fie prin îndemnul și îndrumarea pe care o dădea fiecărui pentru cercetările sale, cumpăna dreptății pe care istoria și viitorul o vor mânui, vor așeza totdeauna la locul ce se cuvine acțiunea sa pentru ridicarea neamului și idealului național înainte de războiul Întregirii și în timpul acestui război.”

În încheierea prelegerii, socotind că nu era „nici cadrul și nici locul potrivit” pentru judecare operei marelui istoric, Gh.I. Brătianu a făcut apel la „*puterea sufletească a românilor de a pune stăvilă – în viitor – vărsărilor de sânge între frați și puterea de a se uni într-o singură luptă, aceea împotriva vrăjmașilor care ne împresoară granițele.*” A fost aici, în aceste fraze, un prim ecou al testamentului politic rostit de Nicolae Iorga la prima prăbușire a hotarelor țării... și mai mult decât atât.

Ca de la sine, profesorul Brătianu a fost investit cu complexa moștenire a celui dispărut. Predarea torței aprinse s-a făcut fără protocol firesc în timpuri senine, evitat însă în vremuri îndoliate și tulburi. Primirea acoladei nevăzute s-a petrecut în tăcerea inimilor cernite, și cu sfioasă supunere a celui ce a primit-o conștient de copleșitoarea răspundere asumată. Si totuși cu sentimentul obedienei impuse de comandamentul istoriei militante a propriilor înaintași ancestrali.

Povara de a fi succesorul și continuatorul gigantului nației îi va mări simțul răspunderii până la limita sacrificiului de sine. Omagierile închinatice lui N. Iorga, omului, istoricului, operei sale, fenomenului însuși de unicitate pe care l-a întruchipat, stau mărturie peste veacuri cuprinse în pagini de înaltă ținută științifică și civică, exemple de rară frumusețe literară totodată. Despre *Nicolae Iorga și Istoria universală* a vorbit la 6 decembrie 1941, la redeschiderea Institutului de Istorie; despre *Nicolae Iorga apărător al drepturilor românești*, în decembrie 1942, la deschiderea anului academic de la institut, iar despre *Nicolae Iorga istoric al românilor*, la 26 mai 1943, în sublimul discurs de recepție la Academia Română, în ședință publică solemnă.

Colaborarea mea în cadrul Catedrei de Istorie Universală de la Universitate și, în virtutea tradiției, și la Institut, s-a desfășurat în condițiile cele mai firești. La 1941, bibliotecară fiind, mi-am susținut teza de doctorat, începută la sugestia lui Nicolae Iorga, prezidată acum de urmașul său. Ca asistentă, din toamna anului 1942, după trecerea lui Constantin Andreeșcu (1904–1951) ca profesor la Școala de Arhivistică și Paleografie, profesorul Brătianu mi-a încredințat seminariile de Metodologie istorică și Istoriografie.

Ca fapt ieșit din cotidian, în perioada suspendării cursurilor din pricina bombardamentelor din aprilie 1944, am luat cu mine acasă, în țara Crișurilor, volumul Profesorului, *La Bessarabie. Droits nationaux et historiques* (apărut cu câteva luni în urmă, 1943, sub egida Institutului de Istorie „N. Iorga”). Îmi dăduse carteasă-i fac traducerea în românește. Am adus-o gata tradusă la reluarea cursurilor din toamnă... După 23 august însă nu s-a mai putut pune problema publicării, iar atunci când s-ar fi putut, nu i-am dat de urmă. Alte manuscrise

de traduceri, din maghiară, pentru cursul despre *Adunările de stări*, se află în fondul Brătianu de la Arhivele Naționale Istorice Centrale. Să fi fost oare manuscrisul *Basarabia. Drepturi naționale și istorice* între dovezile care au servit la scoaterea mea de la Universitate, după reforma învățământului din 1948? Nu pot săti. De altfel nici nu mi s-a făcut o încărcare scrisă sau verbală că eram „pusă pe liber”, ca și în cazul altor colegi „epurați” tot atunci. Din auzite sigure, însă nu și din citite, am aflat că „otrăveam generația Tânără”...

Pentru profesorul Brătianu nu s-a așteptat reforma învățământului ca să fie înlăturat, de peste tot, nu numai de la catedră. Picătura în paharul lui plin căzuse către sfârșitul semestrului al doilea din anul 1947. Citez din prefața semnată de Părintele Vitalien Laurent la carteia lui Gh.I. Brătianu, *La Mer Noire des origines à la conquête ottomane*, apărută în 1969, la München: „Un soir de juin 1947, à la nuit tombée, M. Georges Brătianu me fit l'honneur de sa visite...

Une proposition lui avait en effet été faite peu auparavant qui lui eût permis de jouer au sein des instances internationales un rôle qu'il était, autant qu'aucun autre, qualifié pour remplir. Après une longue et douloureuse hésitation il avait dit non à la liberté, et avait eu ce mot qui, après un quart de siècle résome encore à mes oreilles: «*Les Brătianu ne désertent pas la Roumanie*».

Da! Răspunsul reprobus era exact: „Brătienii nu dezertează din România!”. Cu o singură diferență: refuzul lui Gheorghe I. Brătianu fusese exprimat pe loc, nu „după o lungă și dureroasă ezitare”! Subliniez acest amănunt în deplină cunoștință a împrejurărilor. Pentru că momentul evocat de Père V. Laurent se petrecuse de fapt la Facultatea de Litere, la cancelarie și apoi în sala alăturată a Bibliotecii Catedrei de Istorie Universală, unde mă găseam. Purtătorul mesajului fusese profesorul Alexandru Rosetti. El venise să-i aducă un pașaport gata semnat de Ana Pauker să poată pleca peste hotare. Din încăperea alăturată, a Bibliotecii, l-am văzut pe Al. Rosetti ieșind, vădit copleșit sau poate răvășit, îngrijorat... În urma lui, profesorul Brătianu a intrat în Bibliotecă. El era îngândurat și răscolit... L-am privit întrebător, cu un gest mimic. Mi-a relatat cele petrecute. După o scurtă tăcere înfiorată, l-am întrebat de data aceasta cu vorbe: „Și, plecați, domnule profesor?!” Răspunsul lui a urmat grav, secundat parcă de ecouri îndepărtate: „Mă numesc Brătianu, domnișoară Bodea!”. Au urmat alte clipe însingurate. Oare de ce mai și întrebăsem? Doar trebuia să mă aștept că răspunsul lui nu putea fi altul.

Din momentul acela însă am început să înțeleg că fiul lui Ion C. Brătianu se afla în față cu un destin simbolic ce nu putea fi evitat. Le-a spus și copiilor săi, pe peronul Gării de Nord, la plecarea lor în Franța: „Pe mama o să-o mai vedeti, pe mine nu.”

În 1940, Nicolae Iorga, după cutremurul din 9 spre 10 noiembrie, care-i avariase casa de la Vălenii de Munte, fusese sfătuit să se ducă la *Casa Româna*, ctitoria lui de suflet de la Veneția. Și nu s-a dus. Pentru că știa că prezența lui, rămânerea lui în țară, fie și aşa redusă la tăcere și claustrare, era un îndemn, un *nu*, o rezistență. Dar nu s-a dus și pentru că nici destinul lui istoric nu a putut fi ocolit...

Nu o dată, în anii grei ce au urmat, asemănarea unor destine mari românești m-a urmărit, și mărturisesc că m-au întărit. Nici memorandul Ioan Rațiu, de exemplu, nu s-a lăsat convins de asigurările lui Dimitrie A. Sturdza, că decât perspectiva întemnițării (la Vác sau Seghedin), o retragere strategică, activă, dincoace de Munți ar fi oferit mai mult îndemn și curaj românilor săi transilvani. La rândul său, Nicolae Iorga, în tragicul decembrie 1916, respinsese în cuvinte de foc magic în Parlamentul refugiat la Iași, ideea retragerii din fața amenințării germane și a constituirii unui guvern în exil. Invocând exemplul și cuvintele de la 1650 ale lui Gheorghe Vodă Ștefan – „decât să plec pentru totdeauna de aici, mai bine să mă mânânce câinii pământului acestuia” – imperativul istoric al momentului formulat atunci de Iorga a fost unanim receptat ca un legământ cu mâna pe cruce: „*Să ne mânânce câinii acestui pământ mai curând decât să găsim fericirea, liniștea și binele din grația străinului dușman!*”.

În septembrie 1947, lui Gheorghe I. Brătianu, fiindcă spusese „Nu” libertății și-a impus domiciliul forțat, ce nu i-a fost ridicat decât în noaptea de 6/7 mai 1950. Atunci, arestat fiind, a fost strămutat la temnița de la Sighet, din care nu avea să mai iească viu.

În timpul claustrării în locuința sa din strada Popa Chițu, l-am putut vedea o singură dată. Știam însă, și se confirmase, că cel puțin putea lucra. A fost vremea în care și-a completat și finisat o parte din cursurile ținute între 1940 și 1947. Munca îi era înlesnită cu deosebire de faptul că majoritatea izvoarelor bibliografice le avea în biblioteca proprie. Dintre manuscrisele care au izbutit să apară postum peste hotare citez cu precădere: *La mer Noire des origines à la conquête ottomane*, sub îngrijirea eruditului Père Vitalien Laurent în 1969 la München (în *Acta Historica IX a Societății academice dacoromană*); *Les assemblées d'états et les Roumains de Transylvanie*, în „*Revue des études roumaines*” de la Paris, 1974–1975; *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele Române*, volum masiv tipărit la Evry, Compagnie française d'impression, 1977; apoi în 1981, în aceeași „*Revue des études roumaines*”, studiul intitulat *Aux origines des assemblées d'états*.

Despre perioada ultimă de calvar și martiriu din temnița de la Sighet, puținul pe care l-am aflat de la profesorii Ioan Lupaș și Silviu Dragomir, la ieșirea lor din închisoare, l-am adăugat celor aflate în mai desele întâlniri cu Elena Brătianu, soția martirului, și, nu în ultimul rând, cu încercatul lui prieten, Mihai Berza. S-au adăugat mai apoi și alte mărturii mai mult sau mai puțin reale publicate între timp. Le-am consemnat pe toate în minte și le-am zavorât în tristețea sufletului... Rareori, pe unele le-am evocat.... Nu însă și astăzi.

GHEORGHE BRĂTIANU – UNIVERSITY PROFESSOR AND DIRECTOR OF THE INSTITUTE OF WORLD HISTORY

Abstract

The author recalls her last meetings with two prominent professors, Nicolae Iorga and Gheorghe I. Brătianu. Several fragments of the lecture delivered by Brătianu at the University of Bucharest on 2 December 1940 and dedicated to Professor Nicolae Iorga are given. The author, an assistant lecturer at the time, was entrusted by Brătianu with conducting the seminars of Historical Methodology and Historiography. In the summer of 1947, the communist authorities forced Brătianu out of university. Although he had a passport enabling him to go abroad, the Professor did not leave the country. In September he was placed under restricted movements at his residence, and in May 1950 he was arrested and imprisoned at Sighet, from where he never got out alive.

GHEORGHE I. BRĂTIANU ȘI STUDIILE BIZANTINE

STELIAN BREZEANU

În deceniul al treilea al veacului al XX-lea la nivelul istoriografiei europene are loc o schimbare de generații, care aduce cu sine o transformare profundă în evoluția disciplinei istorice. Generația care asigurase triumful școlii critice în cercetarea istorică la cumpăna secolelor XIX-XX lasă locul unei noi generații, care reușește să depășească impasul în care se găsea „istoria critică” în anii interbelici. Nașterea „noii școli istorice”, în avangarda căreia se situa „Școala Analelor”, este opera tinerei generații de istorici interbelici. Fenomenul se petrece și în câmpul studiilor bizantine, unde generația „fondatorilor” în frunte cu Karl Krumbacher, V.V. Vasilevski, John B. Bury, Ch. Diehl ori N. Iorga cedează locul generației lui Franz Dölger și G. Ostrogorski. Acestei ultime generații îi aparține și Gheorghe I. Brătianu.

*

Gh. I. Brătianu s-a născut la 3 februarie 1898, la Ruginioasa, în Moldova. Era nepotul lui Ion C. Brătianu și fiul lui Ionel Brătianu, doi dintre arhitecții României moderne. Absolvent al Liceului Național din Iași, în 1916, după ce participă cu arma în mână în prima parte a războiului întregirii naționale românești, Tânărul Brătianu devine student, în 1917, la Facultatea de Drept a Universității din capitala moldavă, pe care o absolvă în 1920. Detaliul merită subliniat pentru dimensiunea juridică a formației viitorului istoric. Dar cariera juridică nu-l atragea. Fascinația exercitată asupra lui de N. Iorga, care-l încurajase deja în primele sale cercetări, și atmosfera efervescentă din anii ce au urmat actului întregirii românești de la sfârșitul primului război mondial s-au dovedit mai puternice.

În 1921 pleacă la Paris, unde se înscrie la cursurile de la Sorbona, dar paralel frecventează și faimoasa „École des Chartes”. Opțiunea Tânărului istoric s-a dovedit cum nu se poate mai fericită. La Sorbona audiază cursurile unor savanți eminenți, în frunte cu Ferdinand Lot și Charles Diehl. Primul, unul dintre marii medieviști europeni ai timpului, excela prin rigoare, orizont larg și erudiție, cel din urmă este cunoscut prin eleganța verbului în care își prezenta lecțiile de istorie bizantină. La „École des Chartes” și-a făcut o ucenicie temeinică în cercetarea istorică, în spiritul celor mai bune tradiții ale școlii critice, prin contactul direct cu textele și documentele istorice. Un sfert de secol mai târziu, definind formația de istoric a lui Marc Bloch, Brătianu surprindea ceva din propria sa concepție istorică, în formarea căreia anii uceniciei pariziene au jucat un rol hotărâtor. „Aceste amintiri și aceste exemple – scria istoricul român cu referire la părintele «Școlii Analelor» - ne ajută să înțelegem mai bine formația complexă, și totuși de o aşa

mare armonie în diversitatea ei, a unuia dintre spiritele cele mai suple și dintre talentele cele mai nuanțate care s-au consacrat științelor istorice. Aplecat asupra unei discipline, ale cărei elemente le stăpânea în profunzime, el a acumulat ani de analiză a documentelor și a textelor, fără de care nu există sinteză cu adevărat fecundă; dar oricare a fost încrederea în investigația sa și bogăția bibliografiei sale, el n-a rămas niciodată prizonierul referințelor și fișelor sale. Aducea studiilor noastre un alt orizont și simți trecând prin scrisurile sale... acel suflu larg pe care geograful și sociologul îl simt mai lesne în lucrările lor decât istoricul, prea mult legat de litera arhivelor¹.

Anii de studiu din capitala Franței aveau să dea curând roade. În 1929 promovează doctoratul la Sorbona, sub îndrumarea lui F. Lot, cu teza principală *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*. Apărută în același an la Paris, monografia avea să fie recenzată elogios de specialiști în zeci de reviste științifice europene. Ca teză complementară, Brățianu a prezentat lucrarea *Actes des notaires génois de Pétra et Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290)*, apărută la Paris încă din 1927, primită nu mai puțin elogios decât teza principală. Amândouă, teza principală și cea secundară, erau fructul unei munci asidue a Tânărului istoric în „Archivio Notariale” din Genova, la îndemnul lui N. Iorga și cu referințele bibliografice ale lui F. Lot. Cele două lucrări l-au impus rapid lumii savante europene, care întrevedeau Tânărului profesor de istorie universală de la Universitatea din Iași – ocupase postul de profesor în 1924, la 26 de ani – o carieră strălucită în medievistica vremii.

Cele două lucrări, ce au constituit teza de doctorat a lui Brățianu, mai au și altă semnificație în cariera sa științifică. Ele inaugurează decada bizantină în activitatea sa, ce se întinde până către anul 1938. Absorbit de viața politică românească a deceniului al patrulea, munca lui științifică are un caracter sporadic și s-a concretizat în câteva studii de istorie bizantină, risipite în periodicele vremii. Abia cu mijlocul deceniului, odată cu binecunoscutul studiu consacrat rolului aurului în prăbușirea societății romane, publicațiile sale sunt reluate cu o cadență remarcabilă: *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă* (Cluj, 1935); *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin* (Paris–Bucarest, 1936); *Études byzantines d'histoire économique et sociale* (Paris, 1938) și *La fin du monde antique et la triomphe de l'Orient*, aceasta din urmă comunicare prezentată la Congresul internațional de științe istorice de la Zürich (1938), în care dezvoltă teza sa asupra rolului aurului în căderea lumii antice. Cu aceasta se încheia decada bizantină din cariera științifică a savantului român, pentru a începe decada națională, ce cuprinde trei importante monografii ale medievisticei românești din deceniile patru–cinci ale veacului al XX-lea: *Une énigme et un miracle historique: le peuple roumain* (1937), care avea să cunoască alte două ediții lărgite în anii următori, *Origines et formation de l'unité roumaine* (1943) și *Traditia istorică*

¹ G. I. Brățianu, *Un savant et un soldat: Marc Bloch (1886–1944)*, în „Revue historique du Sud-Est européen” [R.H.S.E.E], t. XXIII, 1946, p. 6–7.

despre întemeierea statelor românești (1945). În sfârșit, după excluderea lui din Universitatea din București și de la conducerea catedrei de istorie universală în vara anului 1947, unde venise prin transfer în toamna anului 1940, și după îndepărarea din fruntea „Institutului de istorie universală”, în anii domiciliului forțat (1947–1950), Brătianu elaborează, în împrejurări inimaginabile pentru condiția unui cercetător, cele trei monografii postume ale savantului: *La mer Noire. Dès origines à la conquête ottomane* (München, 1969), *Sfatul domnesc și adunările de stări în Principatele Române* (Evry, 1977) și *L'organisation de la paix dans l'histoire universelle* (București, 1997). Toate trei își trag substanța din activitatea științifică și didactică a istoricului din anii războiului și imediat după încheierea acestuia și au fost pregătite printre-o suită de studii publicate în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice” și în „Revue historique du Sud-Est européen”. Mă grăbesc să adaug că aceste etape din cariera științifică a savantului nu au o rigoare matematică. Între altele, unele dintre studiile sale de istorie bizantină au fost publicate după 1938, cum este și excelenta comunicare trimisă și apărută în actele „Congresului de studii bizantine” de la Paris din 1948, *Les assemblées d'Etats en Europe Orientale au Moyen Âge et l'influence du régime byzantin*.

În mai 1950, Gh. I. Brătianu este arestat și, fără judecată, întemnițat la Sighetul Marmației, unde viața sa avea să sfârșească tragic, în aprilie 1953.

*

În deceniul al treilea al secolului al XX-lea, când Gh. I. Brătianu pășea în viața științifică, prima generație de savanți își încheiase sau era pe punctul să-și încheie misiunea. Din generația fondatorilor școlilor naționale numai Ch. Diehl, în Franța, și N. Iorga, în România, mai continuau să lucreze.

Până în ultimele decenii ale secolului al XIX-lea, Noua Romă a lui Constantin cel Mare era privită de mai multe veacuri o simplă continuare – faza decadentă (*Bas Empire*) – a Imperiului roman, o lume lipsită complet de originalitate, un „triумf al barbariei și al religiei”. În consecință, studiile bizantine constituiau o simplă anexă a studiilor clasice. În anii '80-'90 ai secolului are loc o reacție viguroasă față de această viziune simplificatoare, iar monumentală sinteză a lui Karl Krumbacher (*Geschichte der byzantinischen Literatur*, München, 1891) reprezintă o adevarată declarație de independență a noii discipline din cîmpul studiilor istorice, bizantinologia, față de istoria și filologia clasică. Bizantinologia devine, prin activitatea științifică, didactică și organizatorică concertată a primei generații de bizantiniști moderni, disciplină de sine stătătoare între științele istorice, cu un statut propriu în planul cercetării și învățământului în multe țări europene. Dar savanții acestei prime generații au pus numai bazele disciplinei, iar preocupările lor, cei mai mulți cu o formătie de filologie clasică, au fost restrânse la filologia și istoria politică bizantină. Alte domenii, precum instituțiile, viața economică și socială ori gândirea politică, fără a lipsi componente „vieții bizantine”, păstrează, mai degrabă, un rol decorativ în opera lor. Revenea unei noi

generații de istorici, care a asimilat lecția școlii critice, dar care avea în plus o formăție propriu-zisă de bizantiniști, sarcina de a cerceta infrastructura socio-economică, structurile instituționale și ideile politice, pentru a evidenția profunda originalitate a Noii Rome în raport cu Vechea Romă. Acestei generații îi aparțin nume de prim plan ale bizantinisticii veacului al XX-lea – Franz Dölger și G. Ostrogorski – alături de care se află, cu o strălucire egală în anii interbelici, Gh. I. Brățianu.

Cercetările savantului român din teritoriul istoriei bizantine și chiar medievale europene au fost dominate de două preocupări majore. Cea dintâi este punerea în lumină a greutății factorului social-economic în evoluția raporturilor Occident și Orient și, mai cu seamă, în istoria bizantină. Cea de a doua idee, cu adevărat revoluționară în epocă, aducea o răsturnare de perspective în evoluția medievisticiei europene din punctul de vedere al relațiilor Bizanț – Occident.

Tema raporturilor Occident – Bizanț se aflase statoric în preocupările istoriografiei europene încă de la Du Cange, iar în a doua parte a secolului al XIX-lea cunoscuse una dintre monografiile fundamentale ale domeniului, ce avea ca subiect istoria comerțului republicilor urbane italiene în Levant, datorată lui Wilhelm Heyd (*Histoire du commerce du Levant au Moyen Âge*, 2 vol., Leipzig, 1885). N. Iorga însuși, care exercitase o înrăurire considerabilă asupra începuturilor științifice ale lui Brățianu, se ilustrase deja printr-o imensă cantitate de studii consacrate problemei, ce se rezemau pe volumele de documente culese de marea istoric în arhivele europene, cu deosebire peninsulară. De la primul studiu temeinic, publicat la 25 de ani, Brățianu pășește pe urmele lui Heyd și Iorga. Dar încă de acum, el nu rămâne un simplu imitator, ci înțelege să aducă în câmpul cercetării probleme noi, tratate dintr-o altă perspectivă. În acest prim stadiu, istoricul român atrage atenția asupra Vicinei, orașul-fantomă de la gurile Dunării, cu un rol atât de însemnat în viața comercială a Pontului la răscrucerea secolelor XIII-XIV. Un deceniu mai târziu, autorul avea să revină asupra temei într-o investigație exhaustivă și dintr-o perspectivă nouă, adăugând Vicinei și Cetatea Albă.

Ultimii ani ai deceniului al treilea al veacului al XX-lea aveau să fie extrem de fecunzi pentru Tânărul istoric român, grație celor două monografii cu care a promovat doctoratul parizian și care l-au consacrat în lumea științifică europeană. Prima, *Actes de notaires génois de Pétra et Caffa*, aducea în circuitul științific o imensă cantitate de documente aflate în arhivele genoveze relative la schimburile cetății ligure cu bazinul pontic Ea îi apărea lui N. Iorga „o adevărată mină de documente pentru comerțul din Levant la sfârșitul secolului al XIII-lea”². Dar Tânărul Brățianu, mai mult decât Iorga, avea conștiința netă asupra importanței particulare a acestui volum de acte. Faptul nu are în vedere numai implicațiile în evoluția societății bizantine și italiene a comerțului celor două cetăți pontice, dar și valorile pe care istoricul le promova în cercetările sale, apărute din noile întrebări pe care generația sa le formulează. „Cu siguranță, nota Brățianu în prefața

² „R.H.S.E.E.”, t. IV, 1927, p. 389.

volumului, nu trebuie să ne aşteptăm să găsim în această colecție documente de o mare însemnatate istorică; e vorba de contracte particulare și nu de probleme de stat. Totuși, cititorul, care va avea răbdarea să parcurgă aceste texte cu oarecare atenție, va putea afla și alt lucru decât o serie de tranzacții particulare lipsite de interes general... Sub aceste aspecte multiple și diverse se află viața unui mare centru economic al Orientului la sfârșitul veacului al XIII-lea, care ni se dezvăluie cu întregul pitoresc pestriț al raselor sale felurite și cu întreaga activitate neîntreruptă a unui trafic internațional. În acest contact permanent între Europa și Asia, în acest necontenit amestec de instituții și obiceiuri, se formează pe nesimțite regulile dreptului maritim și comercial al timpurilor moderne”³.

Cea de a doua monografie, *Recherches sur le commerce génois*, ce-și trăgea substanța din documentele cercetate în arhivele genoveze, aborda etapele implantării comerțului cetății ligure în bazinul pontic, proces care a avut ca punct de plecare tratatul de la Nymphaion, încheiat la 1261 între Genova și împăratul Mihail VIII Paleologul. Evenimentul, moment de răscruce în destinele economiei bizantine, inaugurează etapa cea mai importantă a rivalității dintre Genova și Veneția pentru acapararea piețelor bizantine și hegemoniei în bazinul Mării Negre, ce se întinde pe parcursul unui secol și jumătate, și are ca principal rezultat ruina definitivă a comerțului și a vieții urbane ale Bizanțului și încheierea deplasării centrului de greutate al economiei mediteraneene din Constantinopolul imperial în Italia republicilor urbane. Monografia aducea dovada calităților Tânărului istoric: spiritul critic și stăpânirea deplină a imensei literaturi a problemei. Dar lumea științifică a timpului a fost frapată de noutatea punctelor de vedere ale savantului, ceea ce a făcut din lucrare un adevarat eveniment în evoluția raporturilor economice Occident – Bizanț. Pentru marele bizantinist belgian Henri Grégoire, care a dat, totuși, una dintre cele mai cumpănite judecăți asupra lucrării, ea apărea ca o „foarte frumoasă operă, savantă și bine scrisă depotrivă, și care se sprijină în bună măsură pe cercetările personale ale autorului în arhivele din Genova. Ea cuprinde soluții ingenioase și puncte de vedere geniale asupra istoriei colonizării. De la Heyd încoace, nimic atât de important n-a fost scris relativ la comerțul din Levant în evul mediu”⁴. Iorga însuși vedea în ea „o lucrare remarcabilă, ce epuizează subiectul”⁵.

Cu studiul *La distribution de l'or et les raisons économique de la division de l'Empire romain*, apărut în 1934, intrăm deja în secțiunea preocupărilor sale de istorie bizantină propriu-zisă, care s-au concretizat până atunci în câteva studii importante. Cu noul studiu din 1934 Brătianu participă la una dintre cele mai pasionate și mai rodnice dispute științifice din medievistica secolului al XX-lea. În jurul problemei sfârșitului antichității și a începuturilor evului de mijloc, lumea științifică a anilor '20-'30 se divizase. Pentru cei mai mulți savanți ai vremii,

³ *Actes des notaires génois de Pétra et Caffa de la fin du treizième siècle (1281–1290)*, Paris, 1927, p. 70-71.

⁴ „Byzantium”, t. IV, 1928, p. 838.

⁵ „R.H.S.E.E.”, t. VI, 1929, p. 292.

ataşaţi unei teze tradiţionale, antichitatea se încheia în secolele IV-V, ca rezultat al crizei veacului al III-lea şi al migraţiilor germanice şi turanice. De cealaltă parte, în viziunea marelui medievist belgian Henri Pirenne, expusă într-o suită de studii ce au fost însumate în celebra sa monografie postumă, *Mahomet et Charlemagne* (1937), lumea antică îşi prelungeşte structurile economice până în secolul al VII-lea. Numai atunci, prin expansiunea sa în Mediterana, Islamul avea să oblige Occidentul la mai multe veacuri de autarhie economică, condiţie indispensabilă a gestaţiei societăţii feudale. Pentru medievistul român, criza veacului al III-lea a avut efecte divergente pentru cele două jumătăţi ale lumii romane; dacă în Occident ea a condus la declinul vieţii urbane şi la ruralizare, Orientalul urban şi comercial, mai bine pregătit să înfrunte dificultăţile timpului, a absorbit aurul din jumătatea apuseană, precipitând criza şi diviziunea politică a imperiului. Teza a fost primită cu căldură de H. Pirenne, iar H. Grégoire vedea în ea un complement al faimoasei teorii a compatriotului său.

În anii care au urmat, Gh. I. Brătianu publică principalele sale lucrări din spaţiul studiilor bizantine: *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin* și *Etudes byzantines d'histoire économique et sociale*.

Studiile bizantine, oricât de fecunde au fost în primele decenii ale secolului al XX-lea, remarcându-se mai ales cercetările asupra finanţelor imperiale datorate istoricului grec Andreas Andreades, nu cunoşteau o lucrare ce să îmbrăţişeze istoria oraşului bizantin în ansamblul ei. Sărăcia documentară şi deficienţele de metodă ale cercetătorilor explică această lacună. Monografia *Privilèges et franchises* avea să umple acest gol şi să deschidă o direcţie fructuoasă de cercetare, ce avea să cunoască abia în perioada postbelică primele sale rezultate notabile. Unii specialiştii au evidenţiat claritatea expunerii autorului, „evitând deopotrivă generalizările pripite, inspirate adesea dintr-un naţionalism îngust, şi tezele hazardate ce se reazimă pe o interpretare fantezistă a textelor”⁶. AlŃii au remarcat orizontul larg şi metoda savantului. „În ansamblu – scria H. Grégoire – tezele autorului sunt ale unui istoric înarmat cu o cultură generală şi care ştie să vadă lucrurile bizantine cu alŃi ochi decât ai bizantinismului îngust”⁷. La un sfert de secol de la apariŃia cărŃii, impresia asupra ei rămânea neschimbată. Pentru G. Ostrogorski, lucrarea era „prima încercare temeinică de a trasa dezvoltarea oraşelor bizantine de-a lungul secolelor”⁸. Cealaltă lucrare de istorie bizantină este, de fapt, o culegere de studii. Ea însuma contribuŃiile autorului la istoria economică şi socială a BizanŃului, publicate în anii 1930–1937, articulate însă într-o monografie coerentă şi unitară prin dezvoltări ale subiectelor tratate anterior. Ea cuprinde trei secŃiuni, precedate de un studiu consacrat diviziunilor cronologice ale istoriei bizantine în viziunea sa. Prima secŃiune, *Noua Romă*, este dominată de problema aurului în lumea romană târzie şi a naşterii „celor două Europe”, una săracă şi rurală, în Occident, cealaltă urbană şi

⁶ R. Janin, în „Echos d'Orient”, t. 36, 1937, p. 363.

⁷ „Byzantion”, t. XII, 1937, p. 688.

⁸ G. Ostrogorski. *Byzantine Cities in the Early Middle Ages*. În „Dumbarton Oaks Papers”, t. XIII, 1958. p. 48.

plină de vitalitate în Orient, ce se transformă treptat în Bizanț și devine centrul de greutate al lumii medievale. *Măreție și decadență a etatismului bizantin*, este titlul secțiunii secunde a cărții, în care, dintr-o perspectivă comparativă, analizează, pornind de la comerțul cu produse alimentare și, în special, cu grâne, opoziția dintre regimul monopolurilor introduse de stăpânii bizantini și, mai apoi, otomani ai Constantinopolului și politica „liberului schimb” pe care republicile comerciale italiene și, mai târziu, statele industriale din Occident o impun autorităților indigene. În viziunea lui Brătianu, politica de concesiuni comerciale practicată de Comneni și Paleologu față de negustorii peninsulari prefațează regimul capitulațiilor pe care Poarta a trebuit să-l accepte la vîrsta ei de decadență din partea statelor occidentale moderne. *Moștenirea economică și socială a Bizanțului*, a treia parte a monografiei, are două studii de rezistență: răsturnarea raportului de forțe în viața economică din Mediterana în veacul al XIII-lea, fapt ce se exprimă, în viziunea istoricului român, în declinul precipitat al hiperperului imperial și în apariția monedelor de aur ale republicilor urbane italiene, și încercarea de analiză comparativă a relației dintre regimul fiscal și legarea de glie a țărănuilui în imperiul lui Constantin cel Mare și, la peste un mileniu distanță, în Principatele Române ori în Rusia secolelor XVI-XVII.

Adunate laolaltă din publicații dispersate, aceste contribuții au dat specialiștilor posibilitatea unei judecăți exacte asupra locului savantului român în dezvoltarea studiilor de istorie economică și socială a Bizanțului. Aprecierile au fost unanim elogioase și au venit de la istorici din toate generațiile și de toate orientările. N. Iorga a semnalat printre cei dintâi calitățile lucrării: „Nimic nu lipsește: informație vastă și variată... bine aleasă, formă literară frumoasă, critică deopotrivă plină de curtoazie și dreaptă a opinioilor exprimate de predecesorii săi”⁹. Lucrarea conferea autorului, în viziunea lui G. Ostrogorski, „un loc eminent printre bizantiniștii ale căror cercetări au contribuit în ultimul timp la luminarea istoriei economice și financiare a Bizanțului”¹⁰. Dar cea mai pătrunzătoare judecată asupra poziției lui Gh. I. Brătianu în evoluția studiilor bizantine a venit din partea lui Vitalien Laurent. „Istoria economică și socială a Imperiului bizantin, observa savantul francez, a fost prea mult studiată în funcție de relațiile Orientului cu Europa Occidentală, relații create de cruciade și de implantarea principatelor latine în Orient. Ultima decadă a cunoscut, în sfârșit, o reacție salutară contra acestei tendințe minimalizatoare, cercetând ceea ce această economie a fost prin ea însăși și ceea ce aduce ea original la cunoașterea lumii medievale. Dl. Brătianu a oferit acestui nou curent de idei larga sa contribuție. Mai mult, el se prezintă ca simbolul însuși al acestei necesare uniuni care trebuie să apropie vechea și noua școală, atât prin competența sa în domeniul propriu-zis bizantin, cât și prin cercetările asupra comerțului republicilor italiene”¹¹.

⁹ „R.H.S.E.E.”, t. XVI, 1939, p. 175.

¹⁰ „Annales de l’Institut Kondakov”, Belgrad, t. XI, 1940, p. 266.

¹¹ „Échos d’Orient”, t. 38, 1939, p. 480-481.

La capătul unui deceniu de cercetare, inaugurat de *Actes de notaires* și *Recherches sur le commerce génois* și încheiat cu *Études byzantines*, Brățianu apărea drept una dintre cele mai reprezentative personalități ale generației tinere de cercetători în istoria bizantină și europeană.

Mai întâi, prin efortul de a regândi liniile de forță ale evoluției istoriei medievale europene, ajungând la o adeverătă răsturnare a perspectivelor ei. Este ceea ce se conturează deja în amintitul studiu asupra rolului aurului în sciziunea lumii romane și a creării celor „două Europe” și se cristalizează în proiectul elaborării unei noi sinteze de istorie europeană a Veacului de Mijloc, lansat în 1938 și care urma să se bucure de colaborarea unora dintre cei mai reputați medieviști ai timpului. „De prea multă vreme, scria Brățianu în broșura *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge* (1938) în care își lansa proiectul, istoria evului mediu a fost văzută numai de la Roma, Aachen sau Paris. Au fost aduse unele corective, privind-o din unghiul Veneției sau din Palermo. Aici, va trebui să o privim din Constantinopol, mai întâi, dar tot atât de bine din Antiochia și din Alexandria sau, mai târziu, din Kiev ori chiar din Sarai, fără a neglijă din acest punct de vedere linia de apărare a creștinătății în zorile timpurilor moderne, ce se sprijinea pe Cracovia, Suceava sau Budapesta”¹². Privită din București, Varșovia ori Moscova, istoria continentului nostru nu era identică, în vizionea lui Brățianu, cu cea scrisă la Paris, Londra sau Roma. Cercetările sale de până atunci, dar și mutațiile survenite pe harta Europei la sfârșitul primului război mondial, i-au impus o reconsiderare a vechii concepții istorice, ce făcea din Occident sediul civilizației și centrul istoriei europene și universale. Prin urmare, în proiectata sinteză europeană, care, din păcate, a rămas la stadiul unui proiect datorită vicisitudinilor anilor ce au urmat, în cele opt secole ce separă domnia lui Dioclețian de începuturile mișcării cruciate centrul de greutate al istoriei europene se deplasează spre Orient, care exercită o hegemonie economică, dar și una culturală și artistică, accentuată încă de implantarea Islamului în Mediterana în secolele VII-VIII. Cruciaidele și expansiunea comercială a republicitelor italiene aduc revanșa Occidentului asupra Orientului bizantin și o răsturnare a raportului dintre cele „două Europe”, eveniment ale căruia consecințe s-au prelungit până azi în lumea europeană.

În al doilea rând, Brățianu s-a impus în lumea științifică a vremii prin metoda sa. Istoricii vârstașni au evidențiat la el spiritul critic, calitatea indispensabilă oricărui istoric autentic, stăpânirea suverană a surselor și a literaturii de specialitate, ce a făcut ca lucrările lui să pară că epuizează subiectul, diversitatea și amploarea teritoriilor din care își extrăgea materia, teritorii ce acopereau spații vaste din Europa și Asia. Pentru cei mai tineri, el aducea în studiile sale un aer proaspăt prin nouitatea direcției de cercetare, în care problematica abordată, esențialmente social-economică, nu era seacă și aridă, ci desprinsă din viața societății vremii sale. Prin aceasta refuza condiția simplului anticar, al colecționarului de fapte ale trecutului, pentru a deveni un om al cetății. Din acest

¹² Gh. I. Brățianu, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Âge*, Bucarest, 1938, p. 8.

fapt decurg alte două trăsături ale studiilor sale. Pe de o parte, în cercetările sale, în care efortul de imaginație domină investigația erudită tradițională, istoricul face totdeauna apel la experiențele altor științe ale omului. Pe de altă parte, el situa cercetarea, indiferent de tema abordată, în cultura vie a timpului, ceea ce dădea autenticitate actului creației și făcea din om suprema sa valoare.

Dar mai este o altă trăsătură a cercetărilor lui Brătianu, surprinsă de contemporani. Este vorba de aspirația savantului de a depăși analiza seacă a documentului și de a situa faptele într-un context mai larg, în care cercetătorul, ca parte a unui mediu social și politic dat, aduce cu sine experiențele personale de viață, un anume mod de a simți și gândi. Este ceea ce istoricul român descoperea în viziunea din ultimele scrieri istorice ale lui Iorga și care dăduse loc unor aprige contestări în istoriografia românească, venite din partea unor reprezentanți ai „Noii școli critice”. „Rămâne totuși un factor esențial, constata Brătianu, ce reprezintă, orice s-ăr zice, o problemă fundamentală în cercetarea și în scrierea istoriei: în ce măsură trebuie ținut seama, pe lângă documentele pe care se sprijină orice lucrare serioasă, pe lângă relațiunile mai vechi sau mai noi ale evenimentelor, de această experiență a vieții reale, care aduce istoriei înțelesul ei mai adânc, acela ce lipsește adesea înșirării cât de conștiințioase a faptelor, și criticii cât mai migăloase a izvoarelor. Este întrebarea veche – și totuși nouă – dacă istoricul care își mărginește orizontul la pereții bibliotecii și la dosarele arhivelor nu riscă să ridice o construcție artificială, mai depărtată de realitatea ce a voit să o înfățișeze, decât dacă ar fi privit-o într-o desfășurare dinamică, ce nu o poate înțelege decât cel care a trăit-o”¹³. Numai astfel putem înțelege mai bine rolul experienței dobândite de Brătianu în anii crizei economice și financiare mondiale din anii 1929–1933 în investigarea importanței aurului în declinul și în diviziunea lumii romane la sfârșitul antichității, ori cel al cunoașterii etatismului promovat de regimul totalitar al lui Stalin în Rusia Sovietică în cercetarea politicii economice a Noii Rome a lui Constantin cel Mare.

Prin concepția sa istorică, Gh. I. Brătianu se situa în avangarda studiilor istorice interbelice și se apropia de reprezentanții „Școlii Analelor”, în primul rând de Marc Bloch. Îl apropia de acesta, dincolo de raporturile personale dintre cei doi, aceeași nevoie organică de a pune noi întrebări trecutului, născute din climatul social, politic și intelectual din primele decenii ale secolului al XX-lea, același spirit de înnoire a studiilor istorice printr-un dialog permanent cu alte științe umane, aceeași năzuință ca istoria, „disciplina cea mai umană dintre toate” (N. Iorga), să-și propună ca tel regăsirea omului, a ființei umane vii, reale, cu sentimentele și aspirațiile ei. Istoria pornea de la prezent în investigarea trecutului, pentru a-și proiecta concluziile asupra prezentului.

Ajunsî în acest punct, să ridicăm o ultimă chestiune: care este locul lui Gh. I. Brătianu între bizantiniștii generației sale? De Fr. Dölger și G. Ostrogorski, pentru a numi pe cei mai de seamă reprezentanți ai generației sale, îl apropie preocuparea de a lărgi teritoriile studiilor bizantine cultivate de generația fondatorilor și de a înnori permanent problematica lor. Dacă cei doi au abordat, cu deosebire, instituțiile

¹³ Idem, N. Iorga. *Trei Conferințe*, București, 1944, p. 15-16.

administrative și financiare, structurile rurale ori ideile politice, savantul român s-a aplecat asupra vieții municipale și a funcției comerțului în viața societății bizantine, dar și asupra raporturilor economice dintre Bizanț și Occident. Nu mai puțin evidente sunt însă diferențele dintre istoricul român și colegii lui de generație din câmpul bizantinisticii. Ele decurg din formația intelectuală mult mai complexă a lui Brătianu, grație studiilor sale juridice, a influențelor venite din partea lui F. Lot, Ch. Diehl și N. Iorga, a cercetărilor lui din arhivele italiene, care au făcut din el un fin cunoșător al raporturilor dintre Bizanț și Occident, și, nu în ultimul rând, a implicării lui nemijlocite în viața politică a societății românești și europene interbelice. De aici, fidelitatea neabătută a lui Dölger și Ostrogorski față de lecția școlii critice, prin permanentul contact cu documentul, ce contrastează cu metoda mult mai suplă a lui Brătianu, la care, fără a trăda documentul, efortul de reflecție domină investigația erudită. Oricare ar fi subiectul abordat, Brătianu scrie o operă reflexivă, plină de substanță, născută din solida cultură generală a savantului și din experiența sa politică. În studiile de istorie bizantină, ca și în cercetările de istorie națională și europeană, Gh. I. Brătianu nu pierde ocazia de a pune puternica amprentă a personalității proprii în raport cu istoricilor generației sale.

GHEORGHE I. BRĂTIANU ET LES ÉTUDES BYZANTINES

Résumé

Gheorghe I. Brătianu fit ses études à Paris, où il suivit les cours de Sorbonne et de l'École des Chartes tenus par des savants éminents, tels que Ferdinand Lot et Charles Diehl. En 1929 il prit son doctorat à Sorbonne avec la thèse *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle*. Auparavant, en 1927, il avait publié *Actes des notaires génois de Pétra et Caffa de la fin du treizième siècle (1281-1290)*. Ces ouvrages finirent par l'imposer dans le monde des lettrés. La décade byzantine de sa carrière scientifique comprend les ouvrages : *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă* (Cluj, 1935); *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin* (Paris-Bucarest, 1936); *Études byzantines d'histoire économique et sociale* (Paris, 1938) et *La fin du monde antique et le triomphe de l'Orient* (Congrès international des sciences historiques, tenu à Zürich en 1938). Après la guerre, il publia en 1948 l'étude *Les assemblées d'Etats en Europe Orientale au Moyen Âge et l'influence du régime byzantin*.

Les recherches de l'historien roumain dans le domaine de l'histoire byzantine et médiévale européenne furent dominées par deux points d'intérêt majeurs. Tout d'abord, celui de mettre en lumière le rôle du facteur social-économique dans l'évolution des rapports entre l'Occident et l'Orient et dans l'histoire byzantine. Le second, tout à fait révolutionnaire à l'époque, renversait la perspective traditionnelle sur les relations Byzance-Occident. Par sa conception historique, Gheorghe I. Brătianu se trouva placé dans l'avant-garde des études historiques de l'entre-deux-guerres, tandis que les méthodes qu'il employa le rapprochèrent de l'école „Annales”.

GHEORGHE BRĂTIANU ȘI NOUA ISTORIE

VIOLETA BARBU

De la moartea marelui savant, fiecare generație s-a raportat diferit la moștenirea lui. Există venerabila generație care a avut privilegiul să-l cunoască sau să-l aibă ca profesor. Există, apoi, generația mai Tânără, la fel de norocoasă, care îi poate citi dosarul în care sunt închise patimile și moartea. În anii '80, amintirea lui Brătianu păstrată în acordurile de o gravă sobrietate ale requiemului compus de Vitalien Laurent în prefața ediției princeps a cărții *La mer Noire des invasions à la conquête ottomane* eclipsa lecția majoră a operei sale de istoric. Pentru cei puțini dispuși să reflecteze cu seriozitate la condiția istoricului în vremuri de restrîște, alegerile care au precedat moartea istoricului purtau în ele, paradoxal, mesajul unei victorii. A urmat apoi recuperarea oficială, prin care materialismul istoric de tip „soft“ încerca să stabilească o legătură între opera savantului și noua istorie socială a celei de-a treia vîrste a Școlii de la Annales, receptată mai curând în latura ei marxistă: Lucian Boia, *L'historiographie roumaine et l'École des Annales. Quelques interférences*, în „Analele Universității București“, Istorie, 1979, p. 31-40; Pompiliu Teodor, *Noi orientări în istoriografia română în deceniul trei al secolului XX*, în „Studia Universitatis Babeș Bolyai“ 1981, p. 46-62; idem, *Gheorghe Brătianu istoricul*, în «Anuarul Institutului de istorie și arheologie „A. D. Xenopol“» 1983, p. 233-247; Alexandru Zub, *De la istoria critică la criticism*, București, 1985 și *Istorie și istorici în România interbelică*, Iași, 1989.

Toate generațiile însă sunt de acord astăzi că prin destinul său unic, ca și prin condițiile dramatice în care își scrise ultima carte, Gheorghe Brătianu se înrudea cu nume importante ale Noii istorii și este de ajuns să privim mai îndeaproape similitudinile biografice cu trei dintre acestea, ca să vedem, în toți, în chip impede înscrisă, aceeași dimensiunea eroică.

Henri Pirenne, marele istoric belgian, profesor și mentor al lui Gheorghe Brătianu, deportat în Germania în 1917, redacta în lagărul de prizonieri, fără cărți și fișe, pe caiete de școlar, sinteza sa fundamentală *Histoire de l'Europe, des invasions au XVI-e siècle*, apărută la Paris–Bruxelles în 1936; Brătianu îl elogiază în acest sens în proiectul său de *Istorie a Europei* din 1938.

Marc Bloch, celălalt fondator, alături de Lucien Febvre, al Noii istorii și al revistei „Annales“, a urmărit debutul lui Gheorghe Brătianu și i-a salutat cu entuziasm în „Annales“ primele lucrări. El însuși a făcut alegeri de felul celei a istoricului român. În 1943 a sfărșit prin a abandona poziția universitară în care fusese reintegrat după epurarea pe criterii rasiste de la Universitatea din Strasbourg și a decis să se înroleze în rețeaua de franc-tireuri a Rezistenței. A condus mișcarea unificată de rezistență din regiunea orașului său natal, Lyon, până în primăvara lui 1944, când a fost arestat de Gestapo și torturat cu bestialitate. După debarcarea din

Normandia, a fost executat de germani, care goleau închisorile de prizonieri, pe 16 iunie 1944. Înainte de aceasta, la ultima lui întâlnire cu Lucien Febvre, răspunsese astfel prietenului său care îl conjura să fie prudent: „Ştiu ce mă aşteaptă. Moartea? Nu numai asta. O moarte oribilă, da. Şi ce-i cu asta?“ Cartea sa neterminată, capitală pentru metoda istorică, *Apologie pour l'histoire ou métier d'historien* va fi publicată în 1949 de prietenul său, Lucien Febvre, după manuscrisele salvate de familie. Gheorghe Brătianu îi închină o mișcătoare evocare, *Un savant și un soldat: Marc Bloch (1886–1944)*, publicată în „*Revue Historique du Sud Est Européen*“ în 1946. În același an pregătea o recenzie, rămasă manuscris, la cartea postumă a lui Bloch, *L'étrange défaite*, care aduna discursurile politice ale lui Bloch sub ocupația germană.

Fernand Braudel, ofițer francez prizonier într-un lagăr german de represiune, nemulțumindu-se să-și susțină camarazii în calitatea sa de spirit rector, împlinește ceva nemaiauzit: redactează din memorie, capitol după capitol, teza sa de doctorat *Mediterana și lumea mediteraneană în vremea lui Filip al II-lea*, monumentală sinteză de peste 1100 de pagini, la care lucrase zece ani. Același Lucien Febvre le va primi, capitol după capitol, scrise pe caiete de școală, într-o baracă, vreme de patru ani, din 1940 până în 1944.

Dar Gheorghe Brătianu este în totală legitimitate în această familie de istorici de excepție nu numai prin tăria cu care vocația și spiritul creator înving orice privațiune, inclusiv moartea. Brătianu aparține acestei generații care a făcut Noua istorie ce rămâne, până astăzi, cea mai fecundă și mai inovatoare Școală istorică europeană, datorită mai ales temelor și metodelor ce se regăsesc în opera lui și prin care a dialogat neîncetat cu spiritele cu care se înrudea, a căror sensibilitate istorică o împărtășea.

Mai întâi, din nou *Henri Pirenne*, a cărui autoritate europeană se afirma fără săgădă în primul deceniu de după primul război mondial și căruia mai tinerii Bloch și Febvre îi împărtășesc în 1928, la Congresul internațional de Studii istorice de la Bruxelles, proiectul lor de a crea o revistă: „*Annales d'Histoire Economique et Sociale*“, devenită ulterior „*Annales Economies, Sociétés, Civilisations*“. Despre Pirenne, Lucien Fevre scria că este „cel mai complet și mai bogat în daruri diverse, dar echilibrate, dintre istoricii medieviști și moderniști de limbă franceză“. Erau anii în care Brătianu se forma la Paris, deprinzând la École des Chartes „obișnuința preciziei și gustul eleganței“, cum avea să scrie despre el Vitalien Laurent. Dar, mai presus poate de aceasta, își însușea știința specifică Noii istorii de a utiliza, cu metodă critică, toate tipurile de documente, toate tipurile de „date“, cum obișnuia să spună Marc Bloch sau cum scria în stilul său inconfundabil Lucien Febvre, știința de a face mierea istoriei din toate documentele, fără excludere, fiindcă ele sunt „polenul ei milenar“. Toate cărțile mari ale lui Gheorghe Brătianu și mai ales *Marea Neagră* mărturisesc această știință de a apela la mărturii istorice dintre cele mai diverse: documente de arhivă din cele mai diferite, surse narative, surse juridice, monete, toponime, antroponime, elemente de civilizație materială etc. Cu cât cercetarea atingea straturi mai profunde, cu atât mai puțin îi era îngăduit să

spere că va primi raze de lumină dintr-un singur tip de surse. De aceea, experiența de arhivă a primilor ani, încununată cu cele două teze de doctorat: ediția de documente *Actes des notaires génois de Péra et Caffa de la fin du XIII-e siècle 1281–1299*, București, 1927 și cu prima sinteză *Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIII-e siècle*, Paris, 1929, este expresia desăvârșită a ceea ce Marc Bloch numea „tehnici de erudiție“ care constau în capacitatea de a citi și de a interpreta critic un document medieval, de a interpreta corect toponimele care sunt și ele fapte de limbă, de a data fără greș vestigii ale habitatului istoric, de a merge pe urmele uneori nevăzute ale drumurilor comerciale, ale culturilor agrare. Consecință firească a acestui tip de demers, interdisciplinaritatea era, se înțelege de la sine, metoda predilectă a lui Gheorghe Brătianu, singura capabilă să asigure istoriei caracterul ei de „știință generală“, potrivit definiției lui Febvre, de știință a omului, în toate formele sale de manifestare. Nu e de prisos să amintim că profesorul de atunci la Universitatea Mihăileană din Iași întemeiașe în cadrul acestei instituții și în colaborare cu *Librairie orientaliste Paul Geuthner* de la Paris o colecție intitulată *Studii de istorie generală*, în care au apărut, de altfel, o parte din lucrările sale.

În 1938 apăreau la Paris *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, dedicată de autorul lor memoriei lui Henri Pirenne, omagiu mentorului care scrisese în 1927 o istorie economică și socială a orașelor medievale, *Les villes du moyen âge, essai économique et sociale*, apărută la Bruxelles. Sintagma, ce avea să apară pe frontispiciul revistei „Annales“, la fondarea în 1929, îi era de bună seamă dragă lui Gheorghe Brătianu. Poziția sa era de altfel diferită de cea împărtășită de confrății săi străini, ruși sau germani: Dölger, Ostrogorski, Stadtmüller sau Vasiliev. El venea dintr-o altă școală istoriografică, în numele căreia se simțea îndreptățit să opereze o cercetare din interior, nu în funcție de raportarea la Occident sau la Orientul latin, ci prin ceea ce istoria economică și socială a Bizanțului aducea în chip special la cunoașterea lumii medievale. Continuitatea și remodelarea structurilor par să fie elementele esențiale ale cărții, ce nu se dorește o sinteză, ci o coborâre stratigrifică în câteva fenomene esențiale pentru Brătianu ale lumii bizantine: etatismul economic și fiscal, circulația monetară, aprovizionarea cu grâu. Polemica cu maestrul său, Henri Pirenne, explicit prezentă în carte, face parte din raportul special pe care Brătianu l-a întreținut cu marele savant. Ea începuse deja din 1934 când în revista „Istros“ apăruse articolul istoricului român *La distribution de l'or et les raisons économiques de la division de l'Empire romain*, prezentat și la Congresul de Științe istorice de la Zürich. Susținută de Henri Grégoire pentru inovația de metodă și încurajat chiar de Pirenne, cum o dovedește corespondența lor, teza lui Brătianu potrivit căreia ruptura dintre Orient și Occident nu a fost provocată de „invazia musulmană, adevărat cataclism cosmic“ cu m o numea Pirenne în studiul său *Mahomet et Charlemagne*, apărut în 1922 în „Revue belge de Philologie et d'Histoire“, ci de capacitatea Orientului de a atrage pe piață să o mare cantitate de masă monetară în aur. Cu toată această polemică, două sugestii majore erau prezente în opera lui Pirenne, iar Brătianu a mers pe

urmele lor: rolul civilizației mediteraneene la sfârșitul imperiului roman, ca spațiu de schimb și de mediere, concept aplicat în *Marea Neagră* ca placă turnantă și o nouă viziune asupra Europei, căreia Pirenne îi dedicase marea sa sinteză din 1936, *Histoire de l'Europe, des invasions au XVI-e siècle*. În ea se găsește originea proiectului elaborat de Gheorghe Brătianu în 1938, *Une nouvelle histoire de l'Europe au Moyen Age*. În ce măsură era nouă, o mărturisește Brătianu însuși: în viziunea sa, Europa nu putea fi redusă la Occidentul latin, aşa cum o făcuse Pirenne. Cu colaborarea unor nume ilustre, ca Henri Grégoire sau Arnaldo Moimigliano, Brătianu preconiza o istorie a Europei în care Orientul să se găsească integrat cu toată valoarea pe care o merita, în calitate de „creuzet al civilizațiilor, focar al marilor curente religioase și politice“. O Europă cu doi plămâni, am spune astăzi, în momentul istoric al reunificării ei. Şantierul trebuia să fie, aşa cum o recomanda Lucien Febvre în cartea sa *Combats pour l'histoire*, rodul unui efort colectiv, nu întreprinderea unui singur om, cum dorea Nicolae Iorga în planurile sale de *Istorie a umanității*. În acest proiect ambicioș Brătianu își rezervase pentru sine volumul al III-lea, *Organizarea economică*, împărțit în patru părți, reprezentând tot atâtea teme ale Noii istorii: pământul și regimul proprietății, meșteșugurile, comerțul și circulația bogățiilor și, în sfârșit, regimul social.

Printr-o fericită coincidență, debutul lui Brătianu în istorografia europeană a coincis cu apariția revistei „Annales“ în 1929. Noua istorie și-l revendica, promptă, pe istoricul român prin pana lui Marc Bloch, care în chip sistematic și laudativ a recenzat în prestigioasa revistă „Annales“ lucrările de început ale Tânărului Brătianu – culegerea de documente genoveze ale notarilor de la Caffa și Pera în secolul al XIII-lea și cercetările asupra comerțului genovez în Marea Neagră în aceeași epocă. Succesul fulminant al acestui debut, măsurat în cele peste 25 de recenzii la fiecare dintre aceste cărți, apărute în cele mai prestigioase reviste europene și americane de la „Byzantion“ la „American Historical Review“, anunță un talent neobișnuit. Practic, în peisajul periodicelor vremii, mult mai restrâns și mai exclusivist decât cel de astăzi, toate autoritățile științifice care contau, din diverse școli și orientări, reacționaseră pozitiv. Printre ele, două reviste ale Noii istorii: „Annales“ și „Viertejahrschrift fur Sozial und Wirtschaftsgeschichte“ care apărea la Stuttgart. Marc Bloch nu l-a pierdut din ochi pe Brătianu nici mai târziu; cu aceeași generozitate lipsită cu totul de complezență, marele istoric francez a salutat pe rând *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Cluj, 1935 și *Privilèges et franchises municipales dans l'Empire byzantin*, București, 1936. Marc Bloch a fost, alături de bizantinistul Henri Grégoire, cititorul cel mai consecvent și mai critic al lui Brătianu, chiar și atunci când ecourile operei sale deveniseră mai palide. În 1933, paginile revistei „Annales“ găzduiesc pentru prima dată un nume de român: Gheorghe Brătianu, *Servage de la glèbe et régime fiscal. Essai d'histoire comparée roumaine, slave et byzantine*. Aveau să treacă mai bine de 60 de ani până când un alt istoric român să reușească această performanță. În tema și abordarea acestui studiu, influența lui Bloch era evidentă. Servajul era una din temele sale predilecte, subsumate la ceea ce Bloch obișnuia să numească „istoria rurală“, dar și

unul din aspectele sociale fundamentale reluate în cartea clasică *La société féodale* (Armand Colin, 1939), precum și în alte studii ca de pildă *Serf de la glèbe. Histoire d'une expression toute faite* („Revue Historique“, 1921), *Les Colliberti, étude sur la formation de la classe servile* („Revue Historique“, 1928), *Roi et serfs* (Paris, 1920), *La lutte pour l'individualisme agraire dans la France du XVIII-e siècle* („Annales d'histoire économique et sociale“, 1930). Modelul de analiză făurit de Brătianu se baza pe constrângerile de tip fiscal și pe ceea ce el numea „tendințele etatiste“ ale regimurilor din zona răsăriteană. Prin aplicarea perspectivei comparative în care, pe urmele lui Henri Pirenne, Marc Bloch credea cu tărie, Brătianu deprovincializa o problematică dintre cele mai specifice Vechiului Regim românesc, lansând-o într-un context european. Dar comparația nu este numai un instrument de raportare spațială, ci și diacronică. Salturile în timp sunt uneori amețitoare pentru cine citește studiul asupra servajului sau studiul despre aprovisionarea Constantinopolului și comerțul cu grâu în epoca bizantină și otomană (*Étude sur approvisionnement de Constantinople et le monopole du blé à l'époque byzantine*, în *Études byzantines d'histoire économique et sociale*, p. 127-182). În primul, printr-o mișcare aproape telescopică, Brătianu așează alături structuri ale colonatului roman, ale celui bizantin și, mai apoi, la o diferență de 12 secole, servajul din epoca modernă. Analogia e și mai spectaculoasă în cel de-al doilea studiu: o definiție scoasă dintr-un raport întocmit pe seama controlului aprovisionării populației civile în regiunea pariziană în timpul primului război mondial răspunde, în ochii lui Gheorghe Brătianu, într-o manieră cât se poate de precisă, modelului adoptat la Constantinopol de către administrația bizantină și otomană. O astfel de metodă scoate din discuție mitul cuplului cauză-efect, văzut ca o înlănțuire reperabilă cronologic pe o perioadă lungă, condiționată de identificarea strictă a verigilor unui sistem. Ratiōnamentul istoric privilegiază aici înțelegerea, nu judecata, conjuncturile care creează structuri similare, nu mitul originilor, undele unor fenomene care traversează durata lungă, ajungând până în prezentul care vorbește istoricului în același fel ca și trecutul. Iată tot atâtea lectii de metodă ale Noii istorii, unele dintre ele postulate de Marc Bloch, după apariția studiilor lui Brătianu.

În sfârșit, Fernand Braudel, nume cu care Brătianu a fost asociat cel mai des și despre care s-a scris cel mai mult. Cronologia celor două opere, terminate în același timp, deși publicate la intervale diferite (*La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Armand Colin, 1949; *La mer Noire des origines à la conquête ottomane*, München, 1969) arată o muncă independentă; printr-o ironie a sorții, chiar traducerile românești, din 1985 (Braudel) și 1988 (Brătianu), îl avantajează pe savantul francez. Amănunte neesențiale; multe lucruri le unesc și le despart altele, dar amândouă formează o complementaritate care a devenit deja clasică.

Le unesc mai întâi conceptele de geografie umană și cel de geoistorie: capitol I al cărții lui Brătianu, prima parte a cărții lui Braudel, însumând circa 300 de pagini; subcapitol intitulat similar *Problema istmurilor* (*Legea istmurilor* la

Brățianu). Pentru geografia umană, mentorul comun al celor doi, Lucien Febvre, dusește aprigi lupte. Le regăsim oglindite în volumul postum, îngrijit în 1962 de Fernand Braudel, *Pour une histoire à part entière*. Noutatea interdisciplinarității constă într-o manieră de abordare diferită a spațiului fizic și uman, care se modelează reciproc, într-o unitate care nu poate fi ruptă. Până astăzi, Franța este singura țară care promovează o astfel de direcție de cercetare, i-a creat instituții, congrese și catedre speciale. Cât despre Brățianu, sub presiunea evenimentelor politice, în 1941 publică în volumul *Geopolitica și geoistoria* studiul *Geopolitica, factor educativ și național*.

Le unesc aceeași idee, de a face dintr-un spațiu, o mare, un personaj al unei sinteze. Personaj captivant, insidios, care se insinuează în viața oamenilor, face să se nască civilizații, le pune în contact, le desparte, le oferă țăriful ca să se așeze și apa ca să comunice sau ca să se înfrunte. Le unesc conceptele de schimb și de spațiu de comunicare între civilizații, închiderea și deschiderea, destinele colective ale popoarelor riverane, scara continentală a analizei; în posteritatea lui Braudel și a lui Brățianu au fost create în vremurile moderne organizații politice ale țărilor riverane celor două mari, ca o recunoaștere a însemnatății a ceea ce monografiile celor doi savanți aduseseră în mod explicit în conștiința contemporanilor: destinul comun al popoarelor legate de mare.

Le despart o viziune și o utilizare diferită a conceptului de durată lungă, despre care Braudel va scrie articole programatice; cartea lui Brățianu îmbrățișează o plajă de timp care pleacă din preistorie până la sfârșitul secolului al XV-lea. Braudel rămâne fixat în limitele secolului al XVI-lea, începutul modernității europene. În cartea sa, într-un singur capitol, economia este proiectată în spațiul care o generează, o condiționează; pentru Brățianu, economia, coloniile genoveze și venețiene și conexiunilelor sunt o permanență a întregii cărți și mai ales a părților a III-a și a IV-a; credința lui era că o anume configurare a spațiului nu este un factor atât de determinant cât cel politic. Închiderea Mării Negre este văzută în chip diferit de cei doi savanți; dacă analiza lui Brățianu privilegia monopolul militar și politic al otomanilor, Braudel se încredință factorilor economici: biruința drumurilor pe uscat asupra celor maritime.

Că ambele cărți au marcat o epocă, este incontestabil. Mai mult de atât, ele au avut și o posteritate instituțională. În 1975, prin transformarea Secției a VI-a de la École Pratique de Hautes Études, condusă de Fernand Braudel, în École de Hautes Etudes en Sciences Sociale, se crea un așezământ a cărui principală misiune avea să fie coordonarea, susținerea și predarea cercetării științelor sociale, între care și istoria. La București după 1990 o nouă direcție de cercetare, concretizată în programul *Marea Neagră* promovat la Institutul de istorie „Nicolae Iorga“ de către Șerban Papacostea, ducea mai departe moștenirea celui care fusese, după moartea lui Nicoale Iorga, director al institutului. O revistă internațională, „Il Mar Nero. Annali di archeologia e storia“, fondată în 1994 de Șerban Papacostea și Petre Alexandrescu, oferă un cadru de difuzare cercetătorilor interesați de această

problematică și nu întâmplător cel dintâi articol al numărului de debut era dedicat de Michel Ballard, în omagiu, lui Gheorghe Brătianu, istoric al Mării Negre.

O ultimă direcție prin care Brătianu se apropie de noua istorie socială este cea constituțională, ilustrată tot printr-o carte postumă, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în principatele române*, București, 1995, construită în timp pe scheletul cursurilor despre adunările de stări în Occidentul Europei și în țările române ținute la Universitatea din București. Mari teme cum ar fi regimul politic, legitimitatea, reprezentativitatea sunt abordate pentru prima dată în spațiul românesc din perspectiva unei arheologii constituționale, care sătuse, în Franța, la temelia cărții unui alt reprezentant al istoriei sociale, Émile Coornaert, *Les corporations en France avant 1789* (Gallimard, 1940).

Firește, Gheorghe Brătianu aparține în egală măsură Noii istorii europene, cât și istoriografiei românești. A încercat să facă, concomitent, două profesii, pe care Max Weber, în 1922, le considera incompatibile: *Politik als Beruf und Wissenschaft als Beruf*. În preajma morții s-a întors totuși la istorie și cartea sa testament este o mare carte europeană. Cu ea cercul destinului său de istoric se închide perfect, iar mesajul este cât se poate de limpede. Mai convingător de atât, nici un istoric român nu a putut fi.

GHEORGHE BRĂTIANU ET LA NOUVELLE HISTOIRE

L'étude porte sur la mise en valeur des liens entre l'œuvre de Gheorghe Brătianu et la Nouvelle Histoire, fondée en France dans les années trente du siècle passé, autour de la revue *Annales*. Dès son début, en 1927, la réception de l'œuvre de Brătianu par la revue *Annales* fut très favorable, de sorte que l'historien fut le premier roumain invité en 1933 à publier dans les pages de cette prestigieuse revue internationale. La première partie de l'analyse repose sur les rapports personnels et l'analogie de destin entre Brătianu et les historiens fondateurs de la Nouvelle Histoire: Henri Pirenne, Marc Bloch et Fernand Braudel. On dégage, ensuite, l'influence des thèmes et méthodes de la Nouvelle Histoire ouverte à histoire sociale, qu'on peut retrouver dans l'œuvre de l'historien roumain, surtout dans les premiers recueils de documents et dans les travaux portant sur l'histoire byzantine (*Etudes byzantines d'histoire économique et sociale* et *La mer Noire*). Les liens étroits et soutenus avec la Nouvelle Histoire ont profondément marqué la vision sur l'histoire de Gheorghe Brătianu, en lui assurant la dimension européenne.

GHEORGHE BRĂTIANU. ACTIVITATEA POLITICĂ

IOAN SCURTU

Începuturile activității politice. Debutul lui Gheorghe Brătianu în viața politică s-a înregistrat relativ târziu și ezitant. Două sunt motivele esențiale: primul este legat de preocuparea pentru realizarea unei cariere profesionale. El nu a dorit să fie, și nu a fost, un om politic de profesie; de aceea, după absolvirea Universității din Iași și-a completat studiile la Paris, obținând licență la Sorbona, apoi s-a înscris la doctorat, pe care l-a susținut la Universitatea din Cernăuți; în 1923 a devenit profesor la Universitatea din capitala Moldovei. Al doilea motiv al intrării sale ezitante în viața politică s-a datorat atitudinii tatălui său, Ion I.C. Brătianu, președintele Partidului Național-Liberal. Acesta văzuse în fiul său un viitor mare istoric, fapt confirmat și de N. Iorga, care i-a publicat prima lucrare; pe de altă parte, Ion I.C. Brătianu aprecia că fiul său avea o fire sensibilă și o prea mare onestitate, calități care se puteau transforma în defecte atunci când se implica în politică, unde se cerea rezistență, capacitate de a primi lovitură dintre cele mai nedrepte și, nu o dată, renunțarea la principii pentru a face față unor conjuncturi de moment. Într-o scrisoare din 2 mai 1919, Ion I.C. Brătianu i se adresa fiului său: "Nu te lăsa de Istorie [...] mai bine e să scrii decât să faci istorie"¹. Prin 1920, Ion I.C. Brătianu a avut o discuție cu Alexandru Lapedatu despre un studiu publicat de Gheorghe Brătianu în "Revista Iсторică", prilej cu care fruntașul ardelean și-a exprimat "temerea că politica îl va prinde în mrejele ei [pe Tânărul George], răpindu-l istoriografiei". Răspunsul președintelui Partidului Național-Liberal a fost: "Cât voi trăi eu, nu-l voi lăsa. După aceea nu știu ce va fi"².

Cu tot respectul pe care îl purta tatălui său, Gheorghe Brătianu nu i-a urmat sfatul. Tânărul istoric aprecia că Brătienii erau prea legați de politică pentru ca el să rămână în afara acesteia. Era convins că membrii acestei familii aveau o misiune istorică de îndeplinit, de la care el nu avea dreptul să se sustragă. Bunicul său, Ion C. Brătianu, făurise România modernă și independentă, tatăl său, Ion I.C. Brătianu, realizase România Mare, iar el avea datoria să contribuie la consolidarea și apărarea acesteia.

În consecință, la 11 decembrie 1926 s-a înscris în organizația Partidului Național-Liberal din Iași³. Cu câteva luni în urmă, în mai 1926, încetase din viață Gheorghe Mârzescu, președintele acestei organizații, iar Gheorghe Brătianu era privit ca "succesorul de drept" în această funcție. Președintele partidului, Ion I.C. Brătianu, nu a agreat ideea, dar fiul său a candidat în alegerile parlamentare din iulie 1927, fiind ales deputat.

¹ Gheorghe I. Brătianu, *ACTIONEA POLITICĂ și militară a României în 1919 în lumina corespondenței diplomatice a lui Ion I.C. Brătianu*, ed. Șerban Papacostea, București, 2001, p. 58.

² Apud I. Ciupercă, *Gheorghe I. Brătianu și succesiunea uriașului. Repere*, în *Confluențe istoriografice românești și europene. Gheorghe I. Brătianu*, coord. Victor Spinei, Iași, 1988, p. 224-225.

³ "Mișcarea", 14 decembrie 1926.

La 12 octombrie 1927, parlamentarii liberali de Iași au propus desemnarea lui Gheorghe Brătianu în funcția de președinte al organizației; în acel moment el se afla la Paris, astfel că nu a participat la respectiva ședință⁴. Alegerea într-o asemenea funcție la numai un an după înscrierea în partid era un fapt inedit în istoria Partidului Național-Liberal, unde ascensiunea se realiza după anumite criterii, cel mai important fiind contribuția adusă la realizarea obiectivelor programatice stabilite. Era evident că nu contribuția sa la activitatea organizației determinase această această decizie, ci faptul că aparținea familiei Brătianu. Hotărârea organizației Iași a fost dezavuată de Ion I.C. Brătianu, care a refuzat să o accepte⁵.

După moartea lui Ion I.C. Brătianu, la 24 noiembrie 1927, în funcția de președinte al Partidului Național-Liberal a urmat Vintilă Brătianu. La 4 decembrie 1927, Congresul filialei din Iași a propus desemnarea lui Gheorghe Brătianu în funcția de președinte al organizației, iar Vintilă Brătianu a validat această alegere⁶. În calitate de președinte al celei mai mari organizații din Moldova, Gheorghe Brătianu a devenit membru al Comitetului Executiv al Partidului Național-Liberal.

Pentru cei mai mulți liberali președinția lui Vintilă Brătianu era o soluție provizorie, impusă de dispariția intempestivă a liderului său istoric. Vintilă era un om muncitor, corect, exigent cu sine, dar nu avea calitățile impuse unui șef de partid. Era prea cantonat în problemele economice și, mai ales, financiare, neavând o largă viziune asupra tuturor problemelor cu care se confrunta România; era prea rigid în relațiile cu oamenii, inclusiv cu colaboratorii săi cei mai apropiati, pe care îi suspecta că nu ar fi fost suficient de devotați și muncitori; nu avea maleabilitatea și diplomația necesare unui conducător de partid. Vintilă Brătianu era secondat de I.G. Duca, pe care Ion I.C. Brătianu îl pregătise pentru a-i urma la președinția Partidului Național-Liberal, dar într-o perspectivă mai îndepărtată. I.G. Duca era un excelent orator, un foarte bun organizator, dar nu era integrat marii finanțe liberale, care domina viața economică a țării; de aceea, mulți fruntași nu se împăcau cu gândul că el ar putea deveni președintele Partidului Național-Liberal. Devotamentul lui total față de Vintilă Brătianu li se părea suspect, apreciind că era expresia unui oportunism excesiv. Aceștia doreau ca "interimatul" lui Vintilă să dureze cât mai puțin, iar I.G. Duca să fie eliminat de la o succesiune care trebuia menținută în cadrul familiei Brătianu. Cei nemulțumiți de șefia lui Vintilă Brătianu au început să se strângă în jurul lui Gheorghe Brătianu, alcătuind gruparea "tinerilor liberali". Treptat, divergențele din Partidul Național-Liberal au devenit publice, presa ostilă liberalilor (mai ales "Dimineța", "Adevărul" și "Dreptatea") urmărind să acredeze ideea că acest partid trecea printr-o gravă criză internă. Repetateledezmințiri venite din partea conducerii Partidului Național-Liberal nu puteau ascunde realitatea, iar atitudinea față de actul restaurației a dus la ruptura de mult anticipată.

⁴ Victor Spinei, *Gheorghe Brătianu între vocația istoriei și tentațiile vieții politice*, în *Confluențe istoriografice*, p. 264.

⁵ Partidul Național-Liberal, *Acte, explicații și precizări asupra cazului Gheorghe Brătianu. Demascarea impostorului*, Iași, 1932, p. 31-32.

⁶ "Mișcarea", 30 decembrie 1927.

Gheorghe Brătianu și restaurația. Crearea Partidului Național-Liberal – Gheorghe Brătianu. La 4 ianuarie 1926, principalele Carol a fost înlăturat de la succesiunea tronului prin legile adoptate de majoritatele parlamentare liberale, care confirmau hotărârea Consiliului de Coroană din 31 decembrie 1925, prezentat de regele Ferdinand. La 4 ianuarie 1926, principalele Mihai a fost proclamat moștenitorul Coroanei și s-a instituit o Regență, pentru eventualitatea în care acesta ar fi ajuns pe tron înaintea împlinirii vîrstei de 18 ani. Regența, intrată în funcțiune la 20 iulie 1927, ca urmare a morții regelui Ferdinand, s-a dovedit a fi o instituție slabă și fără autoritate. Criza economică declanșată în 1929 a avut ca efect deteriorarea situației sociale și politice din România. În acest context, unii oamenii politici apreciau că situația putea fi redresată prin aducerea pe tron a principelui Carol; ei au lansat lozinca "Să vină salvatorul!", care a început să câștige tot mai mulți adepti. Vintilă Brătianu se opunea cu îndârjire curentului carlist, cerând guvernului național-țărănist prezentat de Iuliu Maniu să apere legile din 4 ianuarie 1926 și să ia măsuri împotriva celor care puneau în discuție "problema constituțională".

Profitând de situația creată, principalele Carol a sosit inopinat în țară, la 6 iunie 1930, iar Iuliu Maniu nu numai că a acceptat faptul împlinit, dar s-a și deplasat la Palatul Cotroceni, unde a avut discuții cu pretendentul la tron. Președintele Consiliului de Miniștri i-a propus lui Carol să intre în Regență, urmând ca după un timp să fie proclamat suveran. Principalele nu a dat un răspuns limpede și a hotărât să consulte mai mulți fruntași politici.

Deoarece era de așteptat ca Vintilă Brătianu să nu accepte invitația de a veni la Palatul Cotroceni, Carol l-a convocat pe Gheorghe Brătianu, aflat la Iași. Acesta a sosit în dimineața zilei de 7 iunie în București, având mai întâi o discuție cu Vintilă Brătianu. Profesorul avea să mărturisească: "Am avut o convorbire foarte aprigă și am spus unchiului meu că nu pot refuza o asemenea chemare, că este în interesul său și al partidului să văd care este rostul acestei chemări". Vintilă Brătianu s-a opus categoric oricărui contact cu Carol, pe care-l considera un "aventurier", dar cum Gheorghe Brătianu a insistat, președintele Partidului Național-Liberal a conchis: "Te voi vedea mâine și te voi judeca după faptele tale"⁷.

Gheorghe Brătianu s-a prezentat la Cotroceni, unde Carol a susținut necesitatea ca toate partidele să se strângă în jurul tronului; de asemenea, el și-a exprimat dorința de a colabora cu Partidul Național-Liberal, sau măcar cu tineretul din acest partid. Carol i-a explicat lui Gheorghe Brătianu că dacă PNL refuza colaborarea, suveranul risca să devină prizonierul Partidului Național-Țărănesc, aflat la guvernare. În timpul discuției "tânărul" liberal s-a declarat de acord cu anularea legilor din 4 ianuarie 1926 și cu urcarea principelui pe tron, exprimându-și speranța că va putea determina Partidul Național-Liberal să meargă pe făgașul

⁷ *Partidul Național-Liberal și regele Carol al II-lea. Impresionanta expunere a d-lui prof. Gheorghe I. Brătianu, în "Mișcarea", 20 iunie 1930.*

colaborării cu noul rege. După audiență, Gheorghe Brătianu l-a vizitat din nou pe Vintilă Brătianu; revoltat de atitudinea nepotului său, președintele Partidului Național-Liberal a refuzat să mai discute cu acesta, dându-l pur și simplu afară din casă⁸.

Întrunit în aceeași zi de 7 iunie, Comitetul Executiv al Partidului Național-Liberal a decis să rămână ferm pe linia apărării actului de la 4 ianuarie 1926. La propunerea lui Vintilă Brătianu, Comitetul Executiv a decis excluderea lui Gheorghe Brătianu din partid.

A doua zi, 8 iunie, Adunarea Deputaților și Senatul au votat anularea legilor din 4 ianuarie 1926, astfel că succesiunea revine fiului prim-născut al regelui Ferdinand, adică principelui Carol. În cuvântul rostit după depunerea jurământului, regele Carol al II-lea și-a exprimat hotărârea de a strângă "într-un mânunchi pe toți cei care au voință și puterea de a colabora pentru propășirea patriei" și a adresat un apel tuturor românilor, "fără deosebire de opinie politică, să se strângă în jurul tronului"⁹.

Conducerea Partidului Național-Liberal refuza să recunoască actul restaurației, fapt ce l-a determinat pe Gheorghe Brătianu să facă pasul decisiv pe arena vieții politice. A declarat că "fiul lui Ion I.C. Brătianu nu poate fi exclus din partidul de care-l leagă sângele și tradiția"¹⁰ și a convocat Congresul general pentru a analiza situația creată. Congresul s-a desfășurat în ziua de 15 iunie în sala Frascatti din București. Între participanți s-au aflat fostul prim-ministru Arthur Văitoianu, fostul ministru C. Banu, juriștii Istrate Micescu și Mihai Antonescu, istoricul Constantin C. Giurescu. Delegații l-au ales pe Gheorghe Brătianu în funcția de președinte al Partidului Național-Liberal¹¹, după care au adresat o telegramă publică regelui Carol al II-lea, prin care-i transmiteau omagiile acestei formațiuni politice.

Pe scena politică a României a apărut Partidul Național-Liberal presidat de Gheorghe Brătianu, care spera să atragă după sine principalele cadre liberale, astfel încât organizația condusă de Vintilă Brătianu și I.G. Duca să se destrame. Constantin C. Giurescu avea să scrie în memorile sale: "În Partidul Liberal existau nemulțumiri în mai toate organizațiile, determinate de ambiții și resentimente locale; exista, pe de altă parte, și dorința unei înnoiri împotriva conducerii cu caracter autocrat și împotriva influenței exercitate de cercurile bancare, grupate în jurul Băncii Naționale – care era de fapt o citadelă liberală – a Băncii Românești din București și a sucursalelor sale – care erau, de drept și de fapt, adevărate fortărețe liberale – și a Băncii Comerțului din Craiova, altă fortăreață liberală. Așa încât lui Gheorghe Brătianu i se alăturaseră toți cei nemulțumiți din organizațiile județene"¹². Realitatea a dovedit că Gheorghe Brătianu și-a supraevaluat capacitatea de atracție, iar organizația sa a intrat în istorie sub numele de Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu sau Partidul Național-Liberal georgist.

⁸ Ibidem.

⁹ Cuvântările M.S. Regelui Carol II, București, 1940, p. 13-15.

¹⁰ Partidul Național-Liberal și regele Carol al II-lea, loc. cit.

¹¹ Ioan Scurtu, Gheorghe Buzatu, *Istoria Românilor în secolul XX (1918-1948)*, București, 1999, p. 223.

¹² Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, București, 2000, p. 192.

Acest partid căuta să se impună pe scena politică punând accentul pe relațiile sale cu instituția monarhică. În *Apelul către țară* semnat de Gheorghe Brătianu se afirma: "Trebue să spulberăm orice echivoc. Partidul Național-Liberal, credincios adevăratelor tradiții, trebuie să pășească cu fruntea sus, la lumina zilei și să reia legăturile normale și firești cu purtătorul Coroanei". Totodată, se aprecia că "restaurarea integrală a valorilor morale și a libertății de gândire este prima condiție a vieții politice a partidului. Credem că e necesară adaptarea programului acestui mare partid de guvernământ la realitățile vieții de astăzi [...] Credem că trebuie să ne întoarcem la adevărul liberalism, la descătușarea energiilor individuale, în concordanță cu interesele naționale"¹³.

Carol al II-lea privea cu multă simpatie sciziunea produsă în Partidul Național-Liberal. Ziarul "Mișcarea", oficiosul PNL – Gheorghe Brătianu, scria că "suveranul s-a interesat de acțiunea pe care o desăvârșește, în cercuri tot mai largi, șeful nostru". În luna iulie, regele I-a primit pe Gheorghe Brătianu de trei ori, favoare de care nu a beneficiat nici un lider politic.

Propaganda acestui partid se baza pe supraevaluarea calităților lui Gheorghe Brătianu. Profesorul Constantin C. Giurescu declară la o întunire publică: "Avem în frunte omul predestinat să fie ctitorul vieții noi morale românești [...] Gheorghe Brătianu e întruchiparea tinereții generoase urmărind idealul și nădăjdea de mai bine a unei țări întregi"¹⁴.

Dar terenul pe care încerca să se afirme Partidul Național-Liberal georgist era șubred. După deruța din zilele restaurației, "bătrânii" liberali au început să se replieze. La 24 iunie, Gheorghe Tătărescu aprecia că declarațiile regelui Carol al II-lea, potrivit căror suveranul va respecta Constituția țării, deschideau "perspective noi și conducerea partidului le va lua, la timp, în serioasă considerare, pentru a conforma atitudinea partidului în fața acestor perspective". În ziua de 9 iulie, regele I-a primit în audiență pe Vintilă Brătianu, act care marca restabilirea relațiilor între Coroană și Partidul Național-Liberal. În aceste condiții, "bătrânii" liberali îi etichetau pe "georgiști" ca fiind niște fcripturiști, ahtiați de putere, care căutau să inducă în eroare opinia publică. Principalele cadre ale Partidului Național-Liberal au rămas alături de Vintilă Brătianu și I.G. Duca.

La rândul său, Gheorghe Brătianu și-a concentrat atenția spre tinerii intelectuali, mai ales spre profesorii de istorie din generația sa. În această direcție a obținut un real succes, partidul său fiind susținut de Scarlat Lambrino, Radu Vulpe, Victor Papacostea, P.P. Panaiteanu, Aurelian Sacerdoteanu, Vasile Christescu. S-au solidarizat cu acțiunea lui Gheorghe Brătianu personalități bine cunoscute, ca arhitectul G.M. Cantacuzino, istoricul Ilie Minea, Orest Tafrali, pictorul Octav Băncilă, geograful Simion Mehedinți și Vintilă Mihăilescu, filologul Alexandru Rosetti¹⁵. Aceștia sperau că Tânărul președinte va reuși în tentativa sa de a primeni viața politică din România și de a rezolva marile probleme cu care se confrunta populația în acei ani de criză economică.

¹³ "Mișcarea", 22 iunie 1930.

¹⁴ Apud Victor Spinei, *op. cit.*, p. 270-271.

¹⁵ Mișcarea", 20 și 21 iunie 1930.

Dar Gheorghe Brătianu nu avea aplombul necesar unui mare lider; fire timidă, necălit în focul luptelor politice, părea mai curând împins de alții în avanscenă. N. Iorga nota că Tânărul George era "fără prestanță personală", lăsându-se condus "de familia mai de aproape, de generalul Văitoianu și de C.C. Giurescu. Ei au determinat atitudinea de azi a acestui timid, convins că are un mare drept părintesc și o mare misiune națională"¹⁶.

Atacurile din partea "bătrânilor" liberali au fost deosebit de dure, între cei care i-au contestat lui Gheorghe Brătianu orice merite – nu numai politice, dar și științifice – numărându-se Victor Iamandi (șeful organizației "bătrânilor" liberali din Iași), istoricii Nicolae Bănescu și Alexandru Lapedatu, precum și unii membri ai familiei Brătianu – Ion Pillat (fiul uneia din surorile lui Ion I.C. Brătianu) și Alexandru Alimănișteanu (cununatul lui Ion I.C. Brătianu).

Evoluția relațiilor lui Gheorghe Brătianu cu Carol al II-lea. În fapt, Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu își făcea loc cu greu pe scena politică a României. Vintilă Brătianu și mai ales I.G. Duca au reușit să umple rapid golurile produse în organizațiile județene, în care unii fruntași trecuseră la georgiști; numai la Iași aderenții profesorului erau mai numeroși, dar nu mai influenți, decât cei conduși de Victor Iamandi.

În ultimă instanță, Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu se baza pe sprijinul și încurajarea regelui. Dar, odată cu venirea Elenei Lupescu în țară la 12 august 1930, s-a constituit camarila regală, care urmărea să conducă din umbra societatea românească. În aceste condiții, Gheorghe Brătianu a devenit mult mai rezervat în relațiile cu suveranul, pronunțându-se pentru respectarea regimului democratic stabilit prin Constituția din 1923.

La 22 decembrie 1930 a încetat subit din viață Vintilă Brătianu, iar în funcția de președinte al Partidului Național-Liberal a fost desemnat I.G. Duca. Cu prilejul alegerii sale, I.G. Duca a făcut declarații categorice: "Partidul Național-Liberal stă hotărât astăzi ca întotdeauna în slujba țării și în slujba Coroanei [...] Călăuzit de aceste sentimente, el înțelege să ajute din toate puterile lui pe M.S. Regele Carol al II-lea în greaua și înalta sa misiune"¹⁷. Politician abil, I.G. Duca a urmărit să câștige încrederea regelui; el a acceptat să susțină guvernul Iorga (constituit la 18 aprilie 1931) în alegerile parlamentare. În acest scop, a fost încheiat un cartel electoral, prin care liberalii candidau pe liste Uniunii Naționale.

În aceste condiții, Gheorghe Brătianu a declanșat o amplă campanie împotriva lui I.G. Duca. În *Manifestul către țară* el afirma: "Alții, care totuși își mai zic liberali, au primit pomana pe care le-a hărăzit-o guvernul. Ei și-au azvârlit steagul, și-au părăsit programul și și-au renegat ființa. O conducere întreagă i-a adus în starea aceasta de rușine și de umiliță. Sufletul acestora care se resemnează dintr-un simțământ de disciplină rău înțeleasă e plin de amăraciune. Atâtea decenii

¹⁶ N. Iorga, *Memorii*, vol. VII, București, 1939, p. 147.

¹⁷ "Universul", 30 decembrie 1930.

de luptă și de izbândă sunt astăzi întunecate prin această părăsire a unei mari tradiții de mândrie și demnitate. În fața acestei dezertări de la datorie a unei conduceri învinse fără a fi luptat, noi stăm neclintiți, străjeri ai neamului, ai cinstei și ai demnității Partidului Național-Liberal. Dăm lupta cu bărbătie și cu încredere. Trecând peste interesele personale și chiar de partid, voim să primim, fără a ne dezonora, botezul alegerilor generale"¹⁸.

Dincolo de orice considerații ideologice, este cert că I.G. Duca a făcut o mișcare tactică inteligentă, urmărind mai multe obiective: să limiteze spărtura produsă prin sciziunea lui Gheorghe Brătianu (care apărea ca "omul regelui"), să impună partidul său în centrul atenției publice și să-l apropie de suveran și astfel de putere.

Rezultatele înregistrate în alegeri au fost dezamăgitoare pentru Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu: 12 locuri în Adunarea Deputaților, în timp ce liberalii "duciști", inclusi pe listele Uniunii Naționale, au obținut 71 mandate. Partidul se afirma greu pe scena politică.

Concentrându-se excesiv de mult asupra relațiilor cu regele și atacurilor împotriva lui I.G. Duca, Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu a acordat prea puțină atenție problemelor concrete cu care se confrunta România. Abia în noiembrie 1931, deci la aproape un an și jumătate de la înființare, a adoptat un program mai cuprinzător. Acesta viza descentralizarea administrativă, combaterea abuzurilor, micșorarea impozitelor, creșterea producției agricole, favorizarea industriilor de export, unificarea asigurărilor sociale, construirea de locuințe ieftine pentru muncitori, perfecționarea învățământului și.a. Dar asemenea deziderate erau înscrise și în programele altor partide din România, astfel că ele nu au atras în mod deosebit atenția electoratului. Dovadă este faptul că în alegerile parlamentare din iulie 1932 Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu a obținut 6,53% din totalul voturilor și 14 deputați. În aceste alegeri, Partidul Național-Liberal condus de I.G. Duca a câștigat 13,63% din voturi, revenindu-i 28 de locuri în Adunarea Deputaților, adică dublu față de georgiști¹⁹. În mod cert, încercarea lui Gheorghe Brătianu de a atrage de partea sa majoritatea organizațiilor și cadrelor liberale a eșuat. La rândul său, regele Carol al II-lea se declara "complet deziluzionat" de activitatea lui Gheorghe Brătianu²⁰.

"Momentul adevărului" s-a consumat la 14 noiembrie 1933, când suveranul l-a numit în funcția de președinte al Consiliului de Miniștri pe I.G. Duca. Reacția lui Gheorghe Brătianu a fost extrem de dură. El aprecia că guvernul Duca "nu reprezintă o cărmuire național-liberală; este cel mult vorba de guvernul unei camarile care înstrăinează pe rege de năzuințele și nădejdile acestei națiuni, de un guvern al robirii economice și al amenințării străine"²¹.

¹⁸ "Mișcarea", 30 mai 1931.

¹⁹ "Monitorul oficial", nr. 173 /26 iulie 1932 și nr. 176 /29 iulie 1932.

²⁰ Valeriu Răpeanu, *Cultură și istorie. N. Iorga – Gheorghe I. Brătianu*, București, 1981, p. 146.

²¹ "Mișcarea", 16 noiembrie 1933.

În campania electorală din noiembrie-decembrie 1933 s-au confruntat direct cele două partide liberale: Partidul Național-Liberal condus de I.G. Duca se afla la putere, în timp ce Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu rămăsesese în opoziție. Comparativ cu situația din iunie 1930, rolurile se schimbaseră: I.G. Duca supralicita încrederea de care se bucura din partea regelui, în timp ce Gheorghe Brătianu afirma că suveranul nu-și îndeplinea rolul constituțional, deciziile sale fiind influențate de forțe oculte. La o întunire electorală, el declară: "Nu vom dezarma până nu vom da Coroanei întreaga ei putere de a hotărî și întreaga ei libertate de a alege. Nu vomdezarma până nu vom smulge din rădăcini buruienele care înăbușe scaunul domnesc al țării"²². Era un vocabular aproape identic cu cel al lui Iuliu Maniu, care devenise cel mai înverșunat adversar al camarilei și al tendințelor autoritare ale regelui Carol al II-lea.

La 9 decembrie 1933 guvernul Duca a dizolvat Legiunea Arhanghelul Mihail (Garda de Fier), care nu a mai putut participa la alegeri. Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu, ca și celelalte partide din opoziție, a criticat această decizie, socotind-o "samavolnică". Ziarul "Mișcarea" scria: "În legile noastre există toate mijloacele de a pune ordinea publică în afară de posibilitatea oricărei tulburări", astfel că nu era nevoie de acel Jurnal al Consiliului de Miniștri, pe care-l considera "provocator, brutal și dictatorial"²³. Interesant este că în circulara din 10 decembrie 1933 Corneliu Zelea-Codreanu cerea legionarilor să voteze în Transilvania pentru Iuliu Maniu și în celelalte teritorii pentru Gheorghe Brătianu, iar unde candida mareșalul Averescu pentru acesta personal. Căpitanul ținea să precizeze: "Cu acești oameni nu m-am întâlnit, n-am vorbit, nu mi-au cerut acest lucru și nici nu le-am promis. Ordinul pe care vi-l dau este de la mine"²⁴. El pornea de la faptul că cei trei lideri politici se manifestaseră ferm împotriva camarilei regale și a actului de dizolvarea a Mișcării Legionare.

Alegerile au fost câștigate, conform tradiției, de partidul aflat la putere, care a întrunit 50,99% din voturi și 300 mandate, în timp ce Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu a obținut 4,96% din sufragii și 10 locuri în Adunarea Deputaților²⁵.

La 29 decembrie 1933, I.G. Duca a fost asasinat de legionari pe peronul gării din Sinaia. Gheorghe Brătianu a condamnat acest act; el a trimis o telegramă de condoleanțe doamnei Nadia Duca și a exprimat cuvinte de apreciere pentru cel dispărut. În ședința Adunării Deputaților din 1 februarie 1934, el declară: "Profunde deosebiri de vederi ne-au despărțit în anii din urmă, dar oricare ar fi aceste deosebiri și oricare pasiune inerentă luptei politice, astăzi, când el este dincolo de orice patimă, ne simțim îndurerăți, atât de tragicul lui destin, cât și de pierderea pe care viața noastră publică a încercat-o [...] Suntem între aceia care, fără reticențe și fără nici un calcul politic, repudiază violența împotriva oricui s-ar

²² Declarațiile domnului Gh. Brătianu la Iași, în ibidem, 5 decembrie 1933.

²³ "Mișcarea", 12 decembrie 1933.

²⁴ "Cuvântul", 25 decembrie 1933.

²⁵ "Monitorul oficial", nr. 300 /29 decembrie 1933 și nr. 301 /30 decembrie 1933.

exercita, a celor mari ca și a celor mici. Respectul vieții omului, pe orice treaptă socială s-ar găsi el, stă la temelia credinței noastre, alături de respectul legilor și al libertăților".

În fruntea Partidului Național-Liberal a fost ales, la 4 ianuarie 1934, Constantin (Dinu) I.C. Brătianu, unchiul lui Gheorghe Brătianu. Președinția Consiliului de Miniștri a fost încredințată de Carol al II-lea lui Gheorghe Tătărescu, exponent al "tinerilor" liberali. Între șeful partidului și șeful guvernului aveau să se manifeste permanente fricțiuni, generate mai ales de faptul că Tătărescu a devenit executorul fidel al sugestiilor primite din partea regelui, ocolind forurile de decizie ale Partidului Național-Liberal. Pe acest fond, s-a înregistrat o diminuare treptată a tensiunilor între cele două partide liberale, conturându-se perspectiva fuziunii lor în vederea apărării regimului parlamentar-constitutional, amenințat pe de o parte de extrema dreaptă, iar pe de altă parte de Carol al II-lea și camarila sa.

Gheorghe Brătianu și politica externă a României. Un domeniu în care Gheorghe Brătianu a adoptat o atitudine diferită de cea a guvernului Tătărescu și a regelui Carol al II-lea a fost cel al politicii externe. În anii 1934–1936 România promova – prin ministru său de Externe, Nicolae Titulescu – politica de securitate colectivă, sperând ca astfel să împiedice acțiunea statelor revizioniste. Gheorghe Brătianu și-a manifestat neîncredere într-o asemenea politică, sesizând faptul că cele două mari state democratice – Franța și Marea Britanie – promovau o politică de concesii față de Germania și Italia, chiar dacă astfel se încălcau tratatele de pace semnate în 1919–1920.

La 5 octombrie și 26 noiembrie 1935, Gheorghe Brătianu a adresat în Adunarea Deputaților interpelări în legătură cu negocierile româno-sovietice privind încheierea unui tratat de asistență mutuală. El aprecia că un asemenea pact era neavenit și chiar periculos pentru România, din cel puțin trei motive: 1) Uniunea Sovietică nu recunoștea Unirea Basarabiei cu România și făcuse repetitive declarații că atunci când "slăbiciunea ei militară va fi de domeniul trecutului" va recupera teritoriul dintre Prut și Nistru; 2) pericolul ca trupele sovietice odată intrate pe teritoriul României să nu se mai retragă, țara noastră neavând forță materială pentru a le impune plecarea; 3) pericolul extinderii bolșevismului, susținut de Internaționala a III-a Comunistă, cu sediul la Moscova. În răspunsul său, dat la 13 decembrie 1935, Nicolae Titulescu a declarat că nu aveau loc negocieri pentru semnarea unui pact de asistență mutuală cu Uniunea Sovietică, dar că România accepta garantarea integrității sale teritoriale, indiferent din partea cui ar veni.

Tratativele româno-sovietice s-au desfășurat în cel mai strict secret, iar la 14 iulie 1936 Nicolae Titulescu a ajuns la un acord cu Maksim Litvinov, parafându-se proiectul pactului de asistență mutuală între cele două state. Dar, în timp ce ministru român de Externe avea împuñericiri din partea guvernului de la București să semneze pactul, omologul său sovietic nu era abilitat în acest sens, tratatul urmând să fie definitivat și semnat în toamnă.

Dintr-o multitudine de motive – între care eșuarea politicii de securitate colectivă, dorința regelui Carol al II-lea de a prelua în mâinile sale conducerea politicii externe a României – Nicolae Titulescu a fost înălțat din guvern la 29 august 1936. Deși suveranul, premierul Gheorghe Tătărescu și noul ministru de Externe, Victor Antonescu, declarau că politica României nu se va schimba, era impede că înlocuirea lui Nicolae Titulescu nu era rezultatul unei simple remanieri guvernamentale, vizând omogenizarea cabinetului, aşa cum se explicase în mod oficial.

Pe de altă parte, Gheorghe Brătianu cerea abordarea cu realism a situației internaționale, caracterizată prin puternica ascensiune a Germaniei și prin politica defensivă promovată de Franța și Marea Britanie. El aprecia că România se afla între două blocuri revizioniste, reprezentate de Uniunea Sovietică în Est și de Germania în Vest. O alianță cu Moscova nu era posibilă, datorită problemei Basarabiei, dar o apropiere de Berlin putea avea sorți de izbândă, deoarece acesta nu avea litigii teritoriale cu București. Gheorghe Brătianu considera că Reich-ul avea nevoie de petroli și cerealele României, astfel că putea fi convins să nu susțină pretențiile revizioniste ale Ungariei, care urmărea anexarea Transilvaniei.

La rândul său, Germania era extrem de ostilă politicii de securitate colectivă, pe care o aprecia ca urmărind "încercuirea" ei, fapt pe care Adolf Hitler nu-l putea accepta. În anii 1935–1936, tocmai pentru a evita participarea României la această încercuire, susținută de Franța, Führer-ul era dispus să-i dea acesteia anumite garanții de securitate.

Pe acest fond a avut loc la Berlin în ziua de 16 noiembrie 1936 întâlnirea între cancelarul Adolf Hitler și Gheorghe Brătianu, președintele Partidului Național-Liberal georgist. El a cerut audiență prin Legația României în Germania pentru ziua de 15 noiembrie, dar Adolf Hitler i-a transmis că dorea să-l primească a doua zi, pentru o discuție mai lungă²⁶. Gheorghe Brătianu a fost primit de Führer în Cancelaria Reich-ului, în prezența secretarului de Stat Meissner, care a luat note, pentru a fi păstrate în Arhiva Cancelariei. Discuția a durat mai mult de o oră și jumătate; deși avea un caracter particular, ea a avut o importanță deosebită pentru istoria relațiilor româno-germane²⁷.

Încă de la început, Gheorghe Brătianu a declarat că politica externă a României se putea rezuma în următoarele puncte: "1) Barieră împotriva comunismului. România trebuie să-și reia, ca mai înainte, misiunea la Nistrul și la Marea Neagră. 2) Nu vom să fim drum de trecere, nici câmp de bătaie". El a explicat că în cazul unui război germano-rus, o Românie neutră era mai importantă pentru Germania decât una aliată, care ar prezenta greutăți de prelungire a frontului. Această situație nu ar impune ruperea legăturilor cu Franța, cu care România avea un tratat de prietenie, dar ar demonstra că țara sa nu se subordona

²⁶ Constantin Argetoianu, *Însemnări zilnice*, vol. I, București, 1999, p. 17.

²⁷ Nota lui Gheorghe Brătianu asupra con vorbirii avute cu Adolf Hitler, în Ion Calafeteanu, *Români la Hitler*, București, 1999, p. 13-16.

unui pact fie sovietic, fie francez, fie cehoslovac. "3) Relații economice strânse cu Germania, fapt care ar contribui la dezvoltarea normală a economiei românești". Totodată, Gheorghe Brătianu și-a exprimat îngrijorarea față de declarațiile făcute în ziua de 1 noiembrie 1936 la Milano, de Benito Mussolini, prin care ducele cerea "să se facă dreptate Ungariei mutilate".

Adolf Hitler a început prin a preciza: "Natural, nu se poate cere nici unui popor, nici unui stat, nici unui partid să renunțe la un teritoriu". El a semnalat faptul că în "Völkischer Beobachter", oficioul Partidului Național-Socialist, apăruse un articol semnat de Alfred Rosenberg, scris după indicațiile lui, în care se menționa că cererile revizioniste ale Ungariei nu priveau Germania. În opinia Führer-ului, problema centrală era lupta împotriva bolșevismului, fapt ce nu era îndeajuns înțeles în Apus, mai ales în Franța și Marea Britanie; prin politica sa, Germania se apără pe sine dar și întreaga Europă de acest pericol.

Adolf Hitler a apreciat că trebuiau luate în considerare realitățile: Ungaria avea revendicări teritoriale pe seama Cehoslovaciei, Iugoslaviei și României, dar problema esențială era aceea a stăvilariei expansiunii comunismului. România ar trebui să caute sprijin la statele care duceau o asemenea politică: "Dacă România să-ri elibera de tendințele influenței bolșeviste și ar avea cu Germania relații economice mai bune, aşa cum a făcut Iugoslavia", atunci "interesul Germaniei ar spori să vadă în acest colț al Europei o Românie independentă și puternică".

Declarația i s-a părut lui Gheorghe Brătianu extrem de importantă și de aceea l-a întrebat pe Adolf Hitler dacă putea comunica regelui Carol al II-lea și factorilor de răspundere din România conținutul acestei convorbiri, pe care a sintetizat-o astfel: "Dacă am înțeles bine gândul D-voastră, domnule cancelar, ar fi deci posibil ca, dacă politica României se desface de influență sovietică și dacă se realizează mai bune legături economice cu Germania, să găsim același sprijin, pe care Iugoslavia l-a căpătat, împotriva revendicărilor revizioniste ungurești". Führer-ul a răspuns: "Da, același lucru se poate face pentru România. Aș merge în cazul acesta foarte departe și aș spune-o în mod public și oficial, la Roma și la Budapesta, și mai cu seamă la Budapesta. Când Germania a făcut sacrificiile pe care și le-a impus, și alte țări trebuie să înteleagă această situație în interesul general european". Adolf Hitler l-a autorizat pe Gheorghe Brătianu să comunice regelui și tuturor oamenilor de răspundere din România punctul său de vedere.

După audiență, Gheorghe Brătianu l-a informat pe Ilcuș, atașatul de presă, asupra discuției avute, deoarece în acel moment Nicolae Petrescu-Comnen, ministrul României la Berlin, se afla în țară. Ilcuș a dorit să se informeze și "dintr-o două sursă", drept care a avut o discuție cu Meissner. Aceasta i-a spus: "Hitler a rugat pe Brătianu să comunice regelui că nu are nici cea mai mică intenție să susțină Ungaria în acțiunea ei revizionistă [...] Te rog să spui regelui că suntem nu numai gata să garantăm fruntariile actuale ale României, dar și să sprijinim prin toate puterile noastre revendicările pe care le-ați mai avea de valorificat dincolo de granițele ei. Nu cerem în schimb României să-și părăsească alianțele sale, nici cu Polonia, nici cu Mica Înțelegeră, nici cu Franța. Toate aceste alianțe nu ne supără

nicidecum [...] Tot ce vă cerem e să nu adoptați o atitudine și o politică ostilă Germaniei. Ne mulțumim cu atât, și suntem gata să ne înțelegem pe terenul economic"²⁸.

Ilcuș I-a informat pe Nicolae Petrescu-Comnen îndată ce s-a întors la post. Declarațiile lui Adolf Hitler i s-au părut ministrului român la Berlin "extraordinare", drept care i-a cerut lui Meissner o întâlnire. Cei doi au luat masa împreună: "Meissner i-a repetat atunci cuvânt cu cuvânt declarațiile făcute de Führer lui Gheorghe Brătianu. Cuvintele reproduse de Meissner au fost identice cu cele raportate de Brătianu"²⁹. A doua zi Comnen I-a vizitat pe Hermann Göring; acesta a scos din sertar o hârtie, pe care a urmărit-o cu ochii (avea, probabil, protocolul lui Meissner), a repetat lui Comnen toate declarațiile făcute de Führer lui Brătianu. Observând mirarea de pe fața ministrului român, Hermann Göring a replicat: "Nu mă crezi? Vrei să auzi cuvintele pe care îi le-am spus din gura lui Hitler? Uite, iau telefonul și mâine, azi chiar, poți să-l vezi". Nicolae Petrescu-Comnen a declarat că nu punea la îndoială spusele "domnului prim-ministru", că îi ajungeau cuvintele acestuia³⁰. Evident, reprezentantul diplomatic al României la Berlin a informat Ministerul de Externe de la București asupra acestei conversații.

Guvernul român nu numai că nu a căutat să profite de declarațiile lui Adolf Hitler, dar s-a complăcut într-o totală rezervă. Abia după două săptămâni, Victor Antonescu i-a transmis lui Nicolae Petrescu-Comnen că "atitudinea reprezentantului Germaniei la București nu se încadra cu îndrumările schițate de Führer lui Brătianu și de Göring lui Comnen", astfel că România rămânea "fără șovăire credincioasă alianțelor și politicii ei"³¹.

Într-o discuție avută cu Nicolae Petrescu-Comnen, la 3 decembrie 1936³², Hermann Göring a afirmat că era autorizat de Adolf Hitler să facă oficial următoarele declarații: "Dorim să ajungem cu Domniile voastre la aceleași relații ca și cu Iugoslavia. Cu aceasta, avem azi un aranjament stabilit, lămurit. Ceea ce cerem de la dvs. este să ne asigurăm că nu sunteți și nu vă veți angaja în nici un fel (de combinaționi) împotriva Germaniei". În schimb, Reich-ul se angaja să dea "o garanție formală de stat" pentru integritatea teritorială a României, avantaje economice, să contribuie la întărirea militară a acesteia, inclusiv prin livrarea "celor mai bune și mai secrete arme". Hermann Göring a apreciat că Germania nu era împotriva alianțelor pe care le avea România, că "se bucura" de îmbunătățirea relațiilor acesteia cu Polonia, că dorea ca Mica Înțelegere să-și mențină caracterul inițial, îndreptat împotriva revizionismului maghiar, că alianța româno-franceză, nefiind îndreptată împotriva Germaniei, nu constituia o dificultate. El a mai precizat că Reich-ul nu cerea României să ia atitudine împotriva Uniunii Sovietice.

²⁸ Constantin Argetoianu, *op. cit.*, p. 17-18.

²⁹ *Ibidem*, p. 18.

³⁰ *Ibidem*, p. 19.

³¹ *Ibidem*.

³² Pe larg, Ioan Chiper, *România și Germania nazistă*, București, 2000, p. 211-212.

Guvernările de la București nu au făcut pasul necesar pentru a aprofunda relațiile cu Germania; ei erau preocupați de menținerea și consolidarea alianțelor cu Cehoslovacia și Franța și nu erau dispuși să facă nici un gest care ar fi putut fi interpretat ca o abatere de la politica externă tradițională.

Evident, Germania urmărea scopuri politice proprii, în primul rând slăbirea Franței, dar nu mai puțin adevarat este că și România ar fi trebuit să-și urmărească mai atent interesele. Nu știm "ce s-ar fi întâmplat dacă" România se aprobia de Germania, aşa cum preconiza Gheorghe Brătianu în 1935–1937, dar ceea ce știm cu certitudine este că politica "principială", dar lipsită de pragmatism, a guvernărilor de la București s-a dovedit a fi ineficientă.

Pentru apărarea regimului democratic, împotriva regimurilor autoritare. În lupta împotriva camarilei regale, Gheorghe Brătianu s-a situat pe aceeași platformă cu alți lideri politici, în primul rând Alexandru Averescu, Iuliu Maniu și Grigore Filipescu. Au existat și unele tentative de realizare a unui "front constituțional": la 11 mai 1934 a fost publicat un comunicat semnat de Alexandru Averescu și Gheorghe Brătianu, în care se arăta că Partidul Poporului și Partidul Național-Liberal, luând în considerare "evenimentele politice din ultimul timp și posibilitatea unor împrejurări grave ce se pot ivi în viața noastră politică"³³, se angajau să colaboreze strâns în vederea unor hotărâri comune pentru a împiedica modificarea Constituției din 1923.

Pe de altă parte, camarila regală a inițiat o amplă acțiune vizând scindarea partidelor politice democratice. În acest cadru se înscriu și manevrele prin care se urmărea "destabilizarea" partidului condus de Gheorghe Brătianu. Unul dintre cei mai apropiati colaboratori ai săi, Constantin C. Giurescu, ajunsese la concluzia că Gheorghe Brătianu "avea reale însușiri de cărturar, dar sub raport politic s-a dovedit a fi departe de părintele său" Ion I.C. Brătianu, predominând la el "elementul negativ"³⁴. În februarie 1935, Ion Sân-Giorgiu – unul dintre informatorii lui Carol al II-lea – scria: "Țin să aduc la cunoștința Majestății Voastre că poate conta pe loialitatea integrală a lui Giurescu și a grupului său. Între Brătianu și Giurescu prăpastia se sapă tot mai mult. Giurescu a intervenit recent pe lângă Brătianu, cerându-i răspicat să atenuze atacurile la adresa Coroanei și amenințând cu plecarea"³⁵.

Un obiectiv important al camarilei regale a fost împiedicarea evenualei fuziuni între cele două partide liberale. La sugestia regelui, "tinerii" liberali s-au opus cu îndârjire unei asemenea perspective, astfel că Gheorghe Brătianu și Constantin I.C. Brătianu au convenit ca o hotărâre să fie luată după alegerile parlamentare.

³³ "Îndreptarea", 11 mai 1934.

³⁴ Constantin C. Giurescu, *Amintiri*, p. 215.

³⁵ Arhivele Naționale Iсторice Centrale, fond Casa Regală, dos. 6/1935, f. 10.

Pe fondul nemulțumirilor produse de amestecul camarilei în viața politică a țării și de tendințele autoritare ale regelui, în anii 1936–1937 s-au înregistrat noi încercări de coalizare a forțelor ostile regelui Carol al II-lea și camarilei sale, de formare a unui "front constituțional", în care s-a implicat și Gheorghe Brătianu. În această luptă s-a angajat și Corneliu Zelea-Codreanu, din februarie 1937, când a rupt orice relații cu suveranul. Mai mult, șeful Mișcării Legionare le-a propus lui Iuliu Maniu și Gheorghe Brătianu încheierea unei alianțe între PNȚ, PNL – Gheorghe Brătianu și Mișcarea Legionară; cei doi oameni politici s-au declarat de acord, urmând ca aceasta să fie oficializată după schimbarea de guvern, care urma să aibă loc în toamnă.

În decembrie 1937 expirau cei patru ani de existență a Adunării Deputaților și Senatului, astfel că – potrivit obiceiului – urma să se formeze un nou guvern care să organizeze alegeri parlamentare. Spre surprinderea generală, la 17 noiembrie regele a reînnoit mandatul acordat lui Gheorghe Tătărescu, fapt ce demonstra hotărârea sa de a continua procesul de subordonare a executivului țelurilor sale politice.

Pentru a împiedica un eventual succes al cabinetului Tătărescu în alegeri, Gheorghe Brătianu a decis să semneze, la 25 noiembrie, împreună cu Iuliu Maniu și Corneliu Zelea-Codreanu, un "pact de neagresiune". Potrivit documentului încheiat, Partidul Național-Țărănesc, Mișcarea Legionară și Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu se angajau să apere "libertatea și corectitudinea alegerilor", să "înconjoare" actele și limbajul de violență și de denigrare, ceea ce nu împiedica "afirmarea ideologiei proprii și discuția de bună credință"³⁶. Acest pact – mai ales alianța dintre Iuliu Maniu și Corneliu Zelea-Codreanu – a produs derută în rândul cetătenilor, dar, în același timp, a contribuit la desfășurarea campaniei electorale fără obișnuitele violențe guvernamentale.

Partidul Național-Liberal, de fapt gruparea Tătărescu, a obținut 35,92% din totalul voturilor, deci mai puțin de 40%, care i-ar fi îngăduit să beneficieze de prima electorală și constituirea unei majorități parlamentare. Partidul Național-Liberal – Gheorghe Brătianu a câștigat 3,89% din totalul voturilor și 16 locuri în Adunarea Deputaților³⁷, fapt ce arata că acest partid nu reușise să se impună ca o forță puternică pe scena politică a României. Regele a profitat de rezultatul nedecis al alegerilor și l-a numit în fruntea guvernului pe Octavian Goga, al cărui Partid Național-Creștin obținuse 9,15% din totalul voturilor.

Ascensiunea extemei drepte, în primul rând a Mișcării Legionare, care obținuse 15,58% din totalul voturilor, a alertat forțele politice democratice. Pe acest fond, la 10 ianuarie 1938 s-a realizat fuziunea celor două partide liberale. În urma fuziunii, Gheorghe Brătianu a fost ales vicepreședintele Partidului Național-Liberal, post nou creat. Astfel se diminua poziția lui Gheorghe Tătărescu (secretarul general al formațiunii), considerat a fi principalul vinovat pentru pierderea alegerilor parlamentare și pentru deficiențele din timpul guvernării sale.

³⁶ "Dreptatea", 26 noiembrie 1937.

³⁷ "Monitorul oficial", nr. 301 /30 decembrie 1937 și nr. 4 /5 ianuarie 1938.

În luna ianuarie și la începutul lui februarie 1938, Gheorghe Brătianu a avut discuții cu Alexandru Averescu, Grigore Iunian și Iuliu Maniu în vederea constituirii unui "bloc constituțional", care să asigure menținerea regimului democratic. Aceste con vorbiri nu s-au finalizat până la 10 februarie 1938, când regele Carol al II-lea a recurs la o lovitură de stat, în urma căreia a suspendat Constituția din 1923 și a instaurat regimul de autoritate monarhică. În ziua de 27 februarie 1938 a fost promulgată o nouă lege fundamentală, iar la 30 martie toate partidele politice erau dizolvate.

În noul context istoric, Gheorghe Brătianu și-a continuat activitatea politică în conducerea Partidului Național-Liberal, dar în limite mult mai restrânsе, pentru a nu provoca reacția autorităților. El l-a secondat pe Constantin I.C. Brătianu în toate manifestările publice și a contribuit la elaborarea unor memorii pe care președintele partidului le trimitea regelui, uneori singur, alteori împreună cu Iuliu Maniu, protestând împotriva politicii "dictoriale" a regimului, care punea în pericol existența statului român.

Politica externă promovată de Carol al II-lea a fost profund afectată de atitudinea Franței și Marii Britanii, care au adoptat o politică de conciliere cu Germania; această politică a culminat cu acordul de la München din 29 septembrie 1938, prin care integritatea teritorială a Cehoslovaciei a fost sacrificată. În acest context, regele Carol al II-lea i-a solicitat lui Gheorghe Brătianu să meargă în Germania pentru a sonda care era atitudinea conducătorilor Reich-ului față de România. Vizita s-a desfășurat în zilele de 2-12 noiembrie, principalul lider de la Berlin cu care Gheorghe Brătianu a discutat fiind Hermann Göring, care l-a asigurat că "Germania nu și-a schimbat poziția față de pretențiile revizioniste ale Ungariei"³⁸. În fapt, Gheorghe Brătianu avea misiunea de a pregăti vizita regelui Carol al II-lea în Germania și întâlnirea acestuia cu Adolf Hitler, care avea să aibă loc în ziua de 24 noiembrie 1938. De această dată, Führer-ul nu mai era dispus să ofere garanții de securitate României, iar la 23 august 1939 a fost semnat pactul Molotov-Ribbentrop, prin care Germania și Uniunea Sovietică și-au împărtit sferele de influență în spațiul cuprins între Marea Baltică și Marea Neagră.

În urma notelor ultimative din 26 și 27 iunie 1940 adresate guvernului român, URSS a anexat Basarabia și Nordul Bucovinei. După această catastrofă națională, Carol al II-lea a decis ca România să adere la Axa Roma-Berlin, în speranță că va evita noi pierderi teritoriale. În fapt, se trecea la aplicarea orientării preconizate de Gheorghe Brătianu în anii 1935-1936. Era însă prea târziu, iar Hitler nu credea în sinceritatea acestei schimbări de opinie din partea lui Carol al II-lea.

A urmat dictatul de la Viena, din 30 august 1940, prin care România a fost nevoită să cedeze Ungariei partea de nord-est a Transilvaniei. La Consiliul de Coroană din noaptea de 30/31 august a fost invitat și Gheorghe Brătianu, care s-a pronunțat ferm împotriva cedării teritoriale. El a spus: "Știu că suntem în cea mai

³⁸ Andreas Hilgruber, *Hitler, regele Carol și mareșalul Antonescu. Relațiile româno-germane. 1938-1944*. București, 1994, p. 59.

greia situație a țării și în cea mai tragică clipă a istoriei noastre. Cunosc alternativa care s-a pus ieri noapte și nu este greu de prevăzut că, dacă se alegea alternativa rezistenței, aveam în față zdrobirea; dar s-a ales cealaltă, și tare aş vrea să fiu rău profet, pentru că mă tem că ne aşteaptă prăbușirea, prăbușirea prin demoralizare, neputință și anarchie. Eu nu vreau nici să îngreunez aceste dezbateri și nici să fac procesul trecutului, deși odată va fi făcut; dacă nu-l vom face noi, alții îl vor face, dar în să amintesc un lucru: am luptat pentru o anumită politică, în afară de ceea ce era în ultimii ani. În să spun că dacă am luptat pentru această politică, am luptat pentru că aveam nădăjdea și convingerea – și eu am făcut chiar declarații în această privință –, că prin această politică puteam păstra granițele țării. Dacă amintesc acest lucru este că aceasta mă îndreptăște cu atât mai mult să afirm astăzi, când d-l Romalo, ministrul nostru de la Berlin, spunea că la Viena am fost amenințați cu dușmânia Reich-ului, să spun că prefer dușmânia Reich-ului, decât disprețul Reich-ului, pe care mă tem că îl avem cu prisosință astăzi”³⁹.

Acceptarea dictatului de la Viena a dus la prăbușirea regimului instaurat de Carol al II-lea la 10 februarie 1938. La 5 septembrie 1940 regele a încredințat puterea generalului Ion Antonescu, iar la 6 septembrie a fost nevoie să abdice. În timpul negocierilor pentru formarea noului guvern, pe care generalul Ion Antonescu le-a avut cu Constantin I.C. Brătianu și Iuliu Maniu, s-a avansat ideea ca Gheorghe Brătianu să ocupe funcția de ministru de Externe. Dar negocierile au eşuat, astfel că generalul Antonescu a constituit un cabinet sprijinit de Mișcarea Legionară.

În timpul regimului antonesciano-legionar Gheorghe Brătianu a privit cu îngrijorare escaladarea actelor de violență. Aflând de asasinarea lui N. Iorga la 27 noiembrie 1940, el a cerut studenților săi să păstreze un moment de reculegere; față de refuzul câtorva de a da curs acestei solicitări, Gheorghe Brătianu nu a ezitat să le ceară părăsirea sălii, deoarece "au dat mâna cu asasinii"⁴⁰.

După înfrângerea rebeliunii legionare din 21-23 ianuarie 1941, Gheorghe Brătianu a semnat, alături de Alexandru Marcu (decan), Ion Andrieșescu, Alexandru Busoiceanu, Nicolae Cartojan, Ștefan Ciobanu, Constantin C. Giurescu, Dumitru Caracostea, V. Grecu, N. Herescu, Scarlat Lambrino, Gh. Oprescu, Al. Rosetti, T. Sauciuc-Săveanu, Tudor Vianu, Dimitrie Gusti, Ion Nistor și alți profesori de la Facultatea de Litere și Filozofie o scrisoare adresată generalului Antonescu, prin care-l rugau să primească "omagiul lor împreună cu cele mai calde urări pentru scumpa noastră patrie"⁴¹.

După eliminarea legionarilor de la putere, generalul Antonescu i-a oferit din nou lui Gheorghe Brătianu conducerea Ministerului de Externe. Dar concepția autoritară a lui Antonescu și cea democratică a lui Gheorghe Brătianu nu puteau fi reconciliate. De aceea, el a declinat ofertă. De asemenea, a refuzat și solicitarea de

³⁹ Apud Ioan Scurtu, *Un episod dramatic din istoria României. 30 august 1940*, București, 1990, p. 137-138.

⁴⁰ I. Ciuperca, *op. cit.*, p. 232.

⁴¹ Pe marginea prăspastiei, vol. II, București, 1992, p. 181.

a face parte din cabinetul de "uniune națională" preconizat în iunie 1941 în perspectiva angajării României în războiul alături de Germania, pentru recuperarea Basarabiei și Nordului Bucovinei.

În timpul războiului Gheorghe Brătianu a fost mobilizat la Armata a III-a, unde a fost folosit ca translator de limba germană. De asemenea, a ținut lecții în fața studenților de la Universitatea Militară din zona de operații, astfel încât aceștia – pe baza unui ordin al mareșalului Antonescu – să se poată prezenta la examenele pentru promovarea anilor de studii. Consecvent crezului său moral, Gheorghe Brătianu a publicat mai multe lucrări de istorie, în care a argumentat apartenența Basarabiei, Bucovinei și Transilvaniei la România, a denunțat rapturile teritoriale din vara anului 1940. De asemenea, prin articole publicate în presă, prin conferințe ținute în diverse localități, precum și la radio, el a justificat participarea la războiul antisovietic și a subliniat necesitatea ca la Conferința păcii să se confirme refacerea granițelor României Mari. El a beneficiat de faptul că vechiul său colaborator, Mihai Antonescu, devenise al doilea om în stat, astfel că putea să-și expună, fără reticențe, punctele de vedere în toate problemele interne și internaționale. La rândul său, conducătorul statului îl aprecia pe istoric, acceptând să-l primească în mai multe audiențe, în calitate de mesager al unchiului său Constantin I.C. Brătianu și al lui Iuliu Maniu, prin care liderii celor două partide istorice criticau politica promovată de mareșal, cereau retragerea armatei de pe front și încheierea armistițiului cu Națiunile Unite.

În dimineața zilei de 23 august, Iuliu Maniu, președintele Partidului Național-Țărănesc, l-a vizitat pe Constantin I.C. Brătianu. Cei doi, precum și Constantin-Titel Petrescu, președintele Partidului Social-Democrat, au convenit să se facă un nou demers pe lângă mareșalul Antonescu – întors în seara zilei de 22 august de pe front – pentru a-i se cere în mod imperativ să încheie el armistițiul, precizându-i-se că opoziția îl va sprijini în acestă decizie. Drept urmare, Gheorghe Brătianu s-a deplasat la Snagov, în jurul orei 10, unde a pledat în sensul celor stabilități. Mareșalul s-a declarat de acord, cu condiția să obțină asentimentul scris al opoziției. Gheorghe Brătianu a promis să aducă, până la ora 15, scrisori de garanție semnate de Iuliu Maniu și Constantin I.C. Brătianu, deoarece la 15,30 avea programată audiența la regele Mihai⁴².

După ce au aflat rezultatul misiunii lui Gheorghe Brătianu, președinții celor două partide s-au declarat de acord să dea mareșalului documentul scris cerut de acesta. În consecință, Gheorghe Brătianu i-a comunicat vicepreședintelui Consiliului de Miniștri, Mihai Antonescu, cu câteva minute înainte de ora 15, că mareșalul putea folosi respectivul argument în discuția cu regele. Dar, în după-amiaza acelei zile de 23 august, Constantin I.C. Brătianu a plecat la conacul Florica din Ștefănești (Argeș), iar Iuliu Maniu a apreciat că nu era nici o grabă, astfel că "scrisoarea de garanție" cerută de mareșalul Antonescu nu a mai fost redactată.

⁴² Procesul Mareșalului Antonescu. Documente, vol. I, București, 1995, p. 215.

După răsturnarea regimului antonescian, Gheorghe Brătianu a sperat că se va reveni la democrație. El era împotriva comunismului, care a "înăbușit libera manifestare, provocând dezordine în viața statului"; se pronunța pentru unirea tineretului "pentru a putea duce lupta cu folos împotriva comunismului"⁴³. Dar situația lui Gheorghe Brătianu a devenit tot mai dificilă. El era acuzat de sovietici și de presa comunistă din România că ar fi luptat voluntar împotriva Națiunilor Unite. În septembrie 1944, "Scânteia" publica articolul intitulat *Schimbarea la față a d-lui Gheorghe Brătianu*, în care fruntașul liberal era acuzat că s-a pronunțat în repetate rânduri pentru o politică externă alături de Germania, că a fost primit de Adolf Hitler, că a fost un "instigator antisovietic în Parlament" (aluzie la interpelările din 1935–1936, privind încheierea pactului de asistență mutuală între România și Uniunea Sovietică), că a participat activ la războiul antisovietic. În consecință, declarațiile lui Gheorghe Brătianu în favoarea democrației erau considerate nesincere, el fiind un prohitlerist și un antisovietic⁴⁴. A fost chemat în fața comisiei de anchetă, instituită din ordinul ministrului Educației Naționale, privind activitatea antidemocratică, hitleristă și antisovietică a unor cadre didactice de la Universitatea din București. Documentele prezentate au fost convingătoare, astfel încât comisia a decis menținerea lui Gheorghe Brătianu în Universitate. Dar, în mod cert, deasupra profesorului se afla ghilotina epurării.

Deși a continuat să facă parte din conducerea Partidului Național-Liberal, în noile condiții Gheorghe Brătianu nu avea nici o sansă de a deveni președintele acestuia, chiar dacă starea sănătății lui Constantin I.C. Brătianu era tot mai precară. Profesorul a trebuit să se limiteze la îndrumarea ziarului "Liberalul", evitând să participe la întrunirile publice al partidului. Gheorghe Brătianu și-a concentrat eforturile pe tărâm științific și, mai ales, spre rezolvarea problemelor Institutului de Istorie Universală, în fruntea căruia se afla.

După dizolvarea Partidului Național-Țărănesc și arestarea conducătorilor lui, în vara anului 1947, Constantin I.C. Brătianu a trimis o circulară către organizațiile județene, prin anunț suspendarea activității Partidului Național-Liberal. Totuși, perspectiva arestării fruntașilor liberali devinea tot mai amenințătoare. În acest context, Gheorghe Brătianu a fost sfătuit să plece din țară pentru a-și continua activitatea științifică în străinătate*. El a refuzat, afirmând că "Brătienii nu dezertează din România!"⁴⁵

⁴³ România. Viața politică în documente. 1945, București, 1994, p. 383.

⁴⁴ "Scânteia", 22 septembrie 1944.

* Acad. Cornelia Bodea a relatat, la Sesiunea științifică a Institutului de Istorie "N. Iorga", desfășurată în ziua de 5 iunie 2003, că era la Facultatea de Litere și Filozofie din cadrul Universității din București, când prof. univ. Alexandru Rosetti l-a vizitat pe Gheorghe Brătianu în cabinetul său. După plecarea acestuia, Gheorghe Brătianu i-a relatat domnișoarei Cornelia Bodea că îi aduse un pașaport semnat de Ana Pauker (ministrul de Externe), cu care putea pleca din țară. La întrebarea: "Și plecați, domnule profesor?", răspunsul a fost ferm: "Mă numesc Brătianu, domnișoară Bodea!".

⁴⁵ Victor Spinei, *op. cit.*, p. 344.

În septembrie 1947 i s-a fixat domiciliu obligatoriu la locuința sa din București, iar în noaptea de 5/6 mai 1950 a fost arestat și dus la închisoarea Sighet. Fără a fi judecat și condamnat, a murit la 27 aprilie 1953, la vîrstă de 55 de ani.

În loc de concluzii. Gheorghe Brătianu s-a lansat în viața politică în anul 1927, considerând că, aparținând unei familii profund implicate în făurirea României moderne, avea datoria să acționeze pentru consolidarea acesteia. Adept al restaurației din iunie 1930, a fondat un partid politic pe care l-a condus până în ianuarie 1938. El nu a acceptat să devină un instrument în mâna camarilei regale, care urmărea dezagregarea vieții democratice din România. A sesizat eșecul politicii de securitate colectivă promovată de Nicolae Titulescu și a militat, din anul 1935, pentru o apropiere de Germania, considerând că astfel Hitler nu va sprijini pretențiile revizioniste ale Ungariei. A protestat împotriva dictatului de la Viena din 30 august 1940 și a susținut participarea la războiul din Est pentru recuperarea Basarabiei și nordului Bucovinei. S-a implicat în acțiunile opoziției vizând încheierea armistițiului cu Națiunile Unite și a fost ultimul lider politic care a discutat cu mareșalul Antonescu la Snagov, în dimineața zilei de 23 august 1944. După această dată a avut de suportat atacurile forțelor de ocupație sovietice și ale presei comuniste din țară, fiind nevoit să abandoneze activitatea politică. Deși nu a îndeplinit nici o funcție guvernamentală, a fost arestat în 1950. Motivele reale erau că purta un nume pe care internaționaliștii anilor '50 nu-l puteau suferi, dar și pentru că a fost un savant și un patriot român.

GHEORGHE BRĂTIANU. HIS POLITICAL ACTIVITY

Abstract

Gheorghe Brătianu began his political activity in 1927, when he was elected deputy and president of the Liberal National Party organization of Jassy. In June 1930 he left the aforementioned party and founded a new National Liberal Party, self-declared as "profoundly dynastic." Gheorghe Brătianu pronounced himself for a rapprochement to Germany, believing that the latter could ensure the territorial integrity of the Romanian State. In January 1938, the Gheorghe Brătianu – National Liberal Party fused with the National Liberal Party of Constantin I. C. Brătianu, with the latter assuming the position of vice-president. During the war (1941-1944), Gheorghe Brătianu concentrated on the issue of an armistice with the United Nations, and voiced the opinion that Romania should break away from her alliance with Germany through firm action taken by the head of the state, Marshal Ion Antonescu.

After 23 August 1944, Gheorghe Brătianu became the target of the attacks led by the RCP and its allies. The accusation heads were sympathy for Hitlerism and Fascism and an anti-Soviet attitude. He was arrested in 1950, and died in prison in Sighet.

Gheorghe Brătianu's involvement in politics wielded influence on his activity as a university professor, a historian, and a director of institute. The main cause of his demise was his being a Brătianu, a family whose prominent role in the modern and contemporary history of Romania was vehemently denied by the communists.

GHEORGHE I. BRĂTIANU LA MICROFONUL RADIODIFUZIUNII ROMÂNE

EUGEN DENIZE

Radiofonia, la fel ca multe alte invenții și descoperiri ale umanității, a fost, de la începuturile sale, o sabie cu două tăișuri. Pe de o parte ea putea fi folosită pentru propagandă mincinoasă, îndoctrinare și intoxicare a opiniei publice din țara de emisie și din multe alte țări, dar pe de altă parte, ea putea fi folosită pentru divertismentul și relaxarea publicului ascultător, pentru ridicarea nivelului de cunoștințe și de cultură al societății, pentru consolidarea unității naționale și spirituale a unui popor și a unei țări. Acest al doilea aspect, aspectul pozitiv cum am putea să-l numim, a fost cel care s-a impus categoric în concepția de alcătuire a programelor de către Societatea Română de Radiodifuziune în primul deceniu al existenței sale, între 1928 și 1938. Perioada dictaturilor de dreapta nu a însemnat, la fel ca nici o altă perioadă din istoria radioului românesc, politizarea completă a emisiunilor sale. Evident, dimensiunea politică a programului a căpătat proporții de neimaginat în trecut, Radiodifuziunea devenind un mijloc de îndoctrinare a maselor, de susținere a dictaturilor carlistă, militaro-legionară și antonesciană, iar apoi principalul mijloc de propagandă pentru susținerea războiului din răsărit împotriva Uniunii Sovietice. Cu toate acestea, programele sale nu și-au pierdut nici dimensiunea de divertisment și, mai ales, nici pe cea culturală, deși ponderea unor astfel de emisiuni a scăzut considerabil, iar amestecul politicului în cadrul lor a început să fie simțit tot mai mult.

Programele culturale ale Radiodifuziunii Române, dintre care se evidențiază în mod deosebit *Universitatea Radio*, au adus în prim plan pe intelectualii cei mai reprezentativi ai țării din acel moment, o adevărată elită a intelectualității românești. Prin fața microfonului Radiodifuziunii s-au perindat numeroase personalități ale vieții științifice și culturale românești, personalități recunoscute ca atare atât pe plan național, cât și pe plan internațional. Pentru aceste personalități, obișnuite cu condeiul și cu sălile de cursuri ele universităților, cu un public care putea să cuprindă de la un număr de câțiva studenți, până la un număr de câteva mii, chiar zeci de mii de cititori, în cazul presei, s-a deschis dintr-o dată grandioasa perspectivă de a avea ca ascultători și ca discipoli pe locuitorii din toate colțurile țării. Aproape pe nesimțite întreaga țară a devenit o mare aulă universitară. Această bruscă transformare a obligat pe cei care se prezintau în fața microfonului să-și adapteze stilul și conținutul conferințelor, astfel încât ele să fie pe înțelesul tuturor categoriilor de ascultători, foarte diverse ca nivel de pregătire, de la analfabeti până la intelectuali, fără a face însă concesii majore în ceea ce privește calitatea informațiilor transmise. În acest fel, abilitatea conferențiarilor de la Universitatea Radio a făcut ca în arhivele Societății Române de Radiodifuziune să rămână

adevărate bijuterii, de mici dimensiuni, dar de mare valoare, care îmbogățesc cultura românească pe toate planurile, deși constituie încă un capitol puțin studiat și puțin cunoscut de oamenii de cultură și de cititorii din țara noastră.

Printre intelectualii care s-au aflat în fața microfonului radioului s-au numărat, și nici nu putea să fie altfel, și istoricii. Nicolae Iorga a fost, fără nici o îndoială, personalitatea culturală cea mai activă și în acest domeniu, dar pe lângă el au mai vorbit la radio Constantin C. Giurescu, Petre P. Panaiteșcu, Alexandru Ciorănescu, Ioan Lupaș, Ion Nistor, Radu Vulpe, Alexandru Boldur, Victor Papacostea, Aurelian Sacerdoteanu și mulți alții. Bine înțeles, dintre aceștia nu putea să lipsească nici Gheorghe I. Brățianu, adevărat lider al tinerei generații de istorici născute la cumpăna dintre veacurile al XIX-lea și al XX-lea. Interesant de remarcat este faptul că dintre numeroasele sale conferințe în arhivele Societății Române de Radiodifuziune s-au păstrat doar câteva din perioada războiului, scăpate ca prin minune organelor represive ale statului comunist care pregăteau marelui istoric un voluminos dosar de urmărire penală în eventualitatea unui proces politic.

Toate conferințele radiofonice ale lui Gheorghe I. Brățianu pe care am avut posibilitatea să le consultăm, rostite la microfon în perioada războiului, au fost consacrate istoriei naționale, ideii de unitate națională la români, temeiurilor istorice ale unității naționale românești. Pe lângă caracterul lor științific, ele ne arată un Gheorghe I. Brățianu puternic angajat în viața politică, în evenimentele care zgduiau țara și pe care el încerca să le explice ascultătorilor, cărora căuta să le insuflie și puterea sufletească necesară depășirii vremurilor grele pe care le trăiau. Câteva dintre conferințele sale au un caracter mai mult teoretic, fiind un fel de bază de sprijin pentru celelalte, mult mai concrete.

Astfel, în conferința *Geopolitica. Factor educativ și național*, rostită la microfon la data de 19 martie 1941, Gheorghe I. Brățianu făcea o strânsă legătură între această știință și drepturile naționale românești. După ce arăta că “procesul de devenire teritorială a statelor, mișcările și năzuințele în dezvoltare ce vor fi istoria și geografia de mâine sunt de domeniul geopoliticii”¹, el se oprea la situația concretă a României, constatănd că multe dintre problemele din care “s-a alcătuit calvarul nostru din anul de durere 1940, ar fi căpătat altă față și poate altă dezlegare dacă din vreme o prezentare geopolitică a importanței lor ar fi știut să deștepte opinia publică din România și din alte țări”². Exemplele de geopolitică românească pe care le oferea ascultătorilor erau libertatea comerțului de la gurile Dunării, importanța vitală a drumului București–Constanța și unitatea seculară, economică și geografică, a podișului Transilvaniei³. Având în vedere această durerioasă experiență, importanța geopoliticiei apărea, pentru Gheorghe I. Brățianu, foarte clar: “Ea trebuie să folosească, după metoda pe care alții au întrebuințat-o cu atâtă

¹ Gheorghe I. Brățianu, *Geopolitica. Factor educativ și național*, conferință difuzată la 19 martie 1941, în Arhivele Societății Române de Radiodifuziune, fond conferințe, dosar 13/1941, f. 1.

² *Ibidem*, f. 4.

³ *Ibidem*.

succes, valoarea educativă și convingătoare a hărții pentru orientarea spiritului public⁴. Istoricul nostru consideră că: “Din nici un lăcaș de cultură, din nici un edificiu public nu trebuie să lipsească imaginea acestor realități suprapuse: harta ținuturilor locuite de români și a granițelor actuale ale țării”⁵. În acest fel, susținea Brătianu, tineretul va putea fi educat în spirit național, în spiritul luptei pline de sacrificii pentru refacerea unității naționale.

În încheierea acestei conferințe, Brătianu spunea ascultătorilor săi că geopolitica este o știință care ne dă dreptul să sperăm că țara se va reîntregi: “S-a spus că o națiune este mai presus de toate o conștiință morală. Unul din factorii meniți să o dezvolte și să contribuie mai puternic la izbândirea ei este fără îndoială această știință Tânără și totuși veche ca și lumea pe care o cercetează și o frământă: geopolitica. Ea ne întărește în credință că nimic nu este pierdut cât timp păstrăm, neînduplecată și neșirbită, conștiința legăturii veșnice dintre acest neam și pământul său, în fața națiunii și a istoriei, drepturile ce nu se pot prescrie, pe care împrejurări potrivnice le pot acoperi vremelnic, fără a împiedica însă triumful unei justiții care întârzie adesea, dar nu lipsește niciodată”⁶. Vorbind, prin urmare, despre geopolitică, Gheorghe I. Brătianu își exprima ferma convingere că nenorocirile anului 1940 sunt trecătoare, că România Mare se va reface într-o zi aşa cum a fost și încerca să transmită această convingere ascultătorilor săi cu scopul de a-i încuraja și de a le oferi încredere necesară în viitorul patriei.

O altă conferință cu caracter teoretic, de o mare importanță, este cea rostită la microfon de Gh. I. Brătianu la data de 4 martie 1942, în plin război, și intitulată *Sensul istoriei naționale*⁷. Aici el prezenta ascultătorilor care erau, după părerea sa, laturile și trăsăturile fundamentale ale istoriei românești. O primă problemă fundamentală era aceea a originilor și a continuității noastre. Brătianu considera că tot mai numeroasele descoperiri arheologice, precum și alte cercetări “ne arată drept urmașii nedreptății ai unei întinse și glorioase moșteniri, menită a alcătui o unitate ce cuprindea odată întregul spațiu de la Balcani la hotarele Galitei, de la Adriatică la marginile stepei din Răsărit, peste care neamurile geto-dacice și pe urmă stăpânirea romană își întinsese și obloduirea”⁸. Vitregiile sortii, mai ales desele invaziilor din depărtările răsăritului, au spart această unitate, obligându-i pe români să se retragă “în adăpostul firesc al neamului de baștină, în cetatea munților care stăpânește ca un miez această uriașă întindere”⁹. Cucerirea maghiară a Transilvaniei și geografia spațiului românesc au făcut ca să nu poată apărea un singur stat, ci două state românești “cu voievozi deosebiți, cu rosturi politice, dar mai ales economice, deosebite”¹⁰.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem, f. 5.

⁷ Idem, *Sensul istoriei naționale*, conferință difuzată la 4 martie 1942, în ibidem, dosar 5/1942.

⁸ Ibidem, f. 5.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem, f. 5-6.

O a doua problemă și trăsătură fundamentală a istoriei noastre a fost “misiunea de apărare și de strajă, cu care alții au putut să se laude, pe care ne-am mulțumit a o împlini în fapt, ca și astăzi, cu sângele și avântul nostru”¹¹. Din această misiune s-a desprins o a treia trăsătură fundamentală, aceea a unității românești, a unității tuturor ținuturilor locuite de acest neam de străjeri, pentru o mai bună apărare a popoarelor din centrul și apusul Europei¹². În fine, a patra trăsătură a fost, în concepția lui Brătianu, “simțul mândriei românești, care n-a fost și nu va fi niciodată trufia înlățată și hrisoave plăsmuite, ci conștiința vrednică a ostașului care înfruntă urgiile și vremurile cu arma în mâna”¹³.

Concluzia la care ajungea Brătianu în urma acestei analize a trăsăturilor fundamentale ale istoriei românești era următoarea: “Conștiința întreită a obârșiei, a misiunii, a unității, întărită de sentimentul statonic de demnitate al acelora care nu au rămas cu nimic datori nimănui în decursul unor lupte de veacuri, sensul istoriei naționale nu este nici pofta de cuceriri, nici setea de câștig sau de reclamă, ci credința tare în împlinirea scripturilor și în biruința dreptății care nu pierde”¹⁴. O analiză și niște concluzii absolut exacte cu privire la istoria românilor, expuse pe înțelesul tuturor ascultătorilor.

Într-o altă conferință, din 20 ianuarie 1943, Brătianu se referea numai la temeiurile istorice ale ideii naționale. Pentru el: “Temeiul existenței noastre ca națiune se află, de veacuri, în comunitatea de sânge și de grai, în conștiința ce o vădesc cuvintele cronicarului despre “neamul seminției, limba, care trăiește până acum în Moldova și în Țara Românească și norodul căt este în Ardeal, cu acest nume român”. Am trebuit și noi să înlăturăm nedreptățile istoriei, pentru ca să făurim biruința drepturilor noastre și să o înscriem ca un nou temei istoric al țării și duratei lor”¹⁵.

În afara acestor conferințe cu un caracter teoretic, ce stabileau trăsăturile și sensurile fundamentale ale istoriei noastre naționale, Gh. I. Brătianu a susținut la microfonul Radiodifuziunii și alte câteva conferințe, care au în centru problema națională, dar se referă la anumite momente precise de manifestare a ei.

Din cadrul problematicii acestor conferințe nu putea lipsi, bine înțeles, figura lui Mihai Viteazul, cel care, pentru prima dată în istorie, a reușit să unească pe toți românii sub o singură conducere românească. Fapta lui Mihai, chiar dacă de scurtă durată, a avut urmări care nu vor mai putea fi sterse niciodată din istoria și din amintirea românilor: “Se aprinsese în sufletul acestui norod împilat și umilit lumina unei nădejdi ce nu era să se mai stingă, oricât de potrivnice s-au arătat, după această scurtă clipă de izbândă, împrejurările și vremurile ce i-au urmat până în

¹¹ Ibidem, f. 6-7.

¹² Ibidem, f. 7.

¹³ Ibidem, f. 8.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Idem, *Temeiurile istorice ale ideii naționale*, conferință difuzată la 20 ianuarie 1943, în ibidem, dosar 1/1943, f. 8.

zilele noastre”¹⁶. Brătianu arăta că la făurirea conștiinței unității românilor au contribuit în mare măsură căturarii neamului, dar scrierile lor trebuiau dublate de fapte concrete, care să demonstreze că unitatea românilor poate fi realizată cu adevărat și nu este doar un vis scris pe hârtie: “Dar nu e mai puțin adevărat că nu ajung, pentru a întemeia drepturile unei națiuni, numai truda căturărească, răscolirea trecutului, afirmarea prin grai și scris a conștiinței ei de unitate și de neatârnare. Mai trebuie și fapta, care să întărească, prin fier și sânge, năzuințele ei firești și legitime, să le impună realizarea împotriva vitregiilor soartei și asupririlor dușmane. În procesul de frământare al unității românești, Mihai Viteazul a adus *fapta*: el a creat precedentul istoric, a întrunit pentru întâia oară pe pecetea unui voievod român armele celor trei principate, a primit jurământul ca domn al Țării Românești, al Ardealului și al Moldovei. De la intrarea lui în Alba Iulia, oricare nenorociri și greutăți s-au mai ivit în cale, unirea neamului românesc de dincolo și de dincolo de munți n-a mai fost visul unor căturari străini de realitățile lumii, ci un fapt îndeplinit odată cu vâltoarea vremurilor, o stare care în împrejurări prienice se poate oricând reface odată ce ea răspunde de-a pururi realității etnice și dreptății politice”¹⁷.

Alte două conferințe au fost consacrate de Brătianu problemei Basarabiei, teritoriu răpit României în același tragic an 1940. În conferință intitulată *Basarabia în 1812* și difuzată la 7 martie 1943 el arăta că “la Răsărit, ca și la Apus, soarta ne-a fost aceeași – fie că vrăjmașul ne-a rupt hotarul cu puterea apăsării sale războinice, fie că și-a impus stăpânirea folosindu-se de masca prefăcută a prieteniei și a alianței. Iar dacă dreptatea istorică și jertfele vitejilor noștri ne-au redat în vara anului 1941 gloria strămoșească a Basarabiei și granițele Nistrului, de la turnurile Hotinului la limanul Cetății Albe, aceasta nu însemnează că a încetat orice primejdie și că putem nesocoti de acum înainte jertfele dușmane și nevoia de a le opune în orice împrejurare temeiul nostru de drept pe lângă acel pe care faptele nile au redat”¹⁸. După acest apel la vigilență adresat contemporanilor, Brătianu făcea o scurtă trecere în revistă a cedării Basarabiei de către turci rușilor în 1812, arătând că pacea de la București, cu toate consecințele nefaste pentru Moldova, a fost posibilă datorită trădării lui Dimitrie și Panaiot Moruzi, care au tăinuit o scrisoare a lui Napoleon adresată sultanului, prin care-l anunță despre declanșarea războiului împotriva Rusiei în vara aceluiasi an¹⁹.

În cea de-a doua conferință despre Basarabia, Brătianu arăta că istoria acestui teritoriu nu începea la 1812, aşa cum doreau rușii, ci mult mai devreme, cel puțin la 1711, când Petru cel Mare, prin tratatul pe care l-a încheiat cu Dimitrie Cantemir, recunoștea drepturile istorice ale Moldovei pe tot teritoriul cuprins între Prut, Dunăre și Nistru. Tratatul de la București din 1812, considera istoricul nostru,

¹⁶ Idem, *Intrarea lui Mihai Viteazul în Alba Iulia – 1 noiembrie 1599*, conferință difuzată la 1 noiembrie 1940, în ibidem, dosar 7/1940, f. 1.

¹⁷ *Ibidem*, f. 2-3.

¹⁸ Idem, *Basarabia în 1812*, conferință difuzată la 7 martie 1943, în ibidem, dosar 12/1943, f. 1.

¹⁹ *Ibidem*, f. 3-10.

nu a fost “decât rezultatul unui compromis de ultimă oră, între imperiul rus, care urmărea anexarea celor două principate române în întregime, și imperiul otoman, care își apăra pozițiile, dar ciopârtind Moldova scăpa mai ușor din încurcătură [...] Acest teritoriu, pe cât se poate cunoaște istoria sa din evul mediu, a fost totdeauna locuit de populație de rasă și limbă română”²⁰.

La 10 mai 1941, vorbind despre semnificația istorică a acestei zile, Brătianu arăta că ea a însemnat, în primul rând, ziua dinastiei²¹, ceea ce a permis și înfăptuirea celorlalte aspirații ale românilor, mai ales triumful ideii de naționalitate: “Astfel se îndeplinise întâia condiție fundamentală a dezvoltării noastre în secolul ce urma să însemne în istorie triumful ideii de naționalitate, condiție pe care o formulaseră în chipul cel mai categoric toți fruntașii mișcării noastre de renaștere și o amintise atât de lîmpede memorul înaintat de delegații români Conferinței Marilor Puteri întrunită atunci la Paris”²². Trecând la problema națională în epoca modernă, prin conferința amintită mai sus, Brătianu s-a oprit în alte conferințe la războiul de independență și la politica externă a lui Carol I, până la aderarea la Tripla Alianță din 1883²³, la descrierea bătăliei de la Plevna²⁴ și la prezentarea lui Mihail Kogălniceanu ca unul dintre întemeietorii istoriografiei române moderne²⁵.

În toate aceste conferințe, la fel ca și în cele care nu ni s-au păstrat dar care, presupunem, aveau un conținut de idei asemănător, Gh. I. Brătianu s-a dovedit a fi, în același timp, un rafinat savant și un înflăcărat patriot. În centrul tuturor conferințelor sale, al celor pe care le-am putut consulta, s-a aflat ideea unității naționale a românilor, idee forță a întregii noastre istorii, pe care el a încercat să o transmită ascultătorilor, să-i convingă de justețea ei, să-i îmbărbăteze și să-i facă să nudezarmeze în fața vitregiilor vieții și ale istoriei cu care se confrunta țara noastră în acei ani. Parcursând textele conferințelor pe care Brătianu le-a rostit la microfonul Radiodifuziunii Române ne dăm seama că el a înțeles faptul că misiunea istoricului nu este numai aceea de a descifra tainele trecutului poporului și țării sale, dar și aceea de a se implica activ în viața socială și politică din vremea sa, de a explica opiniei publice învățărările pe care le oferă istoria. La fel însă ca și alți istorici care au înțeles să participe activ la evenimentele din vremea lor, Gheorghe Brătianu a plătit un preț foarte mare pentru această decizie, a plătit cu propria viață.

²⁰ Idem, *Din istoria Basarabiei*, conferință difuzată la 28 octombrie 1943 de Radio Moldova, în ibidem, dosar 32/1943, f. 1.

²¹ Idem, *10 Mai*, conferință difuzată la 10 mai 1941, în ibidem, dosar 5/1941, f. 1.

²² *Ibidem*, f. 2.

²³ Idem, *Politica externă a regelui Carol I. Până la intrarea României în Tripla Alianță*, conferință difuzată la 15 februarie 1941, în ibidem, dosar 2/1941, 6 f.

²⁴ Idem, *Plevna*, conferință difuzată la 21 ianuarie 1942, în ibidem, dosar 2/1942, 4 f.

²⁵ Idem, *Momentul Kogălniceanu*, conferință difuzată la 19 noiembrie 1943, în ibidem, dosar 20/1943, 10 f.

GHEORGHE I. BRĂTIANU ON THE AIR AT THE ROMANIAN RADIO BROADCASTING CORPORATION

Abstract

The author makes a survey of issues approached by Gheorghe I. Brătianu in his radio conferences kept at the Archives of the Romanian Radio Broadcasting Corporation, all dating to the period of World War Two, 1940–1943. Considering the time when these conferences were delivered, it is no wonder that the topics of predilection should be the spiritual and territorial unity of the Romanians. Brătianu believes that the main trend in the History of the Romanians stems from their threefold conscience of their origin, mission and unity, as well as from their historical sense of dignity, all the above giving substance to their unwavering belief in the triumph of their cause and of their own justice. The fundament of the Romanians as a nation has been secured for centuries by their common origin and language, by the geographical, territorial and economic unity of the three Romanian lands. In this respect, the most representative figure is undoubtedly Michael the Brave, who was the first to gather all the Romanians under one Romanian leadership. Being on the air at the Romanian Radio Broadcasting Corporation was for Gheorghe I. Brătianu an opportunity to show his great qualities as a historian and to become directly involved in the life of the Romanian society, which he tried to form and inform so that it may overcome successfully the hurdles then lying ahead.

DOSARUL ANCHETEI GHEORGHE I. BRĂTIANU PĂSTRAT ÎN ARHIVA MINISTERULUI JUSTIȚIEI*

CRISTIAN VASILE

Încă de la început trebuie să precizez că această comunicare are un obiectiv foarte modest, acela de a formula câteva ipoteze și de a provoca o dezbatere.

Studiind în primăvara anului 2001 o temă foarte sensibilă de istorie eclesiastică, am apelat la bunăvoiețea conducerii Direcției Instanțelor Militare, instituție care include și Biroul Arhive Speciale din Ministerul Justiției. Prinț-o întâmplare care își are explicația ei și asupra căreia nu vreau să insist, mi s-a dat posibilitatea de a studia, fără să fi solicitat, Dosarul nr. 10176, în opt volume¹, referitor la “Ancheta Gheorghe I. Brătianu”. Dosarul a fost instrumentat de Ministerul Securității Statului, organism distinct de Ministerul de Interne, care a funcționat între 20 septembrie 1952 și 7 septembrie 1953, și care includea, între altele, Direcția Generală a Securității Statului și Secția K de Contrainformații în închisori².

Un indiciu în legătură cu decizia organelor represive de a întocmi un dosar de anchetă în cazul istoricului Gheorghe I. Brătianu se găsește într-un document publicat de cercetătoarea rusă Tatiana Pokivailova, o notă informativă expediată la Moscova de A.M. Saharovski, consilier sovietic la București. Nota respectivă, datată 13 mai 1950, amintește de varianțele luate în considerare de autoritățile române privind întemnițarea demnitarilor „burghezi”, între ele numărându-se și instalarea lor într-o mănăstire de provincie sub pază corespunzătoare³. Saharovski explică astfel abandonarea soluției amintite mai sus: „totuși, având în vedere [afăt] faptul că mulți dintre ei erau criminali de război, ocupând poziții importante în industria de război și comandamentele militare în timpul lui Antonescu, cât și faptul că unii au menținut legăturile cu spionajul englez și american, a fost luată decizia trimiterii la închisoare a acestora și anchetarea lor”⁴. Or, prinț-o interpretare abuzivă, Gheorghe Brătianu putea fi inclus pe lista „criminalilor de

* Comunicare susținută la 5 iunie 2003 în cadrul Sesiunii științifice anuale a Institutului de istorie „N. Iorga”.

¹ Claudiu Secașiu, primul istoric care a valorificat informațiile furnizate de acest dosar, amintește doar şase volume, deși citează și documente cuprinse în vol. 8; Claudiu Secașiu, *Contribuții privind biografia istoricului Gheorghe I. Brătianu (anii 1945–1953)*, în „Revista istorică”, s. n., t. IX, 1998, nr. 5–6, p. 321, 340.

² Dennis Deletant, *Securitatea și statul polițienesc în România (1948–1989)*, studiu introductiv la Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente 1949–1989*, Iași, 2002, p. 33.

³ Tatiana A. Pokivailova, *Notă informativă expediată de la București la Moscova în legătură cu arestarea a 66 de lideri politici din România*, în Romulus Rusan (ed.), *Anul 1948 – instituționalizarea comunismului*, București, 1998, p. 891.

⁴ *Ibidem*, p. 892.

„război” pe considerentul că luptase în campania din Răsărit, chiar și dincolo de Nistru⁵. Istoricul a slujit ideea refacerii unității românești nu numai pe front, cu arma în mână, ci și prin studiile sale⁶; în anul 1943 Gh. Brătianu publica în limba franceză lucrarea intitulată *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*, dedicată „ofițerilor și soldaților români ai Diviziei a VIII-a și ai Corpului de cavalerie căzuți pentru eliberarea Bucovinei și a Basarabiëi în lunile iunie și iulie 1941”⁷. Unii istorici care l-au cunoscut pe Gh. Brătianu au susținut că există indicii potrivit căroru cazul său „a fost urmărit în mod special de la Moscova, iar destinul lui a fost dictat de acolo”⁸. De altfel, într-o mărturie impresionantă, prelatul Alexandru Todea, și el deținut la Sighet, amintește de o comisie de la București venită la penitenciarul elitelor și care i-a promis lui Gh. Brătianu, grav bolnav, tratament medical cu singura condiție să-și renege opera privitoare la caracterul românesc al Basarabiei și Bucovinei⁹.

De altfel, în materialele atașate la dosar se insistă asupra trecutului antisovietic al lui Gheorghe Brătianu, dar și asupra presupuselor vini și păcate ale unor apropiati. Spre exemplu, o notă a serviciilor de informații din 8 ianuarie 1947 furniza date despre asistența universitară Cornelia Bodea care „în 1940 a făcut politică legionară”¹⁰. Evident, afirmațiile vorbesc mai degrabă despre metodele Serviciilor speciale de incriminare arbitrară decât despre adevăratale biografii ale celor urmăriți. În anul 1958 Alexandru Teodorescu (Sandu Tudor), care în anii '30 l-a combătut pe Nae Ionescu, era acuzat de legionarism¹¹. Teza apropierii de legionarism a lui Gh. Brătianu a fost preluată și de istoriografia comunăstă¹².

Volumul 1 din dosarul conservat în Arhiva Ministerului Justiției acoperă perioada 1950–1953, dar referirile la implicarea politică a lui Gheorghe Brătianu din deceniul al patrulea și din primii ani postbelici nu lipsesc. Într-o fișă din 14 aprilie 1950 se preciza că Gh. Brătianu „încă din anul 1935 a început o intensă propagandă pentru o alianță cu Germania, plecând în fiecare an la Berlin, unde, sub calitatea sa de profesor de istorie, ținea conferințe pe lângă Universitatea din Berlin. (...) În anul 1946 este semnalat a fi declarat că trebuie menținută trează vigilența poporului român față de pericolul comunizării”¹³.

⁵ Articole recente insistă asupra participării lui Gh. Brătianu la campania din Est în calitate de ofițer de rezervă mobilizat, și nu ca voluntar; Petre Otu, *Gheorghe I. Brătianu și „Biroul Păcii”*, în „Dosarele istoriei”, an VIII, 2003, nr. 4 (80), p. 10; Claudiu Secașiu, *op. cit.*, p. 327–328.

⁶ Șerban Papacostea, *Gheorghe I. Brătianu: istoricul și omul politic*, în „Revista istorică”, s. n., t. IV, 1993, nr. 1–2, p. 30–31.

⁷ Gheorghe I. Brătianu, *Basarabia. Drepturi naționale și istorice*, București, 1995, p. 3.

⁸ Comunicare a prof. Șerban Papacostea susținută la Fundația Academia Civică (17 aprilie 2003).

⁹ Apud Maria G. Brătianu, *Gheorghe I. Brătianu – enigma morții sale*, București, 2003, p. 27.

¹⁰ Arhiva Ministerului Justiției – Direcția Instanțelor Militare (în continuare AMJDIM), fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 4, f. 330.

¹¹ Ibidem, dosarul nr. 113668, vol. 1, f. 49.

¹² Mihai Fătu, Ion Spălățelu, *Garda de fier. organizație teroristă de tip fascist*, București, 1971, p. 127. Cei doi autori adresau în introducere „mulțumiri călduroase” organelor de securitate pentru sprijinul acordat la realizarea cărții.

¹³ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 1, f. 19.

Supravegherea informativă la care era supus istoricul, rămas director al Institutului pentru Studiul Istoriei Universale până în 1947, includea, pe lângă filajul domiciliului din str. Popa Chițu nr. 26¹⁴, și prezența unui agent în sălile de curs de la Facultatea de Litere și Filosofie. Istoria orală confirmă această afirmație. Unul dintre studenții lui Gheorghe Brătianu din acei ani, devenit la rândul său un medievist de excepție, își amintește: „începeau să se manifeste din ce în ce mai agresiv elementele noi care pregăteau marea transformare ce avea să vină. Unul dintre ele era supravegherea cursurilor. Știi precis, și știa și titularul catedrei, că la cursul lui Gh. Brătianu apărea invariabil o persoană care nu era student. Intrusul a urmărit cursul și și-a luat notițe până la excluderea profesorului din Facultate în toamna anului 1947”¹⁵. Cu toate acestea, chiar și unele materiale ale organelor informative admiteau că Gheorghe Brătianu nu desfășura nici un fel de activitate politică la catedră. Într-un raport al Siguranței Capitalei din 6 octombrie 1947 lui Gh. Brătianu i se făcea o scurtă caracterizare: „profesor de istorie universală, domiciliat în București, str. Popa Chițu No. 26, membru marcant în P.N.L. Brătianu, membru în Comitetul Central și Delegația Permanentă. Reprezintă aripa dreaptă a Partidului Liberal. A avut partid propriu. Se manifestă pe linia partidului, însă nu la Facultate (s.C.V.)”¹⁶.

Deși nu a ocupat vreo demnitate în timpul guvernărilor de dinainte de 1944, Gheorghe Brătianu a devenit o victimă a represiunii politice din România, fiind arestat în noaptea de 5–6 mai 1950, după ce timp de doi ani și jumătate fusese supus regimului de domiciliu obligatoriu. Unul dintre motivele arestării a fost probabil apartenența sa la aşa-numita categorie a „activiștilor importanți ai partidelor reacționare”¹⁷. Nu în ultimul rând, reputatul istoric purta un nume de familie care se identifica pe deplin cu România „burgheză” ce trebuia distrusă.

Dezbinați după 1945 din cauza disidenței grupării Gheorghe Tătărescu, liderii liberali erau reuniți, în circumstanțe dramatice, lucru dovedit și de lectura tabelului cu oamenii politici reținuți la 6 mai 1950 și trimiși cu duba nr. 16968 spre penitenciarul de la Sighet¹⁸. Tabelul îi cuprinde în ordine pe: Gh. I. Brătianu, Gheorghe Tătărescu, Constantin Bebe Brătianu, Petre Bejan, Gheorghe Vântu, Ion

¹⁴ Ibidem, f. 33.

¹⁵ Interviu al autorului cu prof. Șerban Papacostea (17 iulie 2002).

¹⁶ Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității, fond Informativ (I), dosar 1014, vol. 12, f. 76.

¹⁷ Tatiana A. Pokvailova, *op. cit.*, p. 890.

¹⁸ Într-un studiu de excepție pentru perioada în care a fost scris, Victor Spinei plasează arestarea lui Gh. Brătianu în noaptea de 7–8 mai 1950; V. Spinei, *Gheorghe I. Brătianu între vocația istoriei și tentațiile vieții politice*, în *Confluențe istoriografice românești și europene. 90 de ani de la nașterea istoricului Gheorghe I. Brătianu*, Iași, 1988, p. 348. Această dată a fost preluată și de alți autori; Aurel Pentelescu, *Destinul tragic al unui mare savant*, în „Dosarele istoriei”, an VIII, 2003, nr. 4 (80), p. 10. După 1989 în istoriografia română a fost vehiculată și o altă dată: 2/3 mai 1950; Gh. Onișor, *Partidul Național Liberal – Brătianu în primii ani postbelici 1944–1947*, în „Arhivele totalitarismului”, an VI, 1998, nr. 1 (18), p. 33. Lucrurile sunt lămurite de documentele organelor represive care menționează că istoricul «a fost reținut în noaptea de 5/6 mai 1950 și depus la Penitenciarul „Dunărea” din Sighet»; AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 8, f. 7.

Manolescu-Strunga, Mihai Racoviță-Cehanu, Dumitru Alimănișteanu, Radu Portocală, Constantin C. Giurescu, Tancred Constantinescu, N. Samsonovici, Napoleon Crețu, Pantelimon Halippa, Alexandru Popescu-Necșești¹⁹. Cu o altă dubă (nr. 16964) a plecat spre Sighet un alt grup de deținuți format din Constantin Argetoianu și alți 13 reținuți²⁰. Cu toții erau consemnați în celule. După trei ani de calvar, supus unui regim de exterminare, Gheorghe Brătianu a decedat la data de 27 aprilie 1953²¹. Deși Gheorghe Brătianu murise de șapte luni, dintr-o notă datată 8 decembrie 1953 reiese că istoricul continua să fie prigonit prin măsuri de pedepsire administrativă: „numitul Brătianu Gheorghe – se spune în documentul citat – a fost încadrat în C.M. [colonie de muncă] conform Deciziei M.A.I. nr. 334 din 1.8.[1]951 pe timp de 38 luni. Majorat pedeapsa cu 60 luni conform Deciziei 559/[1]953. Pedeapsa expiră la 1.8.[1]958”²². Decizia nr. 559 a fost emisă la 8 august 1953, deci la o distanță de mai bine de 3 luni de la moartea lui Gh. Brătianu²³. Prin aceeași decizie li se majora pedeapsa și altor deținuți politici decedați la Sighet: Aurel Vlad, Costel Tătăranu, generalul Ion Rășcanu și Ion C. Pop²⁴.

În volumul 2 din dosarul anchetei sunt atașate extrase din discursurile lui Gheorghe Brătianu, opiniile sale despre ascensiunea hitleristă și despre un posibil atac german împotriva României și note informative ale serviciilor speciale din perioada 1935–1939. Ultimul gen de documente, acoperind intervalul 1943–1946, se regăsește în volumul 3. Am reținut doar conținutul unei note din 26 mai 1945 a Serviciului Special de Informații (S.S.I.), organism informativ care funcționa pe lângă Președinția Consiliului de Miniștri: „Dl George Brătianu a declarat, într-un grup de amici, că viitorul Partidului Liberal va fi cu desăvârșire compromis dacă dl Dinu Brătianu nu va înțelege să realizeze cât mai devreme despărțirea de Partidul Național Tărănesc, întrucât «prezența d-lui Maniu este dăunătoare ambelor partide istorice»”²⁵. Evident, aceste aprecieri trebuie trecute printr-un filtru critic. P.N.L. și P.N.T. au fost alături în lupta contra Partidului Comunist și a sateliștilor săi din F.N.D. și B.P.D., dar, nu este mai puțin adeverat că în plan secund s-au păstrat vechile animozități și rivalități. Chiar Gh. Brătianu, aflând de victoria copleșitoare a P.N.T. în alegerile parlamentare de la 19 noiembrie 1946, a exclamat dezamăgit:

¹⁹ Ibidem, vol. 1, f. 4.

²⁰ Ibidem, f. 5.

²¹ Ibidem, vol. 8, f. 6.

²² Ibidem, vol. 1, f. 2.

²³ Ibidem, vol. 8, f. 9. Alte documente amintesc data de 6 august 1953; Claudiu Secașiu, *op. cit.*, p. 340, n. 127.

²⁴ Claudiu Secașiu, *Noaptea demnitărilor. Contribuții privind distrugerea elitei politice românești*, în Romulus Rusan (ed.), *Anul 1948 – instituționalizarea comunismului*, București, 1998, p. 919.

²⁵ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 3, f. 498. Dezacordurile dintre Iuliu Maniu și Gh. Brătianu se pare că erau mai vechi; Ș. Rădulescu-Zoner (coord.) și al., *Istoria Partidului Național Liberal*, București, 2000, p. 257–258.

„Iuliu Maniu ne-a covârșit!”²⁶ Această reacție de moment, care excludea o previzibilă falsificare a scrutinului de către guvernanții comuniști, este semnificativă.

Volumul 4 este cel mai voluminos și cuprinde informații despre regimul de domiciliu obligatoriu la care a fost supus Gheorghe Brătianu în intervalul 1948–1950. Într-un document, Gh. Brătianu solicită permisiunea de a merge la Biblioteca Academiei, probabil pentru a studia la tema *Marea Neagră*, și de a ieși din oraș²⁷. De supravegherea lui Gheorghe Brătianu se ocupa Direcțiunea Securității Capitalei, mai precis lt. col. Tudor Sepeanu și căpitanul V. Fenișan²⁸. Informațiile furnizate de istoricul Marius Oprea, cercetătorul avizat al dosarelor Securității, și de scriitoarea Doina Jela ne permit să aruncăm o privire asupra biografiilor celor doi: Tudor Sepeanu (călăoul) și Gheorghe Brătianu (victima). Mai întâi, o precizare: nu poate fi vorba de o preponderență a minoritarilor în rândurile Siguranței, S.S.I. și mai târziu ale Securității (nici măcar la nivelul conducerii²⁹), cum încearcă astăzi să ne convingă foști ofițeri din poliția politică „patriotică” sau pseudoistorici. Tudor Sepeanu, ofițer de origine evreiască, avea studii juridice superioare. Era intelligent și poliglot, deci, spre deosebire de ceilalți ofițeri superiori ai Securității, avea „un nivel cultural dezvoltat” – potrivit unei caracterizări făcute de generalul Vladimir Mazuru. Tudor Sepeanu, probabil la momentul 22 iunie 1941, spre deosebire de Gheorghe Brătianu, a părăsit armata, prin demisie, și nu a participat la operațiuni pe frontul sovietic. Ulterior, în calitate de avocat, având relații în armată, „s-a lăsat corrupt de evrei”, pe care i-ar fi apărat de efectele legislației antisemite în schimbul unor mari sume de bani³⁰. După 23 august 1944 s-a integrat în Formațiunile de Luptă Patriotică, iar șeful său, Emil Bodnăraș, i-a oferit un post în S.S.I., unde s-a remarcat ca anchetator-bătăuș al lotului Maniu–Mihalache³¹. Comparând cele două biografii, antiteza ieșe la lumină. În contextul procesului intentat lui Maniu în toamna anului 1947, lui Gheorghe Brătianu i se impunea regimul de domiciliu obligatoriu, iar mai târziu, în închisoare, i s-a oferit confortul în schimbul renegării operei despre Basarabia. Istoricul a rămas însă incoruptibil, loial scrierilor sale și unor principii morale. De altfel, cei care i-au schițat biografia după 1989 l-au inclus nu numai în rândurile elitei intelectuale, ci l-au considerat și membru al unei elite morale și sufletești³². Ca o ironie, cu o lună înainte de moartea lui Gh. Brătianu, la

²⁶ Relatare a prof. Șerban Papacostea (20 mai 2003).

²⁷ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 4, f. 360–363.

²⁸ Ibidem, f. 398.

²⁹ Dennis Deletant, *Ceaușescu și Securitatea. Conștrîngere și disidență în România anilor 1965–1989*, București, 1998, p. 117; Florian Banu, *Profilul angajatului Securității în anii '50, în Totalitarism și rezistență, teroare și represiune în România comunistă*, coord. Gh. Onișoru, București, 2001, p. 84.

³⁰ Marius Oprea, *Banalitatea răului. O istorie a Securității în documente 1949–1989*, p. 565; Doina Jela, *Lexiconul negru. Unelte ale represiunii comuniste*, București, 2001, p. 251–252.

³¹ Marius Oprea, *op. cit.*, p. 566.

³² Șerban Papacostea, *Gheorghe I. Brătianu: evocare*, în „Revista istorică”, s. n., t. II, 1991, nr. 1–2, p. 105.

15 martie 1953, Tudor Sepeanu era arestat, fiind identificat ca țap ispășitor în cazul „reeducărilor” de la Pitești³³.

În volumul 5 am întâlnit documente privind supravegherea moșiei de la Florica și note informative din anul 1948 referitoare la Constantin Bebe Brătianu, Dinu Brătianu și Elena Brătianu. Astfel de note, emise în anii 1934–1943, se regăsesc și în volumul 6. Anchetațiorii au adunat în dosar acele documente ale organelor informative sau tăieturi din presă menite să ilustreze pretinse poziții antisemite ale lui Gh. Brătianu, atitudini antisovietice, precum și rolul de intermediar al istoricului între mareșalul Ion Antonescu și opoziția democratică în intervalul 1941–1944. Spre exemplu, într-o notă din 19 iulie 1940, probabil a Siguranței, era semnalată o consfătuire desfășurată la Banca Românească între Dinu Brătianu, Gh. Brătianu și dr. I. Costinescu. Concluzia discuțiilor ar fi fost scoaterea fără întârziere a evreilor din viața economică a țării, Gh. Brătianu fiind de părere că „un guvern care se intitulează naționalist trebuie să vină cu măsuri radicale pentru a repara o nedreptate care dăinuște de aproape 20 ani”³⁴.

Volumul 7 din dosarul 10176 are ca dată a întocmirii 29 septembrie 1968 și conține o evidență a diverselor lucrări în manuscris găsite în „dosarele fond urmărire penală” și aparținând unor autori precum Gh. Brătianu („Gândiri europene”, manuscris ridicat cu ocazia percheziției domiciliare din 6 mai 1950), Lazăr Rosenbeum („Revoluția de la 1848”), Gh. Antimirescu („Școala și învățătorii”), Ion Negoițescu („Poezia României”), Iosif Frollo („În ce stadiu ne găsim noi cu Acțiunea Catolică”) etc³⁵. Documentele din dosar, emise de Consiliul Securității Statului, cuprind și scurte biografii ale autorilor.

Un document despre criticul și istoricul literar Ion Negoițescu dezvăluie zguduitoare detalii biografice: „la data de 5 XII 1959, Direcția [a] III-a i-a deschis dosar de verificare pentru activitate contrarevolutionară împotriva R.S.R., prin agitație cu caracter dușmănos și diversiune ideologică în sectorul literar. La 20 VII 1960, dosarul de verificare s-a transformat în dosar individual, iar la 4 XII 1961 a fost închisă acțiunea prin arestarea sus-numitului și trimiterea lui în judecata Tribunalului Militar București care, prin sentința nr. 393 din 4 XII 1961, l-a condamnat la 5 ani închisoare corecțională. La data de 11 IV 1964 a fost eliberat, fiind grațiat conform Decretului 176/1964. În anul 1963, când era detinut, a fost recrutat ca informator³⁶. În ianuarie 1969 a fost abandonat, deoarece aportul său a fost scăzut, nu s-a preocupat de îndeplinirea sarcinilor date, uneori dând dovadă de nesinceritate. În prezent este lucrat în dosarul problemă 1 105 la Direcția [a] III-a,

³³ Marius Oprea, *op. cit.*, p. 566.

³⁴ AMDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 6, f. 7.

³⁵ Ibidem, vol. 7, nepaginat.

³⁶ Recrutarea s-a făcut probabil după intense presiuni și șantaj. I. Negoițescu a mărturisit că, după arestarea din 1961, a avut o tentativă de sinucidere; apud I. Vartic, *Trei schițe de portret*, în I. Negoițescu, *Straja dragonilor*, Cluj, 1994, p. 7. Șantajul venit din partea Securității a continuat: în 1977 I. Negoițescu a fost amenințat cu un proces de homosexualitate în cazul că nu se va desolidariza de Paul Goma; I. Negoițescu, *În cunoștință de cauză. Texte politice*, Cluj, 1990, p. 18.

Serviciul XI, biroul 1, pentru legături suspecte în străinătate”³⁷. Între victimele Securității, care figurau cu manuscrise confiscate, nu am reușit să identificăm prea multe legături.

Și totuși, înclinația noastră spre studiul istoriei eclesiastice postbelice ne-a determinat să formulăm câteva ipoteze menite să lămurească alăturarea, dacă ea ar fi fost conștientă, a trei dintre autorii enumerați: Gh. Brătianu, Iosif Frollo și Ion Negoițescu. Despre Iosif Frollo știm că a fost profesor de limbă franceză la Liceul bucureștean „Spiru Haret”³⁸ și că a fost adversar al filosofului Nae Ionescu în polemică prilejuită de definirea absurdă și exclusivistă a românității³⁹. În anul 1928 Iosif Frollo publica o lucrare intitulată *Frontul Unic de Rugăciune*, sintagmă sub egida căreia, după 1945, avea să se deruleze o vie activitate în favoarea unirii românilor într-o singură credință – sufletul ei a fost Vladimir Ghika⁴⁰ –, în răspăr cu intențiile de atunci ale Moscovei de a rupe răsăritul Europei, pe care îl ocupase, de Vatican. Familia Frollo era atașată de monseniorul Vladimir Ghika, dar și de călugării asumpționiști aflați în România. Este foarte posibil ca Iosif Frollo să fi fost un frecventator al Institutului francez de studii bizantine din București, situat în str. Christian Tell și condus de părintele asumpționist Vitalien Laurent, cunoscut savant bizantinolog, de care Gh. Brătianu a fost foarte legat. Vitalien Laurent era și autorul unor studii care l-ar fi putut interesa și pe Iosif Frollo, adeptul unirii Bisericilor (*La Question de l'Union des Eglises*, de exemplu⁴¹). Eruditul cleric, ales membru de onoare al Academiei Române, era și consilier științific al Institutului pentru Studiul Istoriei Universale⁴², unde Gh. Brătianu îi succedase, ca director, lui Nicolae Iorga. În iunie 1947 Gh. Brătianu îi mărturisea prietenului său Vitalien Laurent că, indiferent de consecințe, nu are de gând să părâsească țara. Singurul său refugiu urma să fie studiul. „Cu siguranță vă veți îngrozi de cantitatea studiilor scrise de mine” – i-a spus Gheorghe Brătianu lui Vitalien Laurent în acea vară agitată⁴³. Pentru a-i încuraja efortul și a-l asigura că studiile vor fi în siguranță, Vitalien Laurent i-a promis că toate manuscrisele care vor ajunge la el vor fi publicate. Prin filiera Elena Brătianu–Mihai Berza–P.Ş. Năsturel–Vitalien Laurent operele marelui istoric au putut fi salvate de la o previzibilă confiscare și au fost tipărite în Occident. Institutul francez de studii bizantine avea să se mute însă la Paris, după ce în România activitatea lui devenise indezirabilă.

³⁷ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 7, nepaginat.

³⁸ Informație furnizată de prof. Paul Cernovodeanu (14 aprilie 2003).

³⁹ Detalii la Z. Ornea, *Anii treizeci. Extrema dreaptă românească*, București, 1995, p. 94.

⁴⁰ C. Vasile, *Între Vatican și Kremlin*, București, 2003, p. 85.

⁴¹ Studiul a apărut în „Échos d’Orient”, 27 (1928).

⁴² *Cuvânt de deschidere al directorului Institutului, prof. Gh. I. Brătianu, la ședința comemorativă din 1 aprilie 1947, în Institutul de Istorie Universală „N. Iorga” la zece ani dela înțemeiere*, 1947, p. 5–6.

⁴³ Vitalien Laurent, *Préface*, în Georges I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 6. Acad. Cornelia Bodea își amintește că, prin 1947, în biroul lui Gh. Brătianu de la Facultatea de Litere și Filosofie a intrat Alexandru Rosetti cu un pașaport și cu un mesaj de la Ana Pauker – trebuia să părâsească România. Când asistenta sa l-a întrebat îngrijorată ce va face, istoricul a răspuns ferm cu cuvintele: „Mă numesc Brătianu!” (Informație furnizată de acad. Cornelia Bodea, 27 mai 2003); cf. Vitalien Laurent, *op. cit.*, p. 6.

Există două elemente care l-ar putea aprobia pe Ion Negoitescu de Gh. Brătianu. Se știe că Ion Negoitescu a fost istoricul literar care a pus în evidență valoarea postumelor eminesciene, or, Louis Barral, superiorul ordinului asumptiionist, s-a remarcat prin opera de traducere în limba franceză a poezilor lui Mihai Eminescu⁴⁴. Al doilea element care ar îlesni apropierea de Gh. Brătianu este apartenența lui Ion Negoitescu, atestată de documentele Securității, la organizația tineretului universitar național liberal din Cluj după 23 august 1944⁴⁵. Aceste considerații nu dovedesc însă cu nimic că cei doi s-ar fi cunoscut. Cel mai probabil este faptul că alăturarea s-a făcut pe alte criterii.

Cert este că manuscrisul atribuit lui Gheorghe Brătianu, intitulat “Gândiri europene”, nu se află în dosar, în vol. 7, deși *Opisul cu materialul din dosarul de anchetă* (plasat la începutul vol. 1) pomenește existența în vol. 7, la paginile 1–109, a unui *Cuvânt înainte din ciclul „Gândirii europene”*. Opisul consemnează 110 file, dar vol. 7, aşa cum se prezintă astăzi, are doar 11 file. Este foarte posibil ca actualul vol. 8, neinclus în opis și având mențiunea pe copertă „nu se dă la consultat”, dar și ștersături în dreptul cifrei 8, să fi fost vol. 7 inițial. Dar nici în acest dosar, cu doar 14 file, nu se află vreo urmă a manuscrisului „Gândiri europene”. Nu cunoaștem soarta acestuia, dar știm cu siguranță că organele M.A.I. au decis, la sfârșitul anului 1954, distrugerea unor obiecte care i-au aparținut lui Gheorghe Brătianu, între acestea numărându-se: diferite hârtii (notițe) și fotografii monarhice și diferite acte vechi (un abonament C.F.R., o autorizație de la alegerile de deputați din 1946)⁴⁶.

Cum am mai subliniat, modul în care este alcătuit dosarul Gh. Brătianu vădește intenția anchetatorilor comuniști de a-i fabrica istoricului un trecut pronazist⁴⁷, antisemit și antisovietic, întemeiat pe documentele din anii '30 și '40 păstrate în arhiva Siguranței și a S.S.I. Aceste materiale, îndeosebi cele din intervalul 1943–1944, reflectă o îngrijorare reală a lui Gh. Brătianu în fața tăvălugului sovietic, dar și o solidaritate intelectuală cu acei ruși care refuzau dictatura stalinistă. Semnificativă din acest punct de vedere este o notă din 30 octombrie 1943 care menționează primirea de către Gh. Brătianu a unei scrisori semnate de un profesor rus rămas în Odessa după retragerea sovietică din 1941. Scrisoarea exprima temerea că revenirea previzibilă a Armatei Roșii în oraș ar aduce suprimarea celor considerați trădători, inclusiv a mai multor profesori. Impresionant este finalul documentului: „d[omnul Gh.] Brătianu declară că

⁴⁴ Arcadiu Petrescu, Nicolae Scurtu, *Louis Barral și “problema” Eminescu*, în „Manuscriptum”, an XVIII, 1987, nr. 2 (67), p. 25; considerațiile lui Nicolae Scurtu în placheta Miei Frollo, *Însemnări despre monseniorul Vladimir Ghica*, București, 1999, p. 16, n. 7.

⁴⁵ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 7, nepaginat; notă biografică referitoare la Ion Negoitescu.

⁴⁶ Ibidem, vol. 8, f. 3.

⁴⁷ Într-un articol recent, prof. Andrei Pippidi a contestat cu argumente solide teza potrivit căreia Gh. Brătianu ar fi urmărit în mod constant o raliere la politica germană; Andrei Pippidi, „O politică mai activă împotriva Germaniei”. *Gheorghe Brătianu în 1936*, în „Anuarul Institutului Român de Istorie Recentă”, t. I, 2002, p. 344–349.

persoana care i-a adus scrisoarea cu rugămintea să intervină d[omnia] sa, l-a asigurat că fiecare dintre profesorii de la Odessa are pregătită doza de otravă pentru eventualitate[a] revenirii rușilor”⁴⁸.

Obiectivul modest al acestei comunicări derivă din condițiile improprii în care s-a făcut documentarea (în anul 2001 am avut la dispoziție o singură zi pentru studierea dosarelor într-o sală de lectură situată în mijlocul unei unități militare). Dosarul Anchetei Gheorghe I. Brătianu a fost însă transferat de curând, temporar, Arhivei CNSAS și poate fi consultat de tinerii cercetători de aici sau de cei acreditați. Se impune studierea lui cu atenție, mai ales a materialelor din perioada 1934–1944, și coroborarea informațiilor cu datele din dosarele de urmărire informativă și de problemă sau cu alte categorii de izvoare.

GHEORGHE I. BRĂTIANU’S FILE FROM THE ARCHIVES OF THE MINISTRY OF JUSTICE

Abstract

The paper makes a brief analysis of the file of penal investigation in the case of Gheorghe I. Brătianu (file no 10176).

After 1989, the aforementioned file, in eight volumes, was kept at the Archives of the Ministry of Justice – Department of Military Tribunals (AMJDIM) and the researchers could study it about 9 years later (the first one to do so was Claudiu Secașiu, who identified only 6 volumes of this file, although he quoted, too, the eighth volume).

The officers of the *Securitate* who investigated the case of Gheorghe I. Brătianu collected in this file documents of the Romanian Secret Services and press excerpts of the 1930’s and 1940’s evidencing the historian’s anti-Soviet position and his alleged anti-Soviet attitude.

After about 3 years of severe domicile restrictions, Gheorghe I. Brătianu was arrested on 6 May 1950, and at the house search the organs of the *Securitate* seized a manuscript entitled *European Thoughts*. Although the contents of the file mention the existence of one such manuscript in the 7th volume, the researcher was unable to find it.

Neither the *Securitate* officers, nor the Communist prosecutors did follow through the arbitrary penal investigation, and Gheorghe I. Brătianu died in the prison of Sighet on 27 April 1953 without a formal sentence being issued by the Court.

⁴⁸ AMJDIM, fond Penal, dosarul nr. 10176, vol. 6, f. 76.

RĂZBOI ȘI ARTĂ MILITARĂ

LA RUSSIE ET LA QUESTION ROUMAINE À PARTIR DE LA FIN DE LA GUERRE DE CRIMÉE ET JUSQU'À L'UNION DES PRINCIPAUTÉS (1855–1859)

MARIAN STROIA

Dans la deuxième moitié de l'année 1855, la question des Principautés Roumaines se trouva reléguée sur un plan second dans les relations internationales, du moins pour un certain temps. Le continent se rapprochait à grands pas de la paix, surtout après la conquête par les alliés du centre nodal du conflit en Crimée – Sébastopol – en début d'automne (28 août / 8 septembre 1855)¹. Si l'Angleterre s'opposait encore à la paix, la France, par échange, dépensa pas mal d'efforts pour voir les hostilités s'arrêter. Ce fut le sens pris par les négociations secrètes entre A. M. Gorceakov et Morny, le demi-frère de Napoléon III, ainsi que par d'autres pourparlers entre le chancelier russe K. V. Nesselrode et le Comte Alexandre Walewski, déroulés à l'aide d'un diplomate allemand². Essayant de conclure sur la situation du moment, le premier ministre du royaume de Sardaigne, Camillo Cavour, notait le 29 novembre 1855: "... voici quelques mots résumant la situation. L'Empereur [Napoléon III] et, d'autant plus son gouvernement, veulent la paix. Ils espèrent l'obtenir par le concours de l'Autriche qui, d'après leurs dires, est prête à s'engager [sur cette voie], dans des conditions raisonnables. L'Angleterre ne désire pas la paix en ce moment, parce qu'elle la considérait fatale pour son prestige militaire et politique ..."³.

La position de la Grande Bretagne ressortait d'autant plus clairement de la remarque du 19 novembre (s.n.) du prince consort Albert, selon lequel "la passion pour la paix a envahi le marché français"⁴.

La fin des hostilités a été aussi dépêchée par un ultimatum adressé à la Russie par l'Empire des Habsbourg. Dans ces conditions, la plupart des conseillers du nouvel Empereur Alexandre II⁵ se prononcèrent le 3/15 janvier 1856 pour la signature de la paix. La guerre était pratiquement perdue, chose que nul ne pouvait contester. A cette atmosphère s'était ajoutée la menace de la pénétration d'une escadre anglaise en Mer Baltique, donc il n'y avait plus d'autre sortie.

¹ E. V. Tarlé, *Războiul Crimeii* (La Guerre de Crimée), Bucarest, 1952, vol. II, p. 419.

² Ibidem, pp. 477-478.

³ François Charles Roux, Alexandre II, Gortschakoff et Napoléon III, Paris, 1913, p. 61.

⁴ E. V. Tarlé, op. cit., vol. II, p. 483.

⁵ E. V. Šildeir, Zizni i dejatel'stva imperatora Aleksandra Vtarogo, Skt. Petersburg, 1894, pp. 84-85 (le prédecesseur de ce dernier, Nicolas I, était mort le 8 février 1855).

Toutefois, on se demande à juste raison: comment était arrivée la Russie à cette fin désastreuse de son ascension politique et militaire ininterrompue?

Il faudrait observer ici que, bien que victorieuse sur le plan militaire de 1812 à 1849, phénomène incontestable sous rapport historique, des points de vue économique et technologique, la Russie, dans ce même intervalle, avait perdu du terrain devant les autres puissances, et ce dans un rythme tout à fait alarmant. L'analyse qui suit essayera de justifier cette conclusion et montrer pourquoi le résultat final de la confrontation militaire internationale de la Péninsule de Crimée ne pouvait être autre.

Par esprit de correctitude, on devrait convenir que pendant le règne de Nicolas I, c'est-à-dire dans la période 1825–1855, la Russie avait connu des progrès économiques. Mais la ligne conservatrice, dominante dans la société russe du XIXe siècle, était non moins difficile à contourner: de nombreux dignitaires, tenant de hautes positions dans la société russe, étaient pour la plupart hostiles au développement d'un marché libre et à tout signe de modernisation. Un fait est évident: la population de l'Empire, comme dans d'autres pays européens, enregistra une croissance rapide: de 56 millions habitants en 1816 à 76 millions en 1869⁶. Ainsi, un bon nombre de villes importantes de la Russie (Moscou, St. Pétersbourg, Kiev, Kharkov, Samara) connurent un développement démographique explosif.

On pourrait ajouter à cela un détail non dépourvu d'importance. De 1804 à 1860, c'est-à-dire pendant plus d'une moitié de siècle, le nombre de fabriques (de dimensions variables, sans doute) passa de 1.400 à 15.000, en augmentant ainsi 6 fois. Des installations à vapeurs et des machines modernes furent importées des pays occidentaux et, à partir de 1830, le réseau national de chemins de fer commença à prendre contour. Même si les historiens ne se sont pas encore mis d'accord si en Russie il y a eu vraiment une "révolution industrielle", il est clair que les choses se mouvaient et que le processus était indubitablement sur la hausse⁷.

Sans doute, la question ici est toute autre: si la Russie ne battait pas le pas, le malheur fit que le rythme des autres soit beaucoup plus rapide et, de ce fait, elle perdu peu à peu du terrain.

A ce sujet, les données fournies par les chercheurs en histoire économiques sont plus qu'édifiantes. Ainsi, en nous rapportant uniquement au produit national brut (même si la population de la Russie était deux et, respectivement, trois fois plus grande que celles de la Grande Bretagne et de la France), la situation s'avère concluante : de 10,5 milliards de dollars en 1830, la Russie n'atteignit que 11,2 milliards en 1840, 12,7 en 1850 et seulement 14,4 en 1860⁸.

⁶ Nicholas V. Riasansky, Nicholas I and Official Nationality in Russia. 1825–1855, Berkeley, 1959, p. 219.

⁷ Idem, Histoire de la Russie, Paris, 1981, pp. 241-242.

⁸ V. E. Mosse, Alexander II and the Modernisation of Russia, New York, 1962, pp. 88-89.

Par contre, la dynamique de ses principaux compétiteurs occidentaux dans la même période fut plus rapide: la France – 8,5 (1830), 10,3 (1840), 11,8 (1850) et 13,3 (en 1860) – et l'Angleterre – 8,2 (1830), 10,4 (1840) et respectivement 16,0 (en 1860), c'est-à-dire à peu près le double⁹.

Un phénomène similaire se constate si l'on suit l'évolution du revenu par tête d'habitant (calculé en dollars américains) pour la même période¹⁰.

	1830	1840	1850	1860
Russie	170	170	175	178
France	264	302	333	365
Grande Bretagne	346	394	458	558

Les données ci-haut, qui sont le résultat d'une recherche économique sérieuse, mettent en évidence une conclusion indiscutable: si la croissance démographique (vu le taux de naissances supérieur, ou les conquêtes au Caucase ou au Turkménistan) était relevante en comparaison avec l'Occident européen, par échange, la croissance de la productivité resta beaucoup en arrière par rapport aux pays sus-mentionnés, où cet indice fut 50 % et respectivement 75 % plus haut. A ceci s'ajoute le fait que, dans la période 1800 – 1830, la production d'acier de la Russie se doubla¹¹, tandis qu'en France elle augmenta 20 fois, et en Angleterre 30 fois (!). Le décalage était clair et devenait chaque année plus important. Il était pratiquement impossible que cet état de choses ne dise pas son mot. Pour ne plus parler du réseau de chemins de fer, surtout tenant compte de l'étendue territoriale: en 1815 la Russie, qui tenait les dimensions que nous connaissons, n'avait que 500 milles chemins de fer¹², à comparer avec les 8.500 mille des Etats Unis, les 3.200 de l'Angleterre et les 2.400 de la France.

Pendant un grand intervalle, ce décalage incontestable ne se manifesta point au niveau de l'expression du niveau de puissance par le grand colosse du Nord. En 1814–1815, dans le cadre d'une coalition européenne sans doute, la Russie joua un rôle majeur dans la défaite de Napoléon. En 1828–1829, elle fut encore victorieuse dans la confrontation avec l'Empire Ottoman¹³ et, en 1848–1849, son intervention militaire dans l'espace de l'Europe Centrale et de l'Est mena à la défaite claire des révoltes roumaine et hongroise, contre lesquelles elle déploya à peu près 200.000 hommes¹⁴.

⁹ S. Checkland, The Rise of Industrial Society in England. 1800–1875, L. Grymans, 1971, p. 178.

¹⁰ R. Bairoch, Europe's Gross National Product 1815–1885, Pl. 6, dans "Journal of European Economic History", 1976, no. 5, p. 286.

¹¹ Cf. M. E. Falkus, The Industrialisation of Russia 1700–1914, London, 1972, corps 4 et. sqq.

¹² R. W. Seton-Watson, The Russian Empire 1801–1917, Oxford, 1967, pp. 212–213.

¹³ V. I. Šerenet, Turcia i Adrianopolskii mir 1829 goda, Moskva, 1975, pp. 268–269.

¹⁴ V. S. Averbukh, Russkaia intervenția în Vengrii 1849–1850. Napadenie vengheriski revoluției, Moskva, 1951, pp. 162–163.

La campagne de Crimée des années 1854 et 1855 démontra une fois de plus l'incapacité de concentration des forces tsaristes selon l'objectif *principal* de la guerre. Edifiant en ce sens est le fait que les opérations des adversaires dans la zone de la Mer Baltique, à qui se rajouta la menace d'une intervention suédoise, ont nécessité le maintien de plus de 200.000 milles hommes dans le nord de l'Empire¹⁵. A ceci il faudrait ajouter le danger que les commandants russes virent dans une possible intervention de l'Autriche du côté de l'Ouest. Pour que l'image soit complète, nous y ajouterais les batailles difficiles sur la ligne du Danube pendant l'automne de 1853 et, lorsque les Turcs attaquèrent le Caucase, la dispersion des forces devint inévitable. C'est pourquoi, lorsque l'effort principal de guerre déployé par les forces anglo-françaises se concentra dans la zone de la Péninsule de Crimée, il devint évident pour tout le monde (et les faits l'ont confirmé d'ailleurs) que les forces armées du Tsar étaient pratiquement incapables de parer à une telle invasion.

En ce qui concerne les opérations sur mer, on devrait dire que les Russes possédaient une flotte assez nombreuse, avec des amiraux compétents (comme par exemple l'Amiral K. V. Nahimov) et des matelots apparemment bien instruits. Une telle force était capable de défaire les Turcs, ce qu'elle fit d'ailleurs dans la bataille de Sinope du mois de novembre 1853¹⁶.

Par malheur, dès que la puissante flotte combinée anglo-française pénétra en Mer Noire, la fragilité d'un tel mécanisme devint immédiatement visible. Bon nombre des vaisseaux russes s'avèrent mal bâtis, leur puissance de feu étant beaucoup inférieure à celle des adversaires, et les équipages mal instruits. Les alliés avaient ensemble plus de navires à vapeurs que les Russes, ce qui leur assura une capacité de manœuvre beaucoup supérieure¹⁷, et en ce qui concerne l'armement au bord, il n'est plus le cas d'en parler. En plus, la capacité de l'industrie russe de bâtir de nouveaux vaisseaux, afin de remplacer ceux qui avaient été avariés ou perdus en bataille, s'avéra très faible.

C'est pourquoi l'orientation de la politique russe après la guerre de Crimée devint de manière prépondérante défensive. Les cercles dirigeants de l'Empire comprirent la nécessité de réformes sérieuses dans la société russe: l'émancipation des serfs, la modernisation de l'économie, avec un accent plus grand sur l'industrie, sur le développement du réseau de chemins de fer, des communications à petite et grande distance prirent le devant dans la politique intérieure de l'Empire¹⁸.

Sur le plan extérieur s'imposa le rapprochement de la France, pour éviter l'isolement diplomatique, et à long terme, l'objectif majeur devint l'annulation des stipulations défavorables du traité de paix¹⁹. En ce qui concerne l'Orient, un autre

¹⁵ Paul Kennedy, *The Rise and Fall of the Great Powers*, New York, 1987, p. 173.

¹⁶ Ibidem, p. 174.

¹⁷ J. S. Curtis, *Russia's Crimean War*, Durham, 1967, pp. 212-213.

¹⁸ Cf. V. N. Vinogradov, *Rossia i obedinenie Rumânskikh kniakjestv*, Moskva, 1959, pp. 61-62.

¹⁹ Cf. Barbara Jelavich, *Russia and the Formation of the Romanian National State 1821-1878*, Cambridge, p. 59.

problème fut celui de garder l'intérêt pour la population de rite orthodoxe de l'Empire Ottoman et atteindre la parité dans l'influence exercée dans les cercles de Constantinople.

Dans ces conditions, sans être toutefois négligée, la question des Principautés Roumaines fut reléguée sur un plan secondaire dans les préoccupations de la diplomatie russe. Dans ce contexte, le gouvernement russe visa de s'assurer dans cette zone géo-politique un contrôle égal à l'influence des autres grandes puissances européennes et de contrebalancer l'influence autrichienne, qui l'inquiétait tout particulièrement. En même temps, la Russie s'efforça sans cesse de reconquérir les trois districts du sud de la Bessarabie qu'elle avait perdus au Congrès de Paix. En mesure où elle était au courant avec le développement de la société roumaine, elle chercha à maintenir les stipulations de base du Règlement Organique, sans pouvoir toutefois faire abstraction du besoin de réforme de cette société.

L'élimination de la toute puissante Russie du sud-est européen par la victoire des alliés contre ses armées dans la guerre de Crimée eût une influence considérable sur l'évolution des peuples de cette zone géographique, surtout pour les Roumains. L'abolition du protectorat russe, le but politique fondamental de la révolution de 1848 ouvrait de larges perspectives pour la réorganisation du pays, l'union des Principautés, la lutte pour indépendance de l'Etat national roumain moderne uniifié, les réformes économiques, politiques et sociales, pour toutes les énergies créatives du peuple roumain. La période des grands exploits préconisés dans les programmes révolutionnaires de 1848 allait ainsi débuter sous les auspices de la victoire des puissances démocratiques d'Europe contre l'absolutisme²⁰.

En ce qui concerne la situation dans les Principautés, le retour au pays des deux princes – Barbu Ştirbei le 23 Septembre (s.a.) et Grigore Ghica le 28 octobre (s.a.) – n'ont pas été de nature à améliorer l'atmosphère de la politique interne. Confrontés au rôle dominant que s'étaient arrogé les autorités autrichiennes, avec le feldmaréchal Coronini en tête, la liberté de mouvement des deux princes se trouva limitée assez sérieusement. Il faudrait ajouter ici que, pendant la guerre de Crimée, l'émigration roumaine se trouvant dans les principales capitales européennes, relança ses actions politiques et diplomatiques, afin d'informer l'opinion publique européenne sur les désirs des Roumains.

La défaite militaire de la Russie, tout comme la perspective d'une réglementation d'après-guerre qui aurait mené à un changement du statut international et de l'organisation politique intérieure des deux Etats roumains, ont accéléré leurs actions de propagande et de persuasion en faveur de la cause roumaine dans les chancelleries occidentales, la publication d'articles à teinte humoristique dans les journaux à grand tirage, les efforts d'obtenir l'appui et de capter la bienveillance de certaines personnalités influentes de la vie publique des pays respectifs.

²⁰ Cf. Anastasie Iordache, Revolutionarii Goleşti (*The Golescu Revolutionaries*), Bucarest, 2002, p. 219.

Les centres les plus importants pour les révolutionnaires roumains furent, de ce point de vue, Paris et Londres. Ils adressèrent d'ici toute une série de mémoires à Napoléon III, Sir Robert Peel et Lord Palmerston, à Lord Ellenborough et à d'autres personnalités, soulignant la nécessité de l'union de la Moldavie à la Valachie.

De même, les exilés ont maintenu un contact permanent avec les forces patriotiques et progressistes du pays, afin qu'elles puissent conjuguer leurs efforts avec ceux de l'émigration, pour intensifier les actions menées auprès les gouvernements des grandes puissances.

A la fin de la conférence de Vienne, les délégués des puissances contractantes ont décidé donc, par consensus, que la question du statut des Principautés Roumaines et de leur future organisation doit faire l'objet d'une réunion internationale séparée, organisée dans la capitale de l'Empire Ottoman. Pendant quelques mois (octobre 1855 – 11 février 1856), jusqu'à la clôture des travaux de ce forum important²¹, les puissances alliées ont rassemblé des informations concernant la Moldavie et la Valachie, de telle manière que leurs représentants soient munis des données nécessaires pour pouvoir argumenter leur point de vue relatif à la structure politique et administrative future des deux formations statales roumaines. A la fin, il résultèrent autant de memorandums que de puissances représentées. Comme Leonid Boicu le soulignait en 1980, "les décisions de la Conférence de Constantinople ont été, dans leur essence, rétrogrades. Elle n'ont pas donné de réponse positive à aucune des aspirations essentielles des Roumains. Les représentants des puissances européennes à Constantinople s'étaient assemblés pour offrir aux Principautés les bases de leur organisation statale, sans que les Roumains fussent consultés, et sans que les premiers soient munis d'instructions précises visant à résoudre une question qui, par ses implications, était d'importance européenne"²².

Cette observation pertinente vise le protocole que les représentants de la Porte et les représentants diplomatiques de l'Autriche, de l'Angleterre et de la France signeront le 11/23 février 1856, à la fin de plus de deux mois de négociations laborieuses. La signature de l'acte sus-mentionné révélait une fois de plus le fait que les Principautés étaient en vérité devenues un problème *d'intérêt européen*. Elle marquait en même temps la tentative du groupe de puissances mentionné d'imposer un certain cours aux solutions qui allaient être portées à ce problème²³.

On peut dire que le protocole de la Conférence de Constantinople – au moins en partie – a ouvert la voie pour l'accord final entre les protagonistes, tandis que le

²¹ Cf. Dan Berindei, Constituirea statului național român în context european (*La constitution de l'Etat national roumain dans le contexte européen*), dans le vol. Cuza Vod. In memoriam, Jassy, 1973, p. 121.

²² Cf. Leonid Boicu, Adevărul despre un destin politic. Domnitorul Gr. A. Ghica (*La vérité sur une destinée politique. Prince Gr. Al. Ghica*), Jassy, 1973, p. 124.

²³ Acte și documente, II, pp. 932-934.

choix du lieu de déroulement – Paris – a marqué dans un certain sens la reconquête par la France de son bien convoité capital de prestige parmi les puissances européennes²⁴.

Défaites sur le plan militaire, avec en plus la perspective d'une menace maritime de la part des Anglais en Mer Baltique et d'une possible intervention suédoise dans le Nord, les cercles politiques de l'Empire Tsariste, Alexandre II et ses principaux conseillers – avec le nouveau ministre des affaires étrangères A. M. Gorceakov²⁵ – ont accepté à contrecœur de prendre part aux travaux du forum international dans la capitale française. La délégation russe, présidée par le Comte P. I. Orlov, ne se faisait d'ailleurs pas d'illusions, tout consciente du fait que les vaincus n'étaient pas en mesure de mettre beaucoup de conditions. En réalité, l'idée de base des gagnants – telle qu'elle sera reflétée dans les stipulations du traité – était de limiter l'influence russe en Orient et dans l'espace central et est européen. L'accès de la Russie vers les bouches du Danube devait être bloqué, son influence prépondérante dans l'espace roumain réduite et redirectionnée, et sa dangereuse position militaire en Mer Noire et dans la zone du Caucase annihilée²⁶. Les principales coordonnées de la pensée politique des gagnants se retrouveront d'ailleurs dans les clauses concrètes du traité.

Dans trois semaines environ, le 18/30 mars, les plénipotentiaires tombaient d'accord et mettaient leurs signatures sur cet important acte international²⁷. En essence, les clauses contenaient les points suivants : les parties restituait l'une à l'autre les territoires occupés pendant les hostilités, l'Empire russe évacuant la forteresse de Kars, et les alliés les localités Sevastopol, Balaklava, Eupatoria, Kerci, Enikali, etc. (art. 3-4); les puissances s'engageaient à respecter "l'indépendance et l'intégrité territoriale de l'Empire Ottoman", considérant que tout acte de nature à lui porter la moindre atteinte est "une question d'intérêt général" (art. 7); la Porte s'engageait d'accorder un *firman* pour améliorer le sort des peuples se trouvant sous sa domination, "quelque soit leur religion ou race" (art. 9); la Mer Noire devenait une mer ouverte aux flottes commerciales de tous les pays, étant par échange interdite la présence dans ses eaux et ses ports des

²⁴ Cf. T. V. Riker, op. cit., pp. 42-77; voir aussi Leonid Boicu, *Diplomația și cauza română (1856–1959) (La diplomatie et la cause roumaine, 1856–1959)*, Jassy, pp. 7-45; Dan Berindei, *Diplomația română modernă (La diplomatie roumaine moderne)*, dans De la începuturi la proclamarea independenței de stat (1821–1878), Bucarest, 1995, pp. 117-126.

²⁵ Comte Alexandru Mihailovici Gorceakov a prélevé le portefeuille du Ministère des Affaires Etrangères de l'Empire russe en avril 1855.

²⁶ Cf. Barbara Jelavich, op. cit., pp. 59-65.

²⁷ Le texte du traité peut être trouvé dans Acte și documente (ed. cit.), II, pp. 1075-1090; en même temps, România în 1859. Unirea Principatelor Române în conștiința europeană. Documente externe (Les Roumains en 1859, L'Union des Principautés Roumaines dans la conscience européenne. Documents extérieurs), I, Bucarest, 1984, pp. 274-291; I. Ionașcu, P. Bărbulescu, Gh. Gheorghe, Relațiile internaționale ale României în acte și documente. 1391-1900 (Les relations internationales de la Roumanie dans des actes et des documents. 1391-1900), Bucarest, 1971, pp. 329-331 (seulement les articles 22-27 concernant la Valachie).

navires de guerre appartenant à toute puissance, y compris aux Etats riverains (art. 11); le commerce dans les ports de la Mer Noire était libre de toute contrainte, la Porte et la Russie ayant l'obligation d'admettre la présence de consuls dans leurs ports (art. 12); la Mer Noire était devenue neutre, ni l'Empire Russe ni celui Ottoman n'ayant plus le droit de détenir des arsenaux et des fortifications (art. 13); la navigation sur le Danube devenait complètement libre d'entraves, et non assujettie aux taxes, ceci en vertu des principes établis à l'occasion du Congrès de Vienne au sujet de la réglementation de la navigation sur les fleuves qui séparaient ou passaient par plusieurs Etats (art. 15); pour la mise en pratique des décisions respectives, ainsi que pour le dégagement des bouches du Danube de sable et de tout autre obstacle, la Commission Européenne du Danube pris naissance; elle était formée de représentants de l'Empire des Habsbourg, la France, la Grande Bretagne, l'Empire Tsariste, la Porte et le Royaume de Sardaigne (art. 16); les districts du sud de la Bessarabie (Cahul, Bolgrad et Ismail) étaient cédés par la Russie à la Porte (devenant pratiquement inclus dans le territoire de la Principauté de Moldavie) (art. 20); l'Empire Tsariste était tenu de liquider toutes les fortifications et de ne plus faire construire aucun objectif militaire dans les îles Åland de la Mer Baltique (art. 33).

Le Traité de Paris prenait aussi en discussion la question de la Serbie, où le protectorat russe était enlevé et remplacé par la "garantie des puissances contractantes" (art. 28); la Porte gardait ses garnisons à Belgrade, ainsi que dans d'autres 6 forteresses (art. 29), ce qui constituait un obstacle en plus pour les patriotes serbes engagés dans la lutte pour une émancipation complète de leur pays.

Il faudrait encore mentionner qu'à part les stipulations principales du traité, signé et parafé par tous les 7 actants pendant l'avant-dernière journée d'activité, le 15/27 avril, un accord restreint *extra conventum* fut signé entre l'Angleterre, la France et l'Autriche. Cet acte tripartit était évidemment dirigé contre la Russie, les protagonistes sus-mentionnés garantissant solennellement l'indépendance et l'intégrité de l'Empire Ottoman, qu'il s'engageaient de défendre au besoin par les armes. L'initiative de cet accord semble avoir appartenu au ministre autrichien Buol, qui comptait ainsi sortir son pays de l'isolement et neutraliser la Russie²⁸.

En tant que point non sans importance pour la réglementation du nouvel ordre européen d'après-guerre, la réorganisation des Principautés Roumaines fut prise en discussion le 28 février 1856. A cette occasion, Aali Pascha, le ministre des Affaires Etrangères de l'Empire Ottoman et chef de la délégation turque, se dépêcha de confirmer les intentions *souveraines* de la Porte et de souligner, par une plaidoirie partisane, que l'élimination d'un protectorat excluait par soi l'institution d'un protectorat collectif, en convenant que l'intérêt des grandes puissances soit circonscrit dans les limites de la simple garantie.

Les solutions politiques auxquelles les participants sont arrivés au sujet des Roumains furent les suivantes : le traité prévoyait que les deux Principauté

²⁸ T. W. Riker, op. cit., p. 75; România în relațiile internaționale, p. 145.

Roumaines continuaient à jouir de tous les droits sous la suzeraineté de la Porte, le protectorat russe institué *de facto* en 1829 étant remplacé par “la garantie des puissances contractantes” (la Grande Bretagne, la France, l’Empire des Habsbourg, la Prusse, la Russie et la Sardaigne, art. 22); l’Empire Ottoman s’obligeait de garder dans les Principautés une administration indépendante et nationale, ainsi que la pleine liberté de la législation, du commerce, des cultes. En même temps, une commission spéciale des sept puissances devait revoir les lois de la Moldavie et de la Valachie afin de mettre les bases d’une future organisation moderne, ce qui menait pratiquement au remplacement du Règlement Organique (art. 23); partant du fait que les révolutionnaires émigrés avaient demandé avec insistance l’union des deux pays roumains et que la Porte et l’Empire des Habsbourg s’opposait à un pareil acte, on décidait d’organiser au plus vite des Assemblées ad-hoc (dans le traité le terme est de Divans ad-hoc], avec une représentation des plus exactes de toutes les couches de la société, qui puissent ainsi se prononcer sur l’avenir des habitants des Principautés (art. 24), les doléances des Roumains devant être discutées par la suite et approuvées par les puissances garantes (art. 25).

Finalement, il était précisé qu’au cas où le calme et l’ordre s’en trouvait perturbé dans les Principautés, aucune intervention armée ne pourrait avoir lieu qu’avec le consentement des 7 puissances garantes.

Après en avoir énumérée les stipulations, on devrait préciser que le Traité de Paris conclu le 30 mars (s.v.) 1856 a représenté un sérieux coup donné à l’Empire Tsariste, qui fut obligé de renoncer au protectorat des Principautés Roumaines et de la Serbie, et de délimiter la Mer Noire. Par les clauses de ce traité, la France et la Grande Bretagne barraient pour le moment l’avance de la Russie vers le sud-est du continent et les Détroits. Malheureusement, en décidant de respecter l’intégrité de l’Empire Ottoman, elles portaient un coup sérieux à la lutte pour l’émancipation des peuples se trouvant sous la domination de la Porte²⁹.

En ce qui concerne la constitution de la Commission Européenne du Danube, qui réunissait aussi des Etats non-riverains, comme par exemple la France, l’Angleterre et la Sardaigne, celle-ci démontra l’intérêt des grandes puissances à pénétrer de manière économique les bouches du Danube et la zone de la Mer Noire³⁰.

En égale mesure, le Traité de Paris changea le rapport de forces en Europe et mena à une croissance du prestige de la France, permis à la Grande Bretagne d’atteindre son objectif, notamment le maintien de l’intégrité de l’Empire Ottoman, inclut dans un circuit plus large la Sardaigne, éleva la question de l’union de la Moldavie et de la Valachie, réaffirma l’autonomie de la Serbie. Le même document annihila les avantages revenant à l’Empire Russe par les paix de Kutchuk-Kainargi

²⁹ Cf. N. Ciachir, Gh. Bercan, Diplomația europeană în epoca modernă (*La Diplomatie Européenne à l'époque moderne*), Bucarest, 1984, p. 336.

³⁰ Cf. I. Cârtără, I. Seftiu, Dunărea în istoria poporului român (*Le Danube dans l'histoire du peuple roumain*), Bucarest, 1972, chap. IV; voir plus récemment Ștefan Stanciu, România și Comisia Europeană a Dunării (*La Roumanie et la commission Européenne du Danube*), Galați, 2002, pp. 41-48.

(1774) et d'Adrianople (1829), le maintien de l'Empire Ottoman constituant une barrière devant la pénétration de la hégémonie tsariste.

Paticulièremment importante fut la discussion de la question roumaine par le Congrès. C'était pour la première fois que le principes des nationalités était pris en débat de manière ouverte et officielle, les grandes puissances étant elle-mêmes obligées de le respecter³¹.

Comme déjà souligné par l'historiographie roumaine récente: "La guerre de Crimée, couronnait la volonté occidentale de récupération stratégique de cette zone politique par l'instauration d'une liberté plénire du commerce et de la navigation aux bouches du Danube et en Mer Noire, y compris par l'organisation politique des deux Etats autonomes roumains. Ceux-derniers, mis sous garantie européenne, étaient destinés à faire obstacle aux plans expansionnistes de la Russie"³².

Le Traité de Paix de Paris du printemps de l'année 1856, comme d'ailleurs souligné avec raison dans l'historiographie internationale, a ouvert une époque nouvelle dans la diplomatie européenne, époque que l'on pourrait définir par les victoires des mouvements nationaux allemand et italien et, non pas en dernier lieu, de celui *roumain*. A partir de ce moment il devint clair que le destin des Roumains en tant que nation seraient déterminé non tant par leur administration intérieure, mais que leur destinée politique reposait maintenant dans les mains des grandes puissances du continent. Les décisions majeures concernant leur évolution ultérieure allaient être prises non seulement par une puissance, en accord avec la Porte (comme il avait été le cas jusqu'alors) mais par un "concert européen" représenté par les sept signataires du traité. En effet, dans les années à suivre, les contradictions et les rivalités entre les sept seront à l'avantage des Roumains, ces derniers réussissant à les utiliser habilement dans leur faveur.

Pour ce qui est de la position de la Russie dans cette période – position qui a soulevé beaucoup de problèmes d'interprétation parmi les historiens³³ – on pourrait dire que le désastre essuyé par la Russie en Crimée mena – tout naturellement, si nous osons le dire – à un changement de nature politique significatif dans ses rapports avec les Principautés Danubiennes, comme dans d'autres zones des relations internationales. L'humiliation de la défaite et les périls politiques et militaires surgis après-guerre poussèrent les autorités russes à revoir de manière structurelle leur activité de gouvernement. Le successeur de Nicolas I, Alexandre II (monté sur le trone à la fin du mois de février 1856), trouvait d'ailleurs que le

³¹ Cf. Leonid Boicu, *Diplomația europeană*, pp. 44-45.

³² Cf. Apostol Stan, *Protectoratul Rusiei asupra Principatelor Române. 1774–1856 (Le Protectorat de la Russie sur les Principautés Roumaines. 1774–1856)*, Bucarest, 1999, p. 286.

³³ Voir en ce sens: V. N. Vinogradov, *Rossia i obedinenie românskikh kniajestv*, Moskva, 1959; Barbare Jelavich, *Russia and the Rumanian National Cause 1858–1859*, Indiana, 1959; Nicolae Corivan, *Les grandes puissances et les Principautés Roumaines à l'époque de la Conférence de Paris (1858)*, dans "Nouvelles études d'histoire", II, Bucarest, 1960; Leonid Boicu, *Diplomația europeană*; Dan Berindei, *Formarea statului national român în context european (La formation de l'Etat national roumain en contexte européen)*, dans le vol. Cuza Vodă, Jassy, 1973, etc.

Traité de Paris était une humiliation nationale et, en égale mesure, un affront à l'adresse de son honneur personnel. C'est pourquoi dans les années à venir la priorité sera d'enlever les effets de ces stipulations du Congrès de Paris, qui avaient fait beaucoup de mal à la position et au prestige international de l'Empire.

Du point de vue des termes de l'engagement politique pris dans la capitale de la France, quatre questions importantes avaient miné de manière substantielle la position diplomatique de la Russie dans le Proche et le Moyen Orient. Par ordre d'importance – discutable sans doute – ces questions furent : la neutralisation de la Mer Noire; la perte des trois districts du sud de la Bessarabie; la perte de son statut dans les relations avec Constantinople; et enfin, l'obtention par les puissances de garanties supplémentaires pour la Porte.

Parmi ces questions, celle ayant des implications directes et immédiates était liée aux limites imposées à son activité en Mer Noire. La neutralisation du Pont Euxin menait implicitement à la réduction de sa capacité d'exercer des pressions sur les Turcs et posait de nombreux obstacles sur le chemin de son action future dans les Balkans et la zone du Caucase. Pire encore, dans la situation présente, ses côtes méridionales devenaient vulnérables en face des possibles attaques navales britaniques, françaises et même de la flotte turque, opérant en Mer Noire ou pénétrant par les Détroits de la Méditerranée Orientale. Tant que la coalition de Crimée restait opérationnelle en temps de paix, la Russie se trouvait face à une menace permanente. C'est pourquoi cette section du traité influença tout particulièrement son attitude envers les autres puissances et fit l'un des objectifs majeurs poursuivis par la politique étrangère russe dans les deux décennies à venir.

Une autre stipulation importante du Congrès, qui avait beaucoup irrité les représentants russes, a été le changement qui se passa dans la structure des districts de Bessarabie. Pour pourvoir bloquer son accès aux bouches du Danube et contrôler la circulation sur le fleuve, les trois districts sudiques (Cahul, Ismail et Bolgrad) avaient été rétrocédés formellement à la Principauté de Moldavie. Pratiquement, ils faisaient partie maintenant de la structure administrative-territoriale de la principauté roumaine de Moldavie, il est vrai se trouvant sous rapport juridique sous la suzeraineté de la Porte. Il n'était pas question ici de la valeur de cette zone, sans doute incontestable sous rapport stratégique, mais surtout du prestige de la Russie. Comme tout autre monarque, le Tsar considérait toute perte territoriale de son "patrimoine" comme un affront personnel, porté à son honneur. C'est pourquoi la décision de récupérer à l'avenir ces trois districts ne pouvait qu'influencer sa conduite envers ceux qui détenaient le pouvoir politique dans les Principautés. Au-delà des clauses du traité, la frontière qui restait encore commune et l'intérêt porté aux destins des sujets chrétiens de la Porte faisaient donc inévitable l'ingérence dans les problèmes roumains, aucune stipulation ne pouvant changer cette situation *de facto*.

Ainsi, à l'époque qui suivit la guerre de Crimée, la préoccupation des autorités russes dans cette direction fut celle de s'assurer que le protectorat de la Russie (autrefois exclusif) ne soit remplacé par l'influence des Habsbourg ou par un contrôle accru de la Porte.

Une autre conséquence malheureuse des résultats de la guerre, était la révision de la position de la Russie dans ses rapports avec l'Empire Ottoman.

Chose connue, pendant les trois décennies antérieures, la diplomatie russe avait agi dans ce domaine sur deux plans. D'une part, après la signature des traités d'Adrianople (1829) et d'Unkiar-Iskelessi (1833), la Russie avait mené une politique de coopération avec la Porte, mais à partir d'une position de partenaire *dominant*. Tant que ses envoyés diplomatiques à Constantinople avaient bénéficié d'une influence prépondérante au Divan Impérial, il était tout à fait naturel que la Russie manifeste un intérêt dans le maintien de l'intégrité territoriale du "voisin faible". Un tel objectif avait été visible dans la politique russe pendant les années '30, lorsque la Russie avait offert son aide à la Porte, face aux menaces venues de la part du kédîv insubordonné de l'Egypte. Le point de faite de cette collaboration avait été, comme on le sait, la Convention de Balta-Liman du mois de mai 1849. Après la défaite de Crimée, il était naturel que l'influence majeure à Constantinople revint à la Grande Bretagne et à la France, et non pas à la Russie. Une fois cet état de choses admis comme tel, le nouveau chancelier A. M. Gorceakov soulignera dans ses instructions au représentant russe à Constantinople, Apolinari Petrovici Buteniev, que son objectif majeur sera celui de gagner non pas une position spéciale, mais "la parité" avec les autres puissances. Par ses efforts il devait s'assurer qu'aucun Etat européen ne pourra obtenir une position dominante³⁴.

En parallèle avec la ligne politique mentionnée ci-haut, la Russie avait poursuivi de manière constante une attitude de protection de la chrétienté orthodoxe. Les droits de la Russie dans ce domaine avaient été mieux définis surtout au sujet des relations avec les Serbes et les Roumains, mais les hommes d'Etat russes sentaient avec certitude que c'était là une relation unique qui devait embrasser *tous* les membres de cette religion. D'ailleurs, la tentative du Prince Alexandre Sergheevici Mensikov, faite au nom du Tsar et visant à obtenir une définition claire des droits de la Russie dans cette direction, avait constitué une des causes majeures de la Guerre de Crimée. Par la suite, le souci des puissances européennes, de l'Angleterre tout spécialement, pour que la Russie ne poursuive pas ces liaisons avec le monde orthodoxe sera reflétée dans le contenu du traité de paix.

Dans la détermination de la nouvelle ligne de politique étrangère de la Russie, non sans importance fut le changement qui se passa en avril 1856: à la place de K. V. Nesselrode, le nouveau Tsar Alexandre II préféra à la conduite du ministère des affaires étrangères Al. Mihailovici Gorceakov, un excellent diplomate de carrière et un passionné promoteur des intérêts de la Russie dans les Balkans. Tenant compte de l'attitude du nouveau chancelier dans la question roumaine, nous trouvons qu'il ne manque pas d'intérêt de mentionner aussi les liaisons de familles que le nouveau ministre avait avec les Roumains. Ainsi, on sait

³⁴ Cf. Barbara Jelavich, Russia and Formation of the Romanian National State 1821–1875, Cambridge, 1984, pp. 62–63.

que le second fils d'A. M. Gorceakov était marié à une des filles de l'ancien prince Mihail Sturdza, que George Cantacuzino, colonel en retraite de l'armée russe avait épousé une des soeurs de Gorceakov et que la seconde fille de Cantacuzino, Olga, s'était mariée à N. K. Giers, neveu par alliance de Gorceakov et consul général de la Russie à Bucarest dans les années 1858 et 1863.

“Avant de signer le traité de paix – notait V. N. Vinogradov en 1959 (et l'appréciation reste valable de nos jours) – le gouvernement russe pensait à sa révision, à regagner ce qu'il avait perdu et, avant tout, à rétablir les droits de la Russie en Mer Noire”³⁵. Ne pouvant miser sur une réussite face à la coalition anglo-franco-autrichienne, la seule sortie de l'impasse était celle de miner la coalition à l'intérieur et la rompre. Puisque pour le tsarisme russe l'Angleterre restait l'adversaire principal dans les Balkans, la Mer Baltique, la Mer Caspienne et l'Océan Pacifique, et que l'Autriche continuait à être tenue à distance, ce qui faisait impossible tout rapprochement de l'orgueil blessé du Tsar, il ne restait donc qu'une seule possible option, dans laquelle l'union des Principautés Roumaines constituaient un point de convergence, notamment le seul possible partenaire de collaboration restait la France. Le choix de cette puissance comme futur allié supposait, de manière nécessaire, l'abandon des anciennes attitudes et de l'ancienne idéologie politique, comme considérant premier dans la politique étrangère.

Le penchant russe vers une politique pro-unioniste était beaucoup aidé par l'encouragement visible de Paris dans la direction d'une alliance franco-russe. Si pour Napoléon III l'alliance avec l'Angleterre était nécessaire, lui offrant toutefois peu en échange, les cercles dirigeants français ne voyait aucun inconvenient à s'appuyer sur la Russie pour contrebalancer l'influence anglaise dans le sud-est du continent et dans le Proche Orient. En plus, la France avait besoin de la Russie pour ne pas bloquer ses plans européens; à leur tour, les Russes avaient constaté avec une grande satisfaction, tant au Congrès de Paix de Paris que par la suite, que les Français s'étaient efforcés et avait réussi à imposer des décisions favorables pour la Russie ; la conservation des forteresses de la côte caucasienne, l'évacuation des Principautés Roumaines par les Autrichiens, la ratification de la frontière danubienne, etc. En suivant les évolutions politiques et diplomatiques, il devient évident que l'Union des Principautés était une solution de convergence des intérêts rousso-français dans de nombreuses questions controversées³⁶.

Entretemps, un problème procédural paru, pas du tout négligeable, relatif à la conduite politique des deux Principautés Roumaines. Comme on se serait attendus, le mandat de sept ans accordé par la Convention de Balta-Liman aux deux princes jusqu'alors en fonction, Barbu Știrbei (en Valachie) et Grigore Alexandru Ghica (en Moldavie), expirait pendant l'été de l'année 1856. Puisque la

³⁵ V. N. Vinogradov, op. cit., p. 64.

³⁶ Voir dans ce sens l'analyse détaillée faite par François Charels – Roux, Alexandre II, Gorchakoff et Napoléon III, Paris, 1913, chap. I.

question d'un vide de puissance était en principe exclus, le Congrès de Paris avait laissé à la Porte (considérée encore une puissance *suzeraine*) le choix de la modalité pratique par laquelle résoudre ce problème.

A la suite de longs conciliabules diplomatiques, au Divan Impérial et, pour finir, par l'intermédiaire du Sultan lui-même, la Porte a préféré la solution de nommer deux *caimacams* (un pour chaque principauté), en vérité une solution de compromis, jusqu'à l'éclaircissement définitif du statut de la Moldavie et de la Valachie³⁷. Nous rappelons ici que cette solution survenait à un moment où l'occupation autrichienne des Principautés restait en vigueur. En faveur de cette solution transitoire s'étaient prononcés les boyars conservateurs de Moldavie et, parmi les puissances "contractantes", l'Autriche, l'Angleterre et, de manière très curieuse, *même* la France.

Après une lutte acerbe pour designer les titres pour les deux postes (très convoités, sans aucun doute), la Porte nomma en Moldavie le grand boyar Th. (Toderiță) Balș, connu pour ses vues conservatoires et anti-unionistes. Nommé *caimacam* par le firman sultanal du 14/26 juillet 1856³⁸, Th. Balș fit son apparition à la cérémonie d'investiture du 23 juillet/4 août 1856 encadré de hauts dignitaires autrichiens (le général Th. Gablen et le consul Gödel Lannoy), recevant les honneurs d'une garde autrichienne et apparaissant ainsi dans les yeux de l'opinion publique, tel que l'on l'apprécia à l'époque, comme un "fonctionnaire russe transformé en gouverneur autrichien"³⁹.

Les choses se passèrent de manière tout à fait différente avec le titulaire de la Valachie, désigné dans la personne d'Alexandre Ghica. Dans la lutte pour la puissance entre les nombreuses factions rivales, Al. Ghica s'était retrouvé à la tête de l'opposition contre Barbu Știrbei (qui avait visé lui-aussi le poste), entretenant des relations étroites avec le consul britannique Colquhoun et le consul prussien Meusebach.

A Bucarest, la nomination d'Alexandre Ghica a été reçue favorablement, surtout qu'il se plaçait de toute façon sur une position beaucoup plus modérée dans la question de l'Union et que ses vues libérales étaient assez connues. Dans ses mémoires, C. Aricescu décrit l'atmosphère de la capitale valaque, où il fut reçu par "la junime avec des fleurs et des hymnes", l'auteur lui-même lui dédiant une ode festive⁴⁰.

On connaît en plus le fait que, par contraste avec Th. Balș qui persécuta de son mieux le mouvement national pro-unioniste en Moldavie, Al. Ghica se montra beaucoup plus tolérant, permettant des manifestations et actions en faveur de l'Union et fermant les yeux sur la propagande unioniste dans la presse locale.

³⁷ T. W. Riker, op. cit., p. 99; Dan Berindei, Epoca Unirii (*L'époque de l'Union*), Bucarest, p. 42; Gh. Platon et collab., Cum s-a înfăptuit România modernă (*Comment a été créée la Roumanie moderne*), Jassy, 1993, p. 114.

³⁸ T. W. Riker, op.cit., p. 100.

³⁹ Acte și documente, t. III, p. 1045.

⁴⁰ C. D. Aricescu, Memoriile mele (*Mes mémoires*) (cf. Arhiva Națională Iсторică Centrală, mss. 807, f. 100).

Mais le problème qui devint de plus en plus grave à commencer par l'automne de 1856 fut celui de la mise en pratique des articles 23-25 du Traité de Paris. Nous rappelons ici que, dans sa formulation officielle, le contenu de ces stipulations était le suivant : "Les lois et les status aujourd'hui en vigueur seront révisés. Pour arriver à un accord unanime sur cette révision, une commission spéciale, sur la composition de laquelle les Hautes Parties contractantes restent à s'entendre, se réunira sans délai à Bucarest avec un commissaire de la Sublime Porte. Cette commission aura la charge de s'informer sur la situation actuelle dans les Principautés et de proposer les bases de leur organisation future. Sa majesté le Sultan promet de convoquer tout de suite, dans chacune des deux provinces, un Divan ad-hoc choisi de telle manière pour qu'il représente le plus exactement possible les intérêts de toutes les classes de la société. Ces divans seront appelé à exprimer la volonté de la population concernant l'organisation définitive des Principautés. Des instructions spéciales du Congrès réglementeront les raports entre cette Commission et les divans. Tenant compte de l'opinion émise par ces deux Divans, la commission communiquera les résultats de son activité sans délai, au siège actuel des conférences. L'entente finale avec la puissance suzeraine sera consacrée par une convention signée à Paris entre les Hautes Partie contractantes, et un *hatiserif*, en conformité avec les stipulations de la convention, sanctionnera de manière définitive l'organisation de ces provinces mises dorénavant sous la garantie collective des Puissances signataires".⁴¹

A part la lutte pour la promulgation sans délai et dans un esprit équitable du firman qui allait stipuler la convocation des Assemblées ad-hoc, le problème se posait si les délégués de ces assemblées représentatives des Roumains seraient en droit d'inclure parmi leur revendications le problème délicat de l'Union.

Ainsi, la Russie se ralia sans réserves à l'initiative française, prise au mois de novembre 1856, d'envoyer une note à la Porte. Le 10/22 novembre 1856 deux notes identiques, détaillant la position des deux grandes puissances, furent livrées dans les mains du grand vizir. Parmi autres, on demandait à la Porte si elle consentait que les Assemblées ad-hoc s'expriment librement au sujet de l'Union et si le vote sera pris en considération à la Conférence de Paris. La réponse de la Porte fut évasive ; elle n'offrait pas de garanties positives pour ces questions.

Au fait, la Russie avait formulé dès la fin de l'été 1856 sa position à ce sujet. Dans ce sens, le texte de la lettre du 14/26 août 1856 envoyée à l'ambassadeur russe à Constantinople, A. A. Buteniev, par le ministre des affaires étrangères de l'Empire, le Comte A. M. Gorceakov, semble tout à fait illustratif pour la nouvelle ligne politique qui allait être adoptée par la Russie. La missive diplomatique suscitée renfermait en général l'essence de la position de la Russie au sujet du rassemblement des Divans ad-hoc dans les Principautés Roumaines, stipulation contenue de manière expresse dans le Traité de Paris.

⁴¹ Acte și documente, t. II, pp. 1081-1082.

“Dans cette question – soulignait le haut dignitaire russe – il existe un divergence d’interprétation entre les cabinets français et autrichien, au sens que, selon ce dernier, la question de l’Union aurait affecté le droit de suzeraineté du Sultan sur les Principautés. Dans cette question – soulignait Gorceakov – le point de vue du cabinet impérial [russe] *est similaire avec celui du Gouvernement Français* (souligné par nous, M. S.), au sens que nous ne reconnaîtrons jamais [à personne] le droit d’interdire à quiconque le libre examen de la question de l’Union, question qui à nos yeux n’est pas de nature à attaquer la suzeraineté de la Porte … Ceci ne veut pas dire que nous allons soutenir toutes les revendications que les Assemblées ad-hoc exprimeront (le libre examen de ces revendications est réservé au Congrès), mais nous ne considéreront pas qu’il serait juste de restreindre la liberté proclamée au Congrès de Paris au sujet de l’expression de la volonté des populations des Principautés Danubiennes’. Toutefois – ajoutait de manière nuancée le même ministre – ceci ne signifie pas que la Russie “va soutenir toutes les revendications que les Divans exprimeront, charge qui reviendra à notre commissaire.” Enfin pour conclure, on demandait à Bueniev d’informer à ce sujet le consul général dans les Principautés, Konstantin Basily, qui devait arriver bientôt à Constantinople afin de lui fournir “les informations nécessaires pour notre propre intérêt”⁴². La Russie maintint la même position au début de l’année suivante, surtout lorsque le 5 février 1857 le journal parisien officieux “Le Moniteur” publia une note par laquelle la France reconfirmait son attitude pro-unioniste. Cette note a suscité sur le plan international des réactions violentes, variées et souvent contradictoires. C’est pourquoi, d’autant plus significative fut l’entrevue du début du mois de mars 1857 entre l’ambassadeur français à St. Pétersbourg, le duc de Momy et le chancelier russe A. M. Gorceakov. Comme le soulignait le diplomate sus-mentionné dans son rapport du 5 mars (s.v.) 1857 adressé au ministre des affaires étrangères Walewski, “le prince Gorceakov a répondu qu’en ce qui concernait la Russie il ne pouvait émettre au préalable une opinion dont il avait laissé s’entendre la signification pendant le Congrès ; mais qu’il *approuvait toutefois* (souligné par nous, M.S.) le point de vue du gouvernement français et l’article du “Moniteur”⁴³.

Dans ce contexte, un moment très important fut la confirmation du firman pour la convocation des Assemblées ad-hoc. Pendant la rédaction de ce firman, la Russie, dont l’influence était maintenant sur la baisse à Constantinople, se trouva assez peu consultée. L’acte était plutôt le résultat de quelques divergences d’opinion franco-anglaises au sujet du maintien ou non de l’Union parmi les problèmes à discuter ponctuellement dans les Divans ad-hoc.

Le firman fut enfin promulgué par le Sultan Abdul Medgid I le 14/26 janvier 1857, dans une forme qui essayait de réconcilier les points de vue différents des puissances.

⁴² Cf. Arhiv. Vnesnei Politiki Rossiskoi Imperii (AVPRI), fonds Kanelaria, 1856 g., delo 225, dans l’Archive Nationale Historique Centrale, Microfilms U.R.S.S., role 67, c. 44-54.

⁴³ V. N. Vinogradov, op. cit., p. 215.

Il apportait aussi un élément insolite: la représentation dans chaque assemblée des paysans et, dans un nombre accru, des habitants des villes. En plus, le vice-président de chaque assemblée et ses secrétaires devaient être choisis au lieu détrre nommés par la Porte.

Les grands propriétaires et le haut clergé dominaient les Assemblées, étant représentés par deux délégués pour chaque district, tandis que les autres catégories sociales n'en avaient qu'un ; en même temps, les grands propriétaires, le haut clergé et les habitants des villes votaient directement, pendant que les petits propriétaires et les paysans libres, indirectement, par délégués, fait qui mettait en évidence le caractère conservateur de ces Assemblées. Néanmoins, les principes électoraux basés sur le census marquait une rupture inexorable avec l'expérience historique du passé.

Au fait, du point de vue pragmatique, les limites essentielles de l'acte se retrouvaient dans la conception socio-politique de ceux qui l'avaient élaboré et dans les modalités de préparation. Dans ce sens, le représentant russe K. Basily avait observé, tout à fait justement d'ailleurs, que les erreurs se devaient au fait que "il a été rédige *a priori*, loin du pays, sans que le pays soit consulté et dans des circonstances qui n'on même pas permis le rassemblement d'informations officielles sur les éléments du pays à qui il s'applique"⁴⁴. En plus, le diplomate russe considérait que le gouvernement ottoman ne pouvait donner des informations claires, car pour lui "la province est *terra ignote* [...] et, en plus, celle-ci jouit d'une administration intérieure indépendante"⁴⁵. Ce commissaire, qui avançait évidemment des opinions personnelles, tout en représentant la position officieuse de son pays, faisait à la fin de 1856 des commentaires sur la même question de la composition des Assemblées ad-hoc : "Les Principautés – observait-il – ont des problèmes sociaux graves ; c'est à cause d'elles que l'esprit révolutionnaire a invadé le pays en 1848. Il serait donc irrationnel de mêler dans l'une ou l'autre des Assemblées des classes sociales dont les intérêts sont en lutte. Les coalitions seront faciles et les majorités ne serviront qu'à l'intrigue et à l'erreur dans l'appréciation des doléances et des intérêts du pays"⁴⁶.

Selon K. Basily, il était préférable que les Assemblées ad-hoc fussent formées de "comités particuliers" pour chacune des classes de la société; l'assemblée générale composée non pas du plénium des comités, mais de commissions émanées des comités et présentant le résumé de leurs délibérations; et le vote dans l'Assemblée générale, s'il aurait été le cas, non pas individuel mais par comités. Et à K. Basily de conclure que "le système conçu par moi offre en ensemble l'avantage de permettre à la commission [européenne] d'écartier les influences occultes et d'empêcher la coalisation des minorités, ce rocher de toute représentation nationale"⁴⁷. L'exposition ci-haut fait ressortir clairement la facture

⁴⁴ A.V.P.R.I., fonds Kanfelaria 1857 g., delo 284, K. Basily à A. M. Gorceakov du 7/19 juin 1857.

⁴⁵ Ibidem.

⁴⁶ L. Boicu, Diplomăția europeană , pp. 126-127.

⁴⁷ Ibidem.

profondément conservatoire de la pensée du représentant diplomatique russe. Le système imaginé par lui, dont a été retenue seulement l'organisation des comités (et ceci à la suggestion du représentant français Thouvenel), n'avait pas comme but une éventuelle consécration de l'Union qui, pour Basily, à la date qui était, paraissait inévitable par la composition même des assemblées ad-hoc. Le commissaire de la Russie avait en vue les problèmes sociaux, d'où son système qui préconisait de résERVER la matière à débattre non pas dans le "plenum" mais dans des groupes restreints, "la coalisation" et, par conséquent, l'engagement dans des disputes qui faisaient la partie la plus vulnérable de son gouvernement : l'ordre social.

LE RAYONNEMENT DE L'ART MILITAIRE HUSSITE DANS L'EUROPE ORIENTALE ET LE MOYEN ORIENT (XVe - XVIIe SIÈCLES)

EMANUEL CONSTANTIN ANTOCHE

Au professeur Nicolas Vatin

L'emploi tactique du chariot sur les champs de bataille de l'Europe au crépuscule du monde médiéval¹, nous fait sans doute penser aux Hussites qui, à la manière des Cathares du XIIIe siècle, prirent les armes pour défendre leur foi religieuse, mais aussi l'indépendance politique du royaume de Bohème. Unifiés et organisés dans une armée populaire par Jan Žižka (†1424) et par son successeur Prokop Veliký (Procop le Grand, † 1434), ils tinrent tête entre 1419 et 1434 à cinq croisades dirigées contre eux par l'Europe catholique à l'appel du pape Martin V (1417–1431) dont le meneur principal fut Sigismond de Luxembourg, roi de Hongrie (1387–1437) et souverain du Saint Empire Germanique (1410–1437).

Leurs victoires remportées à Prague (14 juillet 1420), à Kutná Hora (6 janvier 1422), à Malešov (7 juin 1424), à Ústi sur Labem (Aussig, 16 juin 1426), à Tachov (9 août 1427) et à Domažlice (Tauss, 14 août 1431) doivent beaucoup à la discipline, à la cohésion et à une indéniable rigueur morale à condition de ne pas oublier leur tactique de combat. Ils utilisèrent en effet des chariots qui, assemblés de façon à former des forteresses statiques ou roulantes (*tábor*), abritaient une

¹ Nous préférons employer le terme *chariot*: «Voiture à quatre roues pour le transport des fardeaux. Chariot de ferme. Voir Char, charrette, guimbarde. Chariot de foin, de fourrage...», etc., *Le Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française*, (sous la dir. de A. Rey et J. Rey-Debove), Paris, Dictionnaires Le Robert, 1990, p. 290, plutôt que celui de char: «Voiture rurale tirée par un ou plusieurs animaux, à quatre roues et sans ressorts. Voir Chariot, charrette. Char à foin, Char à bœufs...Char à banc», *Ibidem*, p. 288, qui dans un sens plus large, notamment dans le domaine militaire peut signifier *Char de guerre* ou *d'apparat*, voiture à deux ou à quatre roues tirée par des chevaux ou des onagres utilisée dans la Haute Antiquité, surtout au Moyen Orient et dans la Grèce de l'époque homérique, Ian Russell Lowell dans *Atlas historique de la Guerre. Les armes et les batailles qui ont changé le cours de l'histoire*, (sous la dir. de Richard Holmes), éd. française, Paris, Hachette, 1989, p. 10-13, mais aussi *Char de combat* ou *d'assaut* (Tank, Blindé), véhicule blindé, puissamment armé, monté sur chenilles, invention du lieutenant-colonel britannique Ernest Swinton dont les premiers quarante-neuf pièces de modèle *Mark I* interviendront le 15 septembre 1916 dans la phase finale de la bataille de la Somme, Eric Morris, *Blindés*, éd. française, Paris, Nathan, p. 20-25; Ian Beckett dans *The Guinness Encyclopedia of Warfare*, (sous la dir. de Robin Cross), Londres, Guinness Publishing, 1991, p. 192.

puissante artillerie de campagne ainsi que des unités de fantassins dotés d'armes à feu portatives, d'arbalètes, de piques, de hallebardes, de haches, etc.².

Dès la deuxième moitié du XIXe, l'historiographie militaire occidentale à l'instar de Hans Delbrück n'a pas cessé de soumettre le système hussite à de profondes analyses critiques. Fut-il vraiment un système quasi-parfait sans aucune faille? Une réponse est difficile à donner et les avis sont partagés:

«The weakness of the Hussite wagon-stronghold tactics is obvious. It is similar to that which was also inherent in the tactics developed by the English kings – that is, it could only be used defensively. Indeed, the wagon fort was much weaker than the English combination of marksmen and dismounted knights, because it was much more cumbersome and because it could not even be used offensively by way of exception»³.

Pourtant le premier mérite de Žižka consiste dans le perfectionnement de l'ancienne tactique du *Wagenburg*⁴. Grâce aux innovations apportées par le stratège des armées hussites, le rempart des chariots devient la pièce essentielle dans les combats contre les charges de la cavalerie cuirassée⁵. Il fait construire des chariots spécialement conçus pour la défensive⁶, et c'est lui qui transforme véritablement ce

² Pour l'art militaire des Hussites voir notamment: Wáclaw Wladiwoj Tomek, *Jan Žižka. O sepsání Zivotopisu jeho pokusil se Wáclaw Wladiwoj Tomek*, Prague, 1879; Idem, *Dějini válek husitských (1419–1436)*, Prague, 1898; Frederic Bezold, *König Sigmund und die Reichskriege gegen die Hussiten*, t. I-III, Berlin, 1872–1877; Ernest Denis, *Huss et la guerre des Hussites*, Paris, 1878; Rudolf Urbánek, *Jan Žižka*, Prague, 1925; Jan Pekar, *Žižka a jeho doba*, t. I-II, Prague, 1927–1933; Hans Kuffner, *Husitské v obrazech*, Prague, 1932; Jan Durdík, *Husitské vojenství*, Prague, 1954; Christian Willars, *Die böhmische Zitadelle*, Vienne–Munich–Molden, 1965, avec un bon appareil critique, p. 435–444; Frederic Smahel, *Jan Žižka z Trocnova*, Prague, 1969; F. G. Heyman, *John Zizka and the Hussite Revolution*, New York, 1969; Jan Macek, *Le mouvement hussite en Bohême*, Prague, Orbis, 1965; Idem, *Jean Hus et les traditions hussites (XVe–XIXe siècles)*, Paris, Plon, 1973; Anthologie hussite (textes traduits du tchèque et commentés par Jan Lavička), Paris, P. O. F., 1985; I Taboriti. *Avanguardia della rivoluzione hussita (sec. XV). Gli scritti essenziali a cura di Amedeo Molnár*, Turin, Claudiiana Editrice, 1986.

³ Hans Delbrück, *History of the Art of War*, t. III, «Medieval Warfare», (trad. par W. J. Renfroe Jr.), Bison Book, 1990, p. 494. Selon l'ouvrage de Robert et Trevor H. Dupuy, *The Encyclopedia of Military History, from 3.500 BC to the Present*, New York–San Francisco–Londres, Harper Row, 1977, p. 406, Žižka, «also noted that the wagon defenders were lost if a combined cavalry and infantry attack could penetrate the laager. From this lesson he developed one of the simplest and most effective tactical systems in history». Quant à Ferdinand Lot, *L'art militaire et les armées au Moyen Age en Europe et dans le Proche Orient*, t. II, Paris, 1946, p. 202, il est étonné par le fait suivant: «Pourquoi Zizka n'a-t-il pas fait école? Pourquoi sa tactique ne s'est-elle pas répandue, dans l'Europe centrale tout au moins?».

⁴ À ce sujet nous renvoyons à l'introduction de notre thèse, *L'apparition et l'évolution de l'art militaire hussite dans les principautés de Moldavie et de Valachie (XVe–XVIIe siècles)*, Ecole Pratique des Hautes Etudes, IVe section, Sciences historiques et philologiques, Paris, janvier 2002, p. 12–40.

⁵ Mihail P. Dan, *Cehii, Slovaci și Români în veacurile XIII–XVI*, Sibiu, 1944, p. 213.

⁶ Urbánek, «Žižka a husitské válečnictví» dans *Sborník Žižkuv (1424–1924)*, Prague, 1924, p. 318, ouvrage publié à l'occasion du 500e anniversaire de la mort de Žižka. Massif et robuste, le chariot de guerre hussite était tiré par quatre chevaux. Latéralement face à l'ennemi, il disposait d'une ridelle double par deux grosses planches en bois articulées avec des crochets métalliques pour protéger les fantassins. De l'autre côté, une porte mobile soutenue par des chaînes permettait aux hommes de monter dedans avant le combat. A l'intérieur du véhicule, les tireurs disposaient de boîtes en bois fixées sur les murs, dans lesquelles se trouvaient les réserves de carreaux et de balles. Entre les roues pendait encore une planche destinée à empêcher qu'on ne se glissât en dessous lors des attaques, Durdík, p. 116–117, 122–123, 130–131; Delbrück, p. 490; Lot, p. 198; Toman, p. 196–204.

moyen logistique en une arme de guerre. Le chariot devint par la suite, une sorte de bouclier⁷, mais un bouclier qui protège des canons, des arbalètes, et des soldats déterminés, conséquence de l'activité des prédicateurs au sein des unités combattantes⁸. Delbrück, reconnaît au moins que:

«... the wagon stronghold was still of great importance because, on the one hand, it made possible a strong effective use of missile weapons, inclunding firearms, which had been invented a short time previously, and, on the other hand, it gave an independent and strong significance particularly to the common, unarmored foot troops with their close-combat weapons, including even spiked clubs and flails»⁹.

L'art militaire hussite eut un fort retentissement dans les pays voisins, à une époque où la cavalerie féodale éprouvait une certaine régression tactique face aux formations de fantassins. Les Hussites ont diffusé leur système de combat parmi les peuples avec lesquels ils furent en contact politique ou militaire. Ils leur ont appris le maniement de leurs armes et les manœuvres tactiques des chariots sur le champ de bataille. L'armement utilisé par les *hérétiques* de Bohême semble avoir fait école en Allemagne, en Hongrie, et en Pologne où l'on retrouve les termes tchèques avec de faibles variations étymologiques. En ce qui concerne les armes à feu, de *haufnice* les Allemands firent *Haufnitz* et *Haubitz*¹⁰, tandis que chez les Polonais *ručnice* donna *rusznica*, *píšt'ala*, *pieszczale* et le *houfnice*, *hufnice* ou *hufnicza*¹¹.

Afin de remporter un succès militaire déterminant contre les chevaliers de l'Ordre teutonique, menés par le Grand Maître Paul von Russdorf (1422–1441), le roi de Pologne Wladyslaw II Jagellon (1386–1434) n'hésita pas à engager en 1432–1433, en pleine guerre pour la succession de Lituanie (1431–1435), quelques milliers de mercenaires hussites sous les ordres de l'*hetman Čapek de San*¹². Après avoir ravagé le pays autour de l'embouchure de la Vistule et repoussé les forces ennemis, ils arrivèrent sous les murs de Gdańsk (Dantzig), le 1er septembre 1433. Cet épisode joua un rôle particulier dans la propagation des idées hussites en terre

⁷ Dan, *loc. cit.*

⁸ Denis, p. 225-226; Macek, p. 153-168.

⁹ Delbrück, *loc. cit.* Si les Lombards utilisaient la *lanzalonga*, les Flamands le *goedendag*, les Suisses la hallebarde et les Anglais le *longbow*, la panoplie du fantassin hussite était-elle aussi diversifiée: le *dussack* (fauchon), le fléau d'armes, le *fauchard*, la *pertuisane* et le *corséque*. Mais si, dans toutes ces infantries, les armes conditionnaient la tactique de combat, en revanche, chez les Hussites, les armes blanches individuelles représentaient un complément et un élément de renforcement de la tactique qui consistait dans l'utilisation massive des chariots garnis d'armes à feu.

¹⁰ Denis, p. 230; Dan, p. 208.

¹¹ *Ibidem, loc. cit.* Chez les Roumains, le *haufnice* prit le nom de *huşniță*, au pluriel *huşnițe* et le *hakovnice* de *hacuniță*. Pour toutes ces variations étymologiques à consulter Titz, *op. cit.*: pour *píšt'ala*, p. 15-40, pour *haufnice* et *hakovnice*, p. 41-49, et pour *tarasnice*, p. 51-53. Voir aussi, Urbánek, «Husitské válečnictví a cizina», dans *Co daly naše země Evropě a Lidstvu*, (sous la dir. de V. Mathesius), Prague, 1939, p. 107.

¹² Erik Christiansen, *Les croisades nordiques. L'Occident médiéval à la conquête des peuples de l'Est (1100–1525)*, Condé-sur-Noireau, Alérion, 1996, p. 389.

polonaise, notamment lors de la retraite des *soldats du calice* par les régions de Cuiavia et Wielkopolaska¹³.

D'autres mercenaires originaires de Bohême prirent part à la Guerre de Treize Ans (1454–1466) qui opposa, encore une fois, les Polonais aux chevaliers de l'Ordre. Parmi les chefs tchèques au service de la Couronne nous trouvons les noms de Jan Měsička de Krhov, Niklas Žak de Sveboravice, Václav Kavka de Soběšak etc.¹⁴, tandis que dans les rangs de l'adversaire se battaient d'autres compatriotes: Bernard de Cimburk, Niklas de Wolfersdorf, Ulrich Cervenka de Ledec, Burkhard de Janovice, Friedmann Pancíř de Znojmo, etc.¹⁵. Les compagnies tchèques, présentes encore au XVIe siècle¹⁶, servirent de modèle à l'infanterie polonaise en contribuant à la diffusion de l'art militaire hussite¹⁷, qui dut cependant s'adapter aux besoins d'une armée constituée principalement de cavaliers¹⁸.

Les steppes qui s'étendaient à perte de vue aux confins méridionaux du royaume, connues sous le nom de *Champs Sauvages* (*Dzikie Pola*), ainsi que les évolutions tactiques des Tatars du Khanat de Crimée, ont rendu indispensable l'utilisation du *tábor* au sein des troupes de la *défense courante* (*obrona potoczna*) qui assuraient le contrôle de ces régions¹⁹. Avant tout, il fallait éviter l'effet de surprise dans lequel excellaient les Tatars et assurer aux fantassins une protection

¹³ A ce sujet voir: Macek, *Husité na Baltu a ve Wielkopolska*, Prague, 1952; Jan Macůrek, «Tažení husitů k Baltu roku 1433», *Slezský Sborník*, Opava, 1952. Pour les relations entre le royaume de Bohême et la Pologne à cette époque et pour la pénétration de l'idéologie hussite dans l'Europe de l'Est, voir notamment les travaux d'Anatol Lewicki, «Ein Blick in die Politik König Sigmunds gegen Polen in Bezug auf die Hussiten-kriege», *Archiv für österreichische Geschichte*, Vienne, 1886, p. 327-410; Robert Holinka, «Z ohlasu husitví v Polsku», *Časopis matice moravské*, t. 72, n° 3-4, Brno, 1953, p. 360-365; Jan Mikulka, «Mistr Jan Hus a Polsko», *Slovanské historické studie*, t. II, Bratislava, 1957, p. 105-171; Robert Heck, Ewa Maleczynska, *Ruch husycki w Polsce*, Varsovie, 1959.

¹⁴ František Palacký, *Geschichte von Böhmen*, t. III, IIe partie, «Der Hussitenkrieg von 1419–1431», Prague, 1851, p. 505-508.

¹⁵ Ibidem, loc. cit.; Jan Wimmer, *Historia piechoty polskiej do roku 1860*, Varsovie, 1978, p. 74; Wilhelm Rautenburg, *Böhmische Söldner im Ordensland Preussen. Ein Beitrag zur Söldner geschichte des 15 Jahrhunderts vornehmlich des 13 jährigen Städtekriegs 1454–1466*, Hambourg, 1954; Karol Górska, *Pomorze w dobie wojny 13-letniej*, Poznan, 1932. Guerre qui prit fin avec la victoire du royaume de Pologne, sanctionnée par le second traité de Torun (19 octobre 1466), Christiansen, p. 390.

¹⁶ Macůrek, «Ceští válečníci v krajinách černomořských koncem XV-ho století», *Ceskou minulostí. Práce žáků Václava Novotného*, Prague, 1929, p. 194-205; Idem, «Cechové v polském vojsku v Podněstří v letech 1531–1538», *Časopis matice moravské*, t. LV, n° 3-4, Brno, 1931.

¹⁷ Wimmer, «L'infanterie dans l'armée polonaise aux XVe–XVIIIe siècles», dans *Histoire militaire de la Pologne. Problèmes choisis, Dissertations, Etudes, Esquisses*, Varsovie, 1970, p. 83.

¹⁸ Urbánek, *Husitské válečnictví a cizina*, p. 107; Otto Laskowski, «L'art militaire polonais au XVIe et au XVIIe siècle», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 12, Paris 1952, p. 463.

¹⁹ L'analyse de Laskowski, p. 475-476 ainsi que Wimmer, «La théorie et la pratique des luttes contre les Tatars aux XVe–XVIIe siècles» dans *L'armée aux époques des grandes transformations sociales*, (sous la dir. de Eugeniusz Kozłowski et Wimmer), Varsovie, 1980, p. 265-280; J. Ochmański, «Organizacja obrony w wielkim księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI wieku», *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. V, Varsovie, 1960, p. 349-398. Cette *défense courante* était assurée par les *troupes du quart*, effectifs qu'on gardait sous les drapeaux en temps de paix. «Les troupes du quart de la Couronne stationnaient en été en Ukraine, et celles de Lituanie pour la plupart en Livonie», Colonel A. Sawczynski, «Les institutions militaires polonaises au XVIIe siècle», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 12, p. 514-515.

efficace dès les premiers instants du combat, car à cette époque, une bonne partie des armes à feu étaient à mèche c'est-à-dire qu'on ne pouvait pas en faire immédiatement usage²⁰. En même temps, le camp mobile constituait un point d'appui et de ralliement pour la cavalerie qui pouvait se reformer derrière le mur de chariots en cas de défaite en terrain découvert²¹. Selon Jerzy Teodorczyk:

*«On emmenait peu de troupiers dans les expéditions contre les Tatars (un pour dix cavaliers). Ils combattaient toujours sur les voitures ou entre elles, uniquement pour soutenir la cavalerie par leur feu. Il s'agissait donc exclusivement de tireurs munis d'arquebuses. Par ailleurs le train d'équipage comprenait les voitures du convoi de la cavalerie avec les apprentis-soldats et les voitures fournies par l'Etat, très robustes, constituant à vrai dire une base mobile pour des canons légers et des couleuvrines de 24-27 mm que l'on fixait à raison de six ou sept sur une voiture. C'était là, somme toute, la plus ancienne artillerie montée. Elle comportait encore des falconnettes sur affûts normaux à deux roues. Pour la rapidité de la marche, les voitures fournies par l'Etat étaient attelées de six, quatre, ou pour le moins trois chevaux»*²².

Durant la marche, les voitures s'étiraient en colonnes parallèles, parfois reliées par des chaînes entre lesquelles avançaient les fantassins. En général, celles qui portaient les *falconnettes* étaient placées à l'avant de la formation. A l'arrêt, s'il s'agissait d'une attaque ennemie ou d'une halte de nuit, on les disposait en carré pour former le *tábor*²³. Dans certaines circonstances qui nécessitaient un renforcement du dispositif, on creusait une tranchée de 1.50 m de profondeur et on élevait un talus d'une hauteur de 1.50 m également. Ensuite on enterrait jusqu'aux essieux les roues des voitures que l'on remplissait de sable²⁴.

²⁰ Jerzy Teodorczyk, «L'armée polonaise dans la première moitié du XVIIe siècle» dans *Histoire militaire de la Pologne*, p. 101-102. Les arbalètes et les *rusznice* (canons à main d'origine hussite, équivalents des *haquebuttes* et des couleuvrines à main des armées occidentales) furent remplacés progressivement dès la troisième décennie du XVIe siècle par l'arquebuse à mèche, *arkebuzy*. Wimmer, *Historia piechoty polskiej*, p. 91-92, même si le terme de *rusznica* continua de persister dans la langue polonaise. Quant au mousquet, en service déjà au début du XVIIe siècle. *Ibidem*, p. 165-167, il fut employé massivement contre les Ottomans à la bataille de Chocim (1621) où il équipa un corps de 6.550 fantassins, Teodorczyk, p. 111. Voir aussi les propos de Tadeusz Marian Nowak. «L'influence du progrès scientifique et technique sur l'organisation militaire polonaise au XVIe-XVIIe siècles» dans *L'armée aux époques des grandes transformations sociales*, p. 225.

²¹ Wimmer, *L'infanterie dans l'armée polonaise*, p. 84.

²² Teodorczyk, p. 98. L'efficacité de cette artillerie fut soulignée notamment par Oswald Krüger dans *Parallela horoscopa*, ouvrage publié à Wilno (Vilnius) en 1636. En ce qui concerne l'artillerie polonaise aux XVIe-XVIIe siècles voir notamment les travaux de Nowak, «Teoretyczna wiedza artyleryjska w Polsce w polowie XVII w.», *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. XII. Varsovie, 1966, p. 173-229; *Idem*, «Polska artyleria Koronna przed wojną 1655–1660 I podczas jej trwania», dans *Wojna Polsko-Szwedzka 1655–1660*, (sous la dir. de Jan Wimmer), Varsovie, 1973, p. 100-126; *Idem*, *Polska technika wojenna XVI-XVIII w.*, Varsovie, 1970; *Idem*, «Polish Warfare Technique in the 17th Century. Theoretical Conceptions and their Practical Applications» dans *Military Technique, Policy and Strategy in History*, Varsovie, 1976, p. 31-64.

²³ Theodor Korzon, *Dzieje wojen i wojskowości w Polsce*, t. II. Cracovie, 1912, p. 183, 203.

²⁴ Teodorczyk, p. 100-101. Un rôle important revenait sans doute aux *goujats*. Les conducteurs de chariots qui combattaient souvent avec la troupe, Sawczynski, p. 513.

Les techniques de combat du *camp mobile* ou *roulant* nécessitaient une étroite collaboration tactique avec la cavalerie qui demeurait l'élément constant de frappe et manœuvre. L'ordre de bataille le plus courant au XVIe siècle, *veteri instituto Polonorum* (*le vieux système polonais*) était formé de deux lignes de cavalerie lourde au centre et de trois échelons de cavalerie légère à chacune des ailes, dispositif qui copiait d'une certaine manière la redoutable *lava* des Mongols²⁵. Face à un ennemi supérieur en nombre, on préférait cependant recourir à une autre ordonnance de bataille, constituée d'un carré qui réunissait l'ensemble d'effectifs montés, vide en son milieu et capable de combattre de tous les côtés. Dans les premières décennies du XVIIe siècle, lorsque les Polonais commencèrent à affronter régulièrement les Ottomans, adversaires qui appliquaient à merveille les manœuvres d'enveloppement et d'encerclement avec des masses de cavalerie légère, deux côtés du carré furent garnis avec des chariots défendus par l'infanterie et l'artillerie, les troupes à cheval (*hussards*²⁶, *cosaques*, *petyhores*²⁷, et plus tard *pancernes*²⁸) étant placées de front et à l'arrière. Les armes à feu installées sur les voitures pouvaient couvrir et défendre les flancs, tandis que la cavalerie, groupée en rangs serrés accomplissait des charges successives afin de briser le centre de l'adversaire²⁹.

C'est à partir de 1480, suite à l'alliance signée avec la Moscovie d'Ivan III le Grand (1462–1505) que les Tatars de Crimée commencent à lancer des raids fréquents et de forte intensité contre la Pologne³⁰. Leur stratégie à la fois simple et

²⁵ Laskowski, p. 465-466; Wimmer, *La théorie et la pratique des luttes contre les Tatars*, p. 273. Les évolutions tactiques de la cavalerie polonaise furent d'ailleurs, l'objet d'une abondante littérature militaire au XVIe siècle. Parmi les principaux titres nous renvoyons à Stanisław Laski, *Spraw i postępków rycerskich i przewagi opisanie krótkie*, ouvrage écrit avant 1548, éd. anonyme à Lwów, 1599, rééd. à Wilno en 1864; Jean Tarnowski (1488–1561), *Consilium rationis bellicae*, Tarnów, 1558; Marcin Bielski (vers 1495–1565), *Sprawa rycerska*, Cracovie, 1569.

²⁶ Evidées à l'intérieur pour réduire le poids, les lances des hussards atteignaient 4.50 m de longueur. Aucune cavalerie européenne ne disposait à l'époque d'armes aussi longues. Les hussards chargeaient au plein galop, dans une formation tellement serrée que les genoux de cavaliers se touchaient. Pour les évolutions tactiques des hussards polonais voir Konstanty Górska, *Historia jazdy polskiej*, Cracovie, 1895; W. Dziewanowski, «Les hussards polonais», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 3, Paris, 1939, p. 157-168; B. Gembarzewski, *Husarze*, Varsovie, 1939; J. Cichowski, An. Szulczyński, *Husaria*, Varsovie, 1977.

²⁷ *Equites Poloni hastati armaturae mediae*, cavalerie recrutée en Lituanie, armée de lances, de sabres et d'arcs, Sawczynski, p. 504.

²⁸ Du *panceny* (cuirasse). Il s'agissait des *Cosaques soldés munis des cottes de mailles*. La dénomination de *pancernes* date de la deuxième moitié du XVIIe afin de distinguer cette cavalerie, des Cosaques d'Ukraine mais aussi des Cosaques légèrement armés. *Ibidem*, p. 505. En roumain à la même époque on rencontre le terme *panjăr*, pl. *panțări*.

²⁹ Teodorczyk, p. 104. Ce dispositif de combat fut appliqué contre les forces ottomanes d'Iskender pacha de Silistra à la bataille de Cecora (Tuțora, en Moldavie roumaine), le 17-20 septembre 1620 ou contre les Tatars à Ochmatów (en Ukraine), le 30 janvier 1644, Wimmer, *Historia piechoty polskiej*, p. 216.

³⁰ Mihnea Berindei, Gilles Veinstein, *L'Empire ottoman et les pays roumains 1544–1545. Etude et documents*, éd. de l'EHESS, Paris, 1987, p. 93-94. Pour les raisons économiques des raids voir Wimmer, p. 265.

efficace donnait du fil à retordre aux *hetmans* de la Couronne: lorsqu'ils parvenaient à découvrir de nouveaux terrains d'exploitation, les Tatars forçaient par de rapides attaques en colonnes compactes le réseau des postes frontaliers et ne commençaient leurs pillages qu'une fois parvenus au fond du pays³¹. Après l'infiltration dans le territoire concerné, ils dressaient un *camp roulant* (*kosz*, en polonais *panier, corbeille*) et c'est de là qu'ils envoyoyaient, en éventail, des razzias nommées *tchambouls* pour saisir des esclaves et du butin (*jassyr*). Le *kosz* servait ainsi, de base de départ et de point de ralliement pour les *tchambouls* rentrant avec leur *jassyr*³².

Comme riposte, les troupes polonaises essayaient d'abord de localiser le *kosz* afin de l'attaquer au dépourvu, ce qui permettait d'imposer à l'ennemi une bataille dans des conditions qui lui étaient totalement défavorables. Cette stratégie conseillée d'ailleurs par Tarnowski et Bielski dans leurs traités d'art militaire, offrait non seulement la possibilité de détruire à tour de rôle les *tchambouls* qui rentraient, mais aussi de récupérer le *jassyr*³³. Le 5 août 1506, le prince Michel Glinski qui était lui même d'origine tatare attaqua à la tête de 7.000 cavaliers, un *kosz* installé au milieu des marais de Kleck; après de violents combats il dispersa les forces de la base tatare, et durant les jours suivants il battit, un à un les *tchambouls* qui retournaient, en délivrant 24.000 prisonniers enlevés en Lituanie³⁴.

Les Tatars s'efforçaient de se défendre contre ces méthodes. Pour ce faire, la moitié de leurs troupes (les guerriers mieux armés) ne prenaient pas part aux pillages, mais attaquaient les forces polonaises pour les retarder. Les autres s'employaient pendant ce temps à piller la région avant que les Polonais ne puissent rassembler de plus gros effectifs. Pour les Tatars cela signifiait qu'ils devaient se contenter d'un modeste butin³⁵; de leur côté, les Polonais devaient livrer une bataille régulière, comme à Martynów (sur le Dniestr), le 20 juin 1624, victoire de l'*hetman* Stanisław Koniecpolski contre une force d'invasion d'environ 6.000 cavaliers et fantassins³⁶.

La liaison tactique entre le train d'équipage et la force de frappe de la cavalerie polonaise montra aussi son efficacité à la bataille d'Obertyn en Pokucie (22 août 1531) où, l'*hetman* Jean Tarnowski infligea une cuisante défaite à une

³¹ Ochmański, p. 362-364. De 1474 à 1569, les Tatars procédèrent à 75 expéditions de pillage dans les territoires polono-lituaniens pour en arriver à 76 attaques livrées seulement dans la première moitié du XVIIe siècle, Wimmer, *La théorie et la pratique des luttes contre les Tatars*, p. 274, 278. Pour la position géopolitique de la Pologne sur l'échiquier international au XVIIe siècle, voir les propos de Lucien Bély, Jean Bérenger, André Corvisier, *Guerre et paix dans l'Europe au XVIIe siècle*, t. I, Paris, SEDES, 1991, p. 127-136.

³² Laskowski, p. 479; Teodorczyk, p. 102-103.

³³ *Ibidem*, p. 103; Wimmer, p. 270.

³⁴ *Ibidem*, p. 271; Laskowski, p. 480.

³⁵ Teodorczyk, *loc. cit.*

³⁶ Wimmer, p. 277-278.

armée moldave, trois fois supérieure en nombre³⁷. Souvent appliqué pendant les marches en territoire ennemi, ce système protégea en novembre 1563, la retraite du corps expéditionnaire d'Olbracht Laski (1536–1605) voïvode de Sieradz, après la tentative qui visait à secourir la forteresse de Suceava, assiégée par les partisans du prince moldave Stéphan I^e Tomşa (août 1563 – février 1564)³⁸. Ce fut toujours à l'abri du *tábor* que les troupes du *Grand Hetman* Stanislaw Żółkiewski (1547–1620), vaincues par les Ottomans à la bataille de Cecora, entamèrent le 20 septembre 1620, leur repli vers les frontières de la *Rzeczpospolita*, aventure qui prit fin le 6 octobre lors de la traversée du Dniestr³⁹. En 1686 encore, l'armée du roi Jean III Sobieski (1674–1696), avança à l'intérieur de la Moldavie pour livrer bataille aux forces ottomanes, entourée par de longues colonnes des chariots⁴⁰.

Dans les premières décennies du XVIIe siècle, les *hetmans* polonais portèrent une attention accrue au système néerlandais des fortifications de campagne⁴¹ qui commença à être utilisé plus souvent dans les opérations d'ordre défensif. C'est vers cette période qu'apparut un proverbe illustrant le principe de collaboration entre les armes: «*La pioche, le mousqueton, la lance préparent la victoire*»⁴². Ces améliorations d'ordre tactique furent incitées aussi par les conflits armés avec les Suédois et les Ottomans, les principaux adversaires du royaume durant cette période de l'histoire. Les chariots en bois se montrèrent vulnérables au feu de l'artillerie ennemie, souvent plus efficace et numériquement supérieure à celle des Polonais. L'art de se terrer rapidement offrait une meilleure protection aux fantassins qui apprirent ainsi, à utiliser des retranchements en terre pour la retraite

³⁷ Ion I. Ursu, «Bătăliile de la Gwozdziec și Obertyn (1531)», *Analele Academiei Române, Mem. Sect. Istorice*, IIe série, t. XXXV, Bucarest, 1912-1913, p. 429-441; Alexander Czolowski, *Bitwa pod Obertynem 22 sierpnia 1531*, Lwów, 1931; Zdzisław Spieralski, *Kampania obertyńska 1531 roku*, Varsovie, 1962; *Idem, Jan Tarnowski (1488–1561)*, Varsovie, 1977, p. 141-156; Emanuel C. Antoche, «La bataille d'Obertyn, le 22 août 1531», *Etudes Roumaines et Aroumaines*, «Sociétés européennes», (sous la dir. de Paul H. Stahl), t. 10, n° 2, Paris, EHESS, 1993, p. 9-20.

³⁸ *Liber tertius Antonii Mariae Gratiani De Depota Valachorum Principe ad Nicolaum Tomicium illustrem* dans Johannes Sommer Pirnensis, Antonius Maria Gratianus, *Viața lui Despot Vodă. Istoriografia Renașterii despre Români*, (éd. Traian Diaconescu), Jassy, Institutul European, 1998, p. 201-207. Le texte d'Antonio Maria Graziani (1537–1611) fut publié aussi par Emile Legrand dans *Deux vies de Jacques Basilikos, Seigneur de Samos, Marquis de Paros, Comte Palatin et Prince de Moldavie*, Paris, 1889.

³⁹ Pour la bibliographie polonaise concernant la campagne de 1620 en Moldavie voir: Karol Górska, *Teofil Szemberg o klesce pod Cecora*, Biblioteka Warszawska, t. IV, Varsovie, 1886; Władimir Kulikowski, *Smierć Zółkwińskiego (Noc z 6 na 7 X. 1620)*, Varsovie, 1938; Karl Liske, *Der türkisch-polnische Feldzug im Jahre 1620*, Vienne, 1869; Frederich Suwara, *Przyczyny i skutki kleski cecorskiej 1620 r.*, Cracovie, 1930; Ryszard Majewski, *Cecora Rok 1620*, Varsovie, 1970 avec une remarquable analyse de la tactique d'origine hussite, p. 202-217.

⁴⁰ Le journal de cette campagne dans Alexandru Lapedatu, «Jurnalul principelui Iacob Sobieski, fiul regelui Ioan asupra campaniei în Moldova la 1686. Cu traducerea franceză a jurnalului și o notă lămuritoare de Czeslaw Chowaniec», *Analele Academiei Române, Mem. Sect. Istorice*, IIIe série, t. XIII, 1932-1933, p. 279-314.

⁴¹ Teodorczyk, p. 111.

⁴² Laskowski, p. 485.

ou l'attaque⁴³ sans pourtant renoncer à l'appui défensif du train d'équipage, utilisé lors des marches à travers un territoire hostile.

Cette perspective de recherche concernant les évolutions tactiques du *tábor* aux confins de l'Europe Orientale serait d'ailleurs incomplète si on ne soulignait pas le statut et le rôle particulier des Cosaques au sein des armées polonaises. D'emblée, il faut faire la différence entre les Cosaques *ukrainiens* (de Lituanie) vivant sur les marches polono-lituaniennes et soumis à l'autorité des *starost* qu'on appelait «Cosaques frontaliers» (*gorodovye*) et les Cosaques *Zaporogues*, libres de tout contrôle qui établirent le centre de leur puissance, loin vers le sud, en aval des *porohy* (rapides) du Dniestr⁴⁴. La séparation entre les deux groupes s'accentua semble-t-il, en 1583 avec la réforme du roi Stéphan Báthory (1575–1586) instituant les Cosaques «enregistrés» (*restrovye*), citoyens de l'Etat polono-lituaniens, et qui faisaient partie de l'armée royale proprement dite⁴⁵. Même si les *Zaporogues* menaient une existence libre, au-delà des frontières de la *Rzeczpospolita*, ils combattaient parfois sous les bannières polonaises comme ce fut le cas de la campagne de Chocim contre les forces ottomanes (1er septembre – 9 octobre 1621). Selon l'analyse de Jean Mycinski, les effectifs réunis par les *hetmans* Jan Karol Chodkiewicz et Stanislaw Lubomirski comprenaient 7.850 hussards, 2.110 reîtres, 7.200 Cosaques du «registre», 6.450 fantassins allemands et 40.000 Cosaques *Zaporogues* commandés par l'*ataman* Pierre Konaszewicz-Sahadjdaczny⁴⁶.

Qu'il s'agit des Cosaques de Lituanie ou des *Zaporogues*, ces farouches combattants de la steppe maîtrisaient parfaitement, dès le milieu de XVIe siècle, les techniques du *tábor* dans les combats défensifs et d'accrochage ou pour protéger

⁴³ Teodorczyk, p. 110-111.

⁴⁴ Orest Subtelny, *Ukraine. A History*, Univ. of Toronto Press, 1988, p. 108-109; Chantal Lemercier-Quelquejay, «Un condottiere lithuanien Dimitrij Višneveckij et l'origine de la *Seč'* d'après les archives ottomanes» dans *La Russie et l'Europe (XVIe-XXe siècles)*, EPHE – VIe section, Institut d'histoire universelle de l'Académie des Sciences de l'URSS, Paris-Moscou, 1970, p. 150-152. Pour l'origine du phénomène cosaque voir l'ouvrage de Gunter Stökl, *Die Entstehung des Kosakentumis*, Munich, Isar Verlag, 1953, p. 111-142 et Veinstein-Berindei, *op. cit.*, le chapitre «Entre Bas-Danube et Bas-Dniepr: les prémisses du problème cosaque», p. 89-121, ainsi que la récente contribution de Veinstein, «Early Ottoman Appellations for the Cossacks», *Harvard Ukrainian Studies*, t. XXIII, n° 3-4, 1999, p. 33-44 avec une riche bibliographie sur le sujet. Nous renvoyons également aux ouvrages de: Zbigniew Wojcik, *Dzikie Pola w ogniu. O Kozaczyńie w dawnej Rzeczypospolite*, Biblioteka Wiedzy Historycznej, Varsovie, 1968; Philip Longworth, *Les Cosaques*, éd. française, Paris, Albin Michel, 1972; L. Gordon, *Cossack Rebellions: Social Turmoil in the Sixteenth Century Ukraine*, Albany, State University of New York Press, 1983; Berindei, «Le problème des Cosaques dans la seconde moitié du XVIe siècle. A propos de la révolte de Ioan Vodă, voïvode de Moldavie», *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, t. XIII, Paris, 1972, p. 338-367; G. P. March, *Cossacks of the Brather-hood: the Zaporog Kosh of the Dniepr River*, American University Studies, t. IX, éd. Peter Lang, 1990.

⁴⁵ Chantal Lemercier-Quelquejay, p. 151; Jean Mycinski, «La guerre polono-turque sous Sigismond III Vasa (d'après le journal d'un contemporain)», *L'information historique*, n° 4, Paris, septembre-octobre 1972, p. 161.

⁴⁶ *Ibidem, loc. cit.* Pour cette campagne voir aussi l'étude de Leszek Podhoredcki, «Kampania chocimska 1621 roku», *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*, t. X, n° 2, 1964, p. 89-143.

leurs campements⁴⁷. Pendant les marches d'approche du dispositif ennemi, ils avançaient avec les voitures disposées en colonnes parallèles⁴⁸, tactique qui, selon le voyageur syrien Paul d'Alep, fut empruntée aux armées polonaises⁴⁹. Lorsque les colonnes se heurtaient à l'ennemi qui chargeait souvent par surprise, elles opéraient leur jonction en tête pour former une pointe, tandis qu'à l'arrière le reste des chariots se déployaient et constituaient la base d'un triangle⁵⁰, dispositif plus facile et plus rapide à mettre en formation de bataille qu'une défense en carré ou en rectangle, caractéristique du *tábor* de l'infanterie polonaise ou des armées hussites. Ensuite, les hommes des équipages se dépêchaient d'enchaîner les chariots les uns aux autres; s'ils en avaient le temps et si les conditions tactiques du combat le demandait, ils les renversaient sur les sol en les couvrant de la terre provenant des tranchées qu'ils creusaient à l'avant et à l'arrière de la barricade.

Utilisées d'abord contre les évolutions rapides de la cavalerie tatare, les améliorations tactiques apportées par les Cosaques à l'ancien *tábor* de l'infanterie polonaise montrent d'après les propos de Philip Longworth, certaines ressemblances avec le *corral* de chariots du Far West. Le *tábor*:

*« avait pour but de faire face à des situations analogues, car les cavaliers tatars pratiquaient à peu près la même tactique que les Indiens de l'Amérique du Nord: sans trop s'approcher de l'obstacle, ils décrivaient de grands cercles tout autour en arrosant de flèches dans l'espoir d'user les Cosaques avant de lancer une charge finale dévastatrice. Les Cosaques, quant à eux, utilisaient leurs meilleurs tireurs pour abattre le plus de Tatars possible, les moins bons les approvisionnant sans défaillance en fusils à pierre chargés; lorsque les Cosaques estimaient que l'ennemi commençait à perdre de son agressivité, ou s'ils se trouvaient à court de munitions, ils effectuaient une sortie en brandissant piques et sabres.»*⁵¹.

Paul d'Alep écrivait aussi que les Cosaques ont apprit à creuser avec rapidité, des tranchées tout au tour des chariots du *tábor*. Chaque combattant dispose de son propre abri où il se couche à plat ventre pour se protéger des plombs

⁴⁷ Urbánek, *loc. cit.*; Sawczynski, p. 514; Dan, note 126, p. 215.

⁴⁸ Comme ce fut le cas à la célèbre bataille de Beresteczko (30 juin – 1er juillet 1651) où les troupes cosaques du *hetman* Bogdan Hmelnicki approchèrent les positions polonaises, dans une longue colonne, soutenue sur chacun de ses flancs par une ligne de chariots, Wimmer, p. 218-219; John Childs, dans l'article «Waggon-laager», *Dictionary of Military History Edited by André Corvisier*, Oxford, 1994, p. 854.

⁴⁹ Secrétaire du patriarche d'Antioche, il visita à plusieurs reprises la Moldavie dont la dernière fois au printemps de 1653. Relation de voyage traduite en roumain et publiée dans *Călători străini despre jăriile române*, t. VI, (éd. Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, Mustafa A. Mehmet), Bucarest, 1976, p. 1-312.

⁵⁰ Longworth, p. 36.

⁵¹ *Ibidem*, p. 36-37 ainsi que son article «Transformation in Cossackdom: Technological and Organization Aspects of Military Change, 1650–1850» dans *War and Society in East Central Europe*, t. II, «East Central European Society and War in the Pre-Revolutionary Eighteenth Century» (sous la dir. de Gunther E. Rothenberg, Béla K. Kiraly and Peter F. Sugar), Boulder Columbia Univ. Press, 1982, p. 451-469.

et des flèches ennemis. Ensuite il se lève afin de décharger son mousquet et ses pistolets pour s'abriter à nouveau, de sorte que personne ne peut le toucher tandis que lui, tireur exercé depuis l'enfance ne rate que rarement sa cible. Les guerriers sont très sobres, résistants à la fatigue et à toutes sortes de privations. Ils dorment sous le ciel ouvert, et n'ont jamais de beaux vêtements en se contentant d'ailleurs de peu de nourriture comme du pain noir séché et de l'eau⁵².

Ce fut à la bataille de Kutná Hora en 1422 que les armées du royaume de Saint Etienne (la Hongrie médiévale) durent affronter pour la première fois en rase campagne la tactique des *hérétiques* tchèques. Les affrontements se prolongèrent tout au long du XVe siècle, que ce soit contre les dernières poches de la résistance taborite en Bohême orientale, contre les bandes du condottiere Jean Jiškra de Brádys en Slovaquie ou contre Georges Podiebrad, le roi utraquist (1458–1471). L'art de la guerre hussite influença sans doute les évolutions tactiques ultérieures des armées hongroises si nous nous rapportons aux travaux de Lajos Kropf et de Zoltán Tóth qui demeurent encore essentiels dans l'étude de cet aspect concernant l'histoire de l'art militaire⁵³.

Le condottiere d'origine valaque Jean Hunyadi, voïvode de Transylvanie (1441–1446; 1448) et gouverneur du royaume de 1446 à 1453 pendant la minorité de Ladislas V le Posthume (il régna de 1453 à 1457) fut un des premiers chefs de guerre à comprendre l'importance tactique du *tábor* hussite et son rôle dans la protection des fantassins et de l'artillerie sur le champ de bataille⁵⁴. Il engagea au sein de ses troupes de nombreuses unités de mercenaires tchèques qui apportèrent leur armement et leurs méthodes de combat. Les forteresses des chariots roulants, garnies d'armes à feu et de trait représentèrent un complément et un soutien indispensable pour la cavalerie lourde et légère du royaume qui, renforcée de cette manière pouvait affronter dans de meilleures conditions tactiques les armées

⁵² Paul d'Alep, p. 81-82. Une autre description de la tactique défensive des Cosaques nous fut dressée par le voyageur et l'écrivain turc Evlia Celebi dans son ouvrage *Seyahatname*, (*Livre des Voyages*), trad. roumaine par Mustafa A. Mehmet dans *Călători străini despre ţările române*, p. 311-601. Les Cosaques ont l'habitude de creuser la terre comme les taupes et de saper des tranchées en face desquelles ils mettent leurs chariots enchaînés les uns aux autres. Ils défendent ces ouvrages défensifs avec de l'artillerie et des fantassins munis d'armes à feu qui se couchent à plat ventre dans les retranchements parmi les véhicules. Parmi d'autres travaux essentiels concernant l'art militaire des Cosaques voir aussi: Ivan Bykadorov, «Boj kazachey konnitsy» dans *Kazachi Dumy*, t. IX, Sofia, 1923, p.1-11 et t. X, 1923, p. 2-9; G. I. Semenyuk, «Oruzhie, voyennaya organizatsya i voyennoe iskusstvo Kazakhov v XVII–XIX vv.» dans *Voprosy voyennoy istorii Rossii*, (sous la dir. de V. I. Shunkov), Moscou, 1969, p. 263-272.

⁵³ Lajos Kropf, «A régi magyar szekérvár», *Hadtörténelmi Közlemények*, t. XV, Budapest, 1914, p. 271-314; Zoltán Tóth, «A Huszita eredetű szekérvár», *Hadtörténelmi Közlemények*, t. XVII, n° 3-4, 1916, p. 265-311; *Idem*, «A huszita szekérvár a magyar hadviselésben», *Hadtörténelmi Közlemények*, t. XIX, 1918, p. 1-32, p. 159-185, ainsi que l'étude de M. Wertner, «Magyar hadjáratok a XV-ik század masodik felében», *Hadtörténelmi Közlemények*, t. XIII, n° 2, 1912, p. 193-214.

⁵⁴ A son sujet voir la récente contribution d'Adrian Andrei Rusu, *Ioan de Hunedoara și România din vremea sa. Studii*, Cluj-Napoca, 1999 avec bibliographie. •

ottomanes⁵⁵. Hunyadi ne se contenta pas, paraît-il, du nombre de chariots amenés par ses mercenaires de Bohême ou de Slovaquie. Il aurait fait construire ses propres chariots de combat et de transport selon le modèle hussite dans un atelier qui existait dans la ville saxonne de Brașov (Kronstadt) en Transylvanie⁵⁶.

Mais le véritable essor du mercenariat tchèque dans le royaume hongrois eut lieu durant le règne de son fils, le roi Mathias Corvin (1458–1490). Au début toutefois le monarque ne disposa que de faibles effectifs. Avec la consolidation de son pouvoir et l'accroissement de ses revenus, cette branche de l'armée qui demeura dans la mémoire collective sous le nom de *L'armée noire* ou *la Légion Noire* (*Exercitus Nigrorum, Acies Negri, Nigra Legio, Schwarze Legion, Cerna rota*), grandit-elle aussi en nombre⁵⁷. Dans ses rangs on rencontrait des Polonais, des Allemands pour la plupart originaires des villes silésiennes, des cavaliers légers serbes et croates, mais le gros était constitué des Tchèques de Bohême et de Moravie⁵⁸, comme nous l'atteste même les noms de quelques-uns de ses capitaines:

⁵⁵ Kropf, p. 297-299; János Bánlaky, *A magyar nemzet hadtörténelme. Hunyadi János*, t. X, Budapest, 1936, p. 297; Jan V. Políšenský, «Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth (1462–1620)», *Byzantinoslavica*, t. XIV, Prague, 1953, p. 85; Lajos Elekes, «Armiia Guniadi», *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. I, n° 1, Budapest, 1951, p. 52; *Idem*, *Hunyadi*, Budapest, 1952, p. 103-104, p. 122-123; Dan, «Armata și arta militară a lui Iancu de Hunedoara pe baza cronicilor contemporane», *Studii și cercetări de istorie*, n° 1-4, janvier-décembre, Cluj, 1957, p. 88-89; Engel Pál, «János Hunyadi: The Decisives Years of his Career, 1440–1444» dans *From Hunyadi to Rakóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, (sous la dir. de János M. Bak, Béla K. Király), Columbia University Press, 1982, p. 102-123.

⁵⁶ Cette hypothèse est confirmée par les deux lettres qu'il envoya le 19 mars et le 23 juin 1443 de Mediaș aux Brassois lors des préparatifs pour la campagne qu'il envisagea d'effectuer contre les Ottomans dans les mois à venir, Eudoxiu Hurmuzaki, Nicolae Iorga, *Documente privitoare la istoria românilor (1358–1600)*, t. XV, 1e partie, Bucarest, 1911, n° XLIV, p. 28-29, n° XLVI, p. 29. «*Illiui Bohemi*», mentionné dans la deuxième lettre fut identifié par Dan, *Cehi, slovaci si români*, note 129, p. 124, avec Jenik de Mečhov «*ancien chef dans la disposition des chariots*», mentionné dans *Kronika a pohnutí krest'anouov znamení proti Turkuom pohanum r. 1443*, publié par Hans Jireček, dans «Válečníci čeští XV – ho století», *Časopis Českého Musea*, Prague, 1859, p. 158. Pour la participation des Tchèques aux campagnes militaires de Hunyadi voir: Dan, p. 120-135; *Idem. Armata și arta militară*, p. 71-72; Urbánek, Vladislav Varnečík, *Skutečnost i legenda*, Prague, 1937, p. 31; *Idem*, «Česki a valki turecké», dans *Co dally naše země Evropě a Lids'vu*, p. 117-123; Karl Krofta, *My a Mad'ari v bojích s Turky*, Prague, 1934.

⁵⁷ «*Vers la fin de son règne, le noyau constant de ses troupes mercenaires (augmentées par voie de recrutement en cas de guerre) atteignit, et même peut-être dépassa l'importance de tous les corps armés des seigneurs. Grâce à sa discipline, son art militaire, son expérience, cette armée de mercenaires compta parmi les meilleures de l'Europe d'alors*», Elekes, «*Essai de centralisation de l'Etat hongrois dans la seconde moitié du XVe siècle*», *Studia Historica. Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. 22, Budapest, 1960, p. 11.

⁵⁸ Gyula Rázsó, «The Mercenary Army of King Mathias», dans *From Hunyadi to Rakóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, (sous la dir. de János M. Bak, Béla K. Király), Columbia University Press, 1982, p. 128-129. A consulter aussi: *Idem*, «Mátyás király zsoldosseregének hadművészetiéről», *Hadtörténeti Közlemények*, t. 5, nouv. série, Budapest, 1958, p. 117-147, ainsi que l'ouvrage fondamental de Tóth, *Mátyás király idejének zsoldosserege (a fekete sereg)*, Budapest, 1925.

Černahora, František Hag, Jan Zelený, etc.⁵⁹. En 1475 ou 1479 les troupes mercenaires comptaient environ 6.000 cavaliers cuirassés et 10.000 fantassins pour atteindre en 1485, au siège de Vienne, un effectif d'environ 20.000 cavaliers et 8.000 fantassins bien équipés et armés⁶⁰. Une puissante artillerie de siège et de campagne réunissant bombardes et couleuvrines de divers calibres, protégée par quelques centaines de chariots construits selon le modèle hussite⁶¹ et une flottille fluviale complétaient ce corps d'élite qui fit la preuve de ses capacités militaires autant sur les fronts de l'Europe Centrale (défense de la Silésie et de Wrocław (Breslau) en 1474, prise de Vienne en 1485), que sur le front ottoman (prise de Jajce, en 1463)⁶².

En 1492, Pál Kinizsi, comte de Temesvár (Timișoara), redoutable guerrier, qui battit le 13 octobre 1479, une armée ottomane à Kenyérmező (Cîmpul Pîini), non loin d'Orăştie (dép. de Hunedoara en Roumanie), extermina la *Cerna rota*, considérée comme un foyer perpétuel de troubles et de sédition, un grand danger pour la paix intérieure du royaume. Ce genre de discours appartenait sans doute à la grande noblesse du pays, hostile à l'égard de la politique centralisatrice entamée par Mathias, dont les soldats de la légion représentaient un des symboles et plus encore le bras fort du pouvoir royal⁶³.

Cependant, ce violent épilogue ne signifia la fin du mercenariat tchèque en terre hongroise. Il continua sous Ladislas II Jagellon (1490–1516) et Louis II Jagellon (1516–1526). Durant le règne de Ladislas, la plus célèbre autorité militaire tchèque de l'époque, le capitaine Václav Vlček de Čenov rédigea un traité intitulé *Naučení ku králi Vladislavovi, kterak se mají šikovati jízdní, pěší i vozy* (*Conseil au roi Ladislas concernant la disposition des fantassins, des chevaux et des chariots*) dans lequel on trouvait des enseignements tactiques nécessaires pour affronter les Ottomans sur les champs de bataille⁶⁴. Comme la plupart des théoriciens militaires de tous les temps, il ne fut pas écouté lui non plus par ses contemporains. Le 29 août 1526 dans la plaine de Mohács, les fantassins mercenaires tchèques, allemands et polonais qui constituaient presque l'ensemble des effectifs de

⁵⁹ Engel Pál, *The Realm of St. Stephen. A History of medieval Hungary, 895–1526*, (éd. Andrew Ayton), Tauris Publishers, Londres, New York, 2001, p. 310.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 309; Gyula Rázsó, *The Mercenary Army of King Mathias*, p. 126-128.

⁶¹ A Wrocław, le roi Mathias disposait d'une centaine de chariots hussites pour en arriver à cinq cents, onze ans plus tard au siège de Vienne. Lors de la revue effectuée par le roi à Wiener Neustadt en 1485, «*the troops performed all kinds of maneuvers and took up various formations – the wedge, circle, zigzag, triangle, square, and finally their specialty, the «scorpion»*». *Ibidem*, p. 134-135.

⁶² Pour les expéditions militaires de Mathias Corvin contre Frédéric III de Habsbourg (1452–1493) voir l'ouvrage fondamental de Karl Nehring, *Mathias Corvinus, Kaiser Friedrich III, und das Reich*, Munich, 1975 ainsi que Gyula Rázsó, *Die Feldzüge Königs Mathias Corvinus in Niederösterreich. 1477–1490*, Vienne, 1973.

⁶³ La bataille dont la date demeure incertaine (novembre – décembre 1492) se déroula à Halászfalva à côté de Szeged (dép. de Csongrád), Ioan Hațegan, *Pavel Chinezu*, Timișoara, Helicon, 1994, p. 195; Peter Hanák dans *Histoire de la Hongrie*, (sous la dir. de E. Pamélyi), éd. Corvina, Roanne, Budapest, 1974, p. 137.

⁶⁴ Polišenský, p. 88-89.

l'infanterie royale (environ 10.000 hommes), succombèrent les armes à la main après une résistance acharnée, dernier acte d'une bataille qui marquait l'installation de la domination ottomane pour cent soixante ans à venir⁶⁵.

Selon l'analyse tactique effectuée par Géza Perjés, ce fut la mousqueterie de *janissaires* (les *yenitcheri*) qui arrêta la charge de la chevalerie hongroise et provoqua la débâcle de l'armée royale⁶⁶. Soldats d'élites, peut-être le meilleur corps de troupe des armées européennes et asiatiques aux XIVe–XVIe siècles, ils défendaient toujours le centre du dispositif de combat avec les autres régiments de la garde impériale (*kapı kulu*) qui entouraient la personne sacrée du *pâdichâh*. Le corps de *janissaires* (*yaya, djema'at, et sekban*) était subdivisé en 135 compagnies dénommées *orta ou bölliik*, l'ensemble sous les ordres du puissant *agha* qui dépendait directement du sultan⁶⁷. En ce qui concerne leurs effectifs, ils étaient environ 6.000 sous le règne de Mehmed II le Conquérant (1444–1446; 1451–1481), 12.000 pendant Soliman le Magnifique (1520–1566) et 35.000 à la fin du XVIIe siècle⁶⁸. Parmi les autres branches armées de *Kapı kolları* (*les esclaves de la Porte*), mentionnons surtout, le corps d'artillerie (les *topçular*)⁶⁹, et les six

⁶⁵ Nous préférons citer les effectifs retenus par l'ensemble des spécialistes: entre 25 et 26.000 combattants du côté hongrois face à une armée ottomane d'environ 80.000 hommes, Hanák, p. 143; Pál, p. 370. Quant à Géza Perjés, *The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526 – Buda 1541*, Columbia Univ. Press, 1989, il avance les estimations suivantes: entre 50 et 60.000 troupes hongroises, p. 222–224, face à environ 150.000 soldats pour les forces ottomanes, p. 176, 230–233, effectifs qui nous semblent fortement élevés.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 251–257.

⁶⁷ La question de la date de la fondation du corps de *janissaires* et de ce qui l'entoure pendant la seconde moitié du XIVe siècle, demeure difficile à résoudre. Voir à ce sujet, Irène Beldiceanu-Steinherr, *Recherche sur les actes des sultans Osman, Orkhan et Murâd I*, Munich, 1967, p. 203–207.

⁶⁸ Frédéric Hitzel, *L'Empire ottoman (XVe–XVIIe siècles)*, Paris, Belles Lettres, 2001 avec un chapitre sur l'organisation de l'armée, p. 100–109. Pour une image générale nous renvoyons aussi à l'article de Vernon J. Parry dans «Bârûd», *Encyclopédie de l'Islam*, t. I, Paris, Maisonneuve-Larose, 1975, p. 1087–1101, ainsi qu'aux ouvrages suivants: Rhoads Murphrey, *Ottoman Warfare 1500–1700*, New Jersey, Rutgers University Press, 1999; Nicoară Beldiceanu et Gilles Veinstein dans *Histoire de l'Empire Ottoman*, (sous la dir. de Robert Mantran), Paris, Fayard, 1989, p. 130–132 et p. 191–209; Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, t. I, «Empire of Gazis. The Rise and Decline of the Ottoman Empire 1280–1808», Cambridge University Press, 1976, p. 25–26, 45–46; Halil Inalcık, *Imperiul otoman. Epoca clasică (1300–1600)*, (éd. Mihai Maxim), Bucarest, Ed. Enciclopedică, 1996; Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300–1481*, Istanbul, Isis, 1990; *Histoire Universelle des Armées*, (sous la dir. de Jacques Boudet), t. II, Paris, 1966, p. 10–23; Jean Chagniot, *Guerre et société à l'époque moderne*, Paris, PUF, 2001, chap. «Le Croissant et la Croix», p. 5–16.

⁶⁹ Introduite sans retard pendant la première moitié du XVe siècle, l'artillerie de siège et de campagne connaîtra ultérieurement, un développement important au sein des armées ottomanes. En ce qui concerne l'artillerie, voir: Turgud Isiksal, «III Selimin Türk topçuluğu dâir bir hatt-ı humayunu», *Tarih Dergisi*, t. VIII, n° 11–12, Istanbul, 1956, p. 179–184; *Idem*, «Gunpowder in Ottoman documents of the last half of the 16th century», *International Journal of Turkish Studies*, t. II, Madison Wisconsin, 1981–1982, p. 81–91; D. Petrović, «Firearms in the Balkans on the Eve of and After the Ottoman Conquests» dans *War Technology and Society in the Middle-East*, (sous la dir. de Vernon J. Parry, M. Y. Yapp), Oxford, U.P., 1957, p. 164–194; Gani Özden, «War Industry Plants of the Ottoman Armed Forces», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 67, Ankara, 1988, p. 67–76; Gabor Agoston, «Ottoman artillery and European military technology in the fifteenth and seventeenth centuries», *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. XLVII, Budapest, 1994, p. 15–48; *Idem*, «Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarians Campaigns of the 16th and 17th Centuries», *Turcica*, t. XXV, Paris, 1993, p. 75–96.

divisions de cavalerie d'élite (*Kapıkulu Süvarileri*) dont la plus renommée était celle de *sipâhî oghlan* (*les fils de sipâhî*) qui chevauchait toujours à la droite du sultan. La principale fonction tactique de ce corps monté était de défendre les flancs de *janissaires*⁷⁰.

Dans un article riche en suggestions, concernant l'art militaire ottoman au XVe siècle, Stephen Christensen a démontré le rôle primordial qui revenait au dispositif central de bataille, formé par les régiments *kapî kulu*⁷¹. Il constituait en quelque sorte, l'élément autour duquel prenait forme le *croissant*, formation de déploiement privilégiée des Ottomans, dont les flancs et les arrières étaient assurés par la cavalerie timariale des provinces (les *sipâhîs*)⁷², par la cavalerie légère d'*akindjî*⁷³ et par l'infanterie légère, (les *azab*), fantassins qui, à cette époque combattaient munis d'arc à flèches⁷⁴. Cet ensemble de troupes, notamment la

⁷⁰ Pour la structure, l'organisation et le rôle de *Kapî kulları* voir: Inalcik, p. 172-178; Veinstein, p. 191-196 ainsi que son recueil d'études, *Etat et société dans l'Empire ottoman, XVIe-XVIIIe siècles. La terre, la guerre, les communautés* Londres, Variorum Reprints, 1994 avec des contributions concernant la logistique, la préparation des campagnes et la guerre navale; l'ouvrage fondamental de I. H. Uzuncarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatından Kapukulu Ocakları*, t. I-II, Ankara, 1943-1944; Gy. Káldy-Nagy, «The first centuries of the Ottoman military Organisation», *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. XXXI, n° 2, 1977, p. 147-183; N. Beldiceanu, G. Zerva, «Une source ottomane relative à la campagne de Suleyman le Législateur contre la Moldavie (1538)», *Acta Historica*, t. I, Rome, 1959, p. 37-55; Caroline Finkel, *The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593-1606*, Vienne, VWGO, 1988; Özer Ergenç, «The Qualifications and Functions of Ottoman Central Soldiers», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 67, p. 45-76.

⁷¹ Stephen Christensen, «The Heathen Order of Battle», *Violence and the Absolutist State*, Akademist Forlag, Copenhague, 1990, p. 75-132, étude basée sur les mémoires du *janissaire* d'origine serbe Konstantin Mihailovic d'Ostrovitza.

⁷² Pour le problème du *timâr* et la cavalerie provinciale des *sipâhîs* voir les propos d'Inalcik, p. 98-99; 208-222; Beldiceanu, *Le Timâr dans l'Etat ottoman (début XIVe-début XVIe)*, Weisbaden, 1980; *Idem*, Christiane Villain-Gandossi, «Geçim: une armure pour homme et cheval», *Turcica*, t. XII, 1980, p. 169-173; Nevin Genç, «The Administrative Functions of the Timarlı Sipahis during the Ottoman Classical Age», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 67, p. 29-44.

⁷³ L'organisation et les évolutions tactiques du corps d'*akindjî*, furent étudiées notamment par Káldy-Nagy, p. 170-171 et par Beldiceanu-Steinherr, «En marge d'un acte concernant le *pençye* et les *aqinqî*» *Revue des Etudes Islamiques*, t. XXXVII, n° 1, Paris, 1969, p. 28-32, ainsi que l'article «Aqinqî» dans Berindei-Veinstein, p. 308-309 avec bibliographie. Nous renvoyons aussi aux mémoires de Georgius de Hungaria, «Tractatus de moribus, condicionebus et nequicia Turcorum». *Traktat über die Sitten, die Lebensverhältnisse und die Arglist der Türken. Nach der Erstausgabe von 1481 herausgegeben übersetzt und eingeleitet von Reinhard Klockow*, Böhlau Verlag, Cologne-Weimar-Vienne, 1994, chap. 5: «De l'attention avec laquelle les Turcs repèrent et capturent les Chrétiens».

⁷⁴ Beldiceanu dans *Histoire de l'Empire Ottoman*, p. 130. Cette infanterie recrutée dans les rangs des Turcs était aussi employée à des reconnaissances, comme garnison dans les forteresses ou comme équipages dans la marine de guerre. Les soldats portaient sur la tête un bonnet rouge (par opposition à celui blanc des *janissaires*). Sur le champ de bataille, les *azabs* occupaient une position centrale devant l'artillerie et les *janissaires*, mais aussi sur les flancs devant la cavalerie timariale, afin de renforcer son dispositif et déverser une pluie de flèches sur l'ennemi si celui-ci s'attaquait aux ailes du *croissant*. Sur la disposition habituelle des troupes sur le terrain, cf. Uzuncarşılı, t. II, p. 255-264 et *Idem*, article «Azab» dans *Islam Ansiklopedisi*, t. II, p. 82-83 ainsi que le schéma de Christensen, p. 97.

cavalerie timariale ruméliote et anatolienne, gravitait et manœuvrait autour du centre, tout en essayant de déstabiliser et d'envelopper l'armée adverse afin de lui infliger le plus grand nombre de pertes. On s'efforçait surtout d'attirer les forces ennemis vers le dispositif *kapı kulu*, dont la solidité défensive décidait souvent de l'issue du combat⁷⁵ comme aux batailles de Nicopolis (25 septembre 1396)⁷⁶ et de Varna (10 novembre 1444). Dans les deux cas, la forteresse *kapı kulu* brisa les charges de la chevalerie croisée⁷⁷.

Les guerres contre le royaume de Hongrie dans la première moitié du XVe siècle, – dont les offensives de Jean Hunyadi au Bas Danube et dans les Balkans (1442–1448) ont représenté de moments majeurs – marquèrent de changements significatifs dans le domaine de l'armement et des évolutions au combat des unités *kapı kulu*. Leur dispositif défensif se renforça davantage par l'adoption de trois nouvelles armes, indissociablement liées dans le champ tactique: l'artillerie de campagne, les armes à feu portatives et le *tábor* de provenance hussite.

Si des canons de siège de diverses calibres existaient déjà à l'époque de

⁷⁵ *Ibidem*, p. 91-103 avec une analyse de la *fuga simulata*, p. 110-114. Pour l'art militaire ottomane aux XIVe-XVe siècles voir aussi: *Idem*, «European-Ottoman Military Acculturation in the Late Middle Ages», *War and Peace in the Middle Ages*, (sous la dir. de Brian Patrick Mc Guire), Copenhague, 1987, p. 227-251; Herbert Adams Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire. A History of the Osmanlis up to the Death of Bayezid (1300-1403)*, Oxford, Clarendon Press, 1916, p. 75-84; Agâh Sirri Levend, *Gazavâtnâmeler ve Mihal-oğlu Ali Bey Gazavâtnâmesi*, «Türk Tarih Kurumu Basimevi», Ankara, 1958; Ferenc Szakaly, «Phases of Turco-Hungarian Warfare before the Battle of Mohács (1365-1526)», *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, t. XXXIII, n° 1, 1979, p. 65-111; Général Muzaaffer Erendil, «Emergence of the Ottoman State. An Outline of the Period between 1299-1453», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 46, Ankara, 1980, p. 31-59; Colonel Riza Bozkurt, «Sultan Mehmet II and the Conquest of Constantinople», *Ibidem*, p. 61-72; Nicolas Vatin, «Le siège de Mytilène (1501)», *Turcica*, t. XXI-XXIII, 1991, p. 437-459.

⁷⁶ «Les Turcs d'autre part ordenerent leurs batailles et se mirent en tres belle ordonance à pié et à cheval, et firent une tele cautelle pour decevoir noz gens: tout premierement une grant tourbe de Turcs qui a cheval estoient se mirent en une grant bataille tout devant leurs gens de pié; derriere ces gens a cheval, entr'eulx et ceulx de pié, firent planter grant foison de pieux agus que ilz avoient fait apprester pour ce faire, et estoient ces pieux plantez en biesant, les pointes tournees devers noz gens, si hault que ilz pouoient aler jusques au ventres des chevaux. Quant ilz orent fait cel exploit, ou ilz ne mirent pas grant piece, car assez avoient ordenees gens qui de les ficher s'entremettoient, nos gens qui le petit pas serrez ensemble aloient vers eux furent ja auques approchez. Quant les Sarrasins les virent assez pres, adont toute celle bataille de gens a cheval se tourna serree ensemble, comme se ce fust une nuee, derriere ces pieux et derriere leurs gens de pié que ilz avoient ordonnez en .II. belles batailles, si loings l'une de l'autre que ilz mirent une bataille de gens a cheval entre les .II. de pié, en laquelle pouoit avoir environ .XXX.M. archers. Quant noz gens furent approchez d'eulx et que ilz cuiderent aler assembler, adont commencierent Sarrasins a traire vers eux par si grant rendon et si drument que onques gresil ne goutte de pluye ne cheÿrent plus espessement du ciel que la cheoient fleches, qui en pou d'eure orent occis hommes et chevaux a grant foison», *Le Livre des Faits du bon Messire Jehan Le Maingre, dit Bouciquaut, Mareschal de France et Gouverneur de Gennes*, (éd. critique D. Lalande), liv. I, Droz, Paris-Genève, p. 104-105.

⁷⁷ Analyse des sources, bibliographie et étude tactique de deux batailles dans notre étude, «Les expéditions de Nicopolis (1396) et de Varna (1444): une comparaison», *Mediaevalia Transilvanica*, t. IV, n° 1-2, Satu Mare, 2002, p. 28-74.

Mehmet Ier Tchelebi (1413–1421) ou même quelque temps auparavant⁷⁸, les ottomanistes ayant étudié cet aspect de technologie militaire conclurent que l'artillerie de campagne tira ses premières salves, lors de la seconde bataille de Kossovopolje (17-19 octobre 1448)⁷⁹. Quant aux armes à feu portatives, certaines catégories de fantassins *kapı kulu* en étaient déjà pourvues à Varna en 1444⁸⁰. Ce serait encore trop tôt pour parler de l'arquebuse ou du mousquet, mais certainement, il s'agissait des pièces primitives, présentes dans la plupart des armées européennes de l'époque: *bombardae manuales*, ou *pixides manuales*, *sclopetae* (italien, *schioppo*, *schiopetto*), *fistulae*, *haquebuttes*, etc., équivalentes à la *rusznica* polonaise et à la *ručnice* des Hussites⁸¹. Selon les propos de Paul Wittek, il paraît que les armes à feu portatives auraient été introduites dans la période 1440–1443, mais le changement dans le sens d'une adaptation généralisée, par exemple à l'intérieur du corps de *janissaires*, fut lent et graduel⁸². Pendant le second règne de Mehmed II le Conquérant (1451–1481), les fantassins de religion chrétienne de Serbie et de Bosnie ainsi que des spécialistes allemands et italiens au service du sultan, jouèrent un rôle important dans la diffusion des armes à feu au sein des forces ottomanes⁸³. Quant à l'arquebuse, introduite plus tard à l'époque de Bâyezîd II Velî (1481–1512)⁸⁴, son emploi devint fréquent sous Soliman le Magnifique. Le modèle ottoman était fabriqué avec un canon plus long que celui de

⁷⁸ Inalcik, «Omanlılarda Ateşli silâhlar», *Belleten*, t. XXI, n° 83, Ankara, 1957, p. 508-512.

⁷⁹ Idem, «The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle-East» dans *War Technology and Society in the Middle-East*, p. 195-217; Paul Wittek, «The earliest references to the use of firearms by the Ottomans», appendice II dans l'ouvrage de David Ayalon, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom. A challenge to a medieval society*, Londres, 1956, p. 141-144; Parry, article sur l'Empire ottoman dans *Bârûd*, p. 1093; Bernard Lewis, *Islam et laïcité. La naissance de la Turquie moderne*, Paris, Fayard, 1988, p. 47.

⁸⁰ Inalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică (1300–1600)*, p. 67.

⁸¹ Cependant, la terminologie rencontrée dans les sources citées et analysées par Parry, *loc. cit.*: *zabitâna*, *zarabotanas*, *zarabattane*, *zerbottaneri* conduit cet historien aux propos suivants: «*termes dont la signification est incertaine, mais qui désignent peut-être l'arquebuse...*». La *zabitâna*, les *zarabattane*, nous font plutôt penser à la *cerbottana* italienne (allemand *Blasrohr*), pièce légère de campagne qui ressemblait davantage à la *falconeta* ou au *fauconneau*, armes qui disposaient d'un canon cylindrique, mince et long et qui jetaient des pierres de 2 ou 3 livres. D'après la chronique du Byzantin Chalcocondylas, l'infanterie de Jean Hunyadi fut pourvue de ces pièces à la bataille de Kossovopolje (1448), Laonik Chalcocondylas, *Expuneri istorice. Creșterea puterii turcești, căderea împărăției bizantine*, (éd. Vasile Grecu), Bucarest, 1958, p. 211 ainsi que l'article fondamental de Kropf, «*Zarabotana*», *Hadtörténelmi Közlemények*, t. XV, 1914, p. 471-479. Notons aussi chez les Ottomans, le *darbzan* ou *darbûzan*, canon coulé en divers calibres dont le plus petit tirait avec un boulet de 300 dirhems, Parry, p. 1094.

⁸² Wittek, p. 143 ainsi que Inalcik, *Omanlılarda Ateşli silâhlar*, p. 506, 510-512.

⁸³ Parry, *loc. cit.*, et Petrović, p. 181-185. D'après la narration du chroniqueur byzantin Dukas, lors du siège de Constantinople en 1453, les armes à feu portatives étaient largement répandues parmi les fantassins ottomans des régiments *kapı kulu*, Ducas, *Istoria turco-bizantină (1341–1462)*, (éd. Vasile Grecu), Bucarest, 1958, p. 330-331. Le pouvoir de pénétration de leurs petites projectiles en plomb de la dimension d'une cacahuète était tellement fort, qu'ils arrivaient à transpercer n'importe quel bouclier ou armure.

⁸⁴ Parry, p. 1093; Inalcik, p. 506.

l’arquebuse européenne et chargé de grosses balles qui pesaient 40-50 dirhems⁸⁵.

Avec l’artillerie de campagne et les armes à feu portatives, les unités *kapı kulu* adoptèrent aussi le *tábor*, qu’il dénommèrent *tâbur çengi*, tandis que les cochers et le personnel chargé de l’entretien des chariots, des canons et des munitions s’appelaient *top arabaciları* (conducteurs des chariots avec les canons)⁸⁶. Selon Inalcik, le *tâbur çengi*:

«consisted of heavy wagons, which were chained to each other and reinforced with guns and arquebuses ranged around the main part of the army, like a fortress. The Ottomans learned this procedure during the campaigns against John Hunyadi between 1441 and 1444. This order of battle was actually not unfamiliar to the Turco-Mongols in the steppes – they called it «küriyen» or «küren» in Mongol and «çaper» or «çeper» in Turkish. But what was new for the Ottoman was the reinforcement of this formation with fire-arms»⁸⁷.

Ce que nous intéresse particulièrement, c’est de savoir à quelle période précise des guerres contre le royaume de Hongrie, le *tâbur çengi* fut connu et adopté par les Ottomans. Il paraît que leurs armées affrontèrent pour la première fois le *tábor* à la bataille de Ialomița en Valachie (2 septembre 1442), victoire de Jean Hunyadi sur les troupes commandées par Chehâbeddîn, le *beylerbey* de Roumélie⁸⁸. Selon le récit de l’historien renascentiste Antonio Bonfini, les voitures rassemblées dans deux longues colonnes couvrirent les ailes du dispositif transylvain, afin d’empêcher toute tentative de débordement de la part de la cavalerie adverse⁸⁹. Une année plus tard, pendant la *longue campagne* (septembre 1443 – janvier 1444), le *tábor* protégeait encore la retraite des forces croisées qui essayèrent à s’emparer d’Andrinople (aujourd’hui Edirne, en Turquie) et pousser leur offensive jusqu’aux portes de Constantinople. Ayant débuté tardivement à l’automne, cette expédition échoua face à la résistance ennemie, mais aussi à cause

⁸⁵ Parry, *loc. cit.* Il est fort probable que les caractéristiques de l’arquebuse ottomane (*tufenk*), «come li (archibugi) barbareschi» auraient pu conduire certaines auteurs de l’époque à confondre cette arme avec la *cerbottana*, comme il résulte de la longue liste des sources citées par Parry.

⁸⁶ Inalcik, *Imperiul otoman. Epoca clasică (1300–1600)*, p. 177. L’expression *top arabaciları* provient des mots *top* qui signifie *canon*, *pièce d’artillerie* et *araba*, qui se traduit par *chariot*, *charrette*, *fourgon*, *voiture*. Pour l’étymologie et l’histoire de cet corps de troupe voir aussi Parry, *loc. cit.*, ainsi que Uzuncarşılı, t. II, p. 95-113.

⁸⁷ Inalcik, *The Socio-Political Effects of the Diffusion of Fire-arms in the Middle-East*, p. 204. Voir aussi, *Idem, Imperiul otoman. Epoca clasică (1300–1600)*, p. 67; *Idem, Omanlılarda Ateşli silâhlar*, p. 510; Uzuncarşılı, t. II, p. 255-264; Agoston, «Muslims-Christian acculturation: Ottomans and Hungarians from the Fifteenth to the Seventeenth Centuries» dans *Chrétiens et Musulmans à la Renaissance*, (sous la dir. de Bartolomé Bennassar et Robert Sauzet), H. Champion Éditeur, Paris, 1998, p. 295. Pour l’artillerie voir p. 296-297.

⁸⁸ Emanuel C. Antoche, «La bataille de la rivière de Ialomița (2 septembre 1442), une victoire majeure de la Chrétienté face aux armées ottomanes», *Cahiers du Centre d’Etudes d’Histoire de la Défense*, n° 9, «Nouvelle Histoire Bataille», (sous la dir. de Laurent Henninger), Paris, 1999, p. 61-88.

⁸⁹ Antonius Bonfinis (Bonfinius), *Rerum Hungaricarum Decades*, (éd. I. Fógel, B. Iványi, L. Juhász), Leipzig, t. II, 1936, p. 123-125.

des rigueurs climatiques. Après avoir occupé la ville de Sofia en Bulgarie, les troupes de la coalition chrétienne furent définitivement stoppées par les Ottomans devant le col de Zlatica, au cœur des Balkans⁹⁰. A la bataille de Varna (10 novembre 1444), le corps de bataille principal de l'armée royale, constitué de cavalerie lourde et légère fut appuyé à l'arrière par le *tábor* en position ouverte avec les voitures alignées sur trois échelons de profondeur, dispositif couvert par l'artillerie de campagne et les forces d'infanterie. Au cas où le combat aurait tourné à l'avantage des Ottomans, chaque ligne par un mouvement de conversion formait sa propre enceinte défensive⁹¹.

Suite à la défaite des forces croisées à Varna, une des priorités stratégiques des armées ottomanes était de ne plus jamais se laisser surprendre sur la défensive à l'intérieur des frontières de l'empire, notamment aux approches de la ville capitale et de ses bases logistiques⁹². La période 1444–1448 fut marquée aussi par des réformes et des changements en matière de technique militaire au sein des formations *kapi kulu*. Comment expliquer autrement, la présence du *tâbur çengi* et de l'artillerie de campagne, au centre du dispositif ottoman en 1448 à Kossovopolje⁹³? Après deux jours de bataille acharnés (le 18 et le 19 octobre), qui usèrent au maximum la capacité combative des troupes hongroises et de leurs alliés, les *janissaires* prirent d'assaut dans la matinée du 20 octobre, le *tábor* ennemi placé sur la colline de Plementina.

Cette seconde victoire de Kossovopolje représente un tournant décisif dans le contexte des opérations militaires sur le front européen. Elle mit fin à la série d'expéditions offensives, entreprises depuis 1441 par Jean Hunyadi et marque le début d'une nouvelle période de conquêtes pour les armées du *Croissant*. Après l'annexion de la Serbie (1458–1459), de la Bosnie (1463) et de l'Herzégovine (1483), suivies par la prise de Belgrad (29 août 1521) et la bataille de Mohács (1526), les troupes du sultan Soliman le Magnifique campent pour la première fois à l'automne du 1529 sous les murs de Vienne.

Le dynamisme de l'expansion ottomane aux XIVe-XVIe siècles avait conduit finalement à la création d'un État d'environ 2,6 millions de kilomètres carrés qui s'étendait du Maroc au Yémen et du Golfe Persique jusqu'en Podolie et

⁹⁰ Analyse des opérations militaires, sources et bibliographie dans notre étude, «Une croisade au Bas-Danube au XVe siècle: «la longue campagne» (septembre 1443 – janvier 1444)», *Cahiers du Centre d'Etudes d'Histoire de la Défense*, n° 9, p. 92-128.

⁹¹ Etude du dispositif croisé dans notre thèse, *L'apparition et l'évolution de l'art militaire hussite dans les principautés de Moldavie et de Valachie (XVe-XVIIe siècles)*, p. 262-264.

⁹² Ce fut aussi la dernière bataille jusqu'au XIXe siècle dans laquelle les Ottomans ont du défendre l'épicentre de leurs conquêtes dans la Roumélie.

⁹³ Les chariots munis de canons ainsi que les armes à feu portatives sont d'ailleurs mentionnées à la bataille de Kossovopolje par le chroniqueur ottoman Orudj bin Adil dans son œuvre «Tevarih-i al-i Osman» (Chroniques de la dynastie ottomane), *Cronici turceşti privind ţările române. Extrase*, t. I (sec. XV– mijlocul sec. XVII), (éd. Mihai Guboglu, Mustafa A. Mehmet), Bucarest, 1966, p. 57. Voir aussi les récits de bataille dressés par Aşîk-paşa-zade, Mehmed Neşri et Idris Bitlisi.

aux approches de la capitale des Habsbourg. Les techniques de combat et la technologie militaire que les Ottomans apprirent au fur et à mesure des guerres sur le front européen furent exportées et appliquées sur d'autres théâtres opérationnels, situés aux confins orientaux et méridionaux de leur empire.

Vainqueurs des Mongols à Aïn Djalut (3 septembre 1260) et à Homs (17 octobre 1281), les Mamelouks rééditèrent vers la fin du XVe siècle leurs exploits guerriers, en réussissant à infliger quelques revers aux armées ottomanes, comme à la bataille d'Aghatchayrî (17 août 1488) dans la plaine située entre Tarse et Adana. Cependant, un des points faibles de leurs évolutions tactiques à cette époque, était le fait qu'ils n'utilisaient l'artillerie que dans les guerres de siège, en refusant jusqu'à la fin de leur dynastie de recourir au canon en tant qu'arme opérationnelle sur le champ de combat⁹⁴. L'aversion des Mamelouks à employer les armes à feu portatives était encore plus grande, car doter le soldat d'un pareil armement, signifiait de lui retirer son arc et son cheval et le réduire à la condition *humiliante* du fantassin⁹⁵.

Comme sur le front de l'Europe Centrale contre la Hongrie, les Ottomans se ressaisirent de leurs insuccès passagers, et dès la deuxième décennie du XVIe siècle, les formations *kapı kulu* pourvues du *tâbur cengi*, d'artillerie de campagne et d'arquebuses anéantirent dans une série de batailles successives, la redoutable cavalerie des Mamelouks. Les victoires de Mardj Dâbîk (24 août 1516) à une vingtaine de kilomètres au nord d'Alep, de Han-î Yunus ou Gaza (21 septembre 1516) et de la plaine de Ridaniye ou al-Raydâniyya (22 janvier 1517) aux approches de Caire, conduisirent finalement les armées du sultan Selim I^r Yavuz (1512–1520) à la conquête de la Syrie, de la Palestine et de l'Egypte⁹⁶. D'ailleurs, au cours de l'année 1517, le commandement ottoman constitua dans ce dernier pays, un corps d'arquebusiers à cheval (*atlu tüfekci zümresi*)⁹⁷.

Pourtant, l'adversaire principal de l'Empire allait demeurer l'Iran safavide, puissance fondée par le Chah Ismail I^r (1502–1524), qui comptait de nombreux partisans au sein des tribus d'Anatolie centrale et orientale d'où sortirent régulièrement des rebellions contre le pouvoir central ottoman. Ces partisans, les Kızılbach (*les têtes rouges*), parmi lesquels Chah Ismail recrutait le noyau de ses troupes d'élite, formaient du point de vue religieux et politique, une sorte de *cinquième colonne* qui visait à fragiliser et à secouer la domination ottomane en Anatolie au profit des Safavides⁹⁸.

⁹⁴ Ayalon, article «Mamlûks» dans *Bârûd*, p. 1090.

⁹⁵ *Ibidem*, p. 1091 ainsi que les propos de P. Crone, *Slaves on Horseback : the Evolution of the Islamic Polity*, Cambridge, 1980, p. 79.

⁹⁶ Colonel Muzaffer Kan, «Selim I's Iranian and Egyptian Expeditions», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 46, p. 79-85 avec une analyse des opérations militaires, ainsi que l'ouvrage de Hüsnü Binbaşı, *Çaldırı ve Ridaniye*, Istanbul, 1930. Pour le règne et les réformes militaires de Selim I^r voir Selahattin Tansel, *Yavuz Sultan Selim*, Ankara, 1969.

⁹⁷ Ayalon, *Gunpowder and firearms in the Mamluk Kingdom*, p. 96-97.

⁹⁸ Jean-Louis Bacqué-Grammont dans *Histoire de l'Empire Ottoman*, p. 141-143, ainsi que son ouvrage, *Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1526*, Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 1987. Les enjeux diplomatiques du conflit furent étudiés aussi par A. Allouche, *The Origins and Development of the Ottoman-Safavid Conflict (1500–1555)*, Berlin, 1993.

Le choc décisif eut lieu le 23 août 1514 à Çaldiran (Chaldiran) en Anatolie Orientale, à mi-chemin entre Erzincan et Tabriz, non loin du lac Van. Dès le lendemain de leur arrivée sur les lieux, les troupes ottomanes commandées par le sultan Selim Ier livrèrent bataille après avoir parcouru pendant quatre mois et trois jours une distance d'environ 2.500 kilomètres⁹⁹. Les salves de l'artillerie de campagne ainsi que la mousqueterie des *janissaires* qui combattirent couverts par le *tâbur cengi*, fauchèrent la cavalerie adverse en lui infligeant de lourdes pertes¹⁰⁰.

Les Safavides ne disposèrent d'aucune pièce d'artillerie à la bataille de Çaldiran, mais cela ne signifie pas qu'ils n'étaient pas familiarisés avec les armes à feu. Des canons de siège et d'arquebuses (*tufang*) furent déjà utilisées sur divers théâtres d'opérations, depuis au moins 1507–1510¹⁰¹. Pareil aux Mamelouks, les Persans se servaient de ces armes sans enthousiasme considérant leur emploi comme indigne d'un homme de valeur. Ils se rendirent aussi compte, non sans raison, que l'artillerie de campagne et son train d'équipage entravaient fortement les évolutions rapides de cavalerie¹⁰².

Pourtant la discipline et la tactique de combat de l'armée ottomane lors de la bataille de Çaldiran avaient vivement impressionné les Safavides. En 1528, lors du siège de Damghan en Khorasan contre les Ouzbeks, le Chah Tahmasp Ier (1524–1576) disposait d'un contingent d'arquebusiers. Quelques mois plus tard à la bataille de Mashhad, Tahmasp fit couvrir le front de ses troupes par des chariots contenant des *darbzan*¹⁰³, et des fantassins munis d'arquebuses. Il fut cependant incapable d'utiliser cette puissance de feu parce que les Ouzbeks ne s'approchèrent pas du dispositif de l'armée safavide¹⁰⁴.

⁹⁹ Colonel Muzaffer Kan, p. 76.

¹⁰⁰ *Ibidem*, p. 76-79 ainsi que la bibliographie donnée par Stanford J. Shaw, p. 311. Parmi les rares ouvrages occidentaux qui analyse cette bataille voir *Histoire Universelle des Armées*, t. II, p. 19-22.

¹⁰¹ Voir les exemples citées par R. M. Savory dans l'article «Safawides», *Bârûd*, p. 1098-1100 et dans son ouvrage *Iran Under the Safavids*, Cambridge, 1980, p. 42- 44.

¹⁰² *Idem*, *Bârûd*, p. 1099.

¹⁰³ Selon Savory, p. 1098, il s'agit d'une sorte de canon léger ou moyen de campagne. Il portait chez les Mamelouks, le nom de *darbzana*, sans doute d'après l'ottoman *darbzan*, *darbûzan*.

¹⁰⁴ Savory, *loc. cit.* Si la méfiance des Ouzbeks eut raison à Mashhad, deux siècles plus tard à la bataille de Gulnabad (8 mars 1722), les Afghans chargèrent par surprise et culbutèrent l'artillerie perse en tuant son commandant ainsi que le maître-canonier français Philippe Colombe, L. Lockhart, *The Fall of the Safavi dynasty and the Afghan occupation of Persia*, Londres, 1958, p. 135. Au XVIIe siècle, les Persans concurent le projet de monter des dromadaires armés d'un petit canon, mais lors de la même bataille de Gulnabad, ils furent surpris par le feu de ligne d'une centaine de mèharistes afghans dont les dromadaires agenouillés portaient sur le dos de petites pièces de campagne, probablement des *fauconneaux*. Ce dispositif tactique introduit à son tour dans l'armée perse portait le nom de *zemboureks* du *zembour* (guêpe) pour indiquer que cette artillerie ne laissait aucun répit aux troupes qu'elle combattait. L'historien persan Mîrza Mehdi l'appelait *Toubkhane-Tchilou* (l'artillerie portative). Elle permit aux armées perses de vaincre ensuite les Afghans aux batailles de Damghan (1724) et de Bagavend (1734), Madeleine Lenoir, «Missions militaires en Perse: le général Gardane et le colonel Colombari», *Revue Internationale d'Histoire Militaire*, n° 49, Paris, 1980, p. 145-157.

Au XVIe siècle, même les princes de l'Inde avaient beaucoup de considération pour les artilleurs ottomans en les accueillant dans leurs armées. Nous savons qu'un certain Rūmī Khan servit sous le sultan de Gudjarat¹⁰⁵. Le dernier souverain du sultanat de Delhi, Ibrahim II ibn Sikandar Lodi (1517–1526) aurait disposé à la bataille de Panipat (le 20 avril 1526), ville située à une journée de marche au nord de la capitale, de nombreux canons de campagne (*tūp*). Le vainqueur de la journée, le sultan Zahiruddin Muhammad Babur (1526–1530), conquérant de l'Inde et fondateur de la dynastie des Grands Moghols décrivit dans ses mémoires, le dispositif tactique dont il eut recours afin de triompher de l'armée adverse:

«Nous levâmes le camp, déployâmes en ordre de bataille l'aile droite, l'aile gauche et le corps de bataille et passâmes l'inspection. Le nombre de mes hommes me parut moins important que ce que je pensais. Dans ce campement, j'ordonnai que chaque homme fournisse un nombre de chariots proportionné à son rang. On réunit sept cents chariots. J'ordonnai à Maître Ali Quli de les attacher les uns aux autres à la manière du pays de Rum, mais en utilisant des courroies de bœuf à la place des chaînes, et de disposer six ou sept mantelets entre chaque chariot, de façon à abriter les arquebusiers. Nous demeurâmes cinq à six jours dans ce camp pour exécuter ce travail. Lorsque ces préparatifs furent terminés, je convoquai au conseil tous les bégis et guerriers d'élite qui pouvaient utilement y prendre part. Nous tîmes un conseil général où il fut décidé que la ville de Panipat ayant de nombreuses maisons et des faubourgs de tous côtés, il fallait en fortifier les abords avec les chariots et les mantelets derrière lesquels s'abritaient arquebusiers et fantassins.

Cette décision prise, nous levâmes le camp et, après une étape, arrivâmes à Panipat le jeudi, dernier jour du mois du dernier jumada. A notre droite se trouvaient la ville et les faubourgs de Panipat ; en face de nous, les mantelets qu'on avait disposés ; sur la gauche, à certains endroits, on avait aménagé des fossés et des abattis. A un jet de flèche les uns des autres, on avait pratiqué des passages permettant la sortie de cent ou cent cinquante cavaliers»¹⁰⁶.

Selon les propos de Jos Gommans: «the Mughal's best-known gunpowder victory at the battle of Panipat (1526) was not the work of the heavy artillery but of traditional Central Asian tactics of combining mounted archery with the so-called tabur or "wagenburg". This consisted of a number of wagons chained together to form an effective barrier against cavalry charges and to give cover to

¹⁰⁵ Parry, p. 1094.

¹⁰⁶ *Le Livre de Babur. Mémoires de Zahiruddin Muhammad Babur de 1494 à 1529*, (trad. du turc tchaghataï et annoté par Jean-Louis Bacqué-Grammont), Paris, POF, 1980, p. 316-317. Pour l'histoire de Babur voir l'ouvrage de Fernand Grenard, *Baber. Fondateur de l'empire des Indes*, Paris, Firmin-Didot, 1930 et plus récemment Jean-Paul Roux, *Histoire des Grands Moghols. Babur*, Paris, Fayard, 1989. Une description assez détaillée de la bataille de Panipat dans Douglas E. Streusand, *The Formation of the Mughal Empire*, Delhi, 1989, p. 51-54. Pour l'emploi d'armes à feu dans les armées des Moghols, voir W. Irvine, *The Army of the Indian Moghuls*, Londres, 1903, p. 113-150.

matchlockmen and a few light guns. At the start of the sixteenth century the wagenburg made an initial impact, but it certainly failed to herald a new gunpowder era in which artillery and infantry were to dominate Indian warfare»¹⁰⁷.

Comme nous l'affirme d'ailleurs dans ses mémoires, Babur fit placer les chariots du *tabur* «à la manière du pays de Rum» (*Rum desturi bîle*), expression qui désigne bien évidemment, l'Empire ottoman¹⁰⁸. C'est de ce côté que nous devons plutôt chercher l'origine de la tactique défensive des Moghols à la bataille de Panipat, ainsi que l'introduction de l'artillerie de fabrication européenne en Chine aux environs de 1520, vraisemblablement lors d'une de nombreuses missions ottomanes à la cour des Ming¹⁰⁹. Un demi-siècle plus tard, dans les années 1570, le général Ch'i Chikuang aurait équipé l'armée du Nord avec de petits chariots, dénommés «voitures de combat», dont chacun était pourvu des canons légers et d'un équipage de vingt combattants¹¹⁰.

Revenons finalement aux propos du professeur Ferdinand Lot concernant le *tábor* de Hussites, que nous avons d'ailleurs souligné dans l'introduction de notre étude: «*Le dernier problème et le plus troublant est le suivant. Pourquoi Zizka n'a-t-il pas fait école? Pourquoi sa tactique ne s'est-elle pas répandue dans l'Europe centrale tout au moins?*»¹¹¹. Nous sommes encore loin de comprendre l'évolution de l'art de la guerre au Moyen Âge et aux débuts des temps modernes sans une meilleure connaissance de l'histoire de l'Europe Orientale et du monde asiatique.

¹⁰⁷ Jos Gommans, «Warhorse and Gunpowder in India, c. 1000–1850», dans *War in the Early Modern World 1450–1815*, (sous la dir. de Jeremy Black), Londres, UCL Press Limited, 1999, p. 117.

¹⁰⁸ Parry, *loc. cit.* Des artilleurs originaires de l'Empire ottoman, parmi lesquels un certain Mustafa Rumî, servirent d'ailleurs dans les armées de Babur, *Ibidem, loc. cit.*

¹⁰⁹ Geoffrey Parker, *La révolution militaire. La guerre et l'essor de l'Occident (1500–1800)*, éd. française, Paris, Gallimard, 1993, p. 169 avec la bibliographie du sujet, p. 243, note 71.

¹¹⁰ *Ibidem*, p. 170.

¹¹¹ Lot, p. 202.

MĂRI, OCEANE, FLUVII: MAREA NEAGRĂ

CETATEA ALBĂ – „CHEIA LITUANIEI” ?

ȘTEFAN ANDREESCU

Într-o notă de subsol a fundamentalei sale lucrări *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, Nicolae Iorga menționa un titlu de carte polon, însotindu-l cu aceste cuvinte: „o deosebită lipsă de noroc m-a făcut să nu pot vedea cartea nici în bibliotecile străine care o posedă”. Titlul acestei cărți era *Biblioteka Ossolińskich, Poczet Nowy* (Serie nouă), t. II. Dar, de fapt, ceea ce îi atrăsesese atenția lui Iorga era titlul unei lucrări ce se găsea în interiorul volumului cu pricina și de care luase cunoștință prin intermediul bibliografiei lui Ludwig Finkel: *Listy o Polsce Wincentego Dominica, pisane do senatu gemueńskiego (1483–1484)*¹.

Ulterior, ceva din conținutul acestor scrisori a ajuns la cunoștința istoricilor români, dar nu direct, prin consultarea publicației la care nu avusese acces Iorga, ci prin mijlocirea lucrării lui O. Górk, *Bialogród i Kilja, a wyprawa roku 1497*². Mai exact, în anul 1940, în studiul său despre Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei, C. Racoviță se ocupa la un moment dat de politica Lituaniei față de Moldova. Și, în acest context, el sublinia că Cetatea Albă a avut pentru Lituaniană numai un interes comercial, ci și unul strategic. Iar drept dovadă cita din lucrarea lui Górk următoarea frază: „Cetatea Albă, din punct de vedere politic, este înainte de toate «clavis Litphanie» (Vincentius Dominico), despărțind în spațiu pe cel mai puternic dușman al ei, Mengli-Ghirei, de puternicul imperiu osmanliu”³. Așadar, după O. Górk, care s-a bizuit pe scrisorile lui Vincenzo Dominico, Cetatea Albă era privită, prin 1483–1484, drept „cheia Lituaniei”...

Mai de curând, Ștefan S. Gorovei s-a străduit să demonstreze că moldovenii au preluat stăpânirea Cetății Albe nu de la tătari, ci de la lituanieni, care ar fi controlat „un moment numai” – după 1368 – litoralul pontic dintre gurile Dunării și limanul Nistrului. Domnia sa observa, întru susținerea punctului său de vedere, că sunt „două fapte care și-ar găsi o explicație dacă s-ar admite intermediarul lituanian în stăpânirea Cetății Albe”. Cel dintâi ar fi, după Ștefan S. Gorovei, „acea formulă – altminteri teribil de stranie – a unui autor de pe la 1483–1484, Vincentius Domenico (a cărui scriere nu o cunosc decât prin intermediari, dar mă mângâi cu

¹ N. Iorga, *Studii istorice asupra Chiliei și Cetății Albe*, București, 1899, p. 162, n. 3; Ludwig Finkel, *Bibliografia Historii Polskiej*, I, Warszawa, 1955, p. 92 (retipărire).

² Olgierd Górk, *Bialogród I Kilja, a wyprawa r. 1497*, Warszawa, 1932, p. 3 (extras din „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, Wydział II, t. XXV).

³ C. Racoviță, *Începuturile suzeranității polone asupra Moldovei (1387–1432)*, în “Revista Iсторică Română”, t. X, 1940, p. 316 (vezi și p. 312).

ideea că nici N. Iorga nu l-a putut consulta în ediția originală!); acest Vincentius Domenico numește Cetatea Albă *cheia Lituaniei*, «clavis Litphanie». Se poate găsi o explicație, alta decât cea expusă până aici, pentru această formulă, dată tocmai în vremea când Baiazid al II-lea numea și el Cetatea Albă «cheie și poartă pentru toată Polonia, Rusia, Tartaria și toată Marea Neagră»?⁴

Multumită amabilității doamnei prof. Teresa Chynczewska-Hennel am obținut o copie a documentelor din 1483–1484. Ea a fost făcută după exemplarul păstrat la Biblioteca Națională din Varșovia al tomului II, apărut la Lwów în anul 1863, al seriei *Biblioteka Ossolińskich*.

Actul care ne interesează poartă data de 18 iulie 1483 și a fost redactat la Venetia. Este vorba, într-adevăr, de o scrisoare adresată autorităților din Genova și la sfârșit ea poartă semnătura: „Vincentius de Dominico vestrae civitatis Caffe olim secretorum interpres”. Așadar, Vincenzo Dominico slujise odinioară, adică înainte de 1475, cârmuirii genoveze din Caffa⁵.

El începe scrisoarea arătând că în iarna trecută a plecat din Polonia în „Tartaria”, ajungând la hanul Mengli Ghirai, în Crimeea. Acesta i-a evocat recenta solie genoveză, compusă din Bartolomeo de Campofregoso și Lodisio de Fieschi, care știm că în septembrie 1481 se găsea la Kiev⁶. Numele ultimului, „Lodisio de Flisco”, este de fapt indicat în scrisoare drept cel al emisarului care a luat legătura cu Mengli Ghirai, spre a-l determina să înlăture proaspăta dominație otomană și, astfel, să înlărească revenirea genovezilor în Crimeea. Potrivit lui Vincenzo Dominico, după vizita și negocierile purtate cu Lodisio de Fieschi, hanul s-a gândit și pregătit necontenit pentru a pune în aplicare proiectul izgonirii turcilor din Crimeea (*quibus artibus et qua via inhumanissimos Turcos possit de Caffa et de tota provincia viribus debellare*). Pe de altă parte, în vremea cât a zăbovit la curtea hanului, la „Cherchor” (Čufut-Kalé), Vincenzo Dominico a căutat să se informeze despre atitudinea locuitorilor din Caffa față de ideea înlăturării stăpânirii otomane. I-a fost ușor să o facă, deoarece la reședința hanului soseau mereu negustori din Caffa, pentru mărfuri. Astfel, el a putut afla că unii caffezzi, într-adevăr, doreau cu orice preț întoarcerea genovezilor; alții, însă, s-ar fi mulțumit cu orice principiu creștin, numai să scape de jugul turcesc; în fine, un ultim grup se împăcase cu noua situație, vrând numai să se bucure în pace de bunurile și averile pe care le detineau. Cetatea-port Caffa era în acel moment păzită de o garnizoană de aproximativ o mie de turci. Și se știa, de asemenea, că un fiu al sultanului trebuia să vină în calitate de cârmuitor al Caffei și al întregii provincii.

⁴ Stefan S. Gorovei, *Întemeierea Moldovei. Probleme controversate*, Iași, 1997, p. 208 (vezi și p. 138 și 153, unde iarăși, pentru Stefan Gorovei, Cetatea Albă este “clavis Litvaniac”).

⁵ Prezența lui la Caffa este atestată de o însemnare din 3 martie 1473 din registrele *Massariei* (Trezoreriei) orașului (N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor*, vol. III, București, 1897, p. 50-51).

⁶ G. Grasso, *Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481*, în „Giornale Ligustico“, t. VI, 1879, nr. CXIII, p. 482.

După ce se oferea ca om de legătură între autoritățile din Genova și hanul Mengli Ghirai, la sfârșitul scrisorii sale Vincenzo Dominico pomenea de starea de război existentă între hanatul Crimeii și regatul polon, căci Mengli Ghirai, în august trecut (1482) atacase cu toate forțele sale un loc numit „Mancherman”, pe care îl dărâmase până în temelii. Iată cum arată fraza cu pricina: „Serenissimus rex Poloniae cum praelibato imperatore Menglicherei in praesentiarum inimici sunt, nam de mense augusti proxime praeteriti agressus est imperator repente, cum tota eius potentia et cum Turcis quendam locum eiusdem regis Poloniae vocatum Mancherman quem funditus evertit, et in maximam jacturam Litphanie, cuius erat clavis, illum crudeliter depopulavit”. Editorul din 1863 al acestui document a pus, între paranteze, lângă numele de loc „Mancherman” lămurirea *Akerman*. Dar a adăugat și un semn de întrebare, ceea ce înseamnă că avea îndoieți asupra identificării...

Solul venețian Ambrogio Contarini, care în 1474 a plecat prin Polonia și Crimeea spre Persia, menționa că la 1 mai a sosit „in una terra chiamata Chio over Magraman”⁷. Este vorba, bineînțeles, de Kiev, care într-adevăr, la 1 septembrie 1482, a fost luat cu asalt și incendiat de către tătarii din Crimeea, laolaltă cu o serie de sate din împrejurimi. Această teribilă expediție a marcat opțiunea hanului Mengli Ghirai pentru alianța cu marele cneaz Ivan al III-lea al Moscovei. S-a pus capăt astfel unei perioade de ezitări, în cursul căreia hanul a avut de ales între regatul polon și Moscova⁸.

În concluzie, *Kievul* și nu Cetatea Albă era, în viziunea lui Vincenzo Dominico, „cheia Lituaniei”⁹...

Tot ce mai putem adăuga este că, din câte știm, cea mai veche mențiune a Kievului sub forma mai sus arătată se găsește în cronica persană a lui Rāšid od-Din, de la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul celui următor. Evocând invazia mongolă din anii 1241–1242, Rāšid od-Din scrie la un moment dat: „... principii Batu cu frații săi Kadan și Buri și Böcek au pornit împotriva țării Urus și a poporului Kulah-e Siyahan, și au luat în nouă zile marele oraș al Urusilor, al cărui nume este Mankerman. Apoi totalitatea orașelor lui Uladimir”¹⁰. Faptul că genovezii, până Tânziu, au folosit în actele lor această denumire de origine persană – înseamnă: „cetate mare” – atestă că ei au venit în contact cu ea prin intermediul

⁷ *I viaggi in Persia degli ambasciatori veneti Barbaro e Contarini*, a cura di L. Lockhart, R. Mozzo della Rocca e M.F. Tiepolo, Roma, 1973, p. 181 (*Il Nuovo Ramusio*, VII); vezi și *Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-russkikh sviazei v. XV v.*, ed. E. Skrijinskaia, Leningrad, 1971, p. 188. În raportul lui Fregoso și lui Fieschi din 30 septembrie 1481 găsim variantele „Mancerman, sive Mancerman”. Iar pentru reședința hanului varianta: „Carchere” (G. Grasso, *op.cit.*, p. 484).

⁸ K. V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p. 171–172.

⁹ Și pentru Virgil Ciocârlan, care s-a bizuit tot pe informația lui C. Racoviță, Cetatea Albă este „o veritabilă «cheie a Lituaniei», care marelui cneaz Vitold al Lituaniei „i-ar fi deschis larg poarta la Marea Neagră și la comerțul pontic” (*Raporturi moldo-lituaniene (1420–1429). În România în istoria universală*, coord. I. Agrigoroaei, Gh. Buzatu, V. Cristian, III-1, Iași, 1988, p. 143).

¹⁰ Aurel Decei, *Relații româno-orientale (Culegere de studii)*, București, 1978, p. 194.

mongolilor. Şi astă încă de timpuriu, adică nu mult după invazia din 1241–1242. Să nu uităm, de altminteri, că în 1247 franciscanul Ioan de Plano Carpini întâlnea la Kiev un grup de negustori genovezi veniți de la Constantinopol¹¹.

*

Vom reproduce în anexă nu numai scrisoarea lui Vincenzo Dominico de care ne-am ocupat mai sus, ci şi o alta, publicată odată cu ea în aceeaşi carte tipărită în 1863. Este vorba, de astă dată, de o scrisoare expediată cîrmuirii din Genova în 5 aprilie 1484 din Vilna. Vincenzo Dominico începe prin a anunţa că s-a înfăţişat înaintea regelui Cazimir IV la Lublin, în data de 4 februarie, în timpul desfăşurării lucrărilor dietei generale a regatului. I-a înmânat scrisoarea pe care o primise între timp de la Genova, după care a fost audiat spre a da lămuriri şi amănunte cu privire la negocierile secrete purtate în ultimii ani între republica ligură şi hanul Mengli Ghirai, în vederea eliberării de turci a posesiunilor creştine de pe ţărmurile Mării Negre. La urmă, Vincenzo Dominico a solicitat o scrisoare din partea regelui polon către autorităţile din Genova, prin care acesta să-şi exprime poziţia faţă de cererea de ajutor pentru punerea în aplicare a proiectului amintit. Iar conţinutul scrisorii regale, căpătate după multă stăruinţă, este chiar reprobus într-un *post-scriptum*. Dar această scrisoare era deosebit de laconică şi emisarul Genovei nu a primit nici instrucţiuni suplimentare. Ceea ce dovedeşte că, pentru moment cel puţin, regatul polon nu avea în vedere o implicare autentică în efortul de contracarare a expansiunii otomane în bazinul Mării Negre. Datele problemei se vor schimba abia după cucerirea Chiliei şi a Cetăţii Albe, eveniment ce va avea loc foarte curând, peste numai câteva luni...

Între paranteze drepte am reprobus şi explicaţiile oferite de editorul din 1863 al documentelor de faţă. Atrage atenţia faptul că nu numai în cazul toponimului „Mancherman” el a făcut o identificare greşită, ci şi pentru alt toponim, „Cherchor” – care era reşedinţa hanului. În acest caz avem de-a face cu localitatea crimeeană Čufut-Kale şi nu „Cherson”¹².

¹¹ *Sinica Franciscana*, vol. I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*, ed. A. van den Wyngaert, Quaracchi-Firenze, 1929, p. 129. E de observat că Ioan de Plano Carpini foloseşte consecvent, în mai multe locuri ale relatării lui, doar denumirea "Kiev". Cf. şi Donald Ostrowski, *Second-Redaction Additions in Carpini's "Ystoria Mongolorum"*, în "Harvard Ukrainian Studies", t. XIV, nr. 3/4, 1990, p. 548-549 (autorul crede că pasajul la care ne-am referit mai sus face parte dintr-o două redacţie a textului misionarului, făcută însă nu de el, ci de un necunoscut).

¹² Vezi Cornelio Desimoni, *Nuovi studi sull'Atlante di Luxoro*, în "Atti della Società Ligure di Storia Patria", t. V-2, Genova, 1869 (pe prima pagina: 1868), p. 271; A.A. Vasiliev, *The Goths in the Crimea*, Cambridge, Massachusetts, 1936, p. 166.

ANEXE

I

Magnifici ac praestantissimi Domini mei singulariter colendissimi!

Post humilissimam commendationem. Proximo praeterito hieme de Polonia migravi ad Tartariam, accersitus a magno Menglicherei [Mengli Ghirai – *ed.*] Tartarorum in Gazaria imperatore, apud quem commoratus sum a die festo Sancti Nicolai usque post Octavam Nativitatis Domini; narravit mihi de nobili Lodisio de Flisco, quem magnificentiae vestrae miserunt ad eum oratorem, et legationem ejus, quamvis mihi ignota non esset, seratim patefecit. Sed admiratur satis imperator, quod statuto tempore cum eodem Lodisio et in hodiernum usque nulla ei responsio a dominationibus vestris tradita sit, propter quod judicio suo constare sibi videtur, quod nullam in se hac tam diu desiderata de cetera opinionem magnificentiae vestrae habeant, imo in maximam diffidentiam pervenierint, forsistaten [forsistan? – *ed.*] propter temporis difficultatem et regnantis prosperitatem inimici, et ideo in re incepta statuerint non esse prosequendum.

Quare graviter dolet imperator et tristatur, quod utilem et laudabilem deliberationem, maturo consilio factam, sic repente post terga dominationes vestrae miserint. Nam ipse abitum Lodisii ab eo laborat continue oportunum parare tempus, et scrutatur diligenter, quibus artibus et qua via inhumanissimos Turcos possit de Caffa et de tota provincia viribus debellare. Et quamvis inter ipsum imperatorem et Turcos simulata pax in praesentiarum vigeat, pululant tamen occultae inimicitiae et animorum inter se iniquae crescent discordiae. Enintur Turci eundem imperatorem si poterunt sub fide pacis personaliter deprehendere, aut ab imperio deponere et compellere in exilium, quem [quia – *ed.*] voluntati eorum ut in captivitate illis promiserat, nunc non favet. E contra imperator et Tartarorum magnates de Turcis non contenti, quia in census et utilitates, quos nostro tempore acquirere soliti erant, integre non habent, et honores quos a nobis eisdem exhibebantur, in ludibrium mutati sunt, student invenire modum, licet Tartaris satis difficile sit Turcos ut supradictum est, a provincia illa denihilare. Et ut vestrae civitates, Caffa scilicet et aliae, de integro in vestrum perveniant dominium, si aliter fieri non posset, nisi quod immolaretur unus imperatoris filius, hoc libentissime facere Menglicherei imperator non se abstineret. Nam magnus est ardor animi ipsius et immensa eius voluntas, ut perficiatur hoc, quod ab utraque parte, videlicet a dominationibus vestris et ab ipso imperatore diu optatur. Ego autem praestantissimi domini tempore, quo Cherchor [Cherson – *ed.*] fui in residentia eiusdem imperatoris, exploravi diligenter et scrutatus sum amore patriae scire animorum secreta incolarum Caffe. Nam in eundem locum frequantur continue Caffenses et tractant cum Tartaris mercantis. In quibus varias inventio opiniones. Aliqui enim eorum sanguinem suum effundere, ut Caffa a dominationibus vestris recuperetur parati sunt. Aliqui vero a quovis principe christiano ut rehabeatur, ardent desiderio, dummodo ab importabili Turcorum jugo

liberi esse possint. Multi tamen praesentis fortunae bonis, sub virga et Turcorum regimine taliter qualiter gaudere in pace contenti sunt. Civitas vero Caffe a Turcis bene munita continuis custoditur excubiis, et quamvis non sit in ea magnus Turcorum numerus, tamen ut comprehendere potui, sunt semper in Caffa Turci circiter mille. Ferebatur etiam, quod unus ex filiis magni Turcorum domini ad regimen civitatis Caffe totiusque provinciae venire debebat. Si a recessu meo de Tartaria, colendissimi domini ac praestantissimi, proposuissem in animo ad has Italiae oras pervenire, acquisivissem certe ab ipso imperatore literas, quae magnificentiis vestris dirigerentur, aut personaliter eiusdem imperatoris nuntius coram dominationibus vestris comparuissem infalanter. Sed necessitatibus meis et victui laboribus sufficere mihi cogitanti, mutando regiones de Polonia per Ungariam a fortuna ductus, contigit ad hunc locum Venetiarum migrare. Et quoniam de partibus Caffe civitatibus vestris venire et nullo tempore me in dignissima Italia, nisi hac tempestate, scribendum putavi magnificentiis vestris dominis meis, et de suprascriptis sublimates vestras certioriare dignum esse judicari, quoniam easdem ad recuperationem locorum illorum, ut par est, attentos esse non ignoro. Ortor igitur vos praestantissimos dominos meos, quod eundem magnum Menglicherei Tartarorum imperatorem filium vestrum, annuatim nuntiis vel saltim literis visitare dominationes vestrae spem et jurisdictiones, quas in mari maiori habere, vel sperare habere solitae sunt, quia et aliae dominationes, de quibus magnificentiae vestrae forsitan non cogitant, promoventur ad acquisitionem civitatum illarum, considerata Tartarorum opinione. De quarum recuperatione vere desperandum non est, quia tempus omnia adaptat et mutabiles sunt potentiarum fortunae, nec semper in eodem statu permanent, et illud quod hoc tempore difficile videtur, contingere potest quod in processu futuri temporis facillimum erit. Ergo si magnificentiae vestrae dignabunt eligere me in praesentiarum in nuntium vestrum ad praelibatum imperatorem, poterunt quam primum mihi huc mittere literas credentiales et instructiones mandatorum vestrorum, quoniam ad eundem imperatorem quovis modo ante hiemem redire promisi duce Deo. Et si forte reprobabunt dominationes vestrae hoc facere, posunt tamen eidem scribere, et literas primo sibi postandas mihi mittere. Habebunt dominationes vestrae ad <sic! – St.A.> eodem imperatore et a me responsiones. Sic mutua inter imperatorem et magnificentias vestras amicitia oblivioni non mandabitur, sed stabilis et firma manebit, donec venient determinata a Deo tempore, et magnificentiis vestris ac successoribus reservabuntur spes et jura locorum vestrorum, quae negligentia amittere malum est ... Serenissimus rex Poloniae cum praelibato imperatore Menglicherei in praesentiarum inimici sunt, nam de mense augusti proxime praeteriti agressus est imperator repente, cum tota eius potentia et cum Turcis quendam locum eiusdem regis Poloniae vocatum Mancherman [Akerman? – ed.], quem funditus evertit, et in maximam jacturam Litphaniae, cuius erat clavis, illum crudeliter depopulavit. Cognoscunt nunc Poloni et alii, qui in confinis Tartarorum civitates et opida habent, quam facilius sit de cetero Turcis et Tartaris, paganorum gentibus in regiones et provincias ipsorum cum armis intrare, et ideo ut a tali

periculo liberentur, dominationibus vestris civitates vestras rehabere volentibus, non negabunt pro eorum commodo praestare favores. Igitur bonum est etiam quod magnificentiae vestrae scribant aliquid eidem serenissimo regi Poloniae et rem istam ei commedent et me. Datum Venetiarum XVIII Julii 1483.

E.M.V. Devotus humilis
Vincentius de Dominico vestrae civitatis Caffe
olim secretorum interpres.

II

Magnifici ac praestantissimi Domini mei singulariter colendissimi!

Quarto kalendas februarii dedi serenissimo regi Poloniae literas magnificentiarum vestrarum in Lublino, ubi eo tempore generalis conventio facta est, quae immediate coram ipso et ejus integro consilio perlectae sunt. Et quia in vestris inter cetera etiam haec verba continebantur, praesentium lator et scrutator huius rei Vincentius concivis noster, quae in medio sunt latius referabit, voluerunt super praemissis orientus me audire. Et introductus in locum ubi rex et consilium convenerant, et ubi eorum secreta celebrantur, post debitas commendationes ex parte magnificentiarum vestrarum ut decuit perlatas, subsequenter explicavi ea omnia, que inter magnum Menglicherei imperatorem et dominationes vestras a praeteritis annis usque in hodiernum tractantur, aguntur, moliunturque mediantibus oratoribus, nuntiis ac etiam literis circa animos utriusque partis, divina inspiratione excitatos velle inhumanissimos Turcos de locis olim Christianorum in mari pontico sitis Dei brachio exradicare et liberare civitates ab eis vi et armis iniuste oppressas. Deduxique in medium rationes quibus imperatorem, magnates Tartariae et totum populum ad affectionem huius rei promoveri demonstravi eosque pronobis, seu nobiscum contra Turcos pugnare armis, quam primum se offeret occasio paratos esse declaravi, et seu hanc quamvis existimatione hominum difficilis habeatur, tamen Dei auxilio, vestris prudentiis, virtutibusque viribusque ad optatum finem perduci posse, quibus potui verbis eos edocui. Addens si et in quantum majestas sua vestras iustas petitiones grato animo admiserit, si eas opibus sublevaverit, si denique huic christianissime operi praestiterit favores qui petuntur. Et in fine verborum humiliter petivi, quod serenitas sua dignaretur pro ejus benignitate dominationibus vestris conceptum mentis sua regalibus literis significare, ut magnificentiae vestrae de ipsius voluntate certiorate, res arduas incipere, de cetero mature consultare possint. Et post haec et intervallo facto, multo tamen mea diligentia, datae sunt mihi tandem literae sub secreto et parvo regis sigillo clausae ad responsionem vestram, quarum copiam juxta mandatum vestrum pluribus modis mittere dominationibus vestris curam gero, et etiam in istis unam (in istis unam) invenient magnificentiae vestrae subscriptam. Nam, propter longum intervallum, raro sine proprio nuntio literae redduntur. Ideo fisus benignitatibus magnificentiarum vestrarum, volui fortunae casus qui non pauci sunt evitare, et eas pro cautella aperiendas existimavi, ut si forte aliquo sinistro modo amittantur, habeant

dominationes vestrae aliquam de intentione regis ex transumpto literarum suarum certitudinem. Originalem vero nescio cui comittere, nisi Paulo de Promontorio, in praesentiarum residenti Posgnanie, quem curiosius rogabo, ut quam celerius et meliori modo poterit ad magnificentias vestras transmittat eam. Et ego duce Deo meum sequor propositum adeundi Tartariam cum nuntiis imperatoris, qui hic sunt gratia conciliandi pacem cum rege. Erunt hinc expediti prope diem et quidquid illic digni erat quod ad dominationes vestras sciendum pertinere arbitrabor, studiose diligenterque observabo et easdem literis certiores tenere vehementer curabo. Nec plura. Datum Vilnae die V aprilis MCCCCCLXXXIV

E.M.V. Devotus humilis Vincentius de Dominicō

Cum recomendatione.

In praesenti hora cum transumptum literarum regis in istis scribere decrevissem, apertis et lectis ipsis, de tenore eorum non parum admiratus restavi. Nam nihil mihi a serenissimo rege neque ab aliquo alio de mandato suo oretenus explanatum est. Sed datis mihi per nobilem Cresilaūm [Kreslaw z Kurozwek † 1503 – ed.] postea electum cancelarium sigillatis literis, dictum est: habes Vincenti literas responsivas et es a serenissimo rege expeditus. Ego enim credidi quod vestris, ut equum erat ad plenum responsum esset, et nihil aliud ulterius quam literas exquisivi, quia non legationis officium, sed tantum dare et accipere literas a magnificentiis vestris mihi commissum est. Non postponam tamen de cetero cum diligentia sollicitare, ut dignetur majestas sua mentem eius super petitionibus vestris mihi aperire, quod tarde et difficile fiet, quia propter obitum secundi geniti filli eius [Cazimir, al doilea fiu al regelui Cazimir IV Jagiello, † 1484 – ed.] patitur tristitia et parum curat in praesentiarum de regimine. Sequitur tenor literarum regis:

Kazimirus Dei gratia rex Poloniae, magnus dux Litphaniae, Russiae, Prussiaeque dominus et heres.

Spectabiles sincere nobis dilecti. Intelleximus ad plenum literis vestris et cum nuntio vestro Vincentio super hiis rebus sermones habuimus. Quantum in nobis est, commodum christianaे religionis, tamquam Catolicus rex, et omne bonum vestrum libenter videremus. Sed ipse nuntius vester hiis in rebus mentem nostram sinceritatibus vestris explanabit.

Data in civitate nostra Lublini feria sexta ante festum Sancti Valentini proximum. Anno Domini millesimo quadringentesimo octogesimo quarto.

Dominus Rex
Idem Vincentius

Suprascriptio literarum

Spectabilibus viris protectoribus comperarum Sancti Georgii communis Januae sincere nobis dilectis.

Tergo.

Magnificis ac praestantissimis viris dominis protectoribus Comperarum Sancti Georgii Excelsi communis Januae dominis meis singulariter colendissimis.

(Biblioteka Ossolińskich, Poczet Nowy, t. II, Lwów, 1863, p. 338-350:
Vincentego de Dominicō listy o Polsce pisane do Senatu genueńskiego r. 1483–1484).

CETATEA ALBĂ – “THE KEY” TO LITHUANIA ?

Abstract

A letter by a Genoese, Vincenzo Dominico, to the government of Genoa, dated 18 July 1483, seemed to contain indication that the town of Cetatea Albă (Moncastro, Akkerman), lying at the mouth of the Dnestr, was known in the fifteenth century as *Clavis Lithuanie*. The document was published in Lwòw in 1863, but Romanian historians, starting with Nicolae Iorga, never had access to this old edition. As a result, they speculated around this choice of words using second-hand information.

This letter is now republished for the first time in its entirety. And it appears that *Clavis Lithuanie* actually referred to Mancherman, that is *Kiev*, and not to Cetatea Albă.

„PROIECTUL SCITIC”. RELAȚIILE LUI ȘTEFAN CEL MARE CU HOARDA MARE

NAGY PIENARU

Cucerirea Constantinopolului (1453) și relansarea programului de expansiune otomană în Europa și în Asia Minoră au determinat reparația unor proiecte de alianță care raliau, contra sultanului din Istanbul, state creștine din Occident cu cele musulmane din Anatolia și Orientul Apropiat. Primele planuri antiotomane nu au avut eficacitatea dorită de inițiatori. Blocul islamic anatolian format din emiratul Candaroğulları, Karamania și Confederația turcomanilor Ak Koyunlu, deși a beneficiat de suportul logistic oferit de Veneția, Aragon și Egiptul mameluc, a fost spulberat de Mehmed II (1451-1468). În 1461 otomanii au incorporat emiratul Candar și Imperiul din Trapezunt și au început în 1464 o cucerire treptată a Karamaniei. O parte din prinții anatoliieni dezmoșteniți de otomani s-au refugiat la Cairo și la curtea lui Uzun Hasan (1454-1478), cărmuitarul turcomanilor Ak Koyunlu, cu speranța recuperării patrimoniului părintesc. Succesele din segmentul microasiatic, Mehmed II le-a fructificat în vest în confruntarea cu Veneția, cel mai puternic adversar maritim al otomanilor. În 1470 otomanii au capturat fortăreața Negroponte și insula Eubeea, deschizând o cale maritimă ce facilita o invazie asupra peninsulei italice. Noua bază navală amenință direct securitatea traseelor maritime urmate de convoaiele venețiene care traficau între metropolă și porturile Egiptului mameluc. Spectrul invaziei, dar în special cel al tăierii marilor venituri provenite din comerțul cu Egiptul, au determinat conducerea Veneției de a reactiva legăturile cu inamicii orientali ai sultanului Mehmed II și de a descoperi noi virtuali aliați care putea fi canalizați contra otomanilor. În această conjunctură, în care Republica Lagunelor întreprindea demersuri febrile pentru a-l determina pe Uzun Hasan să deschidă un front în flancul oriental al otomanilor și acorda importanță tuturor ofertelor de ajutor militar, s-a născut „proiectul scitic”¹. Pentru prima dată în lungul șir de

¹ Referințe despre proiectul tătar la N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III. Originea legăturilor cu Ștefan cel Mare și mediul politic al desvoltării lor*, în A.A.R.M.S.I., s. II, t. 3, 1914-1915, p. 22-25; B. Stachóń, *Polska wobec weneckich projektów użycia Persów i Tatarów przeciw Turcji w 2 poł. XV wieku*, în vol. *Prace historyczne wydane ku uroczemu 50-leciu Akademickiego koła Historików Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie 1878-1928*, Lwów, 1929, p. 159-172; B. von Palombini, *Bündniswerben abendländischer Mächte um Persien 1453-1600*, Wiesbaden, 1968, p. 32-35; Ş. Papacostea, *La guerre ajournée: les relations polono-moldaves en 1478. Réflexions en marge d'un texte de Filippo Buonaccorsi-Callimachus*, în „Revue Roumaine d'Histoire”, t. XI, 1972, nr. 1, p. 17-20; idem, *Venise et les pays roumains au Moyen Age*, în vol. *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, ed. A. Pertusi, vol. I, Firenze, 1973, p. 614-621; G. Tahsin, *Români și otomanii în secolele XIV-XVI*, București, 1991, p. 148-150; K. Baczkowski, *Callimaco e le ambascerie veneziane in Polonia negli anni '70 del XV secolo*, în vol. *Viaggio in Italia e viaggio in Polonia*, ed. D. Quirini-Popławska, Kraków, 1994, p. 43-52.

proiecte de prindere în clește a otomanilor, cu participanți creștini și musulmani, se plănuia atragerea în coaliție a unui hanat tătar, din nordul Mării Negre.

Premisele realizării „planului scitic” s-au ivit în cursul tratativelor de perfectare a căsătoriei marelui cneaz al Moscovei, Ivan III (1462-1505) cu Zoe, fiica lui Toma, ultimul despot al Moreei. Inițiatorul acestui aranjament matrimonial, Gian Battista della Volpe, rezident la Moscova, dar care petrecuse mulți ani în lumea tătară, a prezentat Senatului venețian, prin intermediul nepotului său, Antonio Gislardi, la sfârșitul anului 1470, o ofertă seducătoare care ar fi aparținut hanului Ahmed (1465-1481). Cârmuitorul Hoardei Mari se angaja, sub jurământ, de a lansa contra turcilor o oștire de 200.000 oameni².

Existența unei propuneri tătare de cooperare cu Venetia, pe baza unui model turco-mongol de parteneriat definit de formula: „prieten prietenului și dușman dușmanului”, pare ireală în contextul anului 1470. Promotorii din umbră al acestui aranjament diplomatic nu au avut în vedere, pe de o parte absența unor contradicții între Imperiul otoman și Hoarda Mare și, pe de altă parte evoluția imprevizibilă a raporturilor internaționale din sănul statelor concurente în stepa euroasiatică, din nordul Mării Negre.

În jurul anului 1468/1469 în patrulaterul Hanatul din Crimeea, Hoarda Mare, marele cneazat al Moscovei și Regatul polono-lituanian s-a produs, treptat, o modificare a schemei tradiționale de distribuire zonală a forțelor tătare. Prin revocarea alianței dintre Crimeea și Polonia, în circumstanțele redeschiderii atât a rivalității dintre hanatul crâmelean și Hoarda Mare, cât și a celei dintre Polonia și Moscova, s-au constituit, în etape, două aliniamente opuse. Solidarizarea Moscovei cu Hanatul din Crimeea a fost succedată, la scurtă vreme, de asocierea Poloniei cu Hoarda Mare. Formarea acestor două blocuri antagonice nu a fost rezultatul unor evenimente conjuncturale, ci consecința unor restructurări de obiective din programele externe promovate de Mengli Giray (1467/8-1475; 1478-1515) și de hanul Ahmed.

Apariția unor tensiuni ireversibile între Mengli Giray și Mehmed II, care practic a plasat Hanatul din Crimeea în rândul inamicilor otomanilor din bazinul pontic³, în ipostaza în care Kazimir IV (1447-1492) era nu numai pasiv, dar și concesiv față de puterea islamică din sudul Dunării, face plauzibilă ipoteza că în fază germinativă a „proiectului scitic”, hanul Ahmed nu a cunoscut angajamentul

² P. Pierling, *La Russie et le Saint-Siège. Études diplomatiques*, Paris, 1896, p. 138.

³ În 1469 o escadră otomană a atacat Kaffa și a capturat un ofițer superior (*nöker*) din garda lui Mengli Giray. Hanul a adresat o plângere la sultan cerând retrocedarea prizonierilor, cu specificația că „orice pagubă adusă Kaffei este ca și una produsă nouă” (*Kefeğe bulgan ziyan hemen bizge bulgan kibi turur*), A. N. Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altın Ordu, Kirim ve Türkistan Hanlarına ait yarlık ve bitikler*, Istanbul, 1940, doc. 5, p. 84 (transliterația), p. 187 (fotocopia). În 1471, chiar în anul în care tătarii crâmeleni au invadat Polonia și Moldova, Mehmed II a încercat să pună mâna pe „dominus nordolar <奴都勒> et fratres majores”, desigur cu intenția de a-l manevra mai ușor pe „rebelul” Mengli Giray, A. Vigna, *Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria del Banco di San Giorgio (MCCCLIII – MCCCLXXV)*, în „Atti della Società ligure di storia patria” (în continuare Atti), tomu VII, parte I, fasc. III, 1874, doc. DCCCCLXXXIX, p. 796-801.

oferit Veneției în numele său. Este posibil ca la origine „planul scitic” să fi fost inclus de membrii ai grupului de aventurieri italieni stabiliți la curtea lui Ivan III, cu scopul de a stoarce fonduri din tezaurul Veneției. Este neverosimilă ipoteza că hanul Ahmed, fără să fi fost periclitat direct de otomani, să fi întreprins unilateral demersuri diplomatice care l-ar fi implicat într-o confruntare deschisă cu sultanul otoman. Dimpotrivă, analiza modului în care hanul Hoardei Mari a acționat militar și diplomatic în anul 1476 îl indică ca un negociatorabil, care a fructificat situația din acest an pentru a impune Moscovei un nou statut și pentru a determina Poarta otomană să-l recunoască ca han al Hoardei de Aur.

Pentru a elmina dubiile asupra verosimilității mesajului tătar și a explora opțiunile politice reale ale hanului Ahmed, autoritățile venețiene, dornice de a descoperi noi aliați cu potențial antiotoman, au decis trimiterea, secretarului Gian Battista Trevisano, via Moscova, la Hoarda Mare. Contactele preliminare secrete între G. B. Trevisano și hanul Ahmed au trezit suspiciunile lui Ivan III, care l-a acuzat pe emisarul venețian de spionaj în favoarea hanului tătar. După incursiunea tătarilor din Hoarda Mare, în vara anului 1472, care au invadat teritoriile moscovite dinspre hotarul cu marele cnezat al Lituaniei, indiciu concret al funcționării acordului dintre Cazimir IV și Ahmed⁴, G. B. Trevisano a fost arestat și condamnat la moarte. A fost salvat de aplicarea sentinței capitale prin intervenția țăranei Zoe (Sofia), sosită la curtea lui Ivan III la finele anului.

Victoria surprinzătoare, din august 1473, obținută de Mehmed II asupra lui Uzun Hasan, a determinat conducerea Veneției să reactualizeze proiectul tătar într-o formulă diplomatică nouă, care trebuia să adune de aceeași parte a baricadei pe Ivan III, hanul Ahmed și Uzun Hasan. În noiembrie 1473 senatorii au decis redactarea unei scrisori către cneazul Moscovei prin care misiunea lui G. B. Trevisano era disculpată și declarată ca unic scop îndepărțarea tătarilor de la obiectivele și hotarele ruse și orientarea lor către „teritoriile vecine Pontului Euxin și Moldovei pentru atacarea inamicului comun al creștinătății”⁵.

La sfârșitul anului 1473 Antonio Gislardi a fost trimis la Moscova cu misiunea de a rezolva cazul G. B. Trevisano și de a începe, sub tutela lui Ivan III, tratative cu hanul Ahmed⁶. Pentru captarea țărului, ortodox, Veneția făgăduia lui

⁴ Lvovskaja letopis, în *Polnoe sobranie russkih letopisej* (în continuare P.S.R.L.), vol. XX, Sankt Peterburg, 1910, p. 297; *Moskovskij letopisnij svod konca XV veka*, în P.S.R.L., vol. XXV, Moskva, Leningrad, 1949, p. 297-298.

⁵ E. Cornet, *Le guerre dei Venezi nell'Asia 1470-1474. Documenti cavati dall'Archivio ai Frari in Venezia*, Vienna, 1856, doc. 85, p. 106-107: „... quod scribatur duci Muschovie et declaretur missum a nobis fuisse predictum Joannem Baptistam <Gian Battista Trevisano> non solum pro offendendo aut nocendo sibi aliquo modo sed liberando potius eo ab anni lesionē tartarorum quos dclongare a sua provincia cupimus et ducere per regiones vicinas Euxino et Valachiam ad oppressionem communis hostis chistianorum”.

⁶ Antonio Gislardi a transportat la Moscova daruri pentru cneazul Ivan III, pentru hanul Ahmed, două mesaje adresate de Signorie către Ivan III și G. B. Trevisano și plenipotență pentru a trata cu hanul. Scrisorile cu data de 4 decembrie 1473 sunt publicate în E. Cornet, *op. cit.*, doc. 90, p. 112-113; doc. 91, p. 113-114.

Ivan III succesiunea *de jure* ca urmaș legitim al Bizanțului, în cazul dispariției descendenților pe linie bărbătească. A Gislardi a călătorit spre destinație, împreună cu solul Paolo Ognibene, direcționat spre Uzun Hasan, pe o rută care a traversat Polonia, fiind primiți în audiență de regele Cazimir IV la Opathowiecs, în data de 6 februarie 1474. Cu certitudine, emisarii venețieni nu au dezvăluit regelui polon detaliile planului scitic⁷. Punerea în practică a planului de angajare a tătarilor din Hoarda Mare contra otomanilor reprezenta un pericol major pentru securitatea hotarelor regatului polono-lituanian, deoarece ar fi condus la anularea clauzei luptei comune contra Moscovei din acordul parafat între Cazimir IV și Ahmed în 1471⁸. În absența presiunii tătare, Ivan III putea manevra spre apus și să redeschidă conflictul cu Polonia, pentru a obține, cu concursul tătarilor crâmleni, stăpânirea asupra centrului strategic, Novgorod.

Cu totul deosebită a fost atitudinea diplomației venețiene față de liderul confederației Ak Koyunlu. Paolo Ognibene avea mandatul de a expune planul scitic ca un argument pentru a-l determina pe Uzun Hasan să îintrerupă negocierile de pace cu Mehmed II și să redeschidă frontul din Anatolia, într-o nouă conjunctură în care și o altă putere musulmană, din nordul Mării Negre, se angaja să lovească pe otomani în segmentul european. Uzun Hasan întreținea relații diplomatice strânsse cu hanul din Astrachan, Kasim (nepotul lui Ahmed), dar care era în conflict cu hanul Hoardei Mari. Obiectivul acestor legături era asigurarea flancului nordic al confederației Ak Koyunlu. Înainte de lupta decisivă cu otomanii, din august 1473, Uzun Hasan a primit în tabără „un Ambassador del Tartaro de Citracan”, sosit cu darul tradițional (*Dokuz/Nouă cadouri diferite*), pentru a parafa „bona pace”⁹.

Perspectiva redinamizării lui Uzun Hasan și posibilitatea virtuală a conectării forței terestre Ak Koyunlu cu cea a Hoardei Mari au determinat conducerea Veneției, chiar într-un climat în care membri ai elitei intelectuale apropiate de cercurile politice italiene își exprimau îndoiala că salvarea de pericolul turc poate surveni de la locuitorii mahomedani din Caucaz¹⁰, să depună eforturi stăruitoare, cu asumarea unor cheltuieli enorme, pentru captarea hanului Ahmed.

⁷ J. Dlugosz, *Historia Polonicae. Liber XIII et ultimus*, vol. II, Lipsiae, 1712, col. 509, a consegnat întrunirea regelui cu emisarii venețieni și a notat doar motivul declarat al deplasării lui Antonio Gislardi la Moscova: „quaedam negotia Summi Pontificis”.

⁸ Solia polonă din 1471, condusă de Kirej, l-a incitat pe hanul Ahmed de a ataca Moscova. Misiunea și roul ei sunt menționate doar în izvoarele narative ruse, *Simeonovskaja letopis*, în P.S.R.L., vol. XVIII, Sankt Peterburg, 1913, p. 235.

⁹ Într-un mesaj transmis de Caterino Zeno din Persia, la 12 iulie 1473, se relatează: „È zonto qui in campo un Ambassador del Tartaro de Citracan, et ha presentato questo Signor de 9 ferri da lanza, 9 archi con i suoi turcassi, na scimitarra, do ferali, una pezza de pano biavo et 200 homeni i quali portavano pele de diverse sorte... Questo Ambassador e venuto a firmar bona pace con questo Signor, il qual all'incontro gli ha donato scimitare d'oro, sele d'oro e danari, et è partito contento. Questo Signor è sicurissimo dalla parte di sopra”, *Annali veneti dall'anno 1457 al 1500*, del senatore Domenico Malipiero, ordinati e abbreviati dal Senatore Francesco Longo, con prefazione e annotazioni di Agostino Sagredo, în „Archivio Storico Italiano”, serie I, t. VII/1, 1843, p. 89-91.

¹⁰ P. Cherubini, *Iacopo Ammannati Piccolomini. Lettere (1444-1479)*, vol. III, Roma, 1977, doc. 745, p. 1858-1859.

Înainte de sosirea solului venețian la Moscova (25 aprilie 1474), Ivan III l-a contactat pe hanul Ahmed printr-o solie menită să desfășoară alianță dintre regele polon și hanul tătar și să redeschidă drumul comercial pe cursul fluviului Volga. Probabil, mulțumit de oferta lui Ivan, Ahmed a expediat la cneaz pe emisarul său Kara Küçük, însotit de o mare caravansă de negustori. Pentru Hoarda Mare comerțul cu piața rusă era deosebit de profitabil, deoarece rușii achiziționau un mare număr de cai tătărești.

Solul tătar a părăsit capitala rusă la 19 iulie 1474 și acompaniedat de G. B. Trevisano, recent eliberat din închisoare, și de Dimitrie Lazarev, reprezentantul lui Ivan III, s-a întrebat spre Saray, capitala hanului Ahmed. După câteva luni emisarul moscovit a revenit în patrie, dar G. B. Trevisano a rămas la curtea marelui han¹¹.

Parlamentările lui G. B. Trevisano cu hanul Ahmed au fost dificile și de lungă durată, dar s-au finalizat într-o formulă avantajoasă pentru Veneția. Ceea ce a grăbit soluționarea demersului venețian a fost fără îndoială succesul campaniei otomane din vara anului 1475, prin care Mehmed II a pus stăpânire pe fortăretele genoveze și venețiene din nordul Mării Negre. Lovitura otomană a fost resimțită de Ahmed cu atât mai mult cu cât, în calitate de succesor al lui Cengiz Han, se considera *de jure* suveranul legitim al teritoriilor în care se instalaseră garnizoanele otomane.

Panorama extinderii dominației otomane în direcția hotarelor Hoardei Mari l-a înclinat decisiv pe Ahmed Han spre colaborare diplomatică cu Veneția. La începutul anului 1476 au plecat spre Republica Lagunelor, pe drumul direct prin Polonia, evitând Moscova, împreună cu G. B. Trevisano, doi soli tătari. Unul, „Thair”, era reprezentantul lui Ahmed, iar celălalt, „Brunacho Bathır”, delegatul lui Temir, șeful celui mai influent clan din Hoardă (*baş Karaçu*), și a-l cărui prestigiu era marcat și în celelalte hanate tătare. La 28 aprilie 1476 solii tătari au sosit la Veneția, unde li s-a făcut o primire cu onoruri și ceremonii speciale, regalați cu cadouri în veșminte și bani, a căror valoare se cifra la suma de 3.000 de ducați. Ambasadorul lui Ahmed „hà promesso per nome de suo signor romper guerra al Turco alle parte di sopra, con cavalli CC-m armadi de bona zente”¹². Venețienii au acceptat condițiile materiale cerute de partea tătară: plata soldelor și asigurarea furniturilor militare. Emisarii tătari au plecat înapoi spre Saray, în iunie 1476, purtând scrisori către Han și sfetnicul său, prin care erau incitați să năvălească la Dunăre în momentul în care sultanul era prins în confruntare cu regele Ungariei și alți cărmuitori creștini¹³. Până în Polonia ambasadorii tătari au fost acompaniați de G. B. Trevisano, care i-a direcționat direct spre Saray sub protecția lui Dimitrie Lazarev¹⁴.

¹¹ La 22 decembrie 1474, Senatul adopta măsuri pentru retrimiterea solului lui Ivan, care venise la Veneția anunțând că G. B. Trevisano ajunsese la tătari, N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III.*, p. 22.

¹² N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, vol. IV, București, 1914, p. 364-365 (cronica venețiană F. 20 Dresda).

¹³ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III*, p. 22

¹⁴ A. Cieszkowski, *Materiały do historii Jagiellonów z archiwów weneckich*, vol. III, Poznań, 1892, doc. 10, p. 25.

Două scrisori redactate de dogele Venetiei, emise la 17¹⁵ și 19 mai 1476¹⁶, prima adresată emisarului Emanuele Gerardo, delegat la Ștefan cel Mare, și cea de a doua lui Cazimir IV, dezvăluie un aspect surprinzător asupra modului în care autoritățile Signoriei au perfectat alianța cu Ahmed prin păstrarea secretului absolut al operațiunii, atât față de voievodul Moldovei, cât și de regele Poloniei. Mascarea planului scitic față de poloni era justificată de direcțiile politice promovate de Cazimir IV: atitudine rezervată față de expansiunea otomană spre Occident; angrenarea în ostilități cu suveranul Ungariei, care periclită, se angajase în acțiuni militare de limitare a ofensivei otomane și, ceea ce era mai important, de poziția consecventă a regelui de a dirigi alianța cu Hoarda Mare doar asupra Moscovei. O eventuală deviere a efortului militar al Hoardei de pe Volga dinspre Moscova spre Imperiul otoman, era inaceptabilă pentru Cazimir IV, deoarece lăsa liber pe inamicul său estic, Ivan III. Motivul pentru care venețienii nu au dezvăluit lui Ștefan, până în luna mai 1476, rolul preconizat Moldovei în planul scitic, nu ne este cunoscut. Probabil, însă, conducerea Venetiei, până în primăvara acestui an, nu a avut certitudinea că hanul Ahmed va răspunde la chemarea Republicii. Secretarul E. Gerardo a relatat voievodului moldav întreaga istorie a tratativelor veneto-tătare și decizia hanului Ahmed: „că este pregătit să coboare, la orice cerere și dorință de-a noastră, pe țărmul Mării Negre și să atingă Dunărea și să-și aducă oștile contra dușmanului”.

Relațiile lui Ștefan cel Mare cu Hoarda Mare au debutat tardiv, abia la mijlocul deceniului opt al secolului al XV-lea. Absența unor legături politice anterioare anului 1475 poate fi explicată prin schimbările majore întâmplate în lumea tătară: declinul Hoardei Mari și ascensiunea hanatului din Crimeea, și evoluția pașnică, după 1471, a legăturilor dintre Ștefan cel Mare și Mengli Giray.

După 1465 – anul victoriei decisive a lui Haci Giray asupra hanului Hoardei Mari, Mahmud¹⁷ – în segmentul occidental al ținuturilor dominate anterior de Hoarda de Aur, vestul teritoriilor din *Deșt-i Kipçak*, rolul de dominatori a fost preluat de hanatul crâmlean. Instalat solitar pe tronul din Kırk Yer, Mengli Giray, începând cu anul 1468, a modificat radical atitudinea hanatului față de regatul polono-lituanian. Moldova, care nu avea frontieră directă cu lumea tătară, a resimțit șocul schimbării majore din politica externă a hanatului din Crimeea, deoarece Ștefan cel Mare secondase politica regelui polon față de tătari. În 1471 o invazie crâmleană a lovit simultan Polonia și Moldova. După acest eveniment pozițiile regelui Cazimir IV și ale voievodului Ștefan cel Mare față de hanatul din Crimeea au devenit divergente. Cazimir IV s-a aliat cu Hoarda Mare pentru a face față

¹⁵ C. Esarcu, *Ştefan cel Mare. Documente descoperite în arhivele Venetiei*, București, 1874, p. 36-42; Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. VIII, 1376-1650, Bucuresci, doc. XVIII, p. 11-14; N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III*, doc XXV, p. 45-48; Războieni. *Cinci sute de ani de la campania din 1476. Monografie și culegere de texte*, București, 1977, doc. 22, p. 165-172.

¹⁶ A. Cieszkowski, *Materialy*, doc. 6, p. 12-13.

¹⁷ Mahmud, biruit, a pierdut tronul din Saray în favoarea fratelui său, Ahmed. Hanul detronat a fondat, în zona gurilor fluviului Volga, hanatul de Astrachan (*Haci Tarhan*). Practic, sfera de influență a hanului din Saray s-a redus, iar hoarda a intrat în ultima etapă de comunitate.

alinierii Moscovei cu hanatul din Crimeea. Ștefan cel Mare, a cărui direcție prioritară era orientată spre bararea la linia Dunării a ofensivei otomane, spre deosebire de suzeranul său, a ales o altă soluție diplomatică care a vizat în primul rând eliminarea spectrului cuplării forței otomanilor cu cea a tătarilor din hanatul crâmlean. Voievodul Moldovei a dezamorsat tensiunea cu hanul crâmlean și a inaugurat o politică de cooperare cu factorii politici influenți din Crimeea. Prin căsătoria cu prințesa Maria, în 1472, a cimentat relația cu principatul de Mangop, al cărui conducător se bucura de influență în rândul elitei tătare. Între Ștefan cel Mare și Mengli Giray a existat o comunitate de interese politice, superioară celor economice, care i-a raliat natural în fața unui inamic comun, sultanul din Istanbul. Convergența de poziții și orientarea hanatului spre alianțe cu inamicii lui Mehmed II au dat naștere la raporturi speciale între Moldova și hanatul din Crimeea. În intervalul 1472-1475 teritoriul Moldovei nu a fost prădut de tătari, în vreme ce Polonia a suportat în 1474 o nouă invazie crâmleană cu efect mai distructiv decât cea precedentă, din 1471¹⁸.

Rezultatul neconcludent al expedițiilor punitive organizate de Mehmed II asupra Moldovei în anii 1473, 1474 și ianuarie 1475 – campanii militare în care turci nu au avut concursul tătarilor – l-a determinat pe sultan să încerce să dobândească victoria asupra lui Ștefan numai după instaurarea controlului otoman asupra conducerii hanatului din Crimeea.

Stimulată abil din exterior, de Mehmed II și de hanul Ahmed, în hanatul crâmlean s-a declanșat o gravă criză politică care a paralizat coeziunea dintre han și clanul conducător (*Baş Karaçu*) al Şirinilor, care în mod tradițional deținea pozițiile cheie în administrație și cârmuaarmata. Căpeteniile Şirinilor, urmașii lui Rektimur, împărțeau puterea cu hanul din Kırk Yer și jucau în Crimeea un rol asemănător celui îndeplinit în Hoarda Mare de clanul mangît (nogay) condus de Temîr (Timur), nepotul lui Edigü, cunoscutul promotor de hani din primele două decenii ale veacului al XV-lea.

În 1474, după decesul lui Mamak, fratele acestuia, Eminek, cu concursul autorităților din Caffa, care sperau prin acest personaj să-l manipuleze mai ușor pe Mengli Giray, a preluat conducerea clanului Şirin și șefia Campaniei. Eminek, partizan al alianței cu Moscova, a orientat forțele militare crâmlene asupra Poloniei, pe o direcție contrară celei urmărite de Mengli Giray. Hanul amenințat mai acut de Ahmed și de Poarta otomană nu dorea retensionarea relațiilor cu Cazimir cu atât mai mult cu cât cunoștea modificarea poziției lui Ivan III, care, captat de proiectul scitic, renunțase la atitudinea combativă contra lui Ahmed, cu speranța iluzorie de a dobândi avantaje dintr-un eventual conflict de lungă durată între Hoarda Mare și Imperiul otoman.

Incongruența dintre programul lui Mengli Giray și cel al lui Ivan III rezultă cu claritate din tratativele purtate în Crimeea în primăvara anului 1474. Solul moscovit a cerut hanului acordarea unui tratat (*yarlık*) în care inamicul comun să

¹⁸ J. Długosz, *Historia Polonicae*, vol. II, ed. 1712, col. 514-515.

fie identificat numai în persoana regelui Cazimir IV. Mengli Giray a refuzat propunerea rusă oferind însă un acord care urma să stipuleze angajarea ofensivă și defensivă a lui Ivan III împotriva lui Ahmed¹⁹. Negocierile dintre Crimeea și Moscova au eşuat, Ivan III preferând varianta tratativelor cu Ahmed pentru a-l orienta spre sud și a-l implica în proiectul scitic. Eminek a boicotat politica lui Mengli Giray și, cu concursul a doi frați ai lui Mengli Giray, incitați contra hanului legitim, a invadat, în iulie 1474, teritoriile regatului polono-lituanian, de unde crâmlenii au revenit cu o pradă uriașă, vite și 18-20.000 de robi²⁰. Pentru a menține relațiile cu Cazimir pe făgaș pașnic, Mengli Giray l-a avizat pe rege asupra expediției organizate de Eminek²¹. Conviețuirea politică dintre Mengli Giray și Eminek a devenit imposibilă și la sfârșitul anului 1474 hanul din Kırk Yer era decis să-l elimine prin orice mijloace²². În aceeași vreme autoritățile genoveze din Caffa l-au informat pe han asupra tratativelor secrete purtate de Eminek cu Mehmed Cuceritorul²³. Între fațările rivale din hanat au început lupte deschise. Mengli Giray l-a demis pe Eminek și l-a susținut pentru șefia Campaniei pe Sartak, fiul lui Mamak. În replică Eminek, sprijinit de o grupare pro otomană, l-a lansat pe fratele hanului, pe Haydar – unul din inițiatorii campaniei din 1474 – ca pretendent la tronul hanatului. Sub presiune militară, Mengli Giray și Sartak au abandonat capitala Kırk Yer și s-a refugiat salvator la Caffa.

Eminek și-a coordonat mișcările cu sultanul din Istanbul și în așteptarea sosirii flotei conduse de amiralul Gedik Ahmed, la mijlocul lunii aprilie 1475 a împresurat terestru Caffa. În iunie fortăretele genoveze și venețiene din nordul Mării Negre au fost capturate de otomani. Mehmed II a instalat în fruntea hanatului din Crimeea pe fostul han Nurdevlet (a doua domnie 1475-1477/8) și a încreștinat puterea militară lui Eminek, colaboratorul tătar care asigurase stabilirea otomanilor în peninsula. Mengli Giray a fost transferat la Istanbul și închis în fortăreața Yedi Kule.

¹⁹ În 1473 hanul crâmlean l-a trimis pe solul Hacı Baba pentru a negocia cu Ivan III un tratat contra lui Ahmed. În primăvara anului 1474, țarul Moscovei l-a mandat în Crimeea pe Nikita Beklemișev cu misiunea expresă de a nu introduce în tratat angajarea Moscovei contra lui Ahmed și de a accepta doar clauza unilaterală (defensivă și ofensivă) ca hanul „să fie împreună cu țarul” *numai* contra regelui polon, T.G. Karpov, *Pamiatniki diplomaticeskiye snošenie Moskovskogo gosudarstva i Krîmskogo i Nogayskogo ordami i Turciej*, vol. I 1474-1505, în *Sbornik Imperatorskago Russkago Istoricheskago obšestva*, vol. 41, St. Petersburg, 1884, doc. 1, p. 1-9.

²⁰ A. Vigna, *Codice diplomatico*, în Atti, tomo VII, parte II, fasc. I, 1879, doc. MCIV, p. 117-127 (raport consular din 14-15 septembrie 1474).

²¹ Cronicarul J. Dlugosz a narat pe larg campania tătară din 1474, dar a plasat episodul informării regelui prin „olăcari rapizi” în anul 1471.

²² Intenția hanului e dezvăluită în scrisoarea adresată, la 30 decembrie 1474, autorităților genoveze, Fr. Miklosich, J. Müller, *Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana*, vol. III, Vindobonae, 1865, doc. X, p. 292-293; G. Bertolotto, *Nuova serie di documenti sulle relazioni di Genova coll'impero bizantino*, în Atti, tomo XXVIII, fasc. II, 1898, doc. III, p. 569-570; N. Iorga (Bisanț după Bisanț, București, 1972, p. 53) a lecturat numele celui care provoca pierderi negoțului Caffei în varianta „Emiraki” (în loc de Eminek), personaj în care a presupus că „s-ar putea recunoaște viitorul învingător și suveran”, adică sultanul Mehmed II.

²³ Negocierile lui Eminek cu sultanul au fost descoperite de emisarii din Caffa trimiși la Istanbul să achite tributul pe anul 1474, A. Vigna, *Codice diplomatico*, în Atti, 1879, doc. MCVII, p. 195.

Succesul otoman din vara anului 1475 a provocat temeri la Suceava și la Saray și a creat baza de înnodare a legăturilor directe între Ștefan cel Mare și Ahmed. Pentru voievodul Moldovei implementarea garnizoanelor otomane în Crimeea a însemnat apariția spectrului derulării unui atac concentric turco-tătar, simultan dinspre sud și răsărit, iar pentru hanul Hoardei Mari a reprezentat o consolidare politică și militară a hanatului rival și o piedică suplimentară în calea proiectului de a reface unitatea teritorială a Hoardei de Aur, sub cupola Saray-ului, dinspre răsărit spre apus.

Cu obiective diferite în privința viitorului Crimeii, dar cu un țel comun imediat: eliminarea implantului otoman din peninsula, Ștefan cel Mare și Ahmed au fost singurii care au reaționat concret. În colaborare cu factiunile tătare care se opuneau prezenței otomane, voievodul Moldovei a trimis contingente militare pentru a asigura rezistența cetății Mangop²⁴. Hanul Ahmed, mai puțin amenințat decât Ștefan, nu a intervenit *manu militari*, dar a ridicat un pretendent legitim, pe prințul Canibeğ²⁵ în contra hanului Nurdevlet, marioneta sultanului. Canibeğ, a cărui spăță de neam nu o cunoaștem, reușise la începutul anilor '70 să pună bazele unei hoarde (*ulus*) autonome în zona bazinului inferior al Donului. Triburile fidele lui Canibeğ sălășluiau într-un sector care se învecina cu hanatul de Astrachan, Hoarda Mare și hanatul crâmlean. Această formățiune politică care nu s-a încheiat sub forma unui hanat clasic, dar care se bucura de protecția hanului Ahmed, a devenit un loc de refugiu politic pentru opozanții din hanatului crâmlean. La Canibeğ s-a adăpostit, în 1474, șirinul Sartak, fiul lui Mamak. Noul aspirant, în acord cu Canibeğ și Ahmed, a organizat o lovitură în Crimeea pentru a prelua conducerea clanului Șirin. Tensiunea a fost rezolvată pe cale pașnică, iar Mengli Giray l-a rechemat în hanat pentru a-l opune lui Eminek²⁶.

După eşuarea tentativei de a salva Mangopol – ocupat de otomani în decembrie 1475 –, probabil în înțelegere cu hanul Ahmed, Ștefan cel Mare l-a lansat, contra perechii Eminek – Nurdevlet, pe pretendentul Hacike. Acest personaj,

²⁴ Într-o misivă din 20 iunie 1475, emisă din Iași, Ștefan îl informa pe Matia Corvinul asupra evenimentelor din Crimeea și despre sosirea în capitala Moldovei a doi fruntași crâmleni, mârzaci. Unul dintre soli „a relatat cu gura lui, spunându-ne nouă, că frațele soției domniei mele <Maria de Mangop>, Alexandru a venit în locul.... și că în a treia zi a cucerit locul numit Mangop, moștenire părintească”, *Magyar diplomacziai emlékek. Mátyás király korából (1458-1490). Acta extera*, ed. N. iván, N.B. Albert, vol. VII, Budapest, 1878, doc. 13, p. 308-309; I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II *Hrisoave și cărti domnești 1493-1503. Tractate, acte omagiale, solii, privilegii comrciale, salv-conducte, scrisori, 1457-1503*, București, 1913, doc. CXLIV, p. 324-327; A. Veress, *Acta et epistolae relationum Transylvaniae hungariaeque cum Moldavia et Valachia*, vol. I, 1468-1540, Budapest, 1914, doc. 10, p. 10-11;

²⁵ În documentele genoveze Canibeğ este denumit cu atributul *Soltan/Sortan*, iar în izvoarele ruse ca *farevici*, apelative care desemnau calitatea de prinț cu sânge cengizhanid.

²⁶ În corespondența consulără din 14-15 septembrie 1474 se relata: „lo figio <Sortak> de quondam mamacho <Mamak> segnor de campagera fugito e partito in oculto de lo imperao <Mengli Giray> e andacto in le parte de la tanna a jongesi insieme con janibec sortan <Canibeğ Sultan> e così a faeto e con ello e con quelli de laltro imperao de lordo <Ahmed Han> e così amo notitia per li nostri de la tanna”, A. Vigna, *Codice diplomatico*, în Atti, 1879, doc. MCIV, p. 122-123.

frate uterin cu Eminek, căzuse în captivitate moldoveană, împreună cu fratele său, în cursul incursiunii crâmlene din 1471. Eminek a reușit să evadeze spectaculos în 1473²⁷, dar Hacike a rămas prizonier în mâinile lui Ștefan cel Mare. Consecințele profunde ale operațiunii inițiate de Ștefan sunt surprinse în corespondență dintre fruntașii Crimeei și sultanul din Istanbul. Într-un raport redactat de Eminek, în prima jumătate a lunii mai 1476, adresat sultanului, informa că însuși „motivul pentru care a fost alcătuită aceasta <scrisoarea>, este că fratele meu de tată și de mamă, numit Hacike, era întemnițat în teritoriul necredincioșilor, în Moldova” (*as-sabab li tahririh huva anna ahin al-ab va-am al-musamma bi Hacike va zalika mahbus fi diyar ül-küfar Kara Boğdan*). Emitentul, fără a indica modul prin care reușise să iasă protejatul lui Ștefan din închisoarea (*mahbus*) moldoveană, dezvăluia adresantului că „dușmanul (*adüv*), fratele său, Hacike, împreună cu Abdullah <șeful clanului Barin>, s-au asociat cu Canibeğ Sultan”. Ulterior, cei trei lideri tătari, cu „o forță de o mie de oșteni au invadat orașul Kırım” (*haraca fi medinet Kırım ma leşker elf*), reședința fortificată a lui Eminek, capturând jumătate din supușii (*raya*) săi²⁸.

În a doua decadă a lunii octombrie 1476, Eminek a trimis la Istanbul un nou raport asupra cauzelor care împiedicaseră o a doua incursiune crâmleană asupra Moldovei, simultană cu campania sultanală contra lui Ștefan cel Mare. După relatarea șefului Șirin în cursul incursiunii din primăvară: „înainte de a ne întoarce ne-a ajuns o oștire tristă care zicea că «a venit dușmanul și pradă casele voastre», Atunci părăsind fără zăbavă prăzile am hotărât să ne întoarcem neapărat <în Crimeea>, necredinciosul <Ştefan> venind din urma noastră a făcut război crâncen cu noi; ne-au pierit numeroși oameni; doi frați de ai mei au devenit martiri (*sehid*). Ne-au pierit luptători de vază, precum arme și caii noștri. Noi însine am venit cu un singur cal. Îndată după noi a sosit dușmanul nostru <Canibeğ, Abdullah și Hacike> împreună cu oștirea Taht-ului <taht= tron, denumire a Sarayului, fostă capitală a Hoardei de Aur> și au luat teritoriile (*il*) noastre. Noi eram atunci în orașul Kırım. Nu aveam cai grași pentru a ieși și ne lupta cu ei. Inamicul a venit la Kırım pentru a da bătălie, dar nu a putut lua fortăreața (*kale*)”²⁹.

²⁷ N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria românilor adunate din depozitele de manuscrise ale apusului*, vol. III, București, 1897, p. 50-51.

²⁸ Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapi, ed. A. Bennigsen, P. N. Boratov, D. Desaive, Ch. Lemercier-Quelquejay, Paris, La Haye, 1978, p. 59-64 (fotocopia, p. 60-61). Editorii, prin confuzia pronumelui masculin, persoana a III-a, *huva* cu substantivul *huvan*, au tradus eronat pasajul (rândurile 21-22): „La raison pour laquelle cette lettre a été rédigée est la turpitude (*hawâن*) d'un frère de père et de mère nommé Hâdjike qui était gardé prisonnier sur les terres des Infidèles en Moldavie (*Qara Buğdan*)”. Pentru omisiuni și erori de traducere a documentelor incluse în acest volum, vezi V. Ostapchuk, *The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayı: News Sources for the History of the Black Sea Basin*, în „Harvard Ukrainian Studies”, t. V, 1982, nr. 4, p. 500-527; idem, *The Publication of Documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayı: The Documentary Legacy of Crimean-Ottoman Relations*, în „Turcica”, t. XIX, 1987, p. 247-276.

²⁹ F. Kurtoglu, *İlk Kırım hanlarının mektupları*, în „Belleten”, t. I, 1937, nr. 3-4, doc. 1, p. 642-645, cu fotocopie; T. Gemil, *Două documente tătărești referitoare la campania din 1476 a sultanului Mehmed al II-lea în Moldova*, în A.I.A.A.D.X, t. V, 1968, p. 192-193 (doc. II din Anexă); Războieni, doc. 39, p. 202-206, cu fotocopie (doc. ed. de M. Guboglu).

Documentul emis de cancelaria tătară indică fără echivoc că adversarii hanului și ai liderului Şirin din Crimeea aveau suportul militar al hanului Ahmed, care în calitate de deținător al tronului (*tahit*) din Saray era considerat ca suveranul legitim al Hoardei de Aur. În mod evident, atacul organizat de Hoarda Mare asupra Crimeii a fost factorul care a pulverizat proiectul inițiat de Mehmed II de a prinde în clește turco-tătar, în vara anului 1476, pe voievodul Moldovei.

Existența unor relații speciale între Ștefan cel Mare și Ahmed era cunoscută de conducerea Veneției, care urmărea cu atenție, pas cu pas, mișcările celor doi cârmuitori din nordul Mării Negre. Prin instrucțiunile adresate de doge secretarului Emanuele Gerardo, din 17 mai 1476, i se aducea la cunoștință declarația recentă a ambasadorului lui Ahmed la Venetia, că „hanul ține prietenie cu ilustrul voievod <Ştefan cel Mare>, pe care îl numește fratele domniei sale <și> de la care primește și oferă toate facilitățile și înlesnirile”³⁰. La sfârșitul lunii iunie, același emisar era povătuit de a iscidi deplasarea Hoardei Mari peste Don și spre Nipru și de a interveni diplomatic la hanul Ahmed pentru a veni în ajutorul lui Ștefan cel Mare³¹.

Hanul Ahmed, ultimul han al Hoardei Mari care a promovat o politică pan-tătară, de a impune supremăția sa asupra tuturor hanatelor constituite în teritoriul din aripa dreaptă a Hoardei de Aur, a utilizat conjunctura favorabilă din anii 1475 și 1476 pentru a reface prestigiul tronului din Saray. Acest program ambițios era însă condiționat de restabilirea dependenței directe a cnejilor ruși și în primul rând a marelui cneaz al Moscovei față de persoana hanului. Importanța și prioritatea acestui obiectiv sunt relevante de modul în care Ahmed Han a reacționat după instalarea otomanilor în peninsula crimeeană.

Hanul Hoardei Mari, contrar așteptărilor Veneției și Moldovei, nu s-a implicat în operațiuni militare îndreptate spre bazele otomane din nordul Mării Negre, ci s-a limitat de a susține dizidența tătară aflată în opoziție cu grupul conducător înstalat de Mehmed II. Luptele intestine pentru putere din hanatul crâmelean și anularea practică a alianței care legase Crimeea de Moscova, au permis lui Ahmed să canalizeze, fără teamă, presiunea hoardei sale asupra lui Ivan III. Chiar în vremea în care hanul purta dialogul diplomatic cu Veneția și Moldova, pregătea de fapt o lovitură asupra Moscovei. Narând evenimentele din 1476, „Cronica Kazan”-ului relatează: „țarul Ahmat, a luat conducerea în Hoarda de Aur după tatăl său Zeleti saltan <Celaleddin, fiul lui Toktamîş?> și a trimis emisarii săi la marele cneaz Ivan, la Moscova cu o *basma* <probabil *payssă*: pecetea hanului>, în conformitate cu vechea datină a strămoșilor, pentru a cere tributul și darurile pentru ultimii ani”³². Înainte de acest an, Ahmed, ordonase lui Ivan III să vină personal în hoardă (*ordu*), în capitală sau în tabăra din stepă, iar acum cerea țarului

³⁰ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III.*, doc. XXV, p. 47: „Orator nobis dixit eundem Imperatorem cum Ill-mo Vayvoda optimam tenere amicitiam appellando illum fratrem domini sui ab quo reciperet conferretque e diverso omne commodum et beneficium”.

³¹ Document publicat parțial de N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră. III.*, doc. XXIX, p. 50-51 și integral de A. Veress, *Acta et epistolae*, vol. I, doc. 17, p. 18-19.

³² *Kazanskiej letopisej*, în P.S.R.L., t. XIX, Sankt Peterburg, 1903, p. 200. Cronica redactată la mijlocul secolului al XVI-lea nu este un izvor cu cronologie certă, dar este utilă pentru cunoașterea modului în care oficialii ruși vedea raporturile lor cu dominatorii tătari.

să trimită tributul. Probabil din același an datează o scrisoare (*yarlık*) amenințătoare adresată de han cneazului Moscovei, prin care în calitate de urmaș al lui Batu Han cerea: „Și tu să-mi strângi în 40 de zile tribut de 60.000 de altâni, 20.000 când va da colțul ierbii și 60.000 când va cădea frunza copacilor, iar tu să porți ca semn a lui Sayın [Batu] calpacul cu vârful îndoit deoarece voi mergeți pe o cale greșită. Dacă nu vei aduna tributul <*vâhod*> meu în termen de 40 de zile și nu vei primi să porți cu cinste semnul lui Batu, recunoscut de tine ca stăpân, toți boierii tăi cu chica deasă și cu bărbile lungi vor fi la mine; sau iarăși dregătorii mei cu tolbele de piele de capră și ciubotele de safian vor fi la tine... și îndată ce va trece miezul iernii, nouăzeci de zile, voi veni din nou la tine și vei bea de la mine apă tulbure”³³.

Mesajul cominatitoriu a fost transmis lui Ivan III, probabil prin solul Boçük. Ambasadorul Hoardei Mari a sosit la Moscova, la 11 iulie 1476, cu o suită de 50 de însoțitori, acompaniat de 500 de negustori, ce transportau cai și mărfuri orientale. Emisarul tătar a plecat înapoi spre Saray, la 6 septembrie, împreună cu delegatul rus Matvei Bestujev³⁴. Izvoarele nu au consemnat știri asupra misiunii și a momentului de revenire în patrie a solului M. Bestujev.

De returnarea direcției presiunii Hoardei Mari dinspre Crimeea și gurile Dunării spre cursul superior al Volgăi s-a produs în momentul în care Veneția era convinsă încă de orientarea antotomană a hanului din Saray. La 18 iulie dogele Andrea Vendramin cerea lui G.B. Trevisano, aflat la Vilna, să faciliteze prin toate mijloacele deplasarea și traversarea trupelor hanului Ahmed spre teritoriul otoman. Instrucțiunile conțineau și alternativa: „și dacă cumva descinderea la Dunăre și tranzitul în ținuturile turcilor de peste fluviu nu ar fi posibile, fie pentru că nu voia Hanul, fie că s-ar împotriva voievodul Ștefan, fie datorită altui motiv, tu declară și solicită Hanului ca cel puțin să pornească și să cucerească orașul Caffa și celelalte locuri din provincie care sunt ocupate de Turc, cât și cetatea Tana și altele care sunt mai apropiate de puterea Hanului și să facă tot ce este posibil contra dușmanului...”³⁵.

Campania sultanală din Moldova, pasivitatea lui Uzun Hasan, care nu a deschis un front în Anatolia orientală, dar în mod special opoziția fermă a regelui Cazimir față de proiectul de implicare a Hoardei Mari contra otomanilor, au constituit factorii care au influențat decizia lui Ahmed Han. În esuarea proiectului scitic rolul principal l-a jucat regele Poloniei. Pentru a asigura libertate de mișcare pentru Ahmed contra Moscovei diplomația polonă a fost deosebit de activă. Pe de o

³³ *Yarlık-ul* (păstrat doar în traducere rusă) considerat ca autentic a fost plasat în anul 1480 de K.V. Bazilevici, *Politica externă a statului centralizat rus în a doua jumătate a secolului al XV-lea*, București, 1955, p. 144-145; B.D. Grekov, A.I. Iacobovschi, *Hoarda de Aur și decaderea ei*, București, 1955, p. 398-399 și redat cu argumente în anul 1476 de E.L. Keenan, *The Yarlik of Ahmed-xan to Ivan III: a new Reading. A Study in Letteral Diplomatica and Literary Turcica*, în „International Journal of Slavic Linguistic and Poetics”, t. XII, 1969, p. 33-47.

³⁴ *Voskresenskaja letopis*, în P.S.R.L., t. VIII, Sankt Peterburg, 1857, p. 183.

³⁵ Hurmuzaki, *Documente*, vol. VIII, doc. XIX, p. 14-15; *Războieni*, doc. 30, p. 180-182.

parte l-a incitat în permanență pe hanul Hoardei Mari³⁶ împotriva lui Ivan III și pe de altă parte a încercat să demonstreze promotorilor „planului scitic” defecțiunile majore ale programului de alianță cu tătarii. Cazimir se temea de o provocare la adresa Portii în cazul în care ar fi acceptat ca tătarii din Hoarda Mare să pătrundă spre vest prin culoarul dintre Nistru și Nipru³⁷, care legă Polonia de Marea Neagră.

La Veneția a fost expediat Filippo Buonaccorsi (Callimachus) care prin două discursuri ținute în prima decadă a lunii ianuarie 1477 a încercat să convingă pe doge și pe senatori să renunțe la planul tătar. Diplomatul polon, de origine italiană, a invocat mai multe argumente: deplasarea lentă și dificilă a hoardelor tătare, deoarece aveau obiceiul de a transporta în campanie familia și toate lucrurile; traseul era anevoieios, cu traversarea multor fluvii și obstacole naturale; divizarea tătarilor în mai multe clanuri inamice, ceea ce practic nu permitea să se strângă laolaltă mai mult de 10-12.000 luptători; tătarii prin credință erau dușmani înverșiuni ai creștinilor, aveau o „natura perfida”³⁸.

La 7 ianuarie Senatul a răspuns lui F. Buonaccorsi cu aserțiunea că tătarii pot traversa fluviile din nordul Mării Negre și, cu concursul lui Ștefan, să intre „in Bulgaria” și să pătrundă până în „viscerele” inamicului.

Deși dinspre Saray nu soseau știri sigure, Veneția a perseverat în tentativa de a-l atrage pe hanul Ahmed. O ultimă speranță a licărit la sfârșitul anului 1476. La 10 ianuarie 1477, Senatul l-a avizat pe G.B. Trevisano, aflat încă în Polonia, despre veștile transmise de curând (*nuperrime*) din Moldova, care relatau că „tătarii s-au apropiat de hotarele voievodului moldovean ca prieteni recunoșcuți și aşteptați de Ștefan”³⁹. Pentru conducerea Signoriei nu era „limpede care este acel neam, cel al marelui han <Ahmed>, ori cel care este așezat de obicei în jurul Caffei <Nurdevlet>”⁴⁰. Atât Ștefan cel Mare, cât și conducerea Venetiei, care își pușeaseră

³⁶ Pentru anul 1476, în registrele de cheltuieli ale curții lui Cazimir s-a consemnat prezența unui mare număr de emisari tătari, St. Gaweda, Z. Perzanowski, *Rachunki dworu Kazimierza Jagiellończyka z lat 1476-1478*, în vol. *Rachunki Królewski z lat 1471-1472; 1476-1478*, ed. St. Gaweda, Z. Perzanowski, A. Strzelecka, Wroclaw, Kraków, 1960, p. 108, 109, 111, 115, 119, 120, 122, 138. La 3 mai 1476 arhiepiscopul de Gnezne cerea conducerii orașului Marienburg/Malborg, să primească cu cinste pe „legatos sive nuntios” de la „imperatore Thartharorum, A. Lewicki, *Codex epistolaris saeculi decimi quinti*, vol. III 1392-1501 (col. Monummenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, tom XIV), Krakowiae, 1894, doc. 221, p. 243.

³⁷ Philippi Callimachi, *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendi*, ed. A. Kempfi, Varsoviae, 1962, p. 76.

³⁸ K. Baczkowski, *Callimaco e le ambascerie veneziane in Polonia*, p. 50. B. von Palombini, *Bündniswerben*, p. 34.

³⁹ N. Iorga, *Veneția în Marea Neagră III*, doc. XXXIV, p. 55. Secretarul venețian din Moldova informase metropola: „Tartaros confinijs Vayvode Stephani adhesisse , quos idem Vayvoda amicos reputat, ed de suo descensu et ad eum appropinquatione plurimum letari videtur sperareque et expectare ab eis magnum contra Turchum auxilium”.

⁴⁰ Hurmuzaki, *Documente*, vol. VII, doc. XV, p. 9: „Rem illam Tartarorum non perfecte intelleximus sed praesertim quenam illa potentia sit magni scilicet Imperatoris an illius qui circa Caffam imperare consuevit, et quomodo se intelligit cum Stephano Vayvoda cui anno superiori sunt adversati”.

mari speranțe în „planul scitic” și a cărui îndeplinire a crescut ca importanță pe măsura reducerii șanselor de a-l reimplica pe Uzun Hasan contra turcilor, nu au acceptat sfaturile polone.

Eșecul „planului tătar” s-a datorat și diplomației promovate de Mehmed II. La 19 mai 1476, din apropiere de Varna, sultanul, pornit în expediția contra lui Ștefan, a răspuns soliei polone propunând lui Cazimir, gratulat ca „frater mi carissime”, o „vera fraternalis amicicia”⁴¹. După campania din Moldova, Mehmed II a început negocieri directe cu hanul Ahmed. În conjunctura în care otomanii, după vara anului 1475, nu au dezvoltat capetele de pod din nordul Mării Negre și s-au arătat pasivi pe direcția de înaintare spre zonele care intrau în aria de influență a Hoardei Mari, hanul Ahmed a devenit cooperant cu suveranul hanului din Crimeea. Mehmed II a mandat la Saray pe ambasadorul Karaça Bahadur. Solul otoman a netezit asperitățile și la începutul lunii iunie 1477 Ahmed a trimis sultanului o scrisoare deosebit de protocolară. Emitentul se declara cu mândrie urmaș al lui Cengiz Han și îl asigura pe sultan că: „începând de azi, frăția (*karındaşlık*) dintre noi, întemeiată pe dragoste permanentă s-a statornicit”. Cu speranța că între Istanbul și Saray va continua schimbul de soli și olăcari și cu dorință expresă „de a crește zi de zi prietenia și frăția”, hanul l-a trimis ca ambasador pe nepotul său, Aziz Hoca⁴².

Punctul final al proiectului scitic s-a produs în martie 1477. După sosirea în Polonia a solului venețian Ambrogio Contarini, revenit din Persia pe un drum ocolitor prin Transcauzaș și Moscova – unde Ivan III s-a lamentat furios la adresa lui G.B. Trevisano – aducând știri despre tătarii de la Volga⁴³, și după returnarea unui ultim emisar direcționat la Ahmed, cu știri nefaste, la 18 martie, conducerea Venetiei a decis rechemarea în patrie a diplomatului G.B. Trevisano⁴⁴. Diplomatul polon F. Buonaccorsi, care se opuse planului de transfer al tătarilor prin vestul Mării Negre, a revenit în Polonia la începutul verii anului 1477. Problema tătară a fost rediscutată în consiliul regal, iar sfetnicii lui Cazimir au adoptat propunerea lui F. Buonaccorsi: lansarea tătarilor contra turcilor nu prin sudul Lituaniei ci prin culoarul transcauzașian, adică prin estul Mării Negre⁴⁵.

„Proiectul scitic” nu s-a concretizat în formula dorită de inițiatori, dar a învolburat relațiile diplomatice din Europa orientală vreme de aproape opt ani. Ca susținători sau adversari ai proiectului s-au implicat, de o parte sau de alta, state creștine și musulmane: Venetia, Moldova, Hoarda Mare, Hanatul din Crimeea, Polonia, cnezatul Moscovei, Imperiul otoman și Confederația turcomanilor Ak Koyunlu.

⁴¹ A. Lewicki, *Codex epistolaris*, vol. III, doc. 222, p. 243-244.

⁴² F. Kurtoğlu, *Son Altun Ordu hükümdarının osmanlı hükümdarı Mehmet II.ye bir mektubu*, în „Belleten”, t. II, 1938, nr. 5-6, p. 247-250 cu 2 fotocopii; A.N. Kurat, *Topkapı*, doc. 3, p. 46-68, cu fotocopie (p. 171-172).

⁴³ Ambrogio Contarini, *Viaggio in Persia*, în vol. *Barbaro i Kontarini o Rossii*, ed. E.C. Skirjinskaja, Leningrad, 1971, p. 208.

⁴⁴ A. Cieszkowski, *Materialy*, vol. III, doc. 20, p. 47-49.

⁴⁵ Ph. Callimachi, *De his quae a Venetis tentata sunt Persis ac Tartaris contra Turcos movendi*, p. 74: „...Tartari in Asiam duxerc, docuit, quandoquidem ex consuetudine sua soliti recipere se per Sarmatiam Asiaticam versus Hyrcanum mare ad extrema Iberiae, qua Colchidi comittitur, faciliorem simul et propinquorem per ea loca accessum habere extirpando in Asia”.

THE “SCYTHIC PROJECT”. STEPHEN THE GREAT’S RELATIONS WITH THE GREAT HORDE

Abstract

An analysis is made of the Moldavian Voivode’s relations with the Great Horde within the “Scythic project”. According to this plan, Venice – at war with the Porte since 1463 – sought to involve the khan of the Great Horde (the successor of the Golden Horde) into a vast anti-Ottoman coalition. After the establishment of Ottoman military bases in Crimea (summer of 1475) and the fall of the Crimean Khanate under Ottoman subjection, Stephen the Great (1457–1504) joined forces with Khan Ahmed (1465–1481) against Ottoman expansion into the northern regions of the Black Sea. The “Scythic project” fell through before the Great Horde Tatars could undertake any military operations against the Ottomans. Two antagonistic military blocs had already formed in the Euro-Asian steppe north of the Pontic basin: the Crimean Khanate and the Muscovite Cnezzate, opposed to the alliance between Poland and the Great Horde, the Christian states showing no interest in getting involved in a conflict with the Ottoman Empire.

DESPRE “NOUA ANGLIE” DE LA MAREA NEAGRĂ (SECOLUL AL XI-LEA)

ALEXANDRU MADGEARU

Republicarea după aproape două decenii a studiului lui Răzvan Theodorescu¹ despre un eveniment din secolul al XI-lea ne oferă ocazia unei discuții pe marginea acestuia. În 1981, acel studiu² a adus în atenția istoriografiei românești un izvor care fusese editat în 1974 de către o cercetătoare daneză, Krijnie Ciggaar³. *Cronica Universală din Laon* (care a fost încheiată în 1219) menționează faptele unui grup de cavaleri englezi intrați în serviciul Bizanțului. În 1075 ei se aflau la Constantinopol, după ce eliberaseră capitala de asediul unor păgâni. Ulterior, au fost trimiși de către împăratul Alexios I Comnenul (1081–1118) într-un ținut de la nord de Marea Neagră, cu misiunea de a ocupa un teritoriu care în urmă cu 35 de ani fusese cucerit de păgâni. Autorul cronicii, care era un călugăr englez, afirma că acești cavaleri s-au instalat în regiunea zisă *Domapia*, pe care ei au denumit-o *Anglia*. Era o țară bogată în pășuni, izvoare, păduri și câmpii fertile, situată la șase zile de călătorie pe mare de Constantinopol spre nord, la începutul "regiunii scitice". Redăm mai jos pasajul care interesează:

Tunc per brachium Sancti Georgii ad mare maius venientes ad Domapiam tendunt, ante annos xxxv. a paganis ab imperatore erectam et inhabitatam. Omnibus itaque paganis ibi imperfectis provinciam cuperunt incolere, cunctis imperii provinciis omni fertilitate prestatorem et dampnato ab eis et deleto regionis illius nomine antiquo ad memoriam regionis de qua originem duxerant Angliam eam vocaverunt. Set et civitates nominibus civitatum Anglie appellaverunt. Est autem regio pascuis uberrima, fontes salubres, flumina piscosa, saltus ameni, agri fertiles, fructus gustu iocundi. Distat vero hec Nova Anglia ab urbe regia bis tridua navigatione versus septentrionem, in initio Scitice regionis. Hungari regem suum Salomonem regno deturbatum sub custodia excruciant et imperatori rebellant. Gelum magnum fit a kal. nov. usque ad kal. maii cuius soliditas duravit usque ad medium aprilis, Nicephorus prothosimbolus Alexi imperatoris ab eo missus ad Anglos orientales ab eis tributa exigere ab eis occiditur. Unde imperator Grecorum consilio molitus est omnes Anglos occidere, cuius rei metu plurimi eorum ad Novos Anglos transierunt, plurimi piraticam exercuerunt. Set imperator penitens per apocrisiarios suos eos revocavit. Angli

¹ R. Theodorescu, *Roumains et balkaniques dans la civilisation sud-est européenne*, Bucarest, 1999, p. 136-147.

² Idem, *Anglo-saxonii pontici din secolul al XI-lea*, în "Revista de istorie", t. 34, 1981, nr. 10, p. 1941-1953 (și în variantă engleză, *Marginalia to 11th Century Anglo-Saxons in the Pontic Area*, în "Revue Roumaine d'Histoire", t. 20, 1981, nr. 4, p. 637-646).

³ K. Ciggaar, *L'émigration anglaise à Byzance après 1066. Un nouveau texte en latin sur les Varangues à Constantinople*, în "Revue des Études Byzantines", t. 32, 1974, p. 301-342.

orientales nolentes Grecorum patriarche subesse miserunt clericos suos ad Hungariam in episcopos consecrandos, qui sunt sub iurisdictione Romani pontificis, que res multum displicuit imperatori et Grecis⁴.

O *saga islandeză* din secolul al XIV-lea, care s-a bazat pe surse engleze, a transmis informații similare, dar cu precizarea demnă de tot interesul că englezii au fondat în "Noua Anglie" orașe denumite *Londinum* și *Eboracum* (York). Acest izvor fusese cunoscut de multă vreme, dar caracterul tardiv îl făcea greu credibil înaintea descoperirii *Cronicii de la Laon*, care este mai apropiată de evenimente⁵.

Prima problemă care trebuie clarificată este datarea evenimentelor. În *saga* se afirmă că englezii au venit la Constantinopol (*Micklegarth*) la începutul domniei lui Alexios I (1081). În schimb, *Cronica din Laon* precizează că englezii se aflau la Constantinopol în 1075, după ce luptaseră contra păgânilor, ceea ce ar însemna că asediul respectiv ar fi cel al pecenegilor din 1074⁶. Acest asediu a fost provocat de pecenegii care în urmă cu doi ani se revoltaseră și puseseră stăpânire pe o parte din provincia Paradunavon, în frunte cu șeful lor Tatos, ajuns conducător al cetății Dristra. În 1074, după cum aflăm din cronica lui Mihail Attaliates, rebelii au asediat Constantinopolul⁷.

Totuși, *Cronica din Laon* vorbește de Alexios I, nu de Mihail VII Dukas, împăratul care domnea în 1075. K. Ciggaar presupune că autorul cronicii l-a confundat pe mai puțin cunoscutul Mihail VII cu Alexios I, care va ajunge faimos și printre nordici sub numele de *Kirialex*. De fapt, cercetătoarea daneză a reușit să demonstreze că prezența englezilor la Constantinopol poate fi datată începând din 1073, ea fiind o consecință a soliei trimise de Mihail VII la Wilhelm Cuceritorul, în 1072⁸.

Un criteriu sigur pentru instalarea în "Nouă Anglie" este alungarea regelui Solomon al Ungariei în primăvara anului 1074, intercalată în relatarea despre cavalerii englezi⁹. Consemnarea acestui eveniment se explică prin preluarea sa din cronica lui Sigebert de Gembloux¹⁰.

Cu toate acestea, Jonathan Shepard a susținut că datarea trebuie schimbată, fiindcă din relatare se deduce că englezii au luptat la un asediu al capitalei, care poate fi identificat cel mai probabil cu cel din 1091, când Constantinopolul a fost atacat atât de către turci selgiucizi, cât și de către pecenegi¹¹. În acest caz, afirmația din *Saga* despre venirea cavalerilor la începutul domniei lui Alexios ar fi o confuzie.

⁴ K. Ciggaar, *op. cit.*, p. 322-323.

⁵ *Ibidem*, p. 311.

⁶ *Ibidem*, p. 306.

⁷ Mihail Attaliates, *Historia*, ed. E. Bekker, Bonn, 1853, p. 205; P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, București, 1970, p. 105.

⁸ K. Ciggaar, *op. cit.*, p. 307-309.

⁹ Pentru eveniment, G. Kristó, *Die Arpadien Dynastie. Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*, Budapest, 1993, p. 95-96; P. Engel, *The Realm of St. Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526*, London, New York, 2001, p. 31-32; T. Wasilewski, *La Hongrie entre deux empires et la papauté dans les années 1000-1079*, în G. Prinzing, M. Salamon, P. Stephenson (ed.), *Byzantium and East Central Europe. Papers of a Symposium*, Cracow, 24-26 September 2000, Cracovia, 2001, p. 114.

¹⁰ R. Theodorescu, *Anglo-saxonii*, p. 1944.

¹¹ J. Shepard, *Another New England? Anglo-Saxon Settlement on the Black Sea*, în "Byzantine Studies", t. 1, 1974, nr. 1, p. 19.

Considerăm că nu sunt motive pentru a respinge veridicitatea anului 1075. În schimb, putem presupune că englezii nu au fost trimiși imediat în regiunea de la nordul Mării Negre, ci la începutul domniei lui Alexios I, adică prin 1081–1082. Astfel se elimină contradicția. Cronica a comprimat perioada (destul de scurtă) dintre participarea la asediul și misiunea de la nordul Mării Negre.

Dacă pornim de la această premisă, atunci teritoriul care a fost cucerit de cavaleri (*Domapia*) s-ar fi aflat sub stăpânirea păgânilor începând de prin 1047. Aceasta este unul dintre motivele pentru care K. Ciggaar a presupus că *Domapia* trebuie căutată în părțile Dobrogei, adică în regiunea care a fost afectată de migrația masivă a pecenegilor din 1047. Coïncidența este frapantă, iar la aceasta se adaugă și posibila derivare a numelui *Domapia* din *Donavia*, adică dintr-o denumire înrudită cu cea a provinciei bizantine *Paradunavon*. Mai precis, K. Ciggaar avea în vedere Delta Dunării, care ar corespunde descrierii mediului geografic. Editoarea cronicii nu exclude însă nici o localizare în Crimeea¹².

Dezvoltând interpretările lui K. Ciggaar, R. Theodorescu a propus localizarea "Noii Angliei" în nord-estul Bulgariei, în acea regiune care a fost ocupată de pecenegi după 1047, cunoscută în sursele bizantine cu numele *Hekaton Bounoi* ("O sută de coline")¹³. Ipoteza s-ar potrivi atât cu precizările geografice, cât și cu afirmația despre durata stăpânirii barbare.

Aparent, aceasta ar fi soluția, dacă ea nu ar fi contrazisă de mai multe fapte. Mai întâi, nici K. Ciggaar, nici R. Theodorescu nu țin seama de situația spre nord față de Constantinopol. Să admitem totuși că această indicație geografică ar fi vagă, și că Dobrogea sau nord-estul Bulgariei s-ar putea potrivi în linii mari.

A doua obiecție este însă mai serioasă. Cronologia nu permite identificarea așa-numitei *Domapia* cu regiunea de la Dunărea de Jos care a fost stăpânită de pecenegi. Instalarea tribului peceneg condus de Kegen și atacul celui condus de Tyrach (petrecute în 1045–1047) nu au provocat ieșirea de sub autoritatea bizantină a vreunei părți din Paradunavon. Este adevărat că pecenegii au primit un teritoriu autonom (*Patzinakia*), în fruntea căruia se afla Kegen, creștinat cu numele de Ioan și cu titlul bizantin de *archon*, situat în zona *Hekaton Bounoi* din apropiere de Preslav¹⁴. Teritoriul acesta rămânea însă sub controlul imperiului, deoarece chiar

¹² K. Ciggaar, *op. cit.*, p. 335–336.

¹³ R. Theodorescu, *Anglo-saxonii*, p. 1942–1943.

¹⁴ Sigiliul său descoperit la Silistra a fost publicat de I. Jordanov, *Sceau d'archonte de PATZINAKIA du XIe siècle*, în "Études Balkaniques", t. 28, 1992, nr. 2, p. 79–82. Un al doilea sigiliu a fost identificat ulterior într-o colecție din Germania (J.C. Cheynet, *Instrumenta Studiorum. Sigillographie*, în XXe Congrès International des Études Byzantines. Pré-actes, I. Séances plénières, Paris, 2001, p. 364). Pentru localizarea Patzinakiei, P. Diaconu, *Unde se află Patzinakia? Fapte archeologice-interpretari istorice*, în "Tomis", t. 29, 1994, nr. 11; A. Madgearu, *Observații asupra revoltei din Paradunavon din 1072–1091*, în *Istorie și ideologie. Omagiu profesorului Stelian Brezeanu la 60 de ani*, București, 2002, p. 41–42; Gh. Mănuțu-Adameșteanu, S. Jordanov, *Monede bizantine din secolele X–XI descoperite pe teritoriul localității Garvăni, ținutul Silistra și invazia pecenegilor din 1046/1047*, în *Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă la împlinirea a 525 de ani (1476–2001)*, Chișinău, 13–15 mai 2001. *Comunicări, studii și note*, București, 2002, p. 130.

titlul de *archon* se referea la conducătorul unei regiuni autonome periferice. El era aplicat formațiunilor independente doar dacă acestea se aflau în afara frontierelor imperiului¹⁵. Kegen a fost integrat în ierarhia imperială, mai întâi cu titlul de *patrikios* și apoi cu cel de *magistros*. Autonomia acestei *Patzinakii* a fost recunoscută de Imperiul bizantin în 1053. Autoritatea imperială a supraviețuit în provincia Paradunavon după tulburările provocate de pecenegi în Peninsula Balcanică în perioada 1047–1053¹⁶; sunt cunoscute și numele ducilor care au condus-o în intervalul 1053–1071 (Romanos Diogenes, Demetrios Katakalon, Nikephor Botaneiates, Simeon)¹⁷. Chiar și la Preslav, cucerit de pecenegi în 1048, administrația imperială a fost restabilită în anii '60, dovedă fiind sigiliile datează în acea perioadă, descoperite în edificiul administrativ¹⁸. Abia în 1072 revolta pe care am amintit-o mai sus a condus la secesiunea unei părți din Paradunavon. Cu alte cuvinte, pecenegii din regiunea autonomă (conduși de Tatos) s-au ridicat contra puterii de la Constantinopol. Conducătorul trimis de la centru (Nestor) a trecut de partea rebelilor, iar cea mai mare parte a Dobrogei și nord-estul Bulgariei au ajuns sub stăpânirea șefilor pecenegi. Situația a durat până în 1091, adică mai puțin de două decenii¹⁹.

Dacă englezii ar fi fost trimiși în 1081–1082 în această zonă, Alexios I nu ar mai fi avut de ce să se lupte cu înverșunare în 1087 (fără succes) și apoi în 1091 (victorios) pentru a recupera partea pierdută din Paradunavon²⁰. De aceea, acțiunea cavalerilor ar avea sens pentru zona Dunării doar în 1091 (data propusă de Shepard), dacă această dată nu ar fi greșită. În concluzie, nu putem accepta amplasarea teritoriului cucerit de englezi în zona Dunării de Jos, fiindcă secesiunea din Paradunavon a durat cu mult mai puțin decât acea perioadă de 35 de ani și

¹⁵ H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIIe-XVe siècles*, Paris, 1966, p. 56–60; J. Ferluga, *Archon. Ein Beitrag zur Untersuchung der südslawischen Herrschertitel im 9. und 10. Jh. in Lichte der byzantinischen Quellen*, în N. Kamp, J. Wollasch (ed.), *Tradition als historische Kraft. Interdisziplinäre Forschungen zur Geschichte des frühen Mittelalters*, Berlin, New York, 1982, p. 254–266; idem, în *Lexikon des Mittelalters*, München, Zürich, vol. I (1977–1980), col. 911.

¹⁶ Pentru evenimente, P. Diaconu, *Les Petchénègues*, p. 56–76; P. Stephenson, *Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*, Cambridge, 2000, p. 89–93; Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Les invasions des Petchénègues au Bas Danube (1027–1048)*, în *Études byzantines et post-byzantines*, IV, Iași, 2001, p. 100–106; M.U. Yücel, *Pechenegs in the Balkans*, în H.C. Güzel, C.C. Oguz, O. Karatay (ed.), *The Turks*, vol. 1, Ankara, 2002, p. 633–635.

¹⁷ A. Madgearu, *The Military Organization of Paradunavon*, în “*Byzantinoslavica*”, t. 60, 1999, nr. 2, p. 425–428.

¹⁸ I. Jordanov, *Établissement administratif byzantin à Preslav aux Xe-XIe s.*, în “*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*”, t. 32, 1982, nr. 2 (XVII Internationalen Byzantinistenkongress. Akten, II/2), p. 41.

¹⁹ E. Stănescu, *La crise du Bas-Danube byzantin au cours de la seconde moitié du XIe siècle*, în “*Zbornik Radova Vizantoloskog Instituta*”, t. 9, 1966, p. 56–65; P. Diaconu, *Les Petchénègues*, p. 100–133; P. Stephenson, *op. cit.*, p. 98–103; A. Madgearu, *Observații*, p. 34–46.

²⁰ Pentru campaniile lui Alexios I, P. Diaconu, *Les Petchénègues*, p. 117–119, 130–133; Gh. Mănuțu-Adameșteanu, *Aspecte ale politicii împăratului Alexios I Comnenul la Dunărea de Jos în lumina ultimelor descoperiri sfragistice și numismatice*, în “*Revista Iсторică*”, SN, t. 6, 1995, nr. 3–4, p. 345–366; I. Barnea, *Noviodunum în lumina sigiliilor bizantine*, în *SCIVA*, t. 48, 1997, nr. 4, p. 357.

pentru că acțiunea cavalerilor nu ar fi fost posibilă aici în jurul anului 1081. Pe de altă parte, cei contra cărora ar fi luptat englezii în Paradunavon nu erau decât în parte păgâni (cum aflăm din *Cronica de la Laon* despre inamicii englezilor). La revolta din 1072 au participat nu doar pecenegii, ci și populația bizantină. Apoi, o parte dintre pecenegi erau creștini (grupul lui Kegen a fost convertit).

A treia obiecție este și mai importantă. Jonathan Shepard, într-un studiu apărut concomitent cu cel în care a fost editată sursa, a identificat pe coasta de nord-est a Mării Negre denumiri de sorginte engleză menționate în portulane din secolele XIV-XVI: *Londina* și *Susaco* (derivat din *Saxon*). De aceea, J. Shepard a presupus că acolo au fost colonizați englezii. Distanța pe mare corespunde și în acest caz²¹. Așezările respective erau situate la est de Crimeea, în regiunea denumită în epocă *Zichia*, în apropiere de Tmutorokan, care în secolele IX–XII a fost un port înfloritor, stăpânit mai întâi de khazari, apoi de ruși și în final de bizantini și cumani. Regiunea Zichia avea importanță strategică pentru Imperiul bizantin, deoarece de acolo se obținea petrol, care era materia primă pentru “focul grecesc”²².

În ceea ce ne privește, suntem de părere că toponimele identificate de J. Shepard sunt suficiente pentru a stabili unde au fost trimiși cavalerii englezi. Nici un portulan și nici o altă sursă din secolele XII–XIV nu consemnează denumiri posibile engleze pe coastele de vest ale Mării Negre, similară cu cele de la est de Crimeea. De la această evidență trebuie să plecăm în clarificarea faptelor.

Mai putem adăuga un argument: englezii l-au ucis pe funcționarul bizantin care a fost trimis pe mare la ei pentru a colecta dările. Pentru că a fost o iarnă foarte grea, acesta a ajuns acolo după luna aprilie. Deducem că regiunea unde se aflau englezii era izolată, că la ea nu se putea ajunge decât pe mare. Această situație nu se potrivește cu Dobrogea.

Având în vedere amplasarea la est de Crimeea a teritoriului cucerit de cavalerii englezi, presupunem că denumirea *Domapia* este legată de cea a fluviului *Don*, care se varsă în Marea Neagră în acea regiune. Transcrierea greșită a literei *n* în *m* este ușor de acceptat.

Există o informație vagă despre revenirea dominației bizantine în zona Bosforului Cimmerian (Kerch) în timpul domniei lui Alexios I. Un discurs al lui Manuel Straboromanos amintește că împăratul a readus în imperiu “ținuturile din preajma Bosforului Cimerian”²³. Pe baza acestui izvor, J. Shepard și G.G. Litavrin

²¹ J. Shepard, *op. cit.*, p. 18-39. Punctul său de vedere a fost acceptat și de S. Blöndal, *The Varangians of Byzantium. An Aspect of Byzantine Military History*, Cambridge, 1981, p. 146.

²² Constantin Porfirogenetul, *Carte de învățătură pentru fiul său Romanos*, trad. V. Grecu, București, 1971, cap. 42 și 53 (p. 64, 101); A.D. Stokes, *Tmutarakani*, în “The Slavonic and East European Review”, t. 38, 1960, nr. 91, p. 499-514; G.G. Litavrin, *À propos de Tmutorokan*, în “Byzantium”, t. 35, 1965, nr. 1, 230-234; O. Pritsak, *Tmutorokan*, în A.P. Kazhdan (ed.), *The Oxford Dictionary of Byzantium, prepared at Dumbarton Oaks*, New York, Oxford, 1991, III, p. 2090; A.P. Kazhdan, *Zichia*, în *ibidem*, p. 2226.

²³ *Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, București, 1975, p. 172/173.

au apreciat că zona a fost într-adevăr recuperată de Imperiul bizantin, după ce se aflase o perioadă mai greu de determinat sub dominația triburilor turcice (uzi sau cumani)²⁴. Probabil că regiunea intrase sub dominație bizantină în timpul domniei lui Vasile II, cu ocazia campaniei din Georgia din 1021²⁵. În jurul anului 1050 au început noi deplasări spre vest ale triburilor turcice din zona fluviului Volga. Efectele lor s-au repercutat în cele din urmă la Dunărea de Jos, prin invazia uzilor din 1065²⁶. Aceleași deplasări au putut conduce și la instalarea unui grup nomad (probabil cuman) în Zichia pe la mijlocul secolului al XI-lea. Evenimentul nu a fost înregistrat însă de izvoarele bizantine și poate fi dedus doar din informația sumară furnizată de *Cronica din Laon*. Cert este însă că sub Alexios I regiunea Zichia a ajuns sub dominație bizantină, deoarece este cunoscut un sigiliu al unui *archon* de Matracha, Zichia și Kazaria (Matracha este orașul Tmutorokan). Acest *archon* care purta numele de Mihail era un demnitar bizantin care conducea această regiune din nord-estul Mării Negre. Datarea sigiliului la sfârșitul secolului al XI-lea și la începutul secolului al XII-lea s-a făcut pe baza stilului literelor²⁷.

Cererea cavalerilor de a primi preoți catolici din Ungaria nu dovedește în mod obligatoriu amplasarea “Noii Angliei” în imediata apropiere de Ungaria. Chiar colonizați la est de Crimeea, cavalerii englezi nu aveau alt regat catolic mai apropiat de ei decât Ungaria. În plus, în acea perioadă a existat o afinitate între bisericile din Ungaria și Anglia, deoarece ambele rezistau reformelor papei Grigore VII. R. Theodorescu are meritul de a fi evidențiat acest fapt²⁸.

Deși cunoștea studiul lui J. Shepard, R. Theodorescu nu a acordat suficientă atenție semnificației toponimelor din Zichia. Nici bizantinologul maghiar Ferenc Makk nu a ținut seama de ele. Invocând și acea *saga islandeză* din secolul al XIV-lea, el aprecia, la rândul său, că dorința cavalerilor de a primi preoți catolici din Ungaria nu se putea explica decât prin apropierea geografică de Ungaria. Mai mult, F. Makk a folosit aceste surse pentru a construi o întreagă teorie despre politica expansionistă a lui regelui Ladislau I (1077–1095) în direcția Dunării de Jos. El considera că, fiind instalati la Dunărea de Jos, cavalerii englezi au creat aici un fel de stat cruciat similar celui din Țara Sfântă, care a devenit un sprijin al politiciei Ungariei de convertire la catolicism și de expansiune politico-militară spre est și sud-est. Sprijinul acordat cavalerilor englezi ar fi înrăutățit relațiile lui Ladislau I cu Imperiul bizantin. F. Makk datează venirea cavalerilor în 1083, deoarece

²⁴ G.G. Litavrin, *op. cit.*, p. 226-230; J. Shepard, *op. cit.*, p. 22-23, 25, 28.

²⁵ N. Bănescu, *La domination byzantine à Matracha (Tmutorokan), en Zichie, en Khazarie et en Russie à l'époque des Comnènes*, în “Bulletin de la Section Historique de l'Académie Roumaine”, t. 22, 1941, nr. 2, p. 59, 73-74. Pentru campanie, W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society*, Stanford, 1997, p. 529.

²⁶ O. Pritsak, *The Polovcians and Rus'*, în “Archivum Eurasiae Medii Aevi”, t. 2, 1982, p. 337-338; V. Spinei, *Marile migrații din estul și sud-estul Europei în secolele IX-XIII*, Iași, 1999, p. 185-189.

²⁷ N. Bănescu, *op. cit.*, p. 58-59.

²⁸ R. Theodorescu, *op. cit.*, p. 1950-1952.

socotește că au trecut 35 de ani (cum reiese din cronică) de la așa-zisa ocupare a părții răsăritene a themei Paradunavon de către pecenegi în 1048²⁹.

Este adevarat că Ladislau I ar fi avut motive să intervină în Paradunavon, deoarece rebelii s-au aliat în 1087 cu Solomon, fostul rege al Ungariei care era rivalul său³⁰. Cu toate acestea, nu există nici un indiciu asupra unei eventuale implicări a lui Ladislau I în situația tulbure din estul Peninsulei Balcanice, mai cu seamă că atenția sa era îndreptată pe atunci în direcția opusă (anexarea Croației)³¹.

Deoarece am văzut că nu există argumente pentru amplasarea *Domapiei* în zona Dunării de Jos, teoria lui F. Makk rămâne lipsită de fundament. Nu suntem de acord nici cu interpretarea pe care F. Makk o dă denumirii *Messia* din titlul lui Ladislau I consemnat într-un act din 1091. Deși admite că *Messia* era regiunea din jurul Belgradului care ar fi fost cucerită în 1091 de Ungaria (fosta Moesia Prima), el presupune că denumirea se putea referi și la teritoriul unde s-ar fi așezat cavalerii englezi, asupra căruia Ladislau I și-ar fi exprimat astfel pretențiile³². Toată teoria sa se sprijină pe presupunerea că *Domapia* se afla la Dunărea de Jos, dar am văzut că această opinie nu rezistă. Pe de altă parte, însăși campania antibizantină din 1091 nu este decât o presupunere a lui F. Makk. Suntem de părere că *Messia* denumește de fapt Bosnia, care a fost cucerită de Ladislau I în cursul campaniei în Croația în 1091. De altfel, F. Makk amintește această posibilitate (formulată de György Györffy), dar înclină spre identificarea cu fosta provincie romană Moesia Superior, probabil din dorința de a descoperi un punct de sprijin pentru teoria expansiunii Ungariei spre sud-est în epoca lui Ladislau I. În secolele IX–XIII, occidentalii nu mai știau unde se afla exact Moesia din epoca romană. Ea era mutată fie în Moravia (în falsurile episcopului Piligrim de Passau din 971–991 și în cronica lui Simon de Keza), fie în Bosnia (în cronica Preotului din Dioclea)³³.

În concluzie, suntem de părere că “Noua Anglie” nu are nimic de a face cu istoria regiunii Dunării de Jos, iar supozиtiile lui F. Makk despre politica sud-estică a regelui Ladislau I pot fi considerate lipsite de orice temei.

²⁹ F. Makk, *Saint Ladislas et les Balkans*, în “Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Opuscula Byzantina”, t. 9 (*Byzance et ses voisins. Mélanges à la mémoire de Gyula Moravcsik à l'occasion du centième anniversaire de sa naissance*), Szeged, 1994, p. 59–67; idem, *Ungarische Aussenpolitik (896–1196)* (Studien zur Geschichte Ungarns, 3), Herne, 1999, p. 79–84.

³⁰ Ana Comnena, *Alexiada*, VII. 1. 1 (*Fontes Historiae Daco-Romanae*, III, p. 94/ 95).

³¹ J. Shepard, *Byzantium and the Steppe Nomads: the Hungarian Dimension*, în G. Prinzing, M. Salamon (ed.), *Byzanz und Ostmitteleuropa 950–1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*, (Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik, 3), Wiesbaden, 1999, p. 68.

³² F. Makk, *Saint Ladislas*, p. 65–66.

³³ I. Boba, *Moravia's History Reconsidered. A Reinterpretation of Medieval Sources*, Haga, 1971, p. 97–103; M. Eggers, *Das 'Grossmährische Reich'. Realität oder Fiktion? Eine Neuinterpretation der Quellen zur Geschichte des mittleren Donauraumes im 9. Jahrhundert*, Stuttgart, 1995, p. 390–391.

ABOUT THE “NEW ENGLAND” FROM THE BLACK SEA (11th CENTURY)

Abstract

According to the 13th century “Chronicle of Laon” published by K. Ciggaar, a group of English knights enrolled in the Byzantine army was sent on the northern shore of the Black Sea, in order to fight against the heathens (most probable in 1081-1082). They freed the region which became the so-called “New England”, where several forts were founded. An Icelandic saga based on English sources specifies that they gave English names to those cities. Although J. Shepard has shown in 1974 that the region should be located east of Crimea (on the basis of some placenames of English origin preserved in later maps), R. Theodorescu supposed that the region (called *Domapia* in the chronicle) could be located in Dobrudja or northeastern Bulgaria (an idea shared by K. Ciggaar).

However, the details about the length of the barbarian domination in *Domapia* do not fit with the history of Paradunavon, where a real Pecheneg domination existed only between 1072-1091, during the rebellion of the Byzantine and Pecheneg inhabitants. Besides, the Pechenegs were not entirely heathens in that period. From the source it can be inferred that the contacts between Constantinople and *Domapia* were only possible by sea. This fact enforces Shepard’s viewpoint. The name *Domapia* can derive from *Don*. The area settled by the Englishmen was Zichia, known for the oil resources used by the Byzantines for the preparation of the “Greek Fire”. It seems that Zichia failed under the domination of a Turkic people by the middle of the 11th century. A Byzantine source remembers in few words the restoration of the Byzantine domination near the Cimmerian Bosphorus in the period of Alexius I Comnenus, as well as the lead seal of an *archon* of Zichia dated in the same time.

The English knights requested Roman priests from Hungary. This was seen as a proof for the location near Hungary, but the request can be explained by the similar positions of the Hungarian and British churches concerning the reform policy of Pope Gregory VII. Hungary was anyhow the nearest Catholic country to Crimea, not only to the Danubian area.

Based on the supposed location of *Domapia* near the Danube, F. Makk developed a theory about a crusade state founded by the English knights, used by the Hungarian king Ladislas I (1077-1095) as a support for an expansionist policy towards south-east. As J. Shepard has shown in another paper, there is no proof for such a policy. F. Makk presumed that Ladislas I attacked the Byzantine Empire in 1091 because he believed that the name *Messia* mentioned in his title remembers the Danubian area. In fact, *Messia* can be another region, for instance Bosnia, which was indeed conquered in 1091.

In conclusion, the so-called “New England” has nothing to do with the history of Paradunavon.

IMAGINI ȘI CĂLĂTORI ÎN EUROPA DE SUD-EST

MEDIUL RURAL ROMÂNESC ÎN MEMORIALELE UNOR CĂLĂTORI DE LIMBĂ ENGLEZĂ DIN SECOLUL AL XIX-LEA

ADRIAN-SILVAN IONESCU

În prima jumătate a secolului al XIX-lea englezii erau, fără îndoială, ceea ce s-ar numi astăzi “cetăteni ai lumii”, obișnuiți să călătorescă mult, simțindu-se peste tot în largul lor, deși priveau cu un ochi critic locurile pe care le vizitau, fiind înclinați să facă mereu comparații – nu totdeauna defavorabile – cu propria lor civilizație și condițiile de dezvoltare ale Imperiului britanic aflat atunci în plină expansiune. Dar ei nu erau numai călători înveterați, ci și pasionați consemnatori ai experienței lor de voaj, căreia datorăm informații foarte interesante despre satul românesc din acea vreme.

Primul călător, în ordine cronologică, este doctorul Adam Neale, medicul ambasadei britanice de la Constantinopol, care, în 1805, mergând să își ia postul în primire, trece prin Moldova, iar la întoarcerea sa în 1806, prin Valahia. Dr. Neale este impresionat de fertilitatea solului și de multimea produselor pe care le dă acesta, practicându-se totuși o agricultură primitivă, neștiințifică: “Rodnicia Moldovei este inepuizabilă. Vinurile albe de la munte sunt delicioase; grâul este excelent și recoltarea are loc devreme, în iunie. Ca și în Spania și Portugalia, aici grânele, în loc să fie bătute cu îmblăciul, sunt călcate în picioare de cai și sunt depozitate în peșteri în loc de hambare. Porumbul este mult cultivat, dă recolte abundente și niciodată nu dezamăgește speranțele gospodarului. *Mamalika*, o fieritură făcută din făină lui, formează hrana principală a țărănimii. Cu excepția măslinilor și a smochinilor, aici se găsesc din abundență toți pomii fructiferi obișnuiți în Anglia, iar pepenii și alte cucurbitacee sunt produse din belșug. La desfășurarea pământului virgin, o practică obișnuită este de a planta mai întâi varză și, în intervaluri, de a semăna dovleci, care își desfac marile lor frunze peste pământ și opresc dezvoltarea și înflorirea buruienilor. Coastele munților sunt acoperite cu vii care produc aşa mult vin încât mari cantități sunt exportate în Rusia și Transilvania”¹. Apreciind foarte mult sucul de struguri, medicul britanic prezintă, ca pe o curiozitate, modul în care acestuia î se dă tărie fără a aștepta o învechire naturală: “Vinul este lăsat în aer liber în timpul asprelor nopți de decembrie, în butoaie imense și, când partea de apă din el a înghețat din cauza frigului, ei perfurează crusta de gheăță cu un fier încins și extrag partea pură cu înaltă concentrație de vin”².

¹ Adam Neale, *Travels through some Parts of Germany, Poland, Moldavia and Turkey*, London, 1818, p. 167.

² *Ibidem*, p. 167.

Savantul reverend irlandez Robert Walsh (1772–1852), capelan al aceleiași ambasade britanice din capitala Imperiului otoman, are și el posibilitatea să treacă prin Valahia și Transilvania în drumul său de întoarcere acasă, în 1827. Foarte mândru de cunoștințele sale de latină, care îi facilitau înțelegerea limbii române, inserează cu munificență în textul memoriilor sale dialogurile purtate cu țărani români iar, la sfârșitul volumului, în *Apendicele No. 5*, dă un foarte util și unic la acea dată dicționar român-latin-englez, precizând “*Wallachian words, taken as they were pronounced by the peasants*”³.

Călătorul irlandez nu este la fel de entuziasmat de bogăția pământului, constatănd că nu este cultivat decât pe suprafețe mici și nu în imediata apropiere a drumurilor, unde recoltele ar fi putut fi văzute de turci și confiscate: “Principalul produs agricol este grâul; dar cantitatea cultivată nu este în proporție cu întinderea și fertilitatea solului. Turcii fixează un preț maximal la care cumpără grâul în Valahia și pe care îl vând ei însăși la Constantinopol cu preț considerabil mărit. Dacă un localnic își permite să facă aceasta este pedepsit cu bătaia la tălpi și cu pierderea grâului. Pe lângă aceasta, există obiceiul să nu se semene niciodată pământul în imediata apropiere a drumurilor publice, astfel că unui călător arăturile îi par complet neglijate. Pășunatul este mult mai potrivit cu obiceiurile și dispoziția lor [a valahilor]; și, în concordanță, ei aprovisionează țările vecine cu produsul lui: între 2 și 300 000 de capre și între 3 și 4 000 de cai sunt trimiși anual la Constantinopol; iar un imens număr de porci și vite cornute intră în Transilvania și Ungaria prin diferitele trecători ale Carpaților”⁴. Cauza acestei slabe cultivări a pământului o constituie nesiguranța vremurilor și dezinteresul populației față de tot ce era lucrativ, ca un lucru sortit nu beneficiului personal, ci îndestulării opresorilor turci, fanarioți și de alte naționalități, care poposeau prea adesea în aceste locuri. Fizicul locuitorilor denotă slăbiciune, iar comportamentul indiferență: “Țărani pe care i-am văzut erau mici de statură și fără forță fizică, cu păr blond, moale, mătăsos; și deși erau rotofei, mușchii lor erau slăbiți iar mișcările lor leneșe și fără vlagă (...). Cu o dispoziție spre indolență și forțe fizice atât de slabe, efectul muncii și sărguinței lor nu se prea vede în țară”⁵.

Portul tradițional românesc nu scapă atenției nici unuia dintre călătorii străini prin țările noastre, iar cei cu solide studii clasice – aşa cum era și reverendul Walsh – observă marile similitudini dintre costumul contemporan al sătenilor și cel purtat de strămoșii lor, cu mii de ani în urmă: ”(...) Îmbrăcămintea acestor țărani este o confirmare în plus a originii lor. Este format dintr-o tunică, sau cămașă, care coboară până la genunchi – nebăgată în pantaloni, ca la oricare alt popor, ci atârnând afară. Ea este strânsă la mijloc de un brâu, sau cingătoare, sau curea; picioarele sunt băgate în sandale legate cu curele peste glezne; un pellium sau manta este purtată pe umeri iar, când timpul este rece sau umed, este înfășurată în

³ Rev. Robert Walsh, *Narrative of a Journey from Constantinople to England*, Second Edition, London, MDCCCXXVIII, p. 438-442.

⁴ *Ibidem*, p. 293.

⁵ *Ibidem*, p. 292, 293.

jurul trupului”⁶. Irlandezul revine de mai multe ori asupra veșmintelor sătenilor întâlniți. Îl interesează în mod special tehnica atât de simplă de execuție a opincilor, pe care o descrie cu mare acuratețe: “Aceea [îmbrăcămîntea] a țăranilor este, totuși, mai caracteristică [decât cea a boierilor, care era de influență orientală, n. A.S.I.] și este, în genere, presupus că este o doavadă a originii lor romane. O bucată de piele crudă este întinsă pe pământ, pe care țăranul își pune piciorul; apoi este tăiată puțin mai mare decât talpa, găurită pe margine pentru șireturi, apoi trasă în sus și legată. Șireturile trec printre degete; și astfel legată, ea seamănă exact cu sandala din piciorul unei statui romane. (...)”⁷.

Un alt irlandez, tot slujitor al bisericii, excentricul reverend Nathanael Burton, fost capelan adjunct al garnizoanei din Dublin și al Artilleriei Regale, după ce vizitează Orientul până în Siria și face un lung popas la locurile sfinte, în vara anului 1837 ia drumul de întoarcere în patrie având năstrușnică idee de a călători pe jos de la Constantinopol până la Hamburg. Are posibilitatea să cunoască, astfel, mult mai bine ținuturile pe care le străbate, dar să se și expună la multe situații neplăcute (furturi, pierderi de lucruri, nopți petrecute sub cerul liber, hrană modestă – în cazul când o găsea...). Din cauza drumurilor desfundate pe care le străbate, ia obiceiul pământului și umblă desculț. Dar, chiar și aşa, pantofii săi, deși cruțați de zonele cele mai dificile, nu rezistă acestui test de uzură și drumețul este obligat să poarte opincile naționale românești: “Pantofii (...) i-am aruncat pe 1 august, înlocuindu-i cu o pereche de piei în formă de sandale pe care mi le-au făcut niște țărani la o cărciumă, după stilul țării; erau legate cu sfori și, deoarece în acea vreme abandonasem folosința ciorapilor, mi-au supărat picioarele mult timp la început”⁸.

Deoarece aspectul său lăsa mult de dorit din punct de vedere al curăteniei – arătând, după propria-i caracterizare plină de autoironie, “ca un sălbatic din păduri – nici evreu, nici turc, nici creștin”⁹ – evita orașele sau intra în ele la apusul soarelui, spre a nu fi remarcat. Totuși, în posesiunile monarhiei habsburgice, are adesea probleme cu vigilenta poliție. Ciudătenia amestecului de piese vestimentare îl facea un personaj bizar: manta vărgată de beduin, pălărie occidentală înlocuită cu un *glengarry* scoțian după ce aceasta îi este furată în timpul somnului, opinci românești, toiac dintr-un tub de ciubuc din lemn de cireș. De aceea, localnicii care îi acordau găzduire erau foarte curioși de proveniența și destinația acestui oaspete neobișnuit și îl întrebau cu obstinație: “unde merge, unde vine, jepune?”¹⁰, așa cum consemnează, foarte corect, chiar memorialistul. Si el are vaste cunoștințe în

⁶ *Ibidem*, p. 261.

⁷ *Ibidem*, p. 294.

⁸ Rev. Nathanael Burton, *Narrative of a Voyage from Liverpool to Alexandria, Touching at the Island of Malta, and from thence to Beirut in Syria ; with Journey to Jerusalem, Voyage from Jaffa to Cyprus and Constantinople and Pedestrian Journey from Constantinople, through Turkey, Wallachia, Hungary, and Prussia, to the Town of Hamburgh in the Years 1836–37*, Dublin, 1838, p. 310.

⁹ *Ibidem*, p. 318.

¹⁰ *Ibidem*, p. 309.

limbile clasice, aşa că poate să dialogheze cu țărani români și să-și facă înțelese dorințele. Pentru a evita să fie privit ca o curiozitate de starețul și călugării de la mănăstirea Curtea de Argeș, unde poposise și fusese cazat, destul de decent, în aripa rezervată oaspeților, preferă să înnopteze în coliba mizeră a unui țaran pe care l-a apreciat foarte mult pentru demnitatea cu care își purta sărăcia: “Acest biet om a fost singura persoană interesantă pe care am văzut-o în Valahia. El avea o familie numeroasă și era extrem de nevoiasă; dar avea aşa un aer meditativ și o superioritate a sentimentelor, care m-au consolat pentru indiferența neamului său – am avut atunci conștiința că în Valahia obiceiurile și moravurile nu sunt afurisitele arhetipuri ale perfecțiunii naționale. Deși nu a spus nimic, el încerca un mare regret că nu putea pune înaintea mea un prânz mai bun atunci când m-a invitat, cu delicatețe, să-i împartămămăliga și ceapa; refuzându-l, sper că nu l-am ofensat. În micul bordei al acestui om interesant, care se pare că suferă de sentimente rănite, nu am dormit. O singură cameră ne cuprindea pe toți. Găinile au țopăit pe mine întreaga noapte și, deși eram culcat pe podea, cu greu puteam să mă întind fără să lovesc pe unul sau altul din familie. M-a durut văzând marea solicitudine care umplea purtarea acestui biet om și deferența umilă a caracterului său. Nu am putut să-l conving nici pe el nici pe fiica sa să ia vreo remunerare de vreun fel; a fost singurul lucru în care a fost categoric, refuzând într-o manieră amabilă”¹¹.

Meniul zilnic al drumețului irlandez era aproape stereotip, la fel ca al hanurilor ori al gazdelor la care trăgea: mămăligă, uneori fasole, arareori slănină (ca substitut de carne) și rachiу. Deși se obișnuise cu ea, totuși îl intrigă mămăligă națională, care era hrana de bază a populației, produsă de bogatele holde ale țării, despre a căror cultivare dă și câteva informații obiective: “Principala recoltă a acestei țări este porumbul care constituie hrana de căpetenie a țărănimii; el este cartoful Valahiei și în vreme ce vezi o condamnabilă neglijență față de alte lucruri avantajoase, gospodăririi acestei pâini de toate zilele i se acordă cea mai strictă atenție. Pe când treceam pe lângă câmpuri, femeile erau mereu ocupate curățând pământul și săpând în jurul gigantilor tulpini. Solul este foarte bogat; în spațiile dintre porumbi se produc tiugii excelente; marile lor flori galbene dau holdelor o aparență de bogăție, dar regret că trebuie să spun că această economie agrară este mai răspândită în Transilvania decât în Valahia. Făina acestui porumb este de o culoare gălbuiu și, când este fiartă într-un vas cu apă până la consistența unei budinci (felul în care este cel mai mult folosit) este numită mămăligă [conatat *Malaga*, n. A.S.I.] și, la mesele lor, este muiată de localnici într-o mică strachină cu lapte băut, grăsimi de slănină, legume sau verdețuri amestecate cu untură; o legătură de praz crud sau ceapă însoțește de obicei masa, pe care ei o ronțăie, în totalitate, cu aceeași nepăsare ca și un cal care mănâncă trifoi. Când este fierbine mămăligă nu este de nemâncat, dar rece, însușirile ei devin perceptibile la gust și necesită un stomac puternic și înfometat pentru a o savura și a o digera; din punctul meu de vedere, m-am împăcat cu folosița ei, în special când puteam să-mi procur

¹¹ *Ibidem*, p. 291.

puțin lapte acru pentru a o mâncă”¹². Și mai uimit este când, din lipsă de altă garnitură, mămăliga i se servește cu oțet, dar descoperă calitățile revigorante ale acestei mâncări și se mângâie cu rememorarea unui verset din *Scriptură*, care recomanda un meniu similar: «Într-o zi înăbușitoare fiind obosit și flămând, mă întinsesem pe un mal [de apă] când am văzut o femeie întorcându-se după ce dusese prânzul secerătorilor. Am strigat-o și i-am dat să înțeleagă că vreau să mănânc iar ea mi-a dăruit imediat o mare bucată de pâine-budincă din făină de porumb, o mică legătură de praz și o strachină de pământ cu oțet în care să-mi îmbozi pâinea. În propria mea țară acesta era un prânz pe care nu l-aș fi înțeles, dar aici este totalmente în spiritul locului și foarte recomfortant. Această mâncare mi-a amintit de o zisă a lui Boaz către Ruth, consemnată în capitolul al II-lea și versetul al 4-lea din istoria ei – “Și Boaz i-a spus, la ora mesei, vino aici și mănâncă din pâine și moaie bucata ta în oțet”»¹³.

Alte feluri de mâncare, în special bazate pe carne, erau mai greu de procurat, chiar și în orașe, necum la sate. În Pitești mănâncă pentru prima dată fasole și apreciază slănină – chiar dacă animalele producătoare îi sunt profund antipatice –, dar vinul nu-l satisfacă: “Singura mâncare pe care mi-am putut-o procura a fost fasole franțuzească amestecată cu grăsimea de la șuncă, ori cu un fel de zeamă de carne sau, uneori, apă, care o face un fel de supă. Este o mâncare foarte obișnuită în Valahia și este folosită chiar și la Viena. Acest fel nu este nicidcum de nemâncat și este numit *fesule*. Locuitorii sunt mari mâncători de porc – un animal care se potrivește cu țara lor, cu obiceiurile lor și cu ei însăși. Dar trebuie să le fac dreptate și să spun că ei excelează în prepararea lui într-un fel de slănină afumată care, doar conservată astfel, este mâncată cu pâine. Cu excepția Bucureștiului nicăieri nu am văzut carne fără grăsime ci doar bucăți pătrate de untură albă, tare. Era lipsă de orice alt aliment de proveniență animală; vinurile lor sunt subțiri, palide și cu gust înțepător (...)”¹⁴.

Această analiză amănunțită a dietei țărănești este una dintre puținele de acest fel consemnate de călătorii străini care, în general, prânzeau la hoteluri de lux ori în casele marilor boieri, unde se serveau mâncăruri și vinuri alese, concordând de cele mai multe ori cu bucătăria franțuzească la modă, ce o înlocuise pe cea de mixtură orientală și națională. Așa că experiența de drumet nonconformist a reverendului Nathanael Burton are pentru posteritate importanța comunicării impresiilor sale despre arta culinară tradițională românească și modul de preparare a felurilor de bază.

Tipul de habitat este, de asemenea, în atenția călătorilor de limbă engleză. Căpitanul Charles Colville Frankland din Marina Regală, îndreptându-se spre Constantinopol în 1827, trece prin Banat și-și notează, succint, impresiile despre locuințele din acea regiune: "Casele țărănești sunt făcute din împletitură de nuiele

¹² Ibidem, p. 282-283.

¹³ Ibidem, p. 293-294.

¹⁴ Ibidem, p. 288.

lipite cu lut; păsările de curte și porcii par să fie, de asemenea, adăpostiți acolo la fel ca și stăpânii”¹⁵. Înaintând spre est, ofițerul de marină este uimit de aspectul bordeielor, dar și al unor case suspendate în arbori pe care le vede în zona Argeșului: “Nu trebuie să uit a menționa un contrast unic care șochează călătorul, între casele subterane, abia acoperite cu niște paie nenorocite, și casele cocoțate în pomi ca acelea ale paraguaienilor. Am văzut, de asemenea, căpițe de fân plasate la fel. Văzusem mai înainte asemenea colibe subterane în Transilvania; dar căpițe de fân și colibe în pomi nu am văzut până ce nu am ajuns în Valahia”¹⁶. Aflat aproape de Giurgiu înnopteaază în bordeiul unei stații de poștă, unde este chinuit de purici. Are însă prilejul să descrie tipul de construcție al bordeiului: “Aceste cocioabe nenorocite sunt doar niște gropi oblonge, de circa trei picioare adâncime, făcute în pământ, pește care este aruncat un acoperiș mizerabil din bețe și paie. Intrarea este printr-o din laturile triunghiulare. Nimic nu poate fi mai brutalizat decât existența țărănimii valahe”¹⁷.

Trecând prin ținuturile românești în 1851 – pe care le mai străbătuse o dată în 1835 – căpitanul Edmund Spencer apreciază eficiența bordeielor din punct de vedere strategic, ele fiind aproape invizibile pentru un ochi nedeprins, ce le-ar fi confundat cu forme de relief naturale. Iar acest lucru era un mare avantaj în caz de invazie străină: “Satele prin care treceam, constituie în mare parte din colibe îngropate pe jumătate în pământ, prezintau același aspect deprimant ca și cele pe care le văzusem cu șaptesprezece ani în urmă; nici locuitorii nu erau mai puțin mizerabili. (...) Ba, în unele regiuni, aceste sate subterane au fost aşa eficient ascunse, cu iarba crescută pe acoperiș încât, dacă nu le dădea de gol fumul pe care îl vedeam făcându-și loc în sus, din pământ, ca un vulcan istovit, am fi putut călări pește ele fără a bănuia că dedesupră trăiau mai multe ființe umane”¹⁸.

Medicul american James O. Noyes, ce-și oferise serviciile în armata turcă și etapele Războiului Crimeii îi dăduseră șansa să petreacă în țara noastră o lungă bucată de vreme și să cunoască foarte bine pe români, este de-a dreptul șocat de bordeie la primul său contact cu ele, la o stație de poștă de la periferia orașului Giurgiu, în 1854, dar le înțelege imediat marea funcționalitate: “Un bărbat a ieșit dintr-o gaură din pământ și ne-a cerut pașapoartele. Am fost uimit. Privind în jur am observat două sau trei mici ridicături conice semănând cu niște mari mușuroaie de furnici, fiecare cu o mare gaură într-o parte.

– Ce sunt acești mici tumuli? am întrebat pe Aristias.

¹⁵ Capt. Charles Colville Frankland, *Travels to and from Constantinople in the years 1827 and 1828*, London, 1829, vol. I, p. 11.

¹⁶ *Ibidem*, p. 29 ; James Henry Skeene constată, de asemenea, că în zonele inundabile căpițele de fân sunt plasate în coroanele sălcilor : « (...) Fâmul era cosit și aşezat într-un fel unic ; în câmpii joase care erau supuse inundațiilor, sălcile cu coroanele rețezate erau umplute cu fân iar ramurile flexibile împletite în jurul lui », cf. *The Frontier Lands of the Christian and the Turk ; Comprising Travels in the Regions of the Lower Danube in 1850 and 1851 by a British Resident of Twenty Years in the East*, London, 1853, vol. II, p. 111.

¹⁷ Capt. Charles Colville Frankland, *op.cit.*, p. 42.

¹⁸ Capt. Spencer, *Turkey, Russia, the Black Sea and Circassia*, London, 1854, p. 109.

– Sunt case valahe, mi-a răspuns. Țăranii le numesc *colibe*. Le vei vedea peste tot în Principatele Dunărene.

– Eh bien! Înțeleg: combustibilul este puțin în câmpii valahe și dacoromanii se strâng la sănul Gliei Mame pentru a se bucura de căldura ei!”¹⁹.

Trecând pe lângă sate în viteza cailor de la căruța de poștă, mânătă de surugii cu răcnete și pocnete de bici, doctorului Noyes i se pare că țăranii ies afară din bordeie precum niște câini de preerie din Vestul american²⁰. Opriți la Călugăreni, călătorii coboară din căruță pentru a-și mai dezmorți picioarele. Localnicii îi poftesc, cu amabilitate, în casă și astfel americanul are posibilitatea să vadă un interior românesc în care nelipsită este covata plurifuncțională: “Câțiva țărani ne-au invitat să intrăm în colibele lor primitive. Mobilierul era redus dar în toate am observat o mare albie de lemn, folosită în mod obișnuit ca leagăn pentru copii, ca albie de rufe în ziua de spălat, covată de frământat în ziua de copt [pâine] și, ocazional, ca recipient pentru provizii”²¹.

Țăranii i se par delăsători și indiferenți, trăind într-o relație destul de discutabilă cu natura: “Nici o descriere nu poate da o idee despre un sat valah locuit de clasa cea mai săracă de țărani și țigani. Acolo, animalele și ființele umane se bucură împreună de adăpost, mâncare, aer și plăceri sociale – om și natură fiind în cele mai familiare raporturi. Niciodată înainte nu am văzut aşa o jignitoare lipsă a celor trebuincioase, aşa o mare și abjectă mizerie, nici chiar pe ulițele dosnice ale Londrei, unde dureroasa sărăcie și corupția se furișează departe de ochiul carității. În comparație cu acestea, familiile sărace din New York sunt fericite, de trei ori fericite, înghesuite în camere de subsol, murdare, miniaturale și împărțite în compartimente și mai mici de linii trase cu creta. Acoperișurile acestor mizerabile colibe subpământene nici măcar nu ascund vederii ființele murdare de dedesubt, care trăiesc într-un imediat raport cu cerul arzător sau înghețat de deasupra (...).

Lângă prima stație de poștă am observat un țăran ghemuit în colțul colibei sale, pentru a se usca:

- De ce nu-ți repari acoperișul colibei? I-am întrebat.
- Plouă prea tare, domnule – a fost răspunsul.
- Dar de ce nu îl repari când vremea este bună?
- Oh, nu ajută la nimic”²².

După o lungă și atentă observație a locuitorilor săteni, medicul american conchide: “Am multe motive să cred că țăranii neaoși ai Valahiei sunt cei mai leniști din lume”²³. Dar, le găsește motive întemeiate pentru comportamentul lor atât de insolit și plin de discrepanțe: “Bărbații sunt indolenți și lași exceptând

¹⁹ James O. Noyes, *Roumania : The Border Land of the Christian and the Turk*, New York, MDCCCLVIII, p. 96.

²⁰ *Ibidem*, p. 202.

²¹ *Ibidem*, p. 99.

²² *Ibidem*, p. 202-203.

²³ *Ibidem*, p. 165

cazurile când fac contrabandă, jefuiesc, fură cai sau atacă un urs. Un lung sir de maltrători i-au făcut timizi și suspicioși²⁴.

În timp, această opinie se schimbă. Englezul J.W. Ozanne, care petrece trei ani în țara noastră la începutul celei de-a opta decadențe a secolului, constată că românii nu sunt nici pe departe leneși, ci au o împărțire foarte personală a timpului de lucru: “S-a afirmat că țăranul moldo-valah este un muncitor mediocru. Aceasta este adeverat și neadeverat în același timp. Românul va face într-o zi de trei ori mai mult decât ungherul sau bulgarul, râzând, sporovăind și glumind între timp. Dar, după ce a lucrat jumătate de săptămână el, de obicei, se domolește și nimic nu-l va convinge să se întoarcă [la lucru] până luna următoare. Astfel, în trei zile el a făcut munca a nouă zile în vreme ce alții le-au făcut pe cele șase ale lor toată săptămâna. La urma urmei, mulți stăpâni nu ar avea aversiune față de o asemenea învoială”²⁵.

La relativa lipsă de forță fizică a muncitorilor agricoli contribuia și nutriția lor săracăcioasă, diminuată și mai mult în perioadele de post, pe care țăranii le țineau cu strictețe: “Sărbătorile și posturile fixate de biserică exercită un efect foarte dăunător asupra populației locale. Aproape jumătate de an oamenii au o dietă vecină cu inaniția, mâncând ghiveci, fasole și prune uscate fierte în apă; pe când cealaltă jumătate stau în cârciumă, bând cea mai oribilă porcărie care a putut fi inventată în formă de rachiу [conotat *raku*, n. A.S.I.]. În timpul Postului Paștelui, când zăpada începe să se curețe și ei sunt pe câmpuri, lucrând din greu, semănând și plantând de dimineață până noaptea, ar trebui să fie bine hrăniți și bine îngrijiti. Dar cazul este contrariu; ei se extenuază și se descurajează repede; și cad ușor victime miasmei care stăpânește împrejurimile (...). Este un fapt bine cunoscut că numărul nașterilor este, comparativ, foarte mic spre finele anului; aceasta se atribuie hranei insuficiente a populației căsătorite în timpul Postului Mare, când forța naturală este sleită într-o măsură foarte condamnabilă”²⁶.

În momentul vizitei lui J.W. Ozanne situația țării fiind mult mai sigură sub sceptrul principelui Carol I decât cu 20 de ani mai înainte, se modificaseră și formele de habitat, făcându-și apariția case ridicate deasupra nivelului solului: “Doar cu puțin timp în urmă, casele țăranilor nu erau altceva decât cocioabe, numite *bordei*, compuse din găuri scormonite în pământ, acoperite cu crengi bătute cu lut, și abia ridicându-se peste nivelul câmpului. Astfel format, acoperișul de pământ era repede năpădit de iarba și buruieni, și ar fi fost dificil să-ți imaginezi că aceasta nu era parte integrantă din peisaj, și cu atât mai puțin locuință omenească, dacă nu ar fi fost norii întâmplători de fum care ieșeau de acolo la ora mesei. Câteva scânduri și o crățită formau singurul mobilier al interiorului. Totuși, acum lucrurile au luat o întorsătură spre mai bine. Proprietatea este respectată și țăranul român, fortificat și cu moralul ridicat și din nou liber, s-a apucat de lucru cu

²⁴ *Ibidem*, p. 164.

²⁵ J.W. Ozanne, *Three Years in Roumania*, London, 1878, p. 56.

²⁶ *Ibidem*, p. 85-86.

hotărâre, pentru că nu mai are nici un motiv să se teamă că boii și oile îi vor fi confiscate iar recoltele îi vor fi abandonate furiei invadatorilor. Sate s-au ridicat acolo unde totul era goliciune și paragină, iar *bordeiele* au fost eliberate în favoarea disprețuiților țigani”²⁷.

Analizând agricultura românească, căpitanul Edmund Spencer sesizează foarte bine cauza lipsei de entuziasm și de interes a țărănimii față de pământ și de culturi în nesiguranță vremurilor și în constantele năvăliri ale armatelor imperiilor vecine: “Agricultura este continuată cu aceeași indiferență ca și când fermierii se tem constant de vizita unor hoarde prădalnice; și când întâlnesci câmpuri cultivate ele nu le succed altora, ca în alte țări, ci, în general, se întind înconjurate de păduri dese, de pământuri sterpe sau mlaștini de netrecut, ca și când s-ar fi intenționat a se ascunde de ochiul unui străin”²⁸. Și, mai departe, călătorul britanic deplânghe vecinătatea nefastă a țării și marile avantaje pe care le-ar fi avut dacă ar fi putut fi colonizată cu agricultori occidentali obișnuiți cu o cultivare științifică a pământului și o producție maximă și sigură de roade: “Ce nenorocire pentru Europa de Vest că aceste două puteri, Rusia și Turcia, atât de potrivnice progresului și instruirii, au obținut dominația asupra acestor [țări] ca și peste unele dintre cele mai frumoase țări ale emisferei noastre! Câțiva ani în urmă, guvernul Moldo-Valahiei a promulgat *Regulamentul Organic*, permitând străinilor să se naturalizeze și să cumpere terenuri care, fără îndoială, tentau foarte mult străinii de a se stabili într-o țară unde pământul ar fi avut aproape același preț ca în coloniile din America. Dar ce om din Vestul civilizat și-ar căuta o casă într-o țară unde Rusia este protector? sau în Turcia, atâtă timp cât legislația ei persistă să refuze creștinilor drepturi sociale și politice?”²⁹ Pentru ca, mai departe, să exclame cu năduf, dar și cu fatuitate pentru civilizația occidentală pe care o reprezenta: “Ce nu s-ar fi putut face aici, dacă aceste țări atât de favorizate erau ocupate de o colonie de-a fermierilor noștri experți din Europa Vestică!”³⁰

Stabilit la noi o perioadă mai îndelungată, în aproape același timp în care căpitanul Spencer doar tranzita țara, James Henry Skeene constată că agricultura românească nu este chiar atât de neglijată și neglijabilă, cum i se păruse conaționalului său. Dimpotrivă, holdele se întind, nesfârșite, de-a lungul drumului pe care îl străbate între Bârlad și Vaslui, iar recoltele sunt atât de bogate încât ar putea aprovizia și țările care duc lipsă de cereale. Acest fapt îi permite autorului să insereze în memoriile sale câteva paragrafe privitoare la metodele folosite de populația autohtonă: “Cultivarea acestei plante [porumbul] era universală, neîntreruptă nici măcar de un șanț pe mile întregi, și în dreapta noastră, un întreg lanț de dealuri joase era literalmente un câmp cu miriște. (...) Am mers toată seara printre câmpuri compact cultivate; părea să nu fie pierdut nici un picior de pământ. După ce s-a scos o recoltă de grâu de pe o bucată de pământ, aceasta este lăsată

²⁷ Ibidem, p. 53-54.

²⁸ Capt. Spencer, *op.cit.*, p. 106.

²⁹ Ibidem, p. 133.

³⁰ Ibidem, p. 139.

necultivată cel puțin doi ani și apoi este din nou semănată la fel. Felul de a ara constă doar în afânarea suprafeței pământului la o adâncime de trei sau patru inci; și tot bălegarul strâns la ferme, sau pe la casele țăranilor, este aruncat în cel mai apropiat părăiaș, spre a fi dus cu sine. Localnicii cred că acesta [bălegarul] prejudiciază recoltei dacă ar fi aplicat pe pământ; și aceasta poate fi adeverat când este arat la aşa o adâncime, pentru că umezeala poate ieși mai ușor [din el] la începutul verii. Totuși, ei recunosc că, înainte de a fi semănat, pământul este îmbunătățit prin păsunatul vitelor. (...)

Mijlocul de separare a boabelor de paie se face punând o cantitate de cereale într-o mică îngrăditură circulară și dând drumul înăuntru a zece până la cincisprezece cai, care sunt mânați în jur, călcându-le în picioare și strivindu-le până ce totul este redus la o grămadă de paie tocate amestecate cu grâu; apoi, sunt aruncate în sus cu lopeți de lemn în timpul unui vânt puternic care suflă pleava. Dar acum, o mulțime de proprietari au importat din Anglia mașini de treierat și vânturăt și obțin 20% mai multe boabe din recolta lor de grâu. (...) Grâul din Moldova este superior celui din Valahia. (...)

Se renunță treptat la practica depozitariei în gropi în pământ, care îi dădea un miros de țărână; și în acest sens calitatea nu este aşa de rea cum era mai înainte. (...)

Am remarcat felul în care este depozitat porumbul; patru stâlpi sunt înfirpiți în pământ și lungii strujeni de porumb sunt împletiți printre ei formând un coș de dimensiunea unei case de mărime potrivită, care este umplut cu știuleți și acoperit cu paie deasupra. (...)

Deși practică o agricultură rudimentară și înapoiată, Principatele Dunărene produc o suficientă cantitate de grâne pentru a atrage atenția în mod serios țărilor care sunt obligate să importe, precum Anglia³¹.

Mult mai optimist în privința succesului cultivatorilor români se arată J.W. Ozanne, care acordă un întreg capitol agriculturii în volumul său *Three Years in Roumania*, făcându-i o analiză amănunțită și pertinentă, bazată nu numai pe observații personale, ci și pe rapoarte și statistici oficiale. El nu disprețuiește metodele folosite de localnici în cultivarea pământului, ci le descrie și le explică pentru cititorii săi, arătându-le temeinicia tradiției, care dă bune rezultate chiar dacă nu este totalmente științifică, ca în Occident. Rândurile sale devin o confirmare a observațiilor lui James Henry Skeene, făcute cu două decenii mai înainte. “Recoltele sunt de obicei semănate în conformitate cu o regulă fixă, un an porumb, următorul grâu și al treilea necultivat. Câteodată, totuși, ei lasă pârloagă trei ani și vitele sunt aduse să se hrânească pe ea. În alte cazuri, când pământul este foarte bun, cerealele se succed unele pe altele într-un lanț neîntrerupt, cuprinzând grâu, ovăz, orz, mei și porumb. Mazăre și fasole sunt, de asemenea, cultivate pe anumite

³¹ J.H. Skeene, *The Frontier Lands of the Christian and the Turk; Comprising Travels in the Regions of the Lower Danube in 1850 and 1851 by a British Resident of Twenty Years in the East*, London, 1853, p. 414-415, 418, 419, 420.

terenuri, porumb fiind totdeauna semănat după aceea. Alte culturi sunt inul, cânepa, rapița și tutunul. S-a încercat chiar și cultura bumbacului cu un anumit grad de succes. Nu s-a generalizat însă deoarece este posibil să fie distrus de ploile de toamnă. Cele mai multe plante care cresc în alte țări au fost introduse în România și multe dintre ele sunt acum testate în stabilimentul agronomic de la Pantelimon”³².

Călătorul englez observă cât sunt țărani de legăți sufletește de pământ și deplângere sistemul prea puțin dezvoltat al arendelor care nu le permite practicarea unei agriculturi de anvergură: “Populația neaoșe a Moldo-Valahiei fiind formată în exclusivitate din militari și agricultori, rezultă că lumea își duce viața la țară. Cu mare dificultate țăraniul este smuls din satul său, chiar pentru un timp [scurt], și nu pierde nici o ocazie de a se reîntoarce, cu primul prilej. Sunt foarte mulți fermieri; dar arendele sunt aşa reduse, ținând între trei și cinci ani, încât ei sunt arar tentați să facă reale îmbunătățiri folositoare. Dimpotrivă, marele lor efort pare să fie cum să obțină cât mai mult posibil din pământ în perioada cât îl dețin – un crez foarte pernicios, aproape că nu trebuie să mai remarc”³³.

Deosebita bogătie a pământului nu poate fi, însă, exploatată la maximum deoarece țărăniminea este insuficientă numerică – fapt ce-l face pe memorialistul englez să conchidă în termeni foarte duioși la adresa mult încercatei și obiditei “tâlpi a țării”: “Dacă populația rurală ar fi mai mare, România ar fi în situația de a exporta mult mai mult porumb decât poate acum. Muncitorii sunt puțini, iar transilvănenii și bulgarii au totdeauna mare căutare. Moldo-Valahia are nevoie de o țărănimie locală mai numeroasă. Țărani sunt toți foarte buni – cred că le-am făcut deja o foarte bună caracterizare – dar nu sunt destui. Și acest război nefericit [cel din 1817, n. A.S.I.] a răpit țării multe perechi de mâini puternice care nu vor fi înlocuite în următorii cincizeci de ani. Biet țaran din Valahia și Moldova, sarcina ta a fost, de secole, grea și extraordinară! Când va fi îmbunătățită? Mă tem că niciodată, numai dacă însuși Mileniul nu va interveni pentru salvarea ta. Sclav pentru prieten și pentru dușman deopotrivă, tu nu vei cunoaște niciodată odihnă. Dar mulțumirea a fost totdeauna motto pentru tine, iar inima ta voioasă a răpit chiar și mizeriei tale mai mult de jumătate din usturimea ei!”³⁴

Deosebit de riguroși în descrierile făcute în memorialelor călătorilor de limbă engleză – indiferent de pregătirea și statutul social al fiecărui – erau toți, fără excepție, intelectuali de rasă, deja mult voiajați și posesori ai unei vaste experiențe în acest sens (ce le dădea posibilitatea să facă judicioase comparații cu alte locuri deja văzute), care se arătau dorinți să cunoască în profunzime țara pe care o vizitau și, cu pasiune de pionieri ai sociologiei și etnologiei, să consemneze toate amănuntele care puteau contura personalitatea mediului rural românesc din secolul al XIX-lea.

³² J.W. Ozanne, *op.cit.*, p. 117.

³³ *Ibidem*, p. 118-119.

³⁴ *Ibidem*, p. 120-121.

THE ROMANIAN COUNTRYSIDE IN 19th CENTURY ENGLISH-SPEAKING TRAVELLERS' MEMOIRS

Abstract

In the first half of the 19th century, the Englishmen were, no doubt, the citizens of the world of that period, accustomed to travel a lot and to study the places they saw. They were not only passionate travellers but also passionate writers confiding to paper their experience acquired during their trips. Due to their pleasure for accurate descriptions we owe many interesting pieces of information about the Romanian villages of that epoch.

Some of the British authors were mere observers who put down only those aspects which were much striking for a foreign traveller. Others were much more incisive in their depictions of the peasants' life, trying to find the causes of its wretchedness. Most of the travellers – especially those involved in diplomacy, who were much more at home in a place than in a log cabin, and who passed hastily through the Romanian Principalities – thought laziness and fondness for spirits as the main causes of the peasants' poverty. But there were also some authors which were not so mistaken in their conclusion. Being able to spend more time in our country and making long trips in the countryside these British visitors were able to appreciate the Wallachian peasants' character and to see his day by toil and moil.

Almost all the Englishmen who published their travel memoirs were astonished seeing the subterranean dwellings and the scarcity of furniture used by the Romanian peasants. While journeying through Wallachia in 1827, Captain Charles Colville Frankland was once accommodated in the dwelling of a peasant at a post station. He described it as follows: "These wretched hovels are merely oblong excavations in the earth, about three feet in depth, over which a miserable roof of sticks and straw is thrown. The entrance is by one of the gable ends. Nothing can be more *abrutie* than the existence of the Wallachian peasantry".

Passing through the Romanian Principalities in 1851, captain Edmund Spencer, appreciated the way this dwellings were concealed from the foreign eyes, unacquainted with the Wallachian scenery. He stated: "The villages through which we passed, consisting for the most part of huts half buried in the earth, presented the same wretched appearance as those we had seen seventeen years ago; nor were the inhabitants less miserable. (...) Nay, in some districts, these subterranean villages have been so effectually concealed, with grass growing on the top, that were it not for the tell-tale smoke we see making its way upward from the earth, like a spent volcano, we ride over them without suspecting that several human beings were living beneath."

The American physician James O. Noyes, who volunteered in the Turkish army during the Crimean War and spent much time on the border of the Danube, was struck seeing the Wallachian huts: "I was astonished. Looking around I

observed two or three small conical elevations resembling magnified ant-hills with a large hole by the side of each.

- What are these little mounds? I inquired of Artistias.

- They are Wallack houses, he replied. The peasants call them *kolibas*. You will see them everywhere in the Danubian principalities

Eh bien! I understand: fuel is scarce on the Wallachian prairies and the Daco-Romans burrow into the bosom of mother earth in order to enjoy her warmth!".

Arrived at Călugăreni, they have the opportunity to visit such a hut. Dr. Noyes described it as follows: "A few of the peasants invited us to enter their rude cabins. The furniture was scanty, but I noticed in all a large wooden trough, used ordinarily as a cradle for the children, for a wash-tub on washing day, a kneading trough on baking day, and as an occasional receptacle for provisions."

Lacking other kind of accomodation, some of the travellers were lodged in those humble huts, sharing, for a night or more, the same hard bed and met – if any – with the host and his numerous family (including hens and pigs).

The inns were often as poor furnished as a peasant's dwelling. The travellers were fortunate enough to find a table or a bench on which to recline for taking a nap and be fed with *mamaliga* (boiled corn meal) dipped into vinegar. The diet was about the same in Moldo-Wallachia and Transylvania as well. Meat was scarce everywhere in the countryside and when ordered the traveller was often served bacon instead of a good steak.

Travellers accustomed with husbandry in their native country were trying in vain to find the same methods of working the fields and carrying of the animals. Even though critical, their observations are very interesting. Seeing the scarcity of cultivated lands and the richness of the soil, some authors suggested a colonization of British or West European hard-working farmers.

With no exception, the British who journeyed through our country were deeply impressed by the traditional peasant costumes and gave minute descriptions of them in their memoirs. John Paget was striken by the resemblance between the Walachians and the Dacians, their ancestors, in what concerns clothing; but he also found that the shepherds' woolen hoods and women's aprons had the same patterns as the Scottish plaid. For certifying his assertion he bought a shepherd's cloak and showed it to Scotchman who immediately claimed it as an item done by his countrymen.

The quixotic Irish reverend Nathanael Burton – who traveled on foot from Constantinople to Hamburg – when not barefoot, used th Wallachian caw hide sandals (called *opinci*) as the most appropriate footgear for the muddy roads of the country. He was also able to talk with the peasants due to his knowledge of Latin. Another clergyman, reverend Robert Walsh was also proud of his understanding of Romanian language through Latin. He very often inserted the text of his dialogue with the peasants he met. He even gave some samples of Romanian words in a

little dictionary with which finished his travel memoirs. He put theirs under the caption: "Wallachian words taken down they were by the peasants."

The English-speaking travellers of 19th century – either British, Irish, Scottish or Americans – have written books in order to reveal their interesting impressions and to give advice to other countrymen interested in such kinds of adventurous trips. Their memoirs are still valuable sources of information for the nowadays Romanian ethnographers and ethnologists.

UN CĂLĂTOR STRĂIN ÎN TRANSILVANIA SECOLULUI AL XVII-LEA: GIOVANNI LUIGI ZANI

OVIDIU CRISTEA

Pretextul rândurilor de față îl constituie opt scrisori care cuprind informații despre istoria Transilvaniei în secolul al XVII-lea. Autorul lor, Giovanni Luigi Zani, este un personaj necunoscut istoriografiei românești și destul de puțin cunoscut în cea italiană. Născut la o dată greu de precizat¹, Giovanni Luigi Zani “cavalier Bolognese” s-a aflat în serviciul Casei de Austria în calitate de “capitano, e sergente Maggiore nell’Armata di Sua Maesta Cesarea”² participând, pe rând, la campanii în Peninsula Jutlanda, apoi în Transilvania și Ungaria cu ocazia redeschiderii conflictului dintre Habsburgi și otomani în 1660. În timpul operațiunilor militare ardelene a făcut parte din regimentul care a ocupat în 1661 Clujul³, iar cronica Transilvaniei scrisă de Georg Kraus precizează că a îndeplinit funcția de comandant al companiei a doua a regimentului Dommer⁴. Calitățile războinice ale lui Zani sunt greu de apreciat, dar epistolele sale demonstrează preocuparea pentru realitățile militare ale epocii. Observator atent, a notat numeroase informații privind starea fortificațiilor transilvănene, tipul de armament, maniera de luptă a adversarilor otomani, tătari, munteni și moldoveni. Tot lui îi datorăm o minuțioasă descriere a luptei de la Seleușul Mare (22 ianuarie/1 februarie 1662) în care principalele Ioan Kemény și-a pierdut viața. Bun cunoșător al limbii latine, Zani a servit adeseori ca interpret al superiorilor săi pe lângă oficialitățile Clujului și tot lui i-a fost încredințată misiunea de a solicita ajutor militar principelui Kemény cu puțin înainte de bătălia de la Seleușul Mare. Deși a primit asigurări că principalele va trimite “un valido soccorso alla Piazza”⁵, misiunea a eşuat din cauza dispariției tragicе a lui Ioan Kemény, fapt care a slăbit considerabil poziția Habsburgilor în Transilvania. După înfrângerea lui Kemény, Zani a luat parte la apărarea Clujului, care a rezistat unui asediu de zece săptămâni

¹ Date sumare despre biografia lui Giovanni Luigi Zani la Leo Benvenuti, *Dizionario degli Italiani all'estero*, Firenze, 1890, p. 148.

² *Il Genio Vagante. Biblioteca curiosa di cento e più relazioni di Viaggi stranieri de nostri tempi raccolta dal Signor Aurelio degli Anzi ed estrada da diverse lettere private, informazioni particolari e Libri di vari scriitori Italiani, Francesi, Spagnuoli, Alemani, Latini ed altri Autori del corente secolo*, vol. I, Parma, 1691, p. 325.

³ *Il Genio Vagante*, p. 340; Zani spunea că făcea parte din regimentul colonelului De'Merci; cronica Transilvaniei (vezi nota urm.) spune că a fost comandanțul unei companii din regimentul Dommer.

⁴ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1608–1665*, București, 1965, p. 601. Informația apare în contextul rebeliunii soldaților germani care apărau Clujul. Aceștia și-au alungat comandanții și au trecut sub asculțarea principelui Mihail Apafi. Compania lui Zani (ortografiat în cronică Zanni) a fost preluată de Ștefan Rach “care fusese mai înainte sergent major al companiei” (*ibidem*). Zani spune în scrisorile sale că, din cauza pierderilor în rândul corpului de ofițeri ajunsese să fie comandanțul a trei companii.

⁵ *Il Genio Vagante*, I, p. 345; vezi Anexa, doc. III.

condus de Kuciuk Mehmed pașa. A fost obligat apoi să părăsească orașul, în urma unei revolte a trupelor, după cum o arată lista ofițerilor reprodusă de Georg Kraus⁶. După părăsirea Transilvaniei a luat parte la campania din Ungaria, fiind rănit cu puțin timp înainte de lupta de la Saint Gotthard (1 august 1664). Amănunte despre acțiunea în urma căreia Giovanni Luigi Zani a fost rănit “*a traverso d'un braccio con una moschetata che gli entra nel petto*”⁷ aflăm dintr-o scrisoare semnată “*dal Sig<nor> Conte N.N.*”. Deși rana a fost destul de gravă, starea sănătății lui Zani se ameliorase datorită îngrijirilor primite din partea medicului contelui N.N. Șapte ani mai târziu o rană similară avea însă să-i provoace moartea.

Scrisorile lui Giovanni Luigi Zani au fost reunite, alături de alte relatari de călătorie, în volumul *Il Genio Vagante. Biblioteca curiosa di cento e più relazioni di Viaggi stranieri de nostri tempi raccolta dal Signor Aurelio degli Anzi ed estrada da diverse lettere private, informazioni particolari e Libri di varij scrittori Italiani, Francesi, Spagnuoli, Alemani, Latini ed altri Autori del corente secolo*, apărut la Parma în 1691⁸. Este vorba, aşa cum o arată și titlul, de un miscellaneu reunind relatari și informații despre ținuturi îndepărtate și exotice. Inserarea scrisorilor expediate de Giovanni Luigi Zani din Jutlanda și din Transilvania în volum a fost justificată de cunoștințele destul de sumare despre aceste regiuni. În cazul “epistolelor ardelenе” au contat probabil și amănuntele legate de conflictul dintre Habsburgi și otomani redeschis în 1660⁹, deoarece pentru lumea occidentală războiul împotriva “necredincioșilor” constituia, chiar și în secolul al XVII-lea, un fapt ieșit din comun; după cum mărturisea chiar Giovanni Luigi Zani într-o scrisoare către tatăl său din iulie 1662: “*Se Iddio vorrà, che una volta con onore, e riputazione io mi porti costà narrarò cose curiose, e fuori dell'ordinario*”¹⁰ (subl.n.).

⁶ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei 1680-1665*, p. 597.

⁷ *Il Genio Vagante*, p. 381.

⁸ Am putut consulta lucrarea în colecția de carte veche a Bibliotecii Nazionale Marciana din Veneția. Volumul a fost semnalat pentru prima dată de d-l Ștefan Andreescu care a utilizat o relatare despre Marea Neagră din secolul al XVII-lea; *Crimeea în viziuinea observatorilor occidentali în secolele XVII și XVIII*, în vol. omagial *Închinare lui Petre Ș. Năsturel*, volum îngrijit de Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu și Gheorghe Lazăr, Brăila, 2003, p. 683, n. 42. Scrisorile lui Giovanni Luigi Zani sunt necunoscute istoriografiei românești.

⁹ Tahsin Gemil, *Tările române în contextul politic internațional. 1621-1672*, București, 1979, p. 182-185; foarte sumară în această privință, erudita lucrare a lui Kenneth M. Setton, *Venice, Austria and the Turks in the Seventeenth Century*, Philadelphia, 1991, p. 192. Setton subliniază că datorită angajării pe frontul din Ungaria, otomanii nu au mai putut desfășura acțiuni de amploare împotriva Venetiei în perioada 1663-1664; Zbigniew Wójcik, *From the Peace of Oliwa to the Truce of Bakhcisarai. International Relations in Eastern Europe. 1660-1681*, în “Acta Poloniae Historica”, 1976, 34, p. 262-263, consideră relansarea politiciei externe otomane în timpul vizirilor Koprulu drept “*the best and perhaps the only instrument whereby internal tensions could be eased, enormous spoils could be captured and the Sultan's coffers, whose bottoms had been scraped bare, could at long be replenished. They saw war as panacea for all internal ills*”.

¹⁰ *Il Genio Vagante*, I, p. 364; Anexa, doc. VII.

Așa cum s-a observat “*the war against the Ottoman Empire <...> had a far greater resonance in Italy*”¹¹ și acest fapt explică și publicarea celor nouă scrisori ale lui Zani referitoare la conflictul dintre Habsburgi și otomani. Opt dintre epistole au fost redactate la Cluj și sunt incluse în anexa de la finalul acestor scurte comentarii. Aceste opt texte conțin detalii prețioase în privința stării generale a Transilvaniei¹², a situației politico-militare, a raporturilor dintre trupele imperiale și locuitorii principatului, a obiceiurilor țării¹³, a felului în care circulau știrile¹⁴.

Am exclus din selecția făcută în anexă a noua epistolă, expediată din tabăra de la Gran la 24 iulie 1664, cu foarte puțin timp înainte de înfrângerea otomanilor la Saint Gotthard (1 august 1664) de către trupele imperiale conduse de generalul Raimondo Montecuccoli. Pe de o parte pentru că este singurul text din afara granițelor transilvănene, pe de altă parte din cauza caracterului acestei scrisori care conține în mare parte date referitoare la starea sănătății lui Giovanni Luigi Zani, informații cu privire la succesele imperialilor în câteva ciocniri de mică amploare¹⁵ și la intenția Habsburgilor de a ataca “*un forte detto Parkan*”; această cetate – Parkány sau Djigerdelen – fusese construită de Suleyman Magnificul după ocuparea orașului Esztergom “pentru a ocupa și lua în stăpânire partea cealaltă și

¹¹ Mario Infelise, *The war, the news and the curious. Military gazettes in Italy*, în *The Politics of Information in Early Modern Europe*, ed. Brendan Dooley and Sabrina Baron, London – New York, 2001, p. 216.

¹² *Il Genio Vagante*, p. 343; Anexa, doc. II. Zani califica regiunea în care se afla drept “*un paese, e citta, dove li Luterani, Calvinisti, Arriani, e Turchi, concorrono a rinovare l'antica Babelle. Io credo che per dirne tutto il male basti in una sola parola dir che si chiama Transilvania, parte d'Ungheria*”. Pentru perspectiva călătorilor străini asupra Țării Românești, Moldovei și Transilvaniei, Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (secolele XV-XVIII)*, București, 1973, *passim*.

¹³ În timpul asediului Clujului de către trupele otomane, Zani notează furia transilvăneneilor provocată de profanarea unui cimitir de către trupele lui Kuciuk Mehmed Pașa: “Noi vederamo dalle Torri i Turchi, che scavavano i monumenti per ritrar i denari, che con una pazza superstizione usano questi Transilvani di sepelire co cadaveri: cosa esecrata con gridi & urli da questa plebe”; *Il Genio Vagante*, p. 365; cf. Anexa, doc. VII.

¹⁴ Zani se referă tangential la această problemă amintind de “*l'incertezza di queste strade*”, de interceptarea unor scrisori imperiale de către turci, de îndoielile în privința soartei principelui Janos Kemény, după bătălia de la Seleuşul Mare (“non si sa perache nuova del Principe Kimin Janos”) sau despre zvonurile pe care otomanii le făceau să circule în legătură cu contraofensiva lor în Transilvania și Ungaria “fanno correre voce di voler venire con dugento milla Uomini, e tagliarci tutti a pezzi”. Despre felul în care circulau știrile în epoca un exemplu este oferit de studiul lui Ionel-Claudiu Dumitrescu, *Activități informative românești în serviciul Porții otomane (secolele XVI–XVII)*, în “AIAAX”, t. XXXV, 1998, p. 55, care arată că despre situația din Transilvania în 1661 sultanul a primit două rapoarte contradictorii. Unul din partea lui Ali Paşa, care afirma că principatul se afla sub controlul său, al doilea din Țara Românească aducea vestea invadării Transilvaniei de către Ioan Kemény cu sprijinul imperialilor.

¹⁵ *Ibidem*, p. 380; într-o asemenea bătălie contele Enea Caprara capturase de la turci 36 de steaguri și 8 tunuri. Născut la Bologna, Enea Silvio Caprara (1631–1701) a luptat, asemenea lui Giovanni Luigi Zani, în serviciul imperialilor pe frontul din Jutlanda, apoi în Ungaria. A luat parte, ca și fratele său Alberto Caprara (1630–1686), la 44 de bătălii, să se remarcă în chip special în 1681 când a cucerit Neuhausen de la turci; L. Benvenuti, *Dizionario*, p. 49.

pentru a supune cele şapte sute de sate din jurul Ujvárlui”¹⁶. Stăpânirea ei permitea supravegherea podurilor care deschideau accesul spre Gran “volgarmente detta *Strigonia*”¹⁷.

Conflictul dintre Habsburgi și Imperiul otoman

Conjunctura redeschiderii disputei pentru Transilvania din anii 1661–1664 este bine cunoscută grație contribuțiilor istoriografice mai vechi sau mai recente¹⁸. Cucerirea de către otomani a cetății Oradea (27 august 1660) a scos în evidență intenția Portii de a elimina orice posibilitate de intervenție a Habsburgilor în problemele transilvăneniene. Observatori contemporani au percepuit consecințele negative care decurgeau din acest succes¹⁹, iar contraofensiva Habsburgilor – posibilă în urma încheierii păcii de la Pirinei – a urmărit să scoată Transilvania din sfera de influență a Portii.

Scrisorile lui Giovanni Luigi Zani nu insistă deloc asupra contextului politic în care a avut loc ofensiva imperialilor, dar reflectă starea de optimism care exista la începutul conflictului. Prima scrisoare, expediată fratelui său, contele Valerio Zani, la 22 septembrie 1661, vorbește de speranța ca trupele imperiale să pătrundă în Imperiul otoman, deoarece “se con questa occasione noi non entriamo dentro la Turchia, mai più a nostri giorni penso che la vedremmo”²⁰. Acest optimism se reflectă din plin în alte documente ale epocii. Putem aminti, în treacăt, un fragment din *Memoriile* comandanțului imperial Raimondo Montecuccoli, a cărui strategie a desfășurării războiului antiotoman relua, așa cum chiar autorul o recunoștea, idei ale unor proiecte mai vechi de “cruciadă”: blocarea Strâmtorilor de către flota venețiană, specularea dificultăților Portii în Asia, mobilizarea forțelor militare regionale ale cazacilor, muntenilor și moldovenilor: “<Les> Venitiens devoit passer entre les Dardanelles, alter droit à Constantinople, fermer l'entrée du Canal & empêcher qu'onn ne portât ni secours, ni vivres à la Ville, la battre avec du canon, des bombes & des feux d'artifices, pour brûler les maisons qui ne sont que de bois: les Cosaques étoient convenus d'en faire autant du cote de la mer noire, de se fortifier sur certains rochers qui ne sont pas éloignés de la Ville & de

¹⁶ Evlia Celebi în *Călători străini despre țările Române*, vol. VI, text îngrijit de Mustafa Ali Mehmet, București, 1976, p. 628. Pierderile provocate de atacul fortului Párkány au fost însemnate de ambele părți. Girolamo Brusoni, *Le campagne dell'Ungheria degl'anni 1663 e 1664*, Venetia, 1665, p. 123, dă o listă a ofișerilor superiori uciși sau răniți. Același izvor aprecia că din tabăra imperială căzuseră peste 1000 de soldați.

¹⁷ *Il Genio Vagante*, p. 380.

¹⁸ Tahsin Gemil, *Tările române*, p. 183; Veniamin Ciobanu, *România în politica est-central europeană*, Iași, 1997, p. 72-132; Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprülü*, București, 2002, p. 54, 69; Kenneth M. Setton, *Austria and the Turks*, p. 192 și urm.; Zbigniew Wójcik, *From the Peace of Oliwa*, în special p. 262-263 pentru conflictul între imperiali și otomani.

¹⁹ Documentele publicate de Nicolae Iorga cu privire la evenimentele din Transilvania din 1663–1664, în *Studii și documente privitoare la istoria românilor*, IX. *Povestiri, Scrisori și Cronici*, București, 1905, p. 131-133.

²⁰ Anexa, doc. I.

*tâcher d'y exciter quelque soulèvement, par la famine, par les embrâsemens & par la terreur. Dans le même tens, Ragotzi avec les Transylvains, Constantin & Etienne avec les Walaques & les Moldaves devoient attaquer par terre le Turc, quiétoit alors en Asie fort embarrassé par la révolte d'Hassan Bacha*²¹. Această strategie, aparent simplu de transpus în practică, era în realitate dificil de realizat din cauza unui mare număr de detalii pe care realizatorii proiectelor de război antiotoman nu le luau în calcul; în privința proiectului său, chiar Montecuccoli recunoștea că “la mort du <Hasan> bacha et du Ragotzi étant arrivée sur ces entrefaites, tout le projet s'en alla en fumée”²², afirmație ce ar sugera că eșecul s-ar fi datorat în întregime hazardului. În realitate, generalissimul imperial observa cu justete, în alt capitol al *Memoriilor* sale, că existau cauze mult mai profunde, esențială fiind, din perspectiva rivalității dintre cele două imperii pentru Transilvania, caracterul schimbător al politiciei principatului²³. Acest aspect a fost sesizat și de Zani, care nota, încă din prima scrisoare, că populația era “la più parte mezo Turca di affetto”²⁴, iar într-o epistolă ulterioară semnală că “questa gente è più per l’Inimico, che per noi, portando tal odio al Tedesco, che bisogna molto ben guardarsene”²⁵. În rândul garnizoanei imperiale a Clujului exista chiar teamă că populația locală ar putea preda orașul turcilor²⁶.

Pe lângă aceste probleme existau multe altele care au temperat destul de rapid optimismul lui Giovanni Luigi Zani: drumurile erau foarte proaste, iar ploile frecvente îngreunau și mai mult transportul munițiilor și proviziilor; ținutul înconjurător al Clujului fusese devastat de raidurile turcești și tătărești astfel încât alimentele erau rare și foarte scumpe. Tocmai din acest motiv comandanții imperiali ai orașului l-au trimis pe Zani într-o solie la principalele Kemény, misiune pe care nobilul bolognez spera să o ducă la bun sfârșit “con riputazione, e vantaggio per S<ua> M<aesta> C<esarea> trattandosi contro gli Inimici della nostra fede, e per gloria, esaltazione del nome Cristiano, con questo caramente la

²¹ *Memoires de Montecuculi generalissime des troupes de l'Empereur divisées en trois livres*, Paris, 1751, p. 331-332. Alt proiect de război antiotoman în Hurmuzaki, IX, part. I, doc. 271, p. 199, la sfârșitul unui raport al ambasadorului venețian la Viena, Giovanni Sagredo.

²² *Memoires de Montecuculi*, p. 332.

²³ *Ibidem*, p. 368-369: “D’ailleurs les affaires de la Transylvanie toujours flotantes, changent souvent en un clin d’oeil, tant par la constitution même de cet Etat, qui toujours plein de desseins qui se contredirent, cherche la liberté de la tyrannie, que par la génie de la nation fort portée aux remuemens & aux nouveautés”.

²⁴ Anexa, doc. I.

²⁵ Anexa, doc. II; și doc. publicat de Virgina Vasiliu, *Miscellanea di piccole notizie riguardanti la storia romena dei secoli XVI e XVII*, în “Diplomatarium Italicum”, I, 1925, p. 245, care susținea că turci “habbia perconquistato la Transilvania massime per la poca intelligenza tra li Tedeschi e Ungari, affermandosi per certo che alcuni di questi passino buona corrispondenza con li Turchi”.

²⁶ Anexa, doc. III: “Questi Borghesi ci danno occasione di temer più loro che dello stesso Turco non potendoci fidare, o volontieri ci cacciarebbero dalla Città, anzi adesso mi avisa il Comandante, che i Villani anno determinato di entrar vi un giorno di mercato coll’armi per trucidar il Presidio, chiamando i Turchi”.

*riverisco*²⁷, cuvinte care ilustrează climatul mental în care se desfășura războiul antiotoman. Expresii precum “*inimici della nostra fede*” sau “*gloria, esaltazione del nome cristiano*” fac trimitere explicită la cruciadă, al cărei spirit nu se stinsese încă în veacul al XVII-lea.

Bătălia de la Seleușul Mare (22 ianuarie/1 februarie 1662)

Relatarea lui Zani despre această bătălie este suficient de amănunțită pentru o persoană care nu a participat direct la desfășurarea ei. Principala sursă a constituit-o un subordonat al său, “*persona di spirito*” lăsată în preajma principelui²⁸. Este posibil însă ca, în relatarea trimisă fratelui său, contele Valerio Zani, să se fi folosit și de alte știri care au circulat înainte și după încheierea luptei. Zani afirmă că la 21 ianuarie Ioan Kemény a primit vestea că o oaste condusă de Kuciuk Mehmed paşa se aprobia pentru a-l obliga pe prințipele sprijinit de imperiali să ridice asediul Sighișoarei. Afirmația este confirmată de alte surse. Cronica lui Georg Kraus precizează că, inițial, prințipele a refuzat să dea crezare veștilor care anunțau apropierea otomanilor și că abia la 21 ianuarie s-a convins că știrile nu constituiau zvonuri lipsite de temei²⁹. Surprins, Ioan Kemény a ezitat. Zani susține că a dorit mai întâi să dea luptă, dar că ulterior s-a decis să se retragă; a făcut-o însă mult prea încet și a fost surprins de înaintarea trupelor lui Kuciuk Mehmed paşa. Montecuccoli este ceva mai precis. Potrivit comandanțului trupelor imperiale din Ungaria, prințipele a fost sfătuit să dea bătălia înainte ca trupele otomane să facă joncțiunea cu cele ale lui Mihail Apafi, dar că a ezitat și a permis adversarilor să-și unească forțele. Sfetnicii au fost apoi de părere că singura soluție era retragerea și că era necesară o îndepărțare rapidă “*pour faire reposer la cavalerie & fourager plus commodément*”. Din nou Kemény a dat dovedă de nehotărâre, neștiind dacă e mai bine să se retragă sau să rămână pe poziții, dacă era cazul să dea bătălia sau să o evite³⁰. Această versiune este sprijinită și de cronica lui Georg Kraus, potrivit căruia ofițerii germani și unguri ai lui Kemény au afirmat că deoarece prințipele “Lăsase pe dușman să se unească nestânențit cu prințipele Apafi <...> ei nu pot face altă propunere mai bună decât să se înceapă retragerea în toată graba spre spre Ungaria”³¹. Prințipele ar fi respins acest sfat pe motiv că “fuga sa va fi socotită rușinoasă”³². De această hotărâre a profitat Kuciuk Mehmed paşa, care a pornit în urmărirea adversarilor pe care i-a surprins cu totul

²⁷ Anexa, doc. II.

²⁸ *Il Genio Vagante*, p. 3466-348; cf. Anexa, doc. III.

²⁹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 466; *Memoires de Montecuculi*, p. 400, subliniază că prințipele Kemény a fost avertizat din timp de apropierea forțelor lui Kuciuk Mehmed paşa.

³⁰ *Memoires de Montecuculi*, p. 401, îl compară la sfârșitul pasajului pe prințipe cu o pasare prinșă în laț (“oiseau englué”).

³¹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 471.

³² *Ibidem*, adevăratul motiv ar fi fost intenția de a jefui castelul Dumbrăveni și satul care ținea de acesta, amândouă proprietatea lui Mihail Apafi.

nepregătiți³³. O parte din trupele lui Kemény era plecată după provizii, o altă parte se odihnea înainte de masă. Nici măcar atunci când iscoadele l-au informat de apropierea turcilor, Kemény nu a dat ordinele necesare, “spunând că din pricina oboselii ar fi cu neputință ca turcii, care merseră aşa de mult, să pornească la atac”³⁴. Când intenția otomanilor de a lansa atacul a devenit evidentă, Kemény s-a decis să dea lupta într-un “*luogo angusto circondato da tutte le parti da Monti*”³⁵. Pe flancul stâng principale Transilvaniei a așezat trupele din Croația și regimenterile de dragoni, în centru au fost dispusi husarii “*milizia ungara del Principe*”³⁶, pe flancul drept 300 de infanteriști transilvăneni, iar în spate rezerva de cavalerie³⁷. Turcii, în număr de 15.000³⁸, au ales un dispozitiv pe două linii, la distanță de o lovitură de tun una de cealaltă³⁹. În prima linie se aflau două corpuri de oaste de câte 3.000 de oameni fiecare, iar în linia a doua alte trei corpuri cu același efectiv. Bătălia s-a încheiat cu un dezastru pentru Kemény, care, în ciuda bravurii croaților și a dragonilor, s-a văzut chiar trădat de supușii unguri și transilvăneni. Husarii au fugit chiar de la începutul luptei, iar contingentele transilvane de pe flancul drept tocmai în momentul în care soarta înfruntării stătea în cumpănă. După acest eveniment situația Habsburgilor în Transilvania s-a deteriorat rapid, fapt reflectat din plin în scrisorile pe care Giovanni Luigi Zani le-a trimis tatălui și fratelui său. Ofițerul bolognez constată că mulți dintre partizanii lui Ioan Kemény trecuseră de partea nouului principe impus de otomani, Mihail Apaffi⁴⁰, și că fidelitatea locuitorilor din orașele aflate sub controlul trupelor imperiale lăsa mult de dorit.

³³ Cf. variantele oferite de Evlia Celebi în *Călători străini*, vol. VI, București, 1976, p. 435 și 601. Pentru Evlia Celebi oamenii lui Kemény “zăceau morți de beți”; relatarea bătăliei este destul de vagă. Se insistă doar asupra caracterului decisiv al victoriei și pe prada luată de la dușman. Efectivele oștii lui Kemény sunt mult exagerate (60.000 de oameni la p. 600, dintre care 40.000 ar fi fost uciși; doar 7.000 la p. 435).

³⁴ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 472; cf. *Memoires de Montecuculi*, p. 401.

³⁵ Il Genio Vagante, p. 343; Anexa, doc. III; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 472, confirmă descrierea locului: “valea unde trebuia să se bată era cam îngustă astfel încât armata s-ar fi putut mișca cu greutate”.

³⁶ O descriere a acestui tip de luptători de către pastorul german Hiltebrandt este comentată de Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească*, p 170; cf. Jean Berenger, *L'influence des peuples de la steppe (Huns, Mongols, Tatars) sur la conception européen de la guerre de mouvement et l'emploi de la cavalerie (V^e–XVIIe siecles)*, în “*Revue Internationale d'Histoire Militaire*”, 49, 1980, p. 37-38.

³⁷ Anexa, doc. III; Dispozitivul este confirmat de Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 473, care introduce unele elemente suplimentare. Rezerva lui Kemény fusese lăsată “pe partea cealaltă a satului, spre râul Târnava”, de teama unei curse și a unui corp de rezervă (“care nici nu era”) al lui Kuciuk Mehmed pașă; *Memoires de Montecuculi*, p. 402, cu o descriere mult mai sumară.

³⁸ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, dă pentru oastea lui Kuciuk Mehmed pașă efective mult inferioare. La p. 471 cronicarul aprecia numărul de oșteni turci la 5.000, iar la p. 473 la 3.000; este probabil ca Zani să fi exagerat în mod intentionat efectivele oștii otomane.

³⁹ Anexa, doc. III; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 473, oferă o imagine ușor diferită a dispozitivului otoman. În centru s-ar fi aflat Kuciuk Mehmed pașă cu cele mai bune trupe ale sale; pe flancuri s-ar fi aflat “două cete puternice”, un al patrulea corp fiind așezat ceva mai în spate. Probabil că acesta a fost considerat de Zani drept linia a doua a dispozitivului otoman, aflată “la o lovitură de tun”.

⁴⁰ Virginia Vasiliu, *Miscellanea di piccole notizie*, p. 248, publică un document din fondul cardinalului Orsini din care ar rezulta că Ioan Kemény a fost “tradito da 7 suoi intimi amici”. Virginia Vasiliu consideră informația inexactă și invoca documentele din care rezultă că apropiații lui Kemény

Apărarea Clujului

Începând cu luna februarie 1662 conținutul epistolelor lui Zani reflectă iminența unui atac al otomanilor asupra Clujului, situație în care orașul ar fi fost foarte greu de apărat. Potrivit scrisorilor lui Zani, un asediu era așteptat chiar înainte de lupta de la Seleușul Mare. În toamna anului 1661 pericolul fusese îndepărtat de faptul că otomanilor le lipseau tunurile⁴¹, dar după dispariția lui Kemény asediul devenise inevitabil. Situația garnizoanei era dificilă⁴² din cauza unor “fortificazioni all’antica”⁴³, a lipsei proviziilor și a încercării nouului principé, Mihail Apafi, de a obține colaborarea locuitorilor orașului. În ciuda acestei situații nefavorabile, Clujul a rezistat în 1662 unui asediu de zece săptămâni condus de Kuciuk Mehmed, pașa de Oradea⁴⁴. Meritele acestei rezistențe s-au datorat, aşa cum subliniază și alte surse, capacitatea comandanțului garnizoanei, locotenent-colonelul David Redani⁴⁵, de a construi în grabă fortificații în interiorul orașului, mai ales în zonele în care zidurile ar fi fost ușor de distrus de artleria adversarilor⁴⁶. Două scrisori expediate de Zani, una către contele Lodovico Caprara, “Gentiluomo della camera di Sacra Maesta Cesarea, Collonello di Cavaleria”⁴⁷, a doua către Carlo Antonio Zani, tatăl său⁴⁸, relatează în amănunt desfășurarea asediului și toate încercările la care au fost supuse trupele imperiale. Asediul a început la 23 aprilie 1662, după eșecul ultimelor tratative în privința părăsirii Clujului de către trupele imperiale⁴⁹.

îl sfătuiseră “di non tenere la via di Mediaș che gli doveva essere in seguito causa di morte”. Probabil că acuzația de trădare nu trebuie luată *ad litteram*. Este vorba de faptul că, după dispariția lui Kemény, mulți dintre partizanii săi au trecut în tabăra lui Apafi; în acest sens, Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. IX, part. I, doc. 258, p. 188: Giovanni Sagredo, ambasadorul venețian la Viena, nota într-o scrisoare către doge din 12 febr. 1662 că după dispariția lui Kemény “la maggior parte de’Transilvani si sono gettati alla parte del vincitore”.

⁴¹ Anexa, doc. I.

⁴² În februarie Zani scria fratelui său că dacă garnizoana nu primește întăriri până la sfârșitul lunii situația ar fi devenit foarte dificilă; Anexa, doc. IV.

⁴³ *Ibidem*, p. 341; Anexa, doc. I. Pentru Evlia Celebi, *Călători străini*, vol. VI, p. 554-555, cetatea Clujului era o “Construcție puternică (...) cu un zid simplu, cu patruzeci de turnuri și cu patru porți, precum și cu un sănț. Cetatea are și întăriri în partea de apus, unde se află una din porți”. Autorul a văzut Clujul, potrivit propriei mărturii, de nu mai puțin de sase ori (*ibidem*, p. 682-683).

⁴⁴ Anexa, doc. VI și VII; Oradea (ung. Nagyvarad, otom. Warad, germ. Grosswardein) a fost cucerită de serdarul Köse Ali Pașa în august 1660 după care a devenit centrul unui wilayet până în 1692. La acea dată orașul a fost cucerit de trupele imperiale conduse de Donatus Heissler; *Encyclopædia of Islam*², vol. VII, p. 899-900.

⁴⁵ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 493, îl numește Wolf Rethani pe care îl prezintă drept “un italian dintr-o familie de stare înaltă” (*ibidem*, p. 508).

⁴⁶ *Memoires de Montecuculi*, p. 407-408; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 493; Hurmuzaki, *Documente*, vol. IX, doc. 266, p. 193 (scrisoarea ambasadorului venețian Giovanni Sagredo către doge din 3 iunie 1662).

⁴⁷ *Il Genio Vagante*, I, p. 359-362; Anexa, doc. VI; pentru participarea lui Lodovico Caprara la campania din Ungaria, Girolamo Brusoni, *Le campagne dell’Ungheria degl’anni 1663 e 1664*, Venetia, 1665, p. 107.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 362-371; cf. Anexa, doc. VII.

⁴⁹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 491.

Se pare că tabăra lui Kuciuk Mehmed paşa a fost separată de cea a principelui Mihail Apafi și că trupele din Țara Românească fuseseră plasate în vestul orașului. Centrul de greutate al asediatorilor se afla la miazăzi de oraș în apropierea cimitirului⁵⁰ acolo unde pașa de Oradea își așezase tabăra. Încă din primele zile Clujul a fost supus unui bombardament continuu executat de un număr mare de piese de artillerie aduse de la Făgăraș⁵¹ amplasate în trei forturi⁵². Tirul nu a fost întotdeauna eficient. Inițial au fost afectate mai ales casele din preajma zidurilor⁵³, fapt care a provocat mânia lui Kuciuk Mehmed paşa. Asediații au încercat să contracareze efectele artilleriei fie prin întărirea fortificațiilor, fie prin atacuri asupra tunurilor. Pe toată perioada asediului acțiunile militare s-au împărtit cu tentative de intimidare, de ocupare a orașului prin trădare și de încurajare a dezertărilor din tabăra imperială. Merită amintit episodul în care Kuciuk Mehmed paşa a promis iertarea și o soldă substanțială tuturor celor care ar fi trecut de partea sa și ar fi îmbrățișat religia mahomedană. Oferta a avut ecou, chiar dacă redus (“alcuni pochi di questi maledetti Transilvani”), iar ulterior un număr de 27 dintre renegați au fost uciși în urma unui raid al imperialilor⁵⁴.

Pe măsură ce asediul s-a prelungit, turcii au încercat să obțină orașul în urma unor negocieri. Ultimele au fost purtate, fără succes, de episcopul de Vácz, Ferenc Szent György⁵⁵. Relatarea misiunii acestuia de către Zani diferă de cea a lui Georg Kraus cu care, până în acest punct, prezintase foarte multe similitudini. Ofițerul bolognez susține că episcopul a fost primit în cetate și nu sugerează în nici un fel că acesta ar fi încercat să trădeze. Dimpotrivă, ar fi insistat pe lângă ofițerii imperiali să cedeze orașul pentru a împiedica distrugerea Transilvaniei de către otomani. Georg Kraus afirmă în schimb că negocierile au fost purtate în afara orașului, că au avut loc fără știrea principelui Apafi și a pașei de Oradea și că pe toată durata lor s-a tras continuu dinspre oraș spre asediatori, “ceea ce a făcut ca episcopul să fie bănuit, întrucâtva, de necredință”⁵⁶. Cât de veridică este relatarea lui Kraus e greu de apreciat⁵⁷; cert este că în urma eșecului negocierilor episcopul a fost arestat și trimis la Timișoara.

⁵⁰ În descrierea pe care o face Clujului, Eylia Celebi (*Călători străini*, VI, p. 555) afirma că poarta de sud a orașului mai era numită și Poarta cimitirului.

⁵¹ Anexa, doc. VII; afirmația este întărită de Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 491.

⁵² În scrisoarea către Lodovico Caprara (Anexa, doc. VI) Zani susține că erau patru forturi, dar că numai trei erau prevăzute cu tunuri. Aceste fortificații au fost distruse de imperiali după ridicarea asediului.

⁵³ Anexa, doc. VII; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 492.

⁵⁴ Anexa, doc. VII; Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 494, încheie povestirea cu o concluzie moralizatoare: “Astfel obișnuiește Dumnezeu să răsplătească pe acei care fac asemenea lucruri”.

⁵⁵ Zani îl numește “Vescovo di Vaccia” (Anexa, doc. VII); cf. Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 498.

⁵⁶ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei*, p. 498.

⁵⁷ *Ibidem*, argumentele aduse de notarul din Sighișoara în sprijinul ideii că episcopul ar fi servit interesele Habsburgilor, p. 499-501.

Deznodământul asediului a fost favorabil trupelor imperiale; sosirea unor ajutoare sub conducerea colonelului⁵⁸ Schneidau l-a obligat pe Kuciuk Mehmed pașa să ridice asediul⁵⁹, fapt socotit extrem de important de către comandantul general, Raimondo Montecuccoli, care considera Clujul drept “une digue fort avantageuse pour arreter les débordements impétueux du Turc...”⁶⁰.

Uno de' piu fervidi, e migliori Cristiani

Ultima scrisoare din Cluj trimisă în august 1663 fratelu său, contele Valerio Zani, oferă detalii în privința participării trupelor muntene conduse de Grigore Ghica, domnul Țării Românești (1660–1664)⁶¹ la campania otomană în Transilvania. Potrivit nobilului bolognez trupele muntene, în număr de patru mii de călăreți, erau – ca și tătarii și cazacii – slab înarmate, fapt admis chiar de reprezentatul domnului care afirma, în timpul negocierilor pentru un schimb de prizonieri, că „la lor gente era poco armata, e peggio disciplinata”⁶². Emisarul a ținut să sublinieze atașamentul față de „creștinătate” al domnului muntean și a explicat că prezența acestuia în tabăra otomanilor se datora constrângerii. Valahii erau însă gata să treacă în momentul bătăliei de partea trupelor imperiale sau să moară pentru ca victoria să aparțină creștinilor. Această idee, a atașamentului domnului Țării Românești față de creștinătate, avea la data în care Zani își redacta scrisorile o vechime de câteva secole. Este suficient să amintim cuvintele adresate de Alexandru Aldea contelui palatin al Ungariei, Nicolae de Gara: „când va sosi oastea voastră, eu mă voi da cu oastea mea îndată la o parte și-l voi părăsi <pe sultan>. De multe ori m-au îngăzduit turcii pe mine; acum vreau să le fac și eu tot aşa, ca să nu rămâie nici sămânță de ei”⁶³. În veacul al XVII-lea regăsim ideea într-un număr mare de documente referitoare la războiul antiotoman, dintre care putem cita pentru campania din 1662–1664 cuvintele generalului Montecuccoli: „Giska <= Grigore Ghica> ne combattit jamais de bon coeur pour les Turcs (...) Outre cela, il nous a offert par plusieurs messages de rendre quelque bon services aux armes

⁵⁸ Zani și *Cronica Transilvaniei* a lui Georg Kraus îi acordă gradul de general; raportul ambasadorului venețian la Viena, Giovanni Sagredo și *Memoriile lui Raimondo Montecuccoli* susțin că Schneidau era doar colonel.

⁵⁹ Primul raport al lui Giovanni Sagredo (Hurmuzaki, IX, doc. 266, p. 193) susținea că nu erau cunoscute cauzele retragerii turcilor. Al doilea raport redactat la 22 iulie 1662 (Hurmuzaki, IX, doc. 268, p. 194-195) confirmă spusele lui Zani: apropierea ajutoarelor imperiale i-a silit pe Kuciuk Mehmed pașa și pe Mihail Apafi să ridice asediul.

⁶⁰ *Memoires de Montecuculi*, p. 408.

⁶¹ *Il Genio Vagante*, p. 372-379; cf. Anexa, doc. VIII; itinerariul campaniei domnului muntean la N. Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 136-137. Grigore Ghica a trecut pe lângă Cluj la 4 august.

⁶² *Ibidem*, p. 377; cf. Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească*, p. 173. Pentru Evlia Celebi, oastea Țării Românești era compusă din 20.000 de soldați bine înarmați, “cu cai iuți (...). Au tolbe de săgeți. Ei au și mulți ostași pedeștri și dorobanți cu puști”; cf. N. Iorga, *Studii și documente*, IX, p. 137.

⁶³ Ioan Bogdan, *Documente și regeste privitoare la relațiile Țării Românești cu Brașovul și Ungaria în secolul XV și XVI*, București, 1902, doc. XXVIII, p. 32-33.

*Chrétiennes*⁶⁴. Zani susține că a dat mâna și a vorbit direct cu voievodul Țării Românești cu prilejul unor negocieri privind un schimb de prizonieri. Domnul muntean i-a făcut o bună impresie și, deși se spunea că ar fi fost fidel turcilor, ascultându-l, putea fi considerat „*uno de' piu fervidi, e migliori Cristiani*”⁶⁵. Întâlnirea nu a durat mult pentru a nu da de bănuț tătarilor⁶⁶, care au asistat la negocieri („*quelle Bestie dè Tartari, sempre presenti*”). Scrisoarea se încheia cu informații privind retragerea lui Apafi la Sibiu și cu semne de întrebare în privința țintei oștilor otomane⁶⁷ pentru campania ce urma să se desfășoare.

Mărturia lui Giovanni Luigi Zani nu modifică substanțial cunoștințele despre istoria Transilvaniei din anii 1662–1664, dar constituie un izvor direct despre o perioadă extrem de frământată din istoria principatului. Confruntate cu alte surse, informațiile ofițerului imperial se dovedesc a fi de o mare acuratețe. Descoperirii ulterioare ale unor astfel de scrisori în arhivele și bibliotecile italiene ar permite conturarea unei imagini mai clare asupra evenimentelor din 1662–1664 și a participării țărilor române la războiul dintre Habsburgi și Imperiul otoman.

ANEXĂ

Estratto dalle lettere del Signor Conte Giovanni Luigi Zani cavalier Bolognese capitano, e sargente Maggiore nell'Armata di Sua Maestà Cesarea

Lettere dal medesimo Signor Giovanni Luigi Zani co'i ragvaglij delle guerre di Transilvania contro Turchi e si parla di assedio di Clausemburg, postovo da' medemi, con altri successi della Guerra d'Ungaria⁶⁸.

I. 22 settembre 1661: Giovanni Luigi Zani a suo fratello Valerio Zani⁶⁹

Illustrissimo Signor Fratello. Da Boschi, e dà Monti di Transilvania se ne viene questa mia à riverirla. Siam'giunti coll'armata à Kolosvar alla Transilvana;

⁶⁴ *Memoires de Montecuculi*, p. 431; M. Soreanu, *Marii viziri Köprili*, p. 88, pentru corespondența secretă și contactele diplomatice ale domnilor români cu imperialii (1663).

⁶⁵ Anexa, doc. VIII.

⁶⁶ Virginia Vasiliu, *Miscellanea di picole notizie*, p. 253, publică și comentează un document din care rezultă că la 24-27 iunie 1663 țătarii se aflau în împrejurimile Brașovului, Mihail Apafi având ordin de a-și conjuga eforturile cu aceștia, moldovenii și muntenii: “Kiucuc Ahmet Bassà ch'era partito della Transilvania, havendo incontrato per strada Ibraim Bassà, mandato dall'Ali Bassà al Principe Abaffi e ritornato seco a Alba Iulia ove stà detto Principe con ordine di tenersi pronto col maggior numero di gente che potrà per unirsi colli Moldavi e Vallacchi et aspettare quello li sarà commandato”. Relatarea lui Zani arată că la Cluj ajunsesea doar tătarii și muntenii.

⁶⁷ Pentru informații în privința oștii marelui vizir și a țintei campaniei. Virginia Vasiliu, *Miscellanea di picole notizie*, p. 254; se vorbea de o oaste de 140.000 de oameni – 12.000 de ieniceri, 16.000 “moschettari Asiani, 14.000 Europei, 15.000 Spaii, 12.000 cavalli Asiani, 24.000 Tartari, 10.000 Moldavi, 20.000 Guastatori, 15.000 Achenghi, 5.000 Operarii <...> tutti sotto il supremo commando del Gran Visir. Che li 24.000 tartari et 10.000 Moldavi havevano ordine per li 20 del corrente passare il Tebisco per uniris con le truppe di Transilvania comandate da due Bassa, quali con il capo di loro servito, per quelo si va penetrando, dovranno dare il guasto alle campagne di Zatmar e Tokkai”.

⁶⁸ Am păstrat ortografia și punctuația așa cum apar în ediția din 1691.

⁶⁹ *Il Genio Vagante*, p. 338-342.

Clausemburg alla Tedesca, e Claudiopoli in latino. Questa e residenza de'Principi di questo Paese oggi giorno. Dimorativi lo Spazio di due giorni, si e presidiata la piazza con mille cavalli Tedeschi, e mille Fanti, i quali però anno giurato fedeltà al Principe Kimin-Janos sotto la prottezione & auspitij di Sua Maestà Cesarea eravamo tutti infervorati & incoraggiti, meditando ogni Vittoria sopra l'Inimico, dovendovisi dir da dovero, et aspettandosi ogni giorno un assedio rigoroso per le minaccie continue de Turchi. Le pioggie frequenti anno di modo rovinate le strade, che e impossibile il portarci proviande, e munizioni per sostenerci longo tempo. Io sono al possesso di una Campagnia del Regimento del Sig<nor> Colonello de' Merci. Li Turchi, e Tartari anno rovinato, abbruggiato, e distrutto tutto qui all'intorno in forma tale, che poco si trova, e le provisioni sono carissime. Pare che il disegno de'Turchi di attacarsi, abbia molto del verisimile, non essendo per anche partiti dal Paese, come ne meno i Tartari, se veranno certamente la faremo da uomini d'onore, qui travagliammo da Cani, e certamente poche son l'ore di riposo; mossi non tanto dall'obligo nostro, quanto dalla necessita. Se con questa occasione noi non entriamo dentro la Turchia, mai più a nostri giorni penso che la vedremmo. I Turchi sono in colera contro di noi, e dicono in tutt'i modi di voler questa Piazza marchiando a questa volta poche leghe di qua distanti. Di questi Cittadini è la più parte mezo Turca di affetto. Provisioni da bocca, e da guerra non ce ne sono da gettar via. Ogni giorno si affatica a risarcir i muri, e rappezzar un luogo molto debole, e di fortificazioni all'antica. Solo ci consoliamo, che il nemico non à cannone. Abbenche dij da pensare che contro il suo uso mostri di voler fermarsi in campagna quest'invernata. Ali Bassa e verso Armstatt⁷⁰. Ivi à sollevato al Principato un nobile Transilvano detto l'Apaffi⁷¹, che dimorava in un suo Castello, doppo il di lui ritorno di Tartari, dove e stato prigioniero de'medesimi Tartari⁷². Tutto e stato operato con scopo di abbattere l'altro Principe Kimin-Janos, subordinato all'Imperio, e che riconoscea per Sovrano sua Maestà Cesarea⁷³. Questo nuovo Principe e presso Vicemburg, overo Alba Giulia, per divertire, e screditare il partito del'emolo. Ivi a intimato una dieta della nobiltà del Regno.

⁷⁰ Hermannstadt, azi Sibiu.

⁷¹ Mihail Apafi a fost proclamat principe de către Dieta Transilvaniei la 16 septembrie. Proclamarea s-a făcut într-adevăr în prezența serdarului Ali pașa; T. Gemil, *op. cit.*, p. 186. Pentru domnia lui Mihail Apafi I (1632–1690), principe al Transilvaniei în perioada 1661–1690, Ioan Lupaș, *Sfârșitul suzeranității otomane și începutul regimului Habsburgic în Transilvania*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. IV, Sibiu, 1983, p. 117–144; date sumare despre acest principe și la Gebei Sandor, *Tanulmányok az erdélyi-lengyel Kapcsolatok történetéből (16-17 század)*, Eger, 2001, p. 269; mulțumesc colegiei Maria Pákucs pentru această indicație bibliografică.

⁷² Ca și rivalul său Ioan Kemény, Mihail Apafi a fost prizonier la tătari. Apafi a stat captiv timp de 4 ani, Kemény doar 2 ani (Gebei Sandor, *Tanulmányok*, p. 269 și 277). În perioada captivității Kemény și-a redactat memoriile, *Kemény Janos Erdelyi fejedelem Önéletrása* (Memoriile lui Janos Kemény principele Transilvaniei), în *Magyar Történelmi Emlékek*, Petsa, 1856; fragmentele referitoare la istoria românilor în *Călători străini despre țările române*, ed. Maria Holban, Maria Matilda Alexandrescu Dersca Bulgaru, Paul Cernovodeanu, vol. V, București, 1973, p. 128–144.

⁷³ Leopold I (1658–1705).

Vi concorressimo ancor noi coll'Armi, avendo una partita della nostra Cavalleria di trenta uonimi attaccati trecento quaranta soldati del detto Apaffi, uccidendone trenta di loro, e prendendone alcuni prigionieri; mentre gl'altri si diedero ad una precipitosa fuga. I Turchi però anno preso un principal Cittadino di qui, cosa molto dannosa, per esser informatissimo del nostro stato. Altro per ora non saprei; onde la riverisco, raccomandandomi à tutti.

II. Dicembre 1661: Giovanni Luigi Zani a Valerio Zani⁷⁴

Illusterrissimo Signor Fratello. L'Incertezza di queste strade mi ritarda la consolazione che dalle loro gratissime riceverei; passa già il mese che io resto privo del loro. Son in un paese, e città, dove li Luterani, Calvinisti, Arriani, e Turchi, concorrono à rinnovare l'antica Babelle. Io credo che per dirne tutto il male basti in una sola parola dir che si chiama Transilvania, parte d'Ungheria: ogni giorno si stanno attendendo qualche novità minacciando continuamente i Turchi; e questa gente è più per l'Inimico, che per noi, portando tal odio al Tedesco, che bisogna molto ben guardarsene. Una partita del nostro Principe Kimin-Janos né à battuto una de'Turchi fatti sei prigioni & uccisene più di trenta. Ma queste son bagattelle; a Primavera ci revedremo. Il Kimin Janos con alcuni Regimenti Allemani e entrato nella Transilvania, e da qualche intezione di scacciar l'Apaffi. Io sono inviato dal Comandante al medesimo Principe per trattare punti molto importanti al mantenimento, e diffesa di questa Piazza, e procurarne la risoluzione: il viaggio sara un poco rigido per li fredi, ma questo poco importa. Iddio mi conceda grazia di sortire il mio intento con riputazione, e vantaggio per Sua Maestra Cesara trattandosi contro gli Inimici della nostra fede, e per gloria, esaltazione del nome Cristiano, con questo caramente la riverisco.

III. Gennaio 1662, Giovanni Luigi Zani a Valerio Zani⁷⁵

Illusterrissimo Signor Fratello. Fui accolto dal Principe Kimin Janos con tratti di molte cortesia, e gentilezza. Mi partecipo i suoi sentimenti, e mostrommi gran confidenza, col promettermi un valido soccorso alla Piazza, caso che fosse attacata. Mi regalò di un bellissimo cavallo, e mi licenziai, ritornando co'dispacci al mio Comandante. Vi lasciai a presso un mio soldato persona di spirito per sollecitarne gl'effetti. Ma la fortuna n'e stata totalmente aversa. Poiché il Principe sabato passato li 21 del corrente ebbe aviso che i Turchi passata la Porta di Ferro venivano al soccorso di Segesburg⁷⁶ città già bloccata, però consigliossi di abbandonarla & irsene ad attaccarli, quando gli pervenne l'aviso che l'esercito era vicino penso riposar il giorno, determinandosi di ritirarsi; ma i Turchi non concedettero il tempo, onde presentatisi alla volta di mezo giorno in fretta; saliti à cavallo, e disposti in

⁷⁴ *Il Genio Vagante*, p. 343-344.

⁷⁵ *Ibidem*, p. 345-350.

⁷⁶ Sighișoara.

squadroni in luogo angusto, circondato da tutte le parti dà Monti gli convenne sostenere l'attacco. Occupavano il mezo gl'Usari, Milizia Ungara del Principe, a sinistra eran Croati e Dragoni, e dietro la Cavalleria squadronata, à destra trecento Fanti Transilvani sudditi del Principe. I Turchi aveano due squadroni di tre mila uomini di fronte, e di dietro un tiro de cannone con altri tre squadroni similmente del medesimo numero. Fu attacato risolutamente da Turchi; ma gl'Usari benché lontani si diedero in preda ad una vergognosa fuga, rompendo la maggior parte degli squadroni.

Incoraggiti, i Turchi si avanzarono; ma da Croati e Dragoni bravamente salutati, e respinti già piegavano; quand'ecco tutti i Transilvani cominciarono a fugire precipitosamente, lasciando il Campo della Battaglia con due cannoni e tre stendardi in preda dell'Inimico. I morti per quanto intendo adesso non sono molti, non giungendo al numero di cinquanta, e da trenta prigioni. Incalzo il Turcho per mezo quarto di lega sino ad un bosco, e ritornato tosto addietro, diede fuoco al Villaggio, ritirandosi a Sesburg, dove intendo da prigioni nostri fuggiti, che sempre sij restato con gran timore, et apprensione, che noi ci congiungessimo insieme e l'espugnassimo. Mi crepa il cuore in vedere che Iddio abbia serrato gl'occhi alle guardie, che prima viddero l'Inimico, che ne sapessero l'arrivo, siche soprapresi non puotero disporer la gente & ordinaria, come doveasi alla Battaglia, sovra tutto la precipitosa fuga degli Ussari fu causa della total rovina.

Non si sa per anche nuova alcuna del Principe Kimin Janos, il che mi dà a credere che sij senza dubbio morto nella Battaglia. Mi riferisce il mio Soldato ch'ei lo vide venire a destra colla sabla in mano tutto solo, mentre fugivano i suoi soldati. Lo stimo più tosto morto, che vivo, cosa che alterara i nostri interessi. Suo figlio e fugo in Ungheria. Alcuni principali del Regno ritiratisi lontano di quasci leghe, ci essortano a mantener la Città per il publico bene della Transilvania. Ma questi son giovani Signori abbenché de'principali, che più tosto vogliono morire, che riconoscere l'altro Principe, noi pure saremmo lo stesso abbenché il maggior numero, che serviva il Kimin Ianos siasi disperso, e rifugito al nuovo Principe Apaffi. Per ora non temiano d'assedio per mancar l'inimico di fanteria, ma certamente à Primavera saremo i primi attacati. Questi Borghesi ci danno occasione di temer più loro che dello stesso Turcho non potendoci fidare, o volontieri ci cacciarebbero dalla Città, anzi adesso mi avisa il Comandante, che i Villani anno determinato di entrar vi un giorno di mercato coll'armi per trucidar il Presidio, chiamando i Turchi. E buono che lo sapiamo ancor noi, e ci averemmo l'occhio. Preghino Dio per noi, che il bisogno non fu mai più urgente, però col riveirila mi sottoscrivo.

IV. Febbraio 1662: Giovanni Luigi Zani al Sig^{nor} Conte Carlo Antonio Zani, suo padre⁷⁷

Illusterrissimo Signor Padre... Azardo sempre le mie, avendo speranza che capitandogliene una potrà rimaner sodisfatto, e poi per qualche tempo ne rimarrà privo; ogni giorno più si teme l'assedio e con poca speranza di soccorso per la

⁷⁷ *Il Genio Vagante*, p. 350-356.

morte del Principe Kimin-Janos succeduta poscia, come avisai al conte Valerio mio Fratello. Avrò almeno questa consolazione per me, e per i miei che non qui dentro se ci accadrà qualche disgrazia, cercaremo prima di operare onoratamente e da galant'uomini. Se noi non abbiam soccorso avanti, che termini il presente mese; I nostri affari sarano in mal essere essendo certi di dover esser i primi attaccati dal Turco. Questi Cittadini ci danno più da pensare che l'inimico, mentre tutto il Paese bramerebbe di goder in pace il suo, poco curando loro di vivere sotto il dominio Turchesco e del nuovo Principe, confirmato dalla Porta a quel posto. Tanto i nobili, come i plebei poco oservano la fede, le promesse, e mai dicono la verità. Mi ajuta qualche poco la pratica della lingua latina, dela quale son privi quest'altri Signori Officiali & il Comandante; ora però ci anno inviato cento Dragoni dall'armata con molte promesse, di non abbandonarci. I Turchi godono buoni Quartieri intorno Segisvar, lasciando la cura a'paesani d'infestare le strade, e molestare il paese. Fanno correr voce di voler venire con dugento milla Uomini, e tagliarci tutti a pezzi. Ma queste sono Frasi solite, e fanfaronerie praticate da questa Nazione, alle quali si corrisponde con altretante e simili minacie, sprezzandoli e deridendoli. Il nuovo Principe Apaffi intanto a mandato una lettera molto cortese, e ben fatta al nostro Presidio; in cui ci prega, e scongiura a lasciar la Città; poiché i Turchi non usciranno dal Paese, finche noi non saremo fuori, e che se perseveraremo nel pensiere, che a l'Imperatore di ajutare la Christianità ciò ridonderebbe in danno della medesima mentre i Turchi tutte le Città, che pigliano se le appropriano, edificandovi delle Moschee. Che ci avisa esser eglino pronto per espugnarci con altre cose; lo gli ò dato risposta a nome del Signor Comandante in lingua latina conchiudendo che senza ordine espresso di S_{acra} M_{aesta} C_{esarea} non abandonaremmo mai questa Piazza; confidando nell'ajuto di Dio non ostante, che dificilmente siam per uscire da questa Città o cò la vita o cò la libertà. Fogoras la miglior fortezza di questa Provincia, in cui erano da cento vinti Allemani di presidio, si è resa al nuovo Principe, e ne estata cagione la perfidia di 400 soldati Ungari, che vi eran dentro al servizio del defonto Kimin-Janos i qual voleano trucidare i nostri che tentavano mantener il luogo. Onde è convenuto accordarsi coll'Apaffi, il quale promise di farli convogliare con Armi e Bagaglio insino a Zatmar. Ma mancando loro di fede gli abbandonarono la seconda notte, e se non era un Cavalliero chiamato Gregorio Bethlem Fedele al partito di S_{acra} M_{aesta} C_{esarea} che comandava loro, sarebbero incorsi nelle reti, teseli dal Bassa de Turchi, che in un Bosco volea tagliarli à pezzi; tutti però sono salvi, e dimani giungeranno à Zatmar. Perduta questa Piazza ch'era nel Cuore del Paese non dubitiamo più di non dover esser i primi attaccati. Giungono ogni di lettere à noi, e alla Città del Principe Apaffi. Comanda alla medesima che ci tagliano a pezzi, o ci discaccino di qua sotto pena di brugiarli tutt'i villaggi d'intorno: a noi, che dobbiamo andarsene e che la Città e sua, ne egli sa chi voglia occupargliela, o levarla a suo dominio. I Turchi benché ritirati nel confini della Transilvania, non vogliono però sortire fin che noi qui faremo e pubblicamente metton voce voler con tre potentissimi eserciti invadero la Croazia, e verso Zatmar, de quali il primo Visir

il Gran Turco medesimo in persona & Ali Bassa seranno Generali per occupare tutt'i Paesi ereditarij dell'Imperatore, principiando una guerra da cui sperano l'esterminio del Christianesimo. Vero e che queste formole de minaccie sono lor consuete. Ma mi fa temere il poco affetto alla parte dell'Imperio correndo tutti i principali all'Apaffi considerando più il lor privato interesse che il ben publico, e già stanchi della Guerra, purché abbino pace, poco si curano del rimanente. Per verità il Paese è rovinato di modo ch'e una compassione; avendo i Tartari condotto tanti uomini in cattività, che e ormai quasi deserto. Il principe Apaffi a intimato alli 10 di Marzo la Dieta di tutto il Regno in un luogo detto Ghiorghen. E questo e quanto posso avisarli per sodisfare alla sua curiosità. Del rimanente la prego a riverirme tutt'i Parenti, e umilmente riverendda mi sottoscrivo umilissimo et obligatissimo figlio.

V. Marzo 1662: Giovanni Luigi Zani al Sig<nor> Conte Carlo Antonio Zani⁷⁸

Illusterrissimo Signor Padre benché io non abbia gran cose da scrivere, per sodisfare però al mio debito non trascurò alcuna occasione per inviarle le mie. Intendiamo come l'altro ieri i Villani del Paese attrapparono alcuni, che se venivano a questa volta con un gran plico di lettere dirette in questa Città, onde vado fantasticando potere averne perduto qualcuna delle loro. In quanto a me mi trovo in buona sanità. Costoro ci vorebbero volontieri sciar fuori di quā. Ma non riuscirà loro di presto. Oggi comincia la Dieta intimata dall'Apaffi à Ghiorghen ma si presente che l'Imperatore non voglia in alcun modo soffrirlo per Principe; Qui si dice che à Zatmar si farà un'altra Dieta di què pochi che si mantengono ben affetti al partito di S<acra> M<aesta> C<esarea>. E che ivi il giovane Ragozzi sarà eletto per Principe noi più tosto ci lascieremo tagliar a pezzi prima di rendersi; ma senza un potente soccorso non la duraremo molto tempo, essendo tanto lontani & in mezo ad un Paese pieno di ribelli. Li Turchi, che ci vorebbero fuori o per amor, o per forza, minacciano fra otto ò dieci giorni di attaccarci. Nella Città la maggior parte sono affezionati al partito loro. Oggi per essersi scoperto che anno scritto al nuovo Principe varie volte, che si accosti, essendo essi per agiustar a lor modo la guarnigione, ci e convenuto disarmerli a viva forza; onde siamo ancora tutti all'arme. Seicento Giannizzeri sono entrati per la Porta di ferro, ed Ali Bassa minaccia di metterà à ferro e fuoco la Transilvania, se quanto prima non usciremo di questa Piazza, siamo in luogo debole, lontani anzi privi di speranza di soccorso, onde non vedo come la fugiremo. Operaremo però da galant'uomini, e tutti disposti di morire più tosto che renderci; mi raccomando alle loro Orazioni, e con riverirla col Signor fratello, mi raffermo humillissimo.

⁷⁸ *Ibidem*, p. 356-359.

VI. 5 Luglio 1662: lettera del medesimo Giovanni Luigi Zani all'Illustrissimo Signor Conte Lodovico Caprara gentiluomo della Camera di S~~acra~~ M~~aesta~~ C~~esarea~~ Colonnello di Cavalleria⁷⁹.

Finalmente dopo dieci settimane di assedio mi si apre la strada di raffirmare a V.S. Illustrissima la mia antica servitù. Le particolarità del medesimo sapendo che saranno pervenute costa, come curiose tralasciano specificarle. Oggi il quinto del corrente di gran mattina si son partiti due Campi, dov'erano separati i Tartari, e i Turchi con l'Apaffi, avendo lasciato nel Campo loro più di cinquecento sacchi di farina, gran lardi, buttiro, galline & altre cose comestibili in quantità; le quali ci anno alquanto refocillato. Anno preso il cammino a drittura di Samosvivar. Ne potiamo imaginari altra cagione di si improvvisa partenza anzi fuga, che l'aviso del vicino soccorso, sempre sperato da noi; benché non sapessimo il quando. Del rimanente l'occasjoni militari nell'asedio sono state frequenti, e certamente il Comandante Rettani colla sua destrezza, valore ed arte a dato saggio di esperimentato soldato, e di prudente politico. Se V.S. Illustrissima vedesse tutte le lettere, e trattati praticate dall'inimico per ottenere la Città or con minacie, or con astuzie, ora con tradimenti, certo si stupirebbe. Infino il Vescovo medesimo (benché io credo sforzatamente) volea si rendesse la Città. Il tutto però si è superato. Oggi si son demolitti i quattro Forti, in trè dè quali aveano le batterie. Vorrei più distintamente raguagliarla, se non fosse cosa longa, e costa nota. Benché però siamo liberi dall'assedio non cominciamo per anche a goder il comercio delle lettere. Ali Bassa manda l'assenso della Tregua, ed il Principe qui a inviate le capitolazione per stipularla, e sono indrizzate al general Scneidau lontano di quattro buone leghe. Li Turchi la maggior parte sortiranno dal paese, restandone mille con Kuchiuk Bassa, i quali averanno quartiere nelle Città Sassoniche. Noi altri ci dobbiamo contentare. Si mormora che queste Compagnie sarano ripartite in Zatmar, del che miglioraressimo di poco, di tre delle medesime io solo sono il Capitano; essendo morti gl'altri due nell'Assedio; la suplico ad indrizar questa mia la Si~~gnor~~ Conte mio Padre non potendoli scrivere al longo; con che umilmente la riverisco.

VII. Luglio 1662: Lettera di Giovanni Luigi Zani a suo padre Carlo Antonio Zani⁸⁰

Illustrissimo Signor Padre. Il gusto, che V.S. Illustrissima sara per ricevere da questa mia, verrà contracambiato quando Iddio mi concederà la grazia di poter ricevere delle loro. Non ò mancato della volontà, ma il longo assedio dell'Inimico me ne levò il potere: Oggi però e disciolto, avendo durato dieci settimane. In questo tempo si sono incontrate molte belle occasioni militari. Lodato Iddio mi

⁷⁹ *Ibidem*, p. 359-362.

⁸⁰ *Ibidem*, p. 362-371.

ritrovo in ottima sanità, e migliori forze, che prima; se dovessi scriver tutto non basterebbe una risma di carta. Si è contrastato contro una Provincia intiera, assistita dà Turchi, contro tradimenti e ribellioni, ed altri incontri, che se ne dee ringraziare Iddio che le cose sijno passate con prospero evento, e riputazion nostra. La notte passata comincio l'Inimico à slogiar, e à marchiare, onde alla punta del giorno ririrossi per ultimo la Vanguardia. Nel Campo Inimico abbiam ritrovato gran quantità di farina, carne salata & altri comestibili in quantita. Ora si spianano i Forte, dove l'inimico avea le batterie; so che dovrei esser più longo col riferire tutte le lettere, risposte, astuzie, mine e contramine usate nello spazio di questo tempo; ma ci vorebbe maggior agio di quel che a presente mi trovo. Se Iddio vorrà, che una volta con onore, e riputazione io mi porti costà narrarò cose curiose, e fuori dell'ordinario. In questo assedio voleano pigliarci non solo a forza d'armi mà cò gl'inganni, e lettere; alle quali mi è convenuto risentitamente rispondere, contribuendoli quella poca latinità avanzatami dalle Scuole. Per scriverne però compendiosamente qualche cosa ad effetto possino pascere la curiosità loro ne restino affatto digiuni di quanto è passato, dirò che Kuchiukmemet Bassa di Varadino pose l'Assedio a questa Piazza unitamente col Principe Apaffi. Condussero essi da Fogaraz molti pezzi d'Artiglieria. Dalle parte Occidentale accamparono i Valacchi. A mezo giorno ove sono alcuni Orti e siti, che servono ad uso di Cimiterij, si accampo il Bassà medesimo. Noi vederemo dalle Torri i Turchi, che scavavano i monumenti per ritrar i denari, che con una pazza supertizione usano questi Transilvani di sepelire cò cadaveri: cosa esecrata con gridi & urli da questa plebe.

In questo luogo alzarono un Bastione in cui collocarono le Artiglierie, principiando à battere le case della Città. Incontro al baloardo detto dè sartori, che è il meglio fortificato, posero il quarto giorno altri pezzi di cannone, proseguendo a battere le mura. E Kuchiuk un uomo temerario, e diffidente, che sprezzava il consiglio di tutti. Alcuni prigionieri ci riferrirono, ch'ei ricusò i Bombardieri del principe Apaffi, ponendovi de Turchi poco esperimentati in simil mestiere in lor vece, e diede la custodia dell'Artiglierie ai Gianizzeri, i quali sparavano incessamente; si che caricando di soverchio i cannoni, gli facevano creppare, sopravolando le palle alle Case della Città. Ci parea che col rimbombo, e lo strepito delle canonnate volesse prenderci. Frà tanto il comandante Rettani dentro alle muraglie tiro bellissime ritirate e fortificandole con ogni diligenza. Un giorno il Bassa Kuchiuk posta una Bandiera promise agl'Assediati, che chi lasciando il Christianesmo, volea farsi Turco, egli oltre a cinque ongari il mese gli avrebbe proveduti abundantamente di foraggio; alcuni pochi di questi maledetti Transilvani se ne fugirono una notte, e lasciaronsi circoncidere; colocandoli tra il Bastione e la Fossa dietro all'Artiglieria; i nostri soldati ritrovarono vintisette di costoro con un Capitano rinegato, e gli tagliarono a pezzi, rapendo di più la loro bandiera & occupando il Fortino. In altra sortita ci battessimo cò Turchi, ed il Bassa, ch'era a tavola sali tosto a cavallo venendo alle strette. Ma sostenuta la Cavalleria nostra da Moschetieri, ebbe agio di ritirarsi, con tutto che ne rimanessero alcuni uccisi. Il

seguente giorno il Comandante richiese al principe di poter ricuperar i cadaveri per dar loro sepoltura; essendovi in specie un Capitano, cavaliere di Nascita, morto in quel conflitto. Ne fu impedito dalla barbarie del Bassa l'Ufficio pietoso; E fece portarsi avanti la tenda i Corpi de Defonti, mandando per risposta al presidio, che se avean coraggio, ivi venissero à ricuperarli. Vi rimasero per molti giorni, si che imputrendosi, e provocando la navsea il lor fetore; dal Principe con gran difficultà s'impetrò che fossero sepolti. Proseguendo per molte settimane l'assedio & incommodati i Turchi dà frequenti sortite, consumavano inutilmente la polvere, essendo di più crepati varij cannoni alzarono un nuovo Forte dalla parte Settentrionale, e postivi sopra alcuni pezzi piccoli batteano con incessanti colpi un Molino prossimo ad una porta della Città.

In questo mentre Ali Bassa Capitan Generale de Turchi per tutta l'Ungheria minacciava con frequente lettere Kuchiuk perche non prendea ò con assalto, ò con patti la Piazza. Quindi presero espediente di spedire il Vescovo di vaccia a parlar al Commandante. Entro egli con salvo condotto nella Città, scongiurando il Commandante, e noi altri ad arrendersi. Per non veder l'imminente rovina del Regno mentre cadendo in mano de Turchi la Piazza, ma più la restituirebbero à Christiani. Fu rispedito con replica d'esser noi risoluti, e fermi di sostener fin all'ultimo questo assedio. Così portando l'obbligo nostro verso S M C che ci avea confidata la Piazza, e custodendola a di lui nome. Spiacquero al bassa le risposte del Vescovo; onde fu da Turchi posto in arresto & inviato custodito da buone guardie in Temisvar. S'intese poscia che afflitto dalla prigonia, e dal dolore del mal evento se ne morisse. Avisato il General Scneidau, che il presidio valorosamente sosteneasi dopo tanto tempo portossi coll'armata al lor soccorso.

Una mattina sù le dieci ore facessimo una nuova sortita; per la quale disperatosi Kuchiuk di più prender la Piazza; ne sapendo per penuria di Carriagi come portar tanto bagaglio, se risolse di abbandonarne l'assedio. Pressentendo il vicino soccorso, di notte soggiorrono col Principe Apaffi lasciando il Campo pieno di viveri e di foraggi. Ce n'impadronissimo e ci fu gran sollievo. Giunto il General Cesareo recluto il Presidio, per la mancanza dè morti, e munita di viveri e munizioni la Città fece ritorno ne' confini dell'Ungheria; a vendoci coneti comij ringraziato per la diffesa fatta contro un esercito numeroso, e in una Piazza poco munita, e di fortificazioni all'antica. Questo e quello, che mi e parso di cuccitamente ragvagliarli, salutando il mio caro Fratello, e Sig Ercole; la riverisco umilmente e mi confermo.

VIII. Agosto 1663: Giovanni Luigi Zani a Valerio Zani⁸¹

Illustrissimo Signor Fratello. In questo Paese continuano gl'avisi di Guerra di modo che non potremmo fugirla. Il Principe Apafi non pare mal uomo, ne di mala intezione, e vorebbe la pace; ma alcuni Nobili ripieni d'invidia sopportar non

⁸¹ Ibidem, p. 372-379.

lo possono e fanno il possibile cò li Turchi, perche sia despoto dal Principato, promettendo loro le migliori fortezze del regno. Non posso abbastanza esagerare la sceleratezza d'alcuni di costoro.

L'Apaffi corriponde occultamente con noi, e poco dire con verita che alcuno forse non è così minutamente informato degl'affari di questo Paese come son io. Il Gran Visir⁸² sara già ad Alba Greca con 40 mila Turchi. Dove voglia andare à battere non si sa; molti dicono qui a Clausemburg, Ma fin che i grani non sono i campagna è difficile il sostenere il grosso esercito, che però non ne temiamo. Il principe Apaffi si aiuta, e vorrebbe i Turchi fuori di Transilvania. Il Sig~~nor~~ Co~~mandante~~ Enea di Viena quest'ordine mi scrive, che il General Montecuccoli stima necessario per il servizio del Padrone, che io resti in questo posto. Iddio faccia che sia con proffito almeno di riputazione, e buona fama come cerco continuamente, che ciò succeda. Io non manco di ragvgagliare il medesimo Signor Conte e General Montecuccoli di tutti gl'avisi più secreti, i quali per mezzo di confidenti corrispondez è in questo Regno. Le novita ultime qui sono che li 3 del passato comparvero i Tartari, e Valacchi avanti questa Città; si accamparono da due miglia d'Italiana lontano. Seguirano alcune scaramuccie, nelle quali ferirono con freccie due dè nostri, e per quanto abbiam inteso, sette ne furono uccisi, e quindici feriti de loro. Verso la sera inviarono un trombettet; al quale per essere scuro non si rispose. Il giorno seguente di buon mattino lo rimandarono con una lettera di un nostro Prigione che pregava d'esser cambiato, come desideravano i Tartari con due Turchi, che qui abbiam, e dugento tallari. Se gli rispose che avressimo cambiato del pari due Turchi & un Valacho nostro prigionere, con tre di loro fatti prigionieri il giorno avanti. Marchiava il campo nemico forte per quanto dicono di dodici mila Tartari, e quattro mila Valacchi & alcune Compagnie di Cosacchi, e Crimi. Per verità tutte queste gente non vale per quattro, o cinque mila de nostri, non vi essendo per uno che abbi pistolle essendo armati di dardi, freccie e sabla avendo la Fanteria pochi Archibugi longhi. Conducono seco gran quantità di cavalli; si che a vederli paiono cento mila; molti però non anno ne meno le Sable. In questo mentre il Comandante con alcuni Officiali frà le quali anch'io lontani un miglio dalla Città ci fermassimo ad osservarli, e vederli marchiare. Vedessimo staccarsi una truppa da loro ed avanzarsi verso noi con un Trombettet il qual e spiccasosi con un compagno fececenno da lontano di parlarci. All'accento lo riconobbi per Italiano, come effettivamente era napolitano. Si dice che il Principe de Valacchi fosse Turcho, ma al parlar con noi parea uno de' piu fervidi, e migliori Cristiani. Li dissero dunque, che il vaivoda era in quella truppa e che desiderava far il cambio, per trattar il quale avrebbe mandato un ostaggio, e che noi mandassimo un altro con piena podestà; se li riponse che si. Ritornò dunque in dietro con la risposta, e di nuovo avanzossi un altro, e con Trombettet avanti ci avanzassimo ancor noi. Esplicò che per non poter fidarsi della parola de'Tartari, non desiderava il Vaivoda alcuno de nostri; ma che averia mandato il suo Gran Cancelliere per

⁸² Köprülü Fazıl Ahmed paşa, mare vizir în perioada noiembrie 1661 – noiembrie 1676.

conferirci alcune cose. Lo ricevessimo cortesemente: Li ci disse precisamente quanti erano come il lor Vaivoda⁸³ era costretto per forza a combattere contro di noi, e come la lor gente era poco armata, e peggio disciplinata. Che ne avisassimo i nostri Generali, che venissero con cinque, o sei millia soldati, e gl'attaccassero risolutamente; che n'avressimo conseguita la Vittoria. Che loro stessi tutti bramavano piu tosto la morte, purche la Christianita rimanesse con vantaggio⁸⁴.

Ci diedero molti lumi & il buon Napolitano disse mille cose, che pareano da buon Cristiano; informandoci delle mosse e stato si della Transilvania, come della Valacchia. In una truppa di quindici ci avicinassimo a loro benche piu forti di noi essi non si fidavano troppo. Sempre però proseguimmo ad avvicinarsi loro; finche io con un altro penetrammio fra essi. Diedi la mano al vaivoda, parlando con lui, circondato da principali di quelle Bestie dè Tartari, sempre presenti. Seguirono i Cambij & il Vaivoda ci assicuro ogni prosperita à Cristiani. Che egli in questo mentre marchiava alla volta del Gran Visir che l'avrebbe incontrato a Buda. Così dato di sproni a loro cavalli, ci dividessimo andando essi alle lor truppe, che marchiavano galiardamente. Staremmo à vedere, dove andranno a parare queste gran forze dell' Otomana potenza. Il nostro Apaffi e fuggito ad Armstatt perche diffidandosene volean pigliarlo, e condurlo nella lor Armata a cagione delle corispondeze che tien con noi. Questo e quanto per ora abbiano di nuovo; con che riverendo tutt'i Parenti e la Signora Contesa mia Cognata mi confermo de V.S. Illustrissima.

UN VOYAGEUR ÉTRANGER EN TRASYLVANIE AU XVIIE SIÈCLE: GIOVANNI LUIGI ZANI

Résumé

Parmi les sources concernant la guerre des Habsbourg contre l'Empire ottoman (1662–1664) se trouvent huit lettres écrites à Cluj par le comte Giovanni Luigi Zani. Descendant d'une famille bolognaise, Giovanni Luigi Zani a suivi une carrière militaire; au service des Habsbourg il a pris part à plusieurs campagnes en Jutland, en Transylvanie et en Hongrie. Il a raconté ses expériences guerrières dans plusieurs lettres envoyées (sauf une exception) à son frère, Valerio Zani et à son père Carlo Antonio Zani. Ses lettres ont été publiées pour la première fois à Parme (1691) dans une recueil de relations de voyages sur les pays lointains et exotiques.

⁸³ Grigore Ghica, domn al Ţării Româneşti 1660–1664; pentru prezenţa trupelor muntene la acţiunile militare din Transilvania, Nicolae Iorga, *Istoria românilor din Ardeal și Ungaria*, ed. Georgeta Penelea, Bucureşti, 1989, p. 185 și cf. Mircea Soreanu, *Marii viziri Köprili*, p. 86-87.

⁸⁴ Pentru aprecierea atitudinii lui Grigore Ghica, N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ed. Georgeta Penelea, Bucureşti, 1985, p. 467.

Ses témoignages donnent une image sur la situation politique et militaire de la Transylvanie dans les années 1662–1663 et offrent aussi des informations précieuses sur l'état d'esprit de la population envers les armées impériales, sur la situation générale du pays, sur la circulation des nouvelles ou sur l'armement et la manière de combat des adversaires. On trouve dans ses lettres une relation détaillée de la bataille de Seleușu Mare (22 janvier /1 février 1662) – où le prince de Transylvanie Jean Kemeny a trouvé sa mort – une histoire du siège de Cluj (avril – juin 1662) mis par les Turcs et leurs alliés et aussi des renseignements sur la participation de la Valachie à côté des Turcs à la guerre de 1662–1664.

CĂLĂTORIA LUI EVLIYA ÇELEBI PE MAREA NEAGRĂ DE LA ISTANBUL LA TRAPEZUNT ÎN ANUL 1640

ADRIAN TERTECEL

Celebrul călător otoman Evliya Çelebi (1611–1682) a fost o rudă apropiată a marelui vizir otoman Melek Ahmed Paşa (care a ocupat această funcție în perioada 5 august 1650 – 21 august 1651). Profitând de acest fapt și de bunele relații stabilite cu alți înalți demnitari otomani, Evliya Çelebi a cutreierat, începând din 1640, aproape întreg teritoriul de atunci al Imperiului otoman, precum și unele state vecine cu acesta. Astfel, renumitul călător a străbătut în lung și în lat Peninsula Balcanică, Ungaria de astăzi, sudul Ucrainei de astăzi, regiunile caucaziene și nord-caucaziene, Anatolia, Armenia, Mesopotamia, Siria, Palestina, Egiptul, Sudanul, Etiopia și Peninsula Arabică. La acestea se adaugă cele trei state românești medievale (Țara Românească, Moldova și Transilvania), precum și teritoriile de astăzi ale Slovaciei și Austriei. Evliya Çelebi a vizitat aproape toate țărurile Mării Negre și a navigat de mai multe ori pe această mare, la bordul unor corăbii otomane comerciale sau militare. În 1671, vestitul călător a pornit de la Istanbul (pe uscat) spre Siria și Egipt. Cu această ocazie, a efectuat (ca un bun musulman) pelerinajul (*hac*) la Mecca. Evliya Çelebi nu a mai revăzut niciodată Istanbulul natal. El a murit, foarte probabil, în Egipt. Majoritatea specialiștilor în istoria Imperiului otoman consideră că Evliya Çelebi a decedat în anul 1682. Există însă și specialiști care sunt de părere că renumitul călător a început din viață în anul 1684¹.

Nivelul cultural ridicat, relațiile strânse cu o serie de înalți demnitari otomani, precum și foarte numeroasele și bogatele informații culese pe parcursul călătoriilor, i-au permis lui Evliya Çelebi să elaboreze celebra și valoroasa lucrare intitulată *Seyahatnâme* (Carte de călătorie). Singura ediție integrală a acestei lucrări în limba originală (turco-osmană), cu litere arabe, a fost publicată la Istanbul în anii 1896–1938 (10 volume). În total, această ediție are aproape 7000 de pagini². Au urmat diverse ediții (partiale sau integrale) publicate în Turcia (transpuneri în limba turcă modernă, cu litere latine)³.

Există și traduceri (doar parțiale) ale acestei lucrări din limba turco-osmană în diverse limbi europene. Astfel, în Rusia, Bulgaria, Grecia, Albania, Iugoslavia, Ungaria și România au fost publicate (în traducere) fragmentele din *Seyahatnâme*

¹ În legătură cu viața și opera lui Evliya Çelebi, M. Cavit Baysun, *Evliya Çelebi*, în *İslâm Ansiklopedisi*, vol. IV, Istanbul, 1947, p. 400–412; *Călători străini despre Țările Române*, vol. VI, București, 1976, p. 311–325 (studiu introductiv elaborat de Mustafa Ali Mehmet); Atsız, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi’nden seçmeler*, vol. I, Istanbul, 1990, p. I–XII.

² Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, vol. I–X, Istanbul, 1896–1938.

³ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi*, vol. I–XIII, ed. Zuhuri Danişman, Istanbul, 1970–1974; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, vol. I–III, ed. İsmet Parmaksızoglu, Ankara, 1983–1984; Atsız, *op. cit.*, vol. I–III, Istanbul, 1990.

referitoare la regiunile geografice aflate în prezent în componența acestor state⁴. De asemenea, primele două volume ale lucrării au fost publicate, în traducere din limba turco-osmană în limba engleză, de către celebrul orientalist austriac Joseph von Hammer (Londra, 1834–1850)⁵. Această ultimă traducere, după cum foarte bine observa turcologul francez Robert Mantran, conține o serie de greșeli⁶. De aceea, ea va trebui revizuită. De remarcat faptul că această traducere este singura (într-o limbă europeană) care cuprinde fragmentele referitoare la Anatolia. Fragmentele privitoare la provinciile arabe ale Imperiului otoman apar doar în textul turco-osman și în unele transpuneri în limba turcă modernă ale lucrării lui Evliya Çelebi.

Din punct de vedere informațional și stilistic, *Seyahatnâme* își merită pe deplin renumele. Toate regiunile vizitate de Evliya Çelebi (inclusiv Țările Române și țărmurile Mării Negre) sunt descrise amănunțit și într-un stil atrăgător. Se prezintă numeroase informații economico-sociale, politico-administrative, militare, culturale, religioase, lingvistice, etnice, demografice, tehnice, arhitectonice și urbanistice. Autorul zugrăvește, aşadar, o amplă, vie și veridică frescă a Imperiului otoman în secolul al XVII-lea⁷.

Lucrarea lui Evliya Çelebi are însă și unele neajunsuri. Astfel, de multe ori, sistematizarea informațiilor lasă de dorit. Cifrele prezentate sunt adesea exagerate. De asemenea, unele explicații privind originile istorice ale unor localități sau anumite legende care apar în textul lucrării nu au nici o bază reală, fiind pur și simplu născociri ale autorului menite să dea mai mult farmec operei sale⁸. Însă, în pofida acestor neajunsuri, *Seyahatnâme* rămâne un izvor istoric fundamental pentru toți cei care studiază situația Imperiului otoman în veacul al XVII-lea⁹.

Una dintre regiunile geografice descrise amănunțit de către Evliya Çelebi în lucrarea sa este bazinul Mării Negre. Importanța acestei zone atât pentru istoria Imperiului otoman, cât și pentru istoria Țărilor Române este bine cunoscută, fiind subliniată în numeroase lucrări de specialitate¹⁰. Dintre fragmentele din *Seyahatnâme* în care sunt descrise țărmurile Mării Negre, au fost până în prezent traduse în limba română doar cele referitoare la segmentul românesc al litoralului

⁴ *Călători străini*, vol. VI, p. 326-753 (trad. M.A. Mehmet); V.D. Smirnov, *Obrazçovâe proizvedeniia osmanskoï literaturî v izvleceniiyah i otrâvkah*, St. Petersburg, 1903, p. 79-101; G.B. Puturidze, *Izvestiia Evliia Celebi o Tbilisi*, în *Tbilisi 1500*, Tbilisi, 1958, p. 39-47; P. Dârvîngov, *Evliia Celebi v zapadnite bălgarski zemi*, Sofia, 1943; H. Šabanović, *Evlija Čelebija putapis. Odlomci o jugoslovenskim zemljama*, t. I-II, Sarajevo, 1957.

⁵ Joseph von Hammer, *Narrative of Travels in Europe, Asia and Africa in the Seventeenth Century, by Evliya Effendi*, London, vol. I, pt. I, 1834; pt. II, 1846; vol. II, 1850.

⁶ Robert Mantran, *17. yüzyılın ikinci yarısında İstanbul*, vol. II, Ankara, 1990, p. 237.

⁷ Vezi n. 1, 2.

⁸ *Călători străini*, vol. VI, p. 324-325.

⁹ Vezi n. 1, 6.

¹⁰ Ovidiu Cristea, *Bibliografia istorică românească a Mării Negre*, București, 1996; Halil Inalcık, *The Question of the Closing of the Black Sea under the Ottomans*, în „Arheion Pontou”, t. 35, 1979, p. 74-110.

pontic (Dobrogea și Bugeacul)¹¹. Fragmentele privitoare la țărmurile nordic și estic ale Mării Negre au fost recent traduse (integral) în limba rusă¹². În schimb, fragmentele privitoare la țărmul sudic (anatolian) al Mării Negre sunt aproape complet lipsite de traduceri în limbile europene. Singura excepție o constituie traducerea lui Joseph von Hammer în limba engleză, publicată la Londra în 1850¹³.

Având în vedere toate aceste considerente, precum și faptul că istoria țărmului anatolian al Mării Negre în perioada 1461–1774 (și, în special, în secolul al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea) a fost puțin studiată nu numai în istoriografia românească, ci și în istoriografiile străine¹⁴, ne-am propus să prezentăm aici traducerea din limba turco-osmană în limba română (efectuată de către noi) a fragmentelor referitoare la regiune din lucrarea *Seyahatnâme* a lui Evliya Çelebi. Mai exact, este vorba despre descrierea călătoriei lui Evliya Çelebi pe Marea Neagră (cu numeroase escale) de la Istanbul la Trabzon (fostul Trapezunt) în anul 1640. Precizăm că traducerea noastră nu include și descrierea orașului-port pontic Trabzon¹⁵. Deoarece această descriere este foarte amplă și amănunțită, o vom publica, tradusă în limba română, cu un alt prilej. Prin publicarea acestei traduceri¹⁶ punem la dispoziția istoriografiei românești un nou și important fragment din celebra lucrare a lui Evliya Çelebi. Sperăm că informațiile furnizate de călătorul otoman vor ajuta la mai buna cunoaștere a istoriei bazinului Mării Negre în secolul al XVII-lea și, în general, în perioada 1484–1774 (când această regiune s-a aflat în întregime sub stăpânirea Înaltei Porți).

¹¹ *Călători străini*, vol. VI, p. 326-753, *passim*.

¹² Evliya Çelebi, *Kniga puteşestviia (Izvleceniiia iz socinenii tureçkogo puteşestvennika XVII veka)*. Perevod i kommentarii. Sost. A. D. Jeltiakov, Vol. I-III, Moskva, 1961–1989.

¹³ Pentru traducerea în limba engleză a textului din *Seyahatnâme* referitor la călătoria lui Evliya Çelebi pe Marea Neagră de la Istanbul la Trabzon în anul 1640, Joseph von Hammer, *op. cit.*, vol. II, London, 1850, p. 35-41.

¹⁴ Dintre lucrările din istoriografia românească dedicate (chiar și parțial) acestei teme, Constantin C. Giurescu, *Les relations des pays roumains avec Trébizonde aux XIVe-XIXe siècles*, în „Revue Roumaine d’Histoire”, t. XIII, 1974, nr. 2, p. 239-246; Stefan Andreescu, „Sultanul Jahja” și Radu vodă Mihnea: un episod din istoria Mării Negre în veacul XVII, în „Revista istorică”, t. II, 1991, nr. 11-12, p. 679-699; Andrei Pippidi, *Călători italieni în Moldova și noi date despre navigația în Marea Neagră în secolul XVII*, în «Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”», t. XXII /2, 1985, p. 611-621. În privința lucrărilor, din istoriografiile străine, bilanțul este mai bun, dar totuși nu poate fi considerat ca fiind satisfăcător: C. Max Kortepeter, *Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and the Caucasus*, New York – London, 1972, p. 11-13, 21-22; Yücel Öztürk, XIII. ve XVI. yüzyıllarda Karadeniz ticareti, în „Türk Dünyası Araştırmaları”, nr. 97, 1995, p. 113-136; Charles de Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mer Noire*, t. II, Paris, 1787, p. 53-146; Murat Yüksel, *Trabzon'da Türk-Islâm eserleri ve kitabeler*, vol. I, Istanbul, 1991, p. 33-47.

¹⁵ Pentru textul în limba turco-osmană (cu litere arabe) al descrierii orașului Trabzon, Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, vol. II, Istanbul, 1896, p. 81-94.

¹⁶ Evliya Çelebi, *op. cit.*, vol. II, p. 69-81 (textul în limba turco-osmană, cu litere arabe, al descrierii călătoriei lui Evliya Çelebi de la Istanbul la Trabzon). Parantezele și sublinierile din textul traducerii ne aparțin. În interiorul parantezelor ascuțite am așezat unele cuvinte mai importante din textul original (în limba turco-osmană). În parantezele rotunde am introdus o serie de completări și scurte explicații destinate mai bunei înțelegeri a conținutului textului lui Evliya Çelebi.

*Călătoria noastră spre Batumi și Trabzon (începută)
la 1 Cemazi I 1050 H. (19 august 1640)*

După ce ne-am luat rămas bun de la toți prietenii, ne-am îmbarcat, la Unkapanı¹⁷, pe corabia de tip *karamürsel*¹⁸ a lui Trabzonlu Fırıldaklı. Cu ajutorul vântului din sud-vest <*lodos*>, în 3 ore am ajuns la Yeniköy¹⁹. În volumul I, acest oraș <*kasaba*> a fost descris în mod amănunțit. Pesmetul de aici este renumit. De aceea, au fost încărcate pe corabie 500 de cântare <*kantar*> de pesmet și cereale <*zehâir*>²⁰, precum și 10 bârci <*sandal*> de balast. Apoi, tot cu ajutorul vântului din sud-vest, în 7 ore am ajuns la cetatea Kavak <*Kavak Kalesi*>²¹. și acest oraș este descris în volumul I. După ce am poposit o zi aici, am ridicat ancora și, având vânt prielnic, am ieșit din Strâmtoarea Bosfor. Zărind mereu țărmurile Anatoliei, am navigat (spre est) 3 mile și am ajuns în portul Irva <*Irva Iskelesi*>.

Irva: Este nahia <*nahiye*> și subașâlâc <*subaşılık*> în cadrul sangeacului Kocaeli (din eialetul Anatolia). Lângă portul <*iskele*> său, se află o geamie, un han, 40–50 de magazii, precum și 100 de case acoperite cu țiglă și înconjurate de vii și livezi. La sud și la est (de această localitate) se găsesc păduri presărate cu vii și livezi.

De aici am luat apă, am încărcat-o pe corabie și am pornit la drum pe mare, nepierzând din ochi țărmul anatolian. Vâslind din pricina lipsei vântului, am parcurs 36 de mile²² și am ajuns în orașul <*kasaba*> Şile.

*Şile*²³: Este caza <*kaza*> pe teritoriul sangeacului Kocaeli. De asemenea, este has <*has*> al pașei. Are serdar de ieniceri. Este împodobit cu aproximativ 600 de case frumoase și înfloritoare, acoperite cu țiglă. Fiecare casă are vie și livadă. Lângă port, se află o geamie acoperită cu țiglă, având un minaret.

Kefken: De acolo am pornit la drum și am ajuns în orașul Kefken. și acesta are o baie publică (*hamam*), un han, precum și prăvălii (*dükkânlar*). Însă nu este un oraș prea înfloritor. Este portul orașului Kocaeli (numit și Izmit).

Kerpe: Plecând de aici, am mers 100 de mile și am ajuns la Insula Kerpe (*Kerpe Adası*). Este o insulă mică. Acolo nu există nici oraș și nici case. Această mică insulă se află aproape de teritoriul sangeacului Kocaeli. Tot în sangeacul Kocaeli se găsește orașul *Kandıra*. De aici până la insula sus-pomenită este o

¹⁷ Cartier al orașului Istanbul, aflat pe țărmul sudic al Cornului de Aur (*Haliç*).

¹⁸ Corabie otomană cu vâsle și pânze, având dimensiuni mici sau mijlocii. La început, era construită doar în localitatea Karamürsel, situată pe țărmul estic al Mării Marmara.

¹⁹ Localitate aflată pe malul european al Strâmtoarei Bosfor, la 15 km nord de Istanbul.

²⁰ *Kantar* = unitate de măsură otomană pentru greutăți. 1 *kantar* = 56,452 kg; Tansin Gemil, *Relațiile Tărilor Române cu Poarta otomană în documente turcești (1601–1712)*, București, 1984, p. 507.

²¹ Este vorba (foarte probabil) despre localitatea Anadolul Kavağı și cetatea otomană de lângă aceasta. Localitatea este situată pe malul asiatic al Strâmtoarei Bosfor, foarte aproape de Marea Neagră.

²² Este dificil de precizat ce valoare avea o milă (*mil*) în concepția lui Evliya Çelebi. Totuși, măsurând pe hartă în kilometri distanțele menționate de autor în mile, am ajuns la concluzia că o milă a lui Evliya Çelebi avea o valoare apropiată de cea a unui kilometru.

²³ Această localitate se află pe litoralul anatolian al Mării Negre, la 40 km est de Strâmtoarea Bosfor.

distanță de 4 ceasuri. Munții (de fapt, dealurile) de lângă oraș sunt acoperiți de vii și livezi. Este un oraș înfloritor, care are o geamie, un han, o baie publică și un mic bazar. De aici am înaintat (spre est) și am trecut de locul în care râul Sakarya se varsă în Marea Neagră. Râul Sakarya izvorăște din munții de lângă Kütahya, trece prin Geyve și prin alte orașe care aparțin de sangeacul Izmit (numit și Kocaeli) și se varsă apoi în Marea Neagră, lângă această insulă care se numește Kerpe.

*Akçaşar*²⁴: De aici, înfruntând un vânt potrivnic, am ajuns la Akçaşar. Acesta este voievodalâc <voyvodalık>. De asemenea, este caza <kaza> cu un venit zilnic de 150 de aspri <akçe>²⁵. Are serdar de ieniceri. Pe vremuri, se pare că era un oraș mare, cu un aer foarte bun. În timpul domniei sultanului Ahmed Han, ghiurii cazaci rebeli l-au atacat și incendiat. Acum are 600 de case turcești, fiecare posedând vie și livadă. În bazarul orașului, se află un mesgid (mescid) fără pereche, acoperit cu țiglă. În această regiune, cuvântul *mescid* se pronunță *mezkit*. Există și alte mesgiduri, precum și 40 de prăvălii <dükkân>. Nu are bazar acoperit. În acest oraș, se află o baie publică și 3 hanuri. Pe vremuri, unul din aceste hanuri era acoperit cu plumb și avea dimensiuni mari.

Acum acest oraș nu mai este atât de înfloritor și frumos. El este portul orașului *Bolu*. Pe malul mării se găsesc 70 de magazii care sunt pline cu cherestea și cu scânduri de brad. La sud și la est de acest oraș se află munți. Din această cauză, aerul său este sănătos.

*Ereğli*²⁶: De aici am ajuns la Ereğli de pe malul Mării Negre (*Karadeniz Ereğlisi*). Aici se află Çoban Kulesi. Este o cetate frumoasă, așezată pe o stâncă abruptă. Dar nu are nici comandant <dızdar> și nici ostași <nefer>. Lângă cetate se găsește o sculptură (statuie) din piatră albă a întemeietorului acesteia. Parcă este vie.

Plecând de acolo, noi am trecut râurile *Filyos*, *Tufadar* și *Bartın*.

Râul Bartın este un râu mare. El izvorăște din munții de lângă Bartın. Corăbile din Egipt vin aici, încarcă marfă și pleacă.

Bartın: Cetatea Bartın a fost construită de genovezi. Se află la capătul interior al unui golf ce pătrunde în uscat 18 mile. Plecând de la Bartın și mergând 18 mile spre nord, noi am ajuns la Amasra.

Cetatea Amasra: A fost clădită de împăratul Bizanțului (*Kayser-i Rum*). Mai întâi a trecut în stăpânirea dinastiei Danișmend (*Danişmendliler*) care domnea peste Kastamonu, iar apoi a ajuns în mâinile otomanilor. Este voievodalâc în cadrul sangeacului Bolu. Cetatea aceasta se află pe malul mării. Este așezată pe o creastă înaltă. Are formă de patrulater. Este o cetate solidă și foarte greu accesibilă. Rușii au atacat de câteva ori această cetate, dar nu au izbutit să o cucerească și s-au întors de unde au venit. Nu are sănț de apărare. Are comandant și ostași. De asemenea, are cadiu (*kadi*) cu venit zilnic de 150 de aspri, precum și serdar de ieniceri. În interiorul cetății se află o geamie și un mesgid. Alte clădiri cu scop de binefacere

²⁴ Astăzi orașul se numește *Akçakoca*.

²⁵ Aspri (*akçe*) = monedă otomană de argint. Se folosea atât în viața cotidiană, cât și ca monedă de calcul. În 1640, un ducat (monedă de aur) era echivalent cu 120 de aspri.

²⁶ În antichitate orașul se numea *Heracleia Pontica*.

nu există. În schimb, există un bazar minunat. Cetatea Sinop se află la răsărit de Amasra. Între cele două (localități) este o distanță, pe uscat, de 5 popasuri <konak>. Pe mare, depărtarea este de 100 de mile.

Amasra se găsește la est de Ereğli de pe malul Mării Negre <Karadeniz Ereğlisi>. Între ele distanța este de 4 popasuri pe uscat și 50 de mile pe mare.

Acest oraș (Amasra) are vii și livezi, tot felul de fructe, precum și băieți chipeși și fete frumoase. Toate acestea sunt lăudate de toată lumea. Orașul are două porturi mari. Unul se află la est, iar celălalt la vest. Amândouă oferă un excelent adăpost împotriva vântului, din oricare din cele opt direcții ar bătea acesta. Acolo unde se găsește portul din est se află o baie publică cu apă bună și înfățișare frumoasă. Lângă port se găsesc magazii.

Pornind de acolo (adică de la Amasra), am trecut râul *Kuyu Irmağı*, care formează hotarul dintre sangeacul Bolu și sangeacul Kastamonu.

Inebolu: De aici și până la *Kedüz Limanı* sunt 40 de mile. De acolo am mers și am trecut de *Kerençe Limanı*, iar apoi de *Kerçe Burnu*. Acest cap geografic are o lungime de 7 mile. El este subțire și lung precum Capul Sinop. Pe stâncile sale se află inscripții care merită să fie citite cu luare aminte. Apoi, am sosit la Inebolu. Cetatea Inebolu a fost construită de către genovezi. De la dinastia Danișmend <*Danişmendliler*> a trecut în stăpânirea otomanilor. Este un subașâlăc în cadrul sangeacului Kastamonu. De asemenea, este o caza cu un venit zilnic de 150 de aspri. Are serdar de ieniceri, comandant de cetate și ostași. Cetatea se află pe malul mării. Este o construcție solidă, în formă de pentagon. Limba nu are suficientă măiestrie pentru a o putea descrie. Această localitate este portul orașului Kastamonu. Distanța între ele este de două popasuri. Portul nu este ocrotit de furia vântului și valurilor. Este deschis (din toate părțile).

Am plecat de acolo. Pentru că vremea era neprielnică, ne-am deplasat cu ajutorul vâslelor. și noi și marinarii am obosit foarte mult. A început să se vadă Capul Sinop <Sinop Burnu>. Am aruncat ancora în fața localității Şatır Köyü, ultimul popas (înainte de Sinop). Călătorii au coborât pe uscat. Această localitate se află pe malul mării. Este un sat înfloritor precum un oraș. Se află pe teritoriul sangeacului Kastamonu. Deoarece munții din împrejurimi sunt înalți și împăduriți, aici există foarte multă cherestea. În această localitate, se construiesc corăbii mari. Toți locuitorii sunt tâmplari <*marangoz*>.

De acolo, noi am pornit spre nord de-a lungul țărmului. Parcugând 60 de mile am ajuns la *Istefan Köyü*. Această localitate se găsește pe malul mării. Apartine de sangeacul Kastamonu. Este un sat mare precum un oraș. Are multe vii și livezi. În loc de a fi acoperite cu țiglă, toate casele sunt acoperite cu plăci de ardezie <*kayağan taşı*>. Plecând de acolo, am sosit la cetatea Sinop <*Sinop Kalesi*>.

*Sinop*²⁷: În anul 92 al Hegirei (29 octombrie 710 – 18 octombrie 711), pe vremea califului (omeiad) Süleyman bin Abdülmelik, Ömer bin Abdülaziz a asediat Constantinopolul <*Istanbul*>, dar nu l-a putut cuceri. La întoarcere, a

²⁷ Oraș situat pe țărmul Mării Negre, la 120 km est de Inebolu.

asediat și această cetate (adică Sinop), dar fără succes. Mai târziu, cetatea a fost cucerită de către Ulu Beğ, principalele de Kastamonu.

În anul 796 al Hegirei (6 noiembrie 1393 – 26 octombrie 1394), această cetate a fost asediată de către sultanul Bayezid Fulgerul <Yıldırım Bayezid Han>. Deoarece era o cetate foarte solidă și era așezată într-un loc abrupt, nu a putut fi cucerită decât la al treilea asediu.

Se află în eialețul (de fapt, sangeacul) Kastamonu. Este un zeamet liber, scutit (de dări), privilegiat, separat la cancelarie și interzis a fi călcat cu piciorul. Are comandanț de cetate, serdar (de ienicieri), ostași din garnizoana cetății, cadiu cu un venit zilnic de 300 de aspri, staroste al urmașilor Profetului <*Nakibüleşraf*>²⁸, muftiu, aiani, precum și urmași ai Profetului. Majoritatea locuitorilor sunt negustori și dulgheri. Ei fac negoț pe mare și pe uscat. Unii dintre ei sunt oameni de rând. Ceilalți sunt învătați <*ulema*> și seici.

Cei mai mulți locuitori poartă feregele <*ferâce*> din postav și caftane. Oamenii de știință au stabilit că acest oraș se află în a 17-a regiune climatică <*iklim*>. La sud și la est de oraș se găsesc munți (de fapt, dealuri) acoperiți de vii.

De la Kastamonu până aici sunt trei zile de drum. Acest oraș se află pe țărmul anatolian al Mării Negre, lângă capul (geografic) numit *Sinap Burnu*²⁹. Pe țărmul de vest al Mării Negre, în Rumelia, vizavi de Capul Sinap, se găsesc *Gülfezâ Sultan Kayalari*. Între Sinop și Capul Gülfezâ (de fapt, Capul Caliacra)³⁰ pare că se află o strâmtoare <*bogaz*>. De la Sinop până la Istanbul și de la Sinop până la Trabzon este mare întinsă. Între Sinop și Istanbul este o depărtare de 500 de mile. Distanța dintre Sinop și Samsun este de 4 popasuri.

Cetatea Sinop se află pe o creastă înaltă. Ea este o mare fortăreață construită pe trei nivele. A fost clădită de regele numit Sinobe, fiul împăratului Bizanțului <*Kayser-i Rum*>³¹. Este o foarte solidă cetate din piatră. De-a lungul zidurilor sale se găsesc 6 100 de turnuri. De jur împrejurul cetății sunt așezate porțile numite *Kum Kapısı*, *Meydan Kapısı*, *Tersane Kapısı*, *Yenice Kapi*, *Tabakhane Kapısı*, precum și *Lonca Kapısı* a cetăților interioare. Mai există și *Uğru Kapi*, precum și *Deniz Kapısı*, aflată în cetatea de jos. Toate aceste porți sunt porți de fier duble. Toate sunt foarte solide. Cetatea este amplasată pe un platou neted. Două laturi ale sale sunt măginité de mare. Ea a fost construită pentru a fi locuită (de către ostași). Dar, dacă este privită de pe Muntele Boztepe <*Boztepe Dağı*>, această cetate arată ca o fortăreață solidă în formă de bord de corabie <*gemi albortası*>. În cazul în care comandanțul cetății se îndepărtează de zidurile acesteia fie și numai la o distanță

²⁸ Supușii otomani considerați descendenți ai profetului Muhammad beneficiau de unele privilegii. Ei erau organizați pe cazale, sub conducerea unui staroste.

²⁹ Capul Sinop (numit de localnici *Sinap*) este un important cap geografic de pe litoralul anatolian al Mării Negre. Golful creat de acest cap reprezintă un excelent port natural. În prezent, aici se află principala bază a flotei militare a Republicii Turcia de pe malul Mării Negre.

³⁰ Capul Caliacra (situat între Mangalia și Balcic) este de mai multe ori menționat de Evliya Çelebi.

³¹ Legendă inventată, probabil, de Evliya Çelebi, aşa cum se întâmplă adesea pe parcursul lucrării sale.

egală cu o bătaie de tun, orășenii au dreptul să îl omoare, deoarece au un firman în acest sens, scris de mâna padisahului. De aceea, comandanțul nu poate ieși din cetate nici măcar un singur pas.

Pe vremea sultanului Ahmed Han, cazaci au atacat prin surprindere într-o noapte această cetate, au escaldat zidurile ei cu ajutorul scărilor și au cucerit-o. Marele vizir Nasuh Paşa a fost executat deoarece nu l-a informat pe padisah despre faptul că ghiaurii ocupaseră această cetate³².

Apoi, cetatea a fost recucerită (de către otomani). În cetatea de jos au fost așezați 50 de ostași. Au fost pregătite multe cântare *<kantar>* de praf de pușcă, precum și 1 000 de tunuri mari și mici. De atunci începând, în fiecare noapte, 200 de oameni împreună cu comandanții lor de bulucuri *<bölükbaşı>* și cu ceaușii *<çavuş>* lor stau de veghe până la ivirea zorilor. Ei bat tobele, sună din goarne și răcnesc astfel:

“În cetatea trupului, paznicul își cântă gemetele.

De pe turnul corpului, inima strigă: Allah este unic!”.

Astfel, în fiecare noapte, ei stau de pază, fiind pregătiți de luptă. De multe ori, ghiaurii au asediat această cetate, dar au fost cu toții trecuți prin ascuțușul săbiilor. Slavă lui Allah, de pe vremea sultanului Murad al IV-lea ei nu au mai venit pe aici.

Orașul are 24 de cartiere *<mahalle>*. Unele sunt în interiorul cetății, iar altele sunt în afara acesteia. Cartierele creștine se află pe malul mării. Există aproximativ 1 100 de ghiauri plătitorii de haraci *<harac>*. Vreo 100 dintre aceștia au fost scuțiți de toate obligațiile (către stat), cu condiția să lucreze la repararea cetății. Toți (creștinii) fac parte din familii înstărite, care locuiesc în aproximativ 1 060 de case vechi, având fiecare câteva etaje *<kat>*. Casele lor privesc spre vest, spre mare.

Vechiul lăcaș de rugăciune al locuitorilor orașului este Sultan Alâaddin Camii. Ea este acoperită cu plumb și are un singur minaret. Lungimea moscheei este de 100 de pași. Are o grădină frumoasă, care nu își are egal nicăieri. Mihrabul lăcașului și loja muezinului au o mare valoare artistică. Minberul³³ este atât de frumos încât nici măcar îngerii nu au capacitatea de a-l lăuda îndeajuns. Totuși, acest mărunt sârman, în mod asemănător unei picături de apă din mare și unei fărâmîturi din soare, va încerca să-l descrie. În primul rând, meșterul măiestru a construit acest minber de marmură din șase bucăți de marmură brută. Aceste bucăți au fost îmbinate între ele atât de bine încât nici măcar 1 000 de învățăți foarte pricepuți, dacă ar privi cu mare atenție, nu ar putea observa locurile unde acestea se îmbină. Este un minber splendid, care pare a fi alcătuit dintr-o singură bucată. Oricâte plante, flori și frunze a creat Allah cel Slăvit pe fața pământului, toate au fost înfățișate prin sculptare de către meșter pe acest minber de marmură. Încât în țara Islamului nu mai există un alt minber atât de minunat. Poate totuși doar

³² Marele vizir Nasuh Paşa a fost executat la 17 octombrie 1614. Cetatea Sinop a fost cucerită de către cazaci în august 1614.

³³ Minber-ul este amvonul de la care predică imamul în timpul slujbei religioase. Mihrab-ul este o nișă în peretele moscheei, care indică în ce direcție se află orașul sfânt Mecca (*Mekke*).

minberul de la Ulu Cami din Bursa <*Brusa*> se aseamănă cu acesta, dar numai până la un punct. Însă modul de construire al acestui minber nu se mai întâlnește nicăieri pe pământ. Deoarece aici se află, pe trei niveluri suprapuse, elemente decorative musulmane și grecești. Minberul acesta este împodobit cu bucle artistice, cu nufери ce par adevărați, precum și cu trandafiri și narcise. Într-un cuvânt, toți călătorii, negustorii, meșterii și cei care dețin puterea, văzând acest minber demn de laudă, rămân uluiți și afirmă că el nu este făcut de mâini omenești. Ei spun că nu poate fi decât un dar oferit de sfintii lui Allah. Atât de minunat și fără de pereche este acest minber. Deoarece această moschee frumoasă se află într-un cartier din afara zidurilor cetății, ea are enoriași mulți. Este un lăcaș de rugăciune vechi, demn de a fi vizitat.

Süleymaniye Camii: Este o moschee acoperită cu țiglă. Are un singur mihrab. Se găsește în cetatea interioară.

Yeni Cami: Se află lângă Meydan Kapısı.

Ayasofya Camii: Este un vechi lăcaș de rugăciune, acoperit cu țiglă³⁴.

Kefeli Camii: Se află în exterior față de Meydan Kapısı.

Mehmed Ağa Camii: Se găsește pe platoul cetății. și aceasta este acoperită cu țiglă. Are un minaret lucrat cu măiestrie.

Descrierea mesgidurilor: *Kapan Mescidi*, *Arasta Mescidi*, *Şeyh Mescidi*, *Demirli-oğlu Mescidi*, *Tabakhane Mescidi*, *Kadi Mescidi*, *Arslan Bey Mescidi*, *Yeni Mahalle Mescidi*, *Meydan Kapısı Mescidi*, *Saray Mescidi*, *Kubad Efendi Mescidi*, *Tıyn Boğa Mescidi*, *Şeker Ana Mescidi*, *Iskele Mescidi*, *Yüz Vida Maksud Efendi Mescidi* și *Palide Mustafa Efendi Mescidi*. Din câte cunoaștem, acestea sunt (toate) mesgidurile și moscheile (din orașul Sinop).

Descrierea băilor publice: în târgul de sus <*yukarı pazar*> se află *Çifte Hamam*. De asemenea, există *Aşağı Hamam* – care are o singură secție – precum și *Yalı Hamamı*.

Medresele <*medrese*>³⁵: *Sultan Alâaddin Medresesi*. De asemenea, există aproximativ 60 de școli primare pentru copii. Atunci când noi am vizitat acest oraș, dintre flăcăii, fetele și copiii de aici, vreo 2 000 știau Coranul pe de rost <*hâfız*>. Aianii <*ayan*> povestea acest fapt, lăudându-se.

Orașul mai are o cantină a săracilor <*imâret*>, o școală de tradiții religioase islamică <*dariihadis*> și 3 case pentru lectura Coranului <*darükurra*>. De asemenea, el are cam 1 080 de prăvălii <*dükkân*>. În interiorul acestora, se află foarte multe lucruri prețioase. Păinea albă și bună de aici este vrednică de laudă. Portul acestui oraș are poartă <*kapulu*>. Este foarte larg. Pe lângă aceasta, este ferit de vânturi, bun și oferă condiții excelente pentru ancorarea cărăbiilor. Pe malurile

³⁴ Fără îndoială, este vorba despre o veche biserică bizantină, transformată în moschee de către turci otomani. În traducere, *Ayasofya* înseamnă *Sf. Sofia*.

³⁵ Medresea (*medrese*) = școală medie și (sau) superioară din Imperiul otoman și din alte state musulmane medievale. De obicei, funcționa pe lângă o moschee. Într-o medresea se predau nu doar diversele ramuri ale teologiei musulmane, ci și o serie de discipline laice (inclusiv limbile turco-osmană, arabă și persană).

Mării Negre, nu există un port mai prielnic decât acesta. Poate doar portul (crimeean) Balıklava se mai aseamănă cu el. Dar și cel dintâi (Sinop) are ape favorabile. Apa și aerul acestui oraș (Sinop) sunt atât de bune, încât bărbații și femeile de aici au corpu frumos proporționate.

Descrierea locurilor de pelerinaj (religios musulman) din Sinop: *Mormântul lui Seyidi Bilâl Sultan; Mormântul lui Sübhan Hoca* – aflat în cetate – ; *Mormântul lui Cici Sultan*, care se află la *Yeşil Türbe*; *Mormântul lui Kadi Bey Sultan*, care se găsește în Medreseaua sultanului Alâaddin; *Mormântul lui Bekir Hoca*, aflat în partea de jos a orașului; *Mormântul lui Emirzâ Efendi*, care este situat lângă *Kum Kapısı*; *Mormântul lui Hamza Efendi*, care se află în apropierea precedentului mormânt; *Mormântul lui Emir Efendi*, care se găsește în preajma mormântului sus-amintit. Fie ca Allah să ocrotească sacralitatea și taina lor!

În partea de sud a orașului (Sinop), se află un vechi munte înalt numit Muntele Boztepe <*Boztepe Dağı*>. Când cerul este senin, de aici se pot vedea Munții Caliacra <*Kilgrad Dağları*> din Rumelia³⁶. Pe muntele sus-amintit, trăiesc în număr mare vulpi, șacali, jderi și urși.

După ce am vizitat și cutreierat acest oraș timp de trei zile, ne-am îmbarcat iarăși pe corăbii. Am navigat și am ajuns în locul numit Fındıçak Ağızı. Aici se află sate prospere. Toți locuitorii lor sunt marinari sau tâmplari. Ei construiesc corăbii bune.

Plecând de acolo, am sosit la popasul de pe malul râului Kızılırmak. Acest râu formează graniță (de est a) sangeacului Kastamonu. În munții de pe malurile sale, se găsesc sate înfloritoare. Râul cel mare denumit Kızılırmak (“Râul roșu”) se varsă în mare în acest loc. Acest râu izvorăște din munții din sangeacul Ankara. El trece pe la podul Çeşnigir <*Çeşnigir Köprüsi*> și pe la cetatea Osmancık <*Osmancık Kalesi*>, apoi curge pe lângă Hacı Hasan și Tosya, iar în cele din urmă se varsă în mare, roșu ca săngele, în acest loc. Din această pricina, este denumit Kızılırmak³⁷. Fostul său nume este Halis. În amonte pe acest râu, în munți, privind de pe stânci abrupte, se zărește o vale prosperă. Au început să se găsească o serie de lucruri, cum ar fi mânerile de hangere și cuțite. Aici, de teama cazacilor, nu există nici un oraș înfloritor. Plecând de acolo, noi am ajuns (pe mare) la Bafra.

Descrierea orașului Bafra: Este subașălăc în cadrul sangeacului Canik. De asemenea, este o caza prosperă și cu multe sate. Are un venit zilnic de 150 de aspri. Localitatea are un serdar-șef. Se află la sud-vest de Samsun, la o depărtare de un popas de acesta. Distanța dintre Bafra și Marea Neagră este de doi *fersah*³⁸.

Râul Kızılırmak vine din nahia <*nahiye*> Gönənâbâd. El trece pe lângă marginea de vest a orașului Bafra. Lângă Bafra, s-a construit din trunchiuri de brad un pod mare peste acest râu. Are formă de arc și este demn de a fi privit cu luare aminte. Bafra are două geamii <*camî*>, două băi publice și un mic bazar. Toate casele sunt clădite din scânduri. Noi am plecat de aici și am ajuns la Samsun.

³⁶ Vezi nota 30.

³⁷ Cea mai mare apă cugătoare al cărei traseu se află în întregime pe teritoriul Turciei de astăzi. Se varsă în Marea Neagră la 80 km est de Sinop.

³⁸ În Imperiul otoman, un *fersah* era egal cu aproximativ 5 km.

Descrierea cetății Samsun: Această cetate a fost construită de către Harıkiliye, fiul împăratului Bizanțului. Apoi, ea a fost cucerită de către sultanul selgiuchid Alâaddin, care a anexat-o la statul său. Mai târziu, cetatea a intrat în stăpânirea sultanului (otoman) Bayezid Fulgerul. Este voievodalâc situat pe teritoriul sangeacului Canik. Strângerea impozitelor nu se dă în arendă. Este o caza cu un venit zilnic de 150 de aspri. Are serdar de ieniceri, chehaie (al spahiilor de Poartă), comandant al cetății și ostași ai garnizoanei cetății. Însă nu are muftiu și nici staroste al urmașilor Profetului. Toți locuitorii sunt marinari sau meșteri prelucrători de cânepă <kendirci>. Există mulți aiani și urmași ai Profetului. Nu există oameni săraci <avam>. Însă există mulți învățați <ulema>. Toți locuitorii, după puterile fiecăruia, îmbracă haine albe sau albastre, însă curate.

Acest oraș se află la sud de Sinop³⁹. Cetatea sa este situată pe malul mării. Este o construcție solidă din piatră. Pe vremea sultanului Mehmed al III-lea, cazaci *<Rus>* au cucerit această cetate și au distrus unele părți ale sale. Cu toate acestea, mai târziu cetatea a fost reparată. În ea au fost așezați un comandant de cetate și ostași. Are 70 de turnuri și 2 000 de ostași. Râul Çarşamba Pazarsuyu trece pe lângă Amasya și se varsă în Marea Neagră la est de Samsun. Este un râu mare, care nu are vad. La început, trece pe lângă Tokat. Apoi, trece pe lângă Amasya, udă încă multe orașe și, în final, se scurge în Marea Neagră lângă Samsun. De aici provine o vorbă prostească, utilizată de locuitorii orașelor Amasya și Tokat, care a devenit un proverb răspândit: "Tokat își face nevoia cea mare, iar Amasya o bea". Apei orașului Samsun i se spune "hena și apă reziduală". Este o apă cu gust bun. Casele sunt acoperite cu țiglă. Ele au vii și livezi. În acest oraș nu există nici medrese, nici cantină a săracilor <imâret> și nici școală de tradiții religioase islamicе <dariülhadis>. Există 7 școli pentru copii. Orașul nu are un port în adevăratul sens al cuvântului. Portul este un loc deschis (bătut de vânturi și valuri). Cu toate acestea, corăbiile pot ancora aici.

Lucruri demne de laudă ale Samsunului: Sunt renumiți strugurii săi sălbatici și perele sale pentru murături, acestea din urmă având culoarea rodiei. Fructele acestea cresc în munții (de fapt, pe dealurile) din apropiere. Mii de butoaie pline cu aceste fructe sunt aduse la Istanbul. Funiile de cânepă produse aici și destinate parâmelor corăbiilor sunt atât de multe încât ar putea aproviziona întreaga lume. Orașul a fost construit în apropierea golfului. Muntele aflat la sud de oraș ajunge până aproape de țărmul mării. Din acest oraș, ne-am îmbarcat pe corabie. Noi am navigat fără vânt favorabil și am ajuns la cetatea Ünye.

Descrierea cetății Ünye: Această cetate a fost clădită, în vremurile vechi, de către regele numit Ünyes, care era monarhul Trapezuntului <Trabzon Tekfürü>. Apoi, ea a fost cucerită de către sultanul selgiuchid Keykubad. În cele din urmă, a fost luată în stăpânire de către trupele otomane conduse de Umur Han. Este voievodalâc pe teritoriul sangeacului Canik. De asemenea, este caza cu un venit zilnic de 100 de aspri. Are serdar de ieniceri, comandant de cetate și ostași din

³⁹ De fapt, orașul Samsun se află la sud-est de Sinop. În antichitate Samsun se numea *Simisso*.

garnizoana cetății. Însă nu are nici muftiu și nici staroste al urmașilor Profetului. Cetatea se află pe malul mării. Este o construcție de piatră, având formă pătrată. De acolo ne-am îmbarcat iarăși pe corabie împreună cu prietenii noștri. Având parte de vânt prielnic, am navigat spre nord și am sosit în orașul Fatsa <*Faça Kasabası*>.

Descrierea orașului Fatsa: Este zeamet <*zeâmet*> în cadrul sangeacului Canik. Se află pe malul mării. Are 300 de case, o geamie, un han, o baie publică și un bazar mic. De asemenea, are vii, livezi și tot felul de fructe. Majoritatea locuitorilor sunt greci. Noi am plecat de aici și am ajuns în locul numit Capul Iștefani <*Iștefani Burnu*>.

Capul Iștefani: Este un cap (geografic) ascuțit care pătrunde în mare 10 mile. În munții din apropiere, se află sate grecești <*Rum Köyleri*> prospere și înfloritoare. și acestea se găsesc în sangeacul Canik. Am trecut de acest cap și, venind dinspre nord, am sosit la cetatea Vona <*Vona Kalesi*>.

Descrierea cetății Vona: A fost construită de către francii genovezi <*Ceneviz Firenkleri*>. Apoi, atunci când monarhul <*hâkim*> Azerbaigeanului, Uzun Hasan a cucerit cetățile Gümüşhane, Bayburt și Ducanha, el a pus stăpânire și pe cetatea Vona. Mai târziu, pe timpul sultanului Mehmed al II-lea Cuceritorul, această cetate a ajuns în mâinile otomanilor. Este subașâlăc pe teritoriul sangeacului Canik. Cetatea se află pe malul mării. Este o cetate veche. Are formă rotundă. Are comandant <*dizdar*> și ostași <*neferât*>. Dar depozitul său de muniții nu este într-o stare prea bună.

Are serdar (de ieniceri) și cadiu cu un venit zilnic de 150 de aspri. Nu prea are aiani. Are câteva geamii, o baie publică, un han și un bazar mic. Majoritatea locuitorilor sunt greci <*Rum*> și turci <*Etrâk*>. Aici există un port mare și frumos, propice pentru ancorarea corăbiilor. În caz de urgență, corăbiile pot staționa în port fără să ancoreze. Plecând de aici, noi am navigat cu vânt din pupa și, într-o singură zi frumoasă, am ajuns la cetatea Giresun <*Giresun Kalesi*>.

Descrierea cetății Giresun⁴⁰: A fost construită de către Constantin <*Kostantin*>, împăratul de la Constantinopol <*Istanbul*>. Apoi a ajuns în stăpânirea sultanului Uzun Hasan. După aceea, a fost cucerită de către francii genovezi. În cele din urmă, în vremea sultanului Mehmed al II-lea Cuceritorul, cetatea a fost ocupată (de către otomani) datorită iscusiuniei lui Müsahib Mahmud Paşa. În timpul asedierii cetății, sultanul i-a poruncit lui Mahmud Paşa: “În această noapte, să intri <*giresün*> în cetate!”. Imediat după aceea, acesta a pătruns în șanțurile cetății, iar apoi a intrat în cetate și a cucerit-o. Din această cauză, cetatea a primit numele *Giresun*. Ea se găsește în a 17-a regiune climatică <*iklim*>. Se află în extremitatea (vestică a) eialetului Trabzon. Este has al pașei. Administratorul său este muselem <*Müsellem*>. Este o caza prosperă, cu un venit zilnic de 300 de aspri. Are serdar de ieniceri, comandant de cetate, ostași din garnizoana cetății, intendent al vămii, muftiu și staroste al urmașilor Profetului. Se află pe malul mării, între Canik și

⁴⁰ În antichitate orașul se numea *Cerisonte*. Turcii otomani au deformat acest nume, transformându-l în *Giresun*.

Trabzon. Trabzon se găsește la est de Giresun. Se zice că, pe când era stăpânit de frâncii genovezi, acest oraș era mare și înfloritor. În prezent, se pot încă vedea construcții din acea vreme. Însă acum Giresun nu mai este un oraș prea mare.

În afara cetății, are geamii, mesgiduri, un han, o baie publică, un bazar și câteva piețe. Cetatea se află pe malul mării. În viile și livezile orașului sunt multe fructe. Portul este prielnic pentru ancorarea corăbiilor. Însă când vântul bate dinspre vest, aici se ivesc unele probleme. La vest de port, se află o mică insulă. De multe ori, cazații rebeli și ascundeau săcile <şayka> în spatele acestei insule. Apoi debarcau ostași pe uscat, jefuiau orașul și îl incendiau. Deoarece cetatea nu poate apăra orașul. Acest oraș aparține de eialetul Trabzon. Mulți ostași ai lui Ömer Paşa⁴¹, fiind plătiști de mare, merg până la Trabzon pe uscat. Noi am plecat de aici și, mergând pe mare spre nord, am sosit la cetatea Tirebolu <Pirpulum Kalesi>.

Tirebolu: Este o cetate mică și veche, așezată pe un deal de pe malul mării. Are formă pătrată. Are comandanț de cetate și ostași din garnizoana cetății. Portul său este frumos și bun. Orașul nu este prea prosper. Este nahia în sangeacul Trabzon. Locuitorii sunt greci. Plecând de aici, noi am ajuns la Capul Zümre <Zümre Burnu>. În munții din apropiere, se află sate înfloritoare. De aici, noi am plecat tot spre nord și am sosit la cetatea Görele <Göreli kalesi>. Aceasta este nahia în sangeacul Trabzon. Cetatea este mică. Ea se află pe un deal de pe malul mării. Are formă pătrată. A fost construită de către genovezi. De aici, noi am pornit tot spre nord și am ajuns la popasul Popoli <Popoli menzili>. Se găsește într-un golf mare. Din loc în loc se văd cetăți aflate în ruină. Dar în zonă există sate prospere care formează nahia Popoli. Este subașlăc și reședință de naib <niyâbet>. Regiunea este foarte înfloritoare. Plecând din nou spre nord, noi am sosit la cetatea Kelye <Kelye Kalesi>. și aceasta este o nahia în sangeacul Trabzon. Aici se află sate foarte prospere care sunt locuite de lazi <Laz>⁴². Este zeamet separat. Are un subașă <subaşı>. Cetatea se găsește pe un deal înalt de pe malul mării. Este o cetate veche. A fost construită de către genovezi. De aici, noi am plecat și am ajuns la cetatea Poruz Burnu. Este o cetate mică. Se află pe un promontoriu <burun> stâncos de pe malul mării. Are formă pătrată. Aspectul său este impunător. De jur împrejurul său, se găsesc sate înfloritoare. Pentru că a fost construită de un preot grec <Rum Papazı>, i se spune Boruz Kalesi. Noi am plecat de acolo și am sosit la cetatea Akçaâbâd <Akçaâbâd Kalesi>⁴³. Este o nahia mare, prosperă și înfloritoare, care face parte din sangeacul Trabzon. Cetatea se află pe malul mării. Are formă de pentagon. A fost construită de către bizantini <Rumlar>. Plecând de acolo, noi am ajuns la Polatane <Polta Pazari>.

Polatane: Este nahia și subașlăc pe teritoriul sangeacului Trabzon. În jurul acestui oraș, se află cam 100 de sate înfloritoare și prospere. De aceea, în această vale se ține târg <bazar> în fiecare săptămână. Acolo se adună 10 000 de oameni.

⁴¹ Ketenci Ömer Paşa era atuncii, în 1640, beilerbei al eialetului Trabzon.

⁴² Mic popor de religie musulmană, dar înrudit pe plan etnic cu gruzinii. Înă din secolul al XVII-lea, unii lazi s-au stabilit în Dobrogea, precum și în Moldova și Țara Românească.

⁴³ Oraș aflat pe țărmul Mării Negre la 15 km vest de Trabzon. Astăzi se numește Akçaabat.

Acest oraș înfloritor este vacâf *<evkâf>* al mamei sultanului Selim I, cunoscută la Trabzon sub numele de Hatuniye. Vacâful este administrat de un subașă *<mütevelli subaşı>*. Aici se află un port mare, care este renumit printre marinarii Mării Negre sub numele de Polta Limanı. Este un port frumos și bun. Oferă condiții favorabile pentru ancorarea corăbiilor și este ferit de vânt din toate cele opt direcții posibile. Noi am plecat de acolo și am înaintat până la pârâul Kalatimani *<Kalatimani Deresi>*. Acest pârâu izvorăște din munții Trabzonului și se varsă în Marea Neagră lângă Polatane *<Polta Limanı>*. Plecând de acolo, noi am ajuns la locul numit Sere Deresi. Aici se găsesc sate prospere și frumoase. Locuitorii lor călătoresc pe mare până la Trabzon și înapoi cu bărci și caice *<kayık>*. Populația (acestor sate) este alcătuită din greci *<Rum>* și musulmani *<Islâm>*. Aceste sate se află la sud de Trabzon⁴⁴.

EVLIYA ÇELEBI'S VOYAGE ON THE BLACK SEA OF 1640, FROM ISTANBUL TO TREBIZOND

Abstract

The famous Ottoman traveller Evliya Çelebi (1611–1682), a close relative of Grand Vezir Melek Ahmed Pasha, travelled to begin with 1640 almost through the entire territory of the Ottoman Empire of that time, as well as through several neighbouring states. Using the extensive and rich information gathered during his trips, Evliya Çelebi wrote his famous and much valued travel book - *Seyahatnâme*. The only integral edition of this book in its original Ottoman Turkish language, written in Arabic characters, was published in Istanbul in 1896–1938 (10 volumes totalling almost 7,000 pages).

In points of information and writing technique, *Seyahatnâme* fully deserves its name. All the regions visited by Evliya Çelebi are described minutely and in an attractive style, with a host of economic, social, political, administrative, military, cultural, and architectural information. Therefore, the author makes an ample, lively and true fresco of the Ottoman Empire of the seventeenth century.

However, the work of Evliya Çelebi has a number of shortcomings. The systematisation of information is deficient, the figures advanced are often exaggerated, the historical origin of some settlements and several legends have no real fundament, but are rather the fruit of the author's imagination, being meant to spice up the account. Despite all the above, *Seyahatnâme* has remained a fundamental source of information in the study of the Ottoman Empire history in the seventeenth century.

⁴⁴ În lucrarea lui Evliya Çelebi urmează descrierea amănunțită a orașului Trabzon.

One of the geographical regions minutely described by Evliya Çelebi in his *Seyahatnâme* is the Black Sea basin. However, to this date, most of the part devoted to the southern (Anatolian) shore of the Black Sea has not been translated into a European language, with the only exception of the flawed version by Joseph von Hammer, published in London in 1850.

Given all the above and seeing that little focus has been devoted to the history of the Anatolian shore of the Black Sea in 1461–1774 (and especially in the seventeenth century and the first half of the eighteenth century) in Romanian and foreign historiography, a translation is offered of the sections referring to the aforementioned region, from Ottoman Turkish into Romanian, made by the author of the present paper. More exactly it is the description of Evliya Çelebi's voyage on the Black Sea of 1640, from Istanbul to Trabzon (formerly Trebizond).

Accompanied by a short introduction and a series of footnotes considered by the author of the present study to be a prerequisite for a better understanding of Evliya Çelebi's text, the present translation is a noteworthy contribution to a better insight into the history of the Black Sea basin in the seventeenth century.

DREPTUL MEDIEVAL: LEGISLAȚIE ȘI TRADIȚIE. STUDII DE CAZ

FORME JURIDICE ȘI PRACTICI DE TRANSMITERE A PATRIMONIULUI. FEMEIA ȘI ZESTREA SA ÎN ȚARA ROMÂNEASCĂ ÎN SECOLUL AL XVIII-LEA

CONSTANȚA GHÎȚULESCU

Sistemul de succesiune: teorii și ipoteze. Istoriografia românească din perioada interbelică a fost foarte preocupată de sistemul succesoral. Dacă în Moldova lucrurile sunt clare, bărbați și femei având drepturi egale în fața transmiterii patrimoniului patern¹, în ceea ce privește Valahia problema succesiunii pare ceva mai complicată. Astfel două ipoteze s-au conturat: prima susține principiul masculinității și are ca partizani pe D.M. Mototolescu², Marcel Emerit³, M.I. Peretz⁴, urmați de O. Sachelarie⁵ în studiul său din 1970; principiul egalității dintre sexe este susținut de G. Fotino⁶ și Gh. Cront⁷. Recitarea documentelor dă dreptate ambelor ipoteze, deoarece cutuma sprijină primul principiu, iar *Pravila* pe cel de-al doilea. În același timp trebuie precizat că aproape toate aceste studii se opresc la interpretarea codurilor de legi cu privire la transmiterea patrimoniului și nu vizează o analiză comparativă între sistemul succesoral de drept și sistemul succesoral de fapt, adică practica din viață socială.

Transmiterea proprietății: normă și practică. Existența unui număr important de foi de zestre și de testamente, dar și numeroasele procese iscate de acestea ne vor ajuta să elucidăm o serie de întrebări legate de accesul copiilor la moștenire, femeia și poziția sa în transmiterea patrimoniului, relația dintre aceasta și propria zestre, puterea exercitată asupra zestrei sale, statutul zestrei în casa soțului, văduvia și recuperarea zestrei, separarea și statutul juridic al zestrei. Documentele sunt în mare parte inedite, dar în perioada 1910–1945 un număr important de foi de zestre, provenind în mare parte din arhive familiale, au fost publicate într-o serie de reviste sau chiar colecții. Ele n-au fost însă exploatate decât în calitate de document de arhivă, fără a beneficia de un comentariu aparte sau de o analiză împreună cu alte tipuri de documente.

Repartizarea patrimoniului între toți moștenitorii de sex masculin și înzestrarea tuturor fiicelor, iată în mare sistemul succesoral care domină în Valahia secolelor XVII și XVIII. Dar acesta

¹ În această privință, Al. Gonța, *Femeia și drepturile ei de moștenire în Moldova după "obiceiul pământului"*, în „AIIAI”, t. XVII, 1980, p. 597-602.

² *Privilegiul masculinității*, București, 1915.

³ *La femmes en Valachie pouvait-elle hériter?*, în “Revue historique du Sud-Est européen”, t. IV, 1927, nr. 1-3, p. 38-46; idem, *A propos du droit des femmes à l'héritage en Valachie*, în ibidem, t. V, 1928, nr. 1-3, p. 32-33.

⁴ *Privilegiul masculinității în Pravilniceasca condică Ipsilanti și în Legiuirea Caragea*, București, 1905.

⁵ *Privilegiul masculinității în Țara Românească până la jumătatea secolului al XVII-lea*, în “Studii. Revista de istorie”, t. XXIII, 1970, nr. 3, p. 493-499.

⁶ *Contribution à l'étude des origines de l'ancien droit coutumier roumain. Un chapitre de l'histoire de la propriété au moyen âge*, Paris, 1926.

⁷ *Instituțiile medievale românești*, București, 1969, p. 31-80.

este sistemul cutumiar care prevede aşadar egalitate între frați, cu excluderea fiicelor înzestrare. Totodată, coexistă și un sistem succesoral legislativ prezent în *Îndreparea legii*, care prevedea următoarele: toți copiii indiferent de sex au dreptul să se împărtășească din averea tatălui în mod egal; aşadar, fetele au și ele parte egală cu moștenitorii de sex masculin, singura condiție fiind ca ele să raporteze zestrea la masa succesorala⁸. Practica egalitară pune în prim plan dreptul fiecaruia de a moșteni ceva din bunurile tatălui sau mamei, fie că este vorba de partea de moștenire în cazul băieților, fie că este vorba de zestre în cazul fetelor⁹. Dar această prevedere nu este valabilă dacă tatăl a decis deja cine și sunt moștenitorii prin intermediul unui testament. Abia la 1780, prin noul cod de legi, *Pravilniceasca Condică*, se optează pentru sistemul succesoral cutumiar și se decide excluderea fiicelor înzestrare de la împărțirea patrimoniului¹⁰. Dar în perioada respectivă femeile vor profita de această ambiguitate pentru a cere în numeroase procese dreptul de a intra în moștenirea paternă.

Care din cele două sisteme a fost folosit de-a lungul secolelor? Analiza documentelor arată că în totdeauna cutuma a prevalat în fața legii scrise. Un document de la 1778 ianuarie 10 o spune foarte clar, atunci când Bălașa și Zoița încearcă să aibă parte egală cu fratele lor în averea părintească. Răspunsul mitropolitului Grigore, care cunoștea foarte bine legea și obiceiul țării, este următorul: „după pravilă măcar că au dreptate fetele a cere moștenire din <ca>sa tatălui lor împreună cu alți frați ce ar mai fi, dar obiceiul pământului, care se ține aici în țară, depărtează porunca pravilii și rămâne fata ce să mărită de un părinte numai cu hotărârea zestrii ei ce să îndură tată-său a-i da, iar mai mult într-altă moștenire nu intră, osebi numai când se îndură tatăl lor, dă-i lasă cevași parte la moarte prin diuață”¹¹. Obiceiul pământului ocupă deci un loc important, dar, aşa cum recunoaște și mitropolitul, practica testamentară poate schimba sistemul, iar analiza atență asupra practicilor succesorale cotidiene arată că testamentul a fost un instrument important pentru a promova interesele imediate sau de lungă durată ale familiei.

Toți fiii au dreptul de a intra în patrimoniul patern. În testament, toți, indiferent de vîrstă, sunt numiți „*feciorii mei cei alești*”, „*siii și moștenitorii mei cei adevărați*”. Toți au dreptul să poarte numele de familie, să semneze cu numele de familie, să folosească sistemul de relații pus în practică de tată, toți moștenesc nu numai patrimoniul material al familiei, ci și pe cel spiritual. Numele, neamul și valorile simbolice atașate fiecărei familii sunt duse mai departe de fiecare fiu în parte. De o situație specială se bucură mezinul familiei¹². El este de regulă ales ca moștenitor al casei părintești, ca fiu care rămâne cu părinții până la moartea lor, se îngrijește de ei la bătrânețe, asigură eternitatea acestora prin punerea în practică a riturilor funerare specifice. Ca o compensație a îndeplinirii acestor sarcini, mezinul primește casa părintească și nucleul central al patrimoniului care dă uneori chiar numele familiei. Este o compensație mai degrabă simbolică, decât una economică, întrucât asigurarea celor două sarcini presupune o serie de cheltuieli prevăzute și neprevăzute. Tatăl își înzestrează fiili și fiicele pe măsură ce părăsesc acoperișul patern pentru a se căsători sau pentru a se stabili în altă parte odată vîrsta majoratului atinsă. El își păstrează pentru sine o parte din avere, care să-i asigure traiul zilnic, casa pe care a moștenit-o la rândul său dacă este un mezin, moșiiile din jur, cu grădini, livezi, vii, fânețe, mori și țigani, biserică dacă este un boier. Toate acestea vor reveni după moartea sa mezinului. De multe ori tatăl le cedează încă din timpul vieții, dar își păstrează dreptul de uzurfruct și mai ales dreptul de a reveni asupra hotărârii sale dacă fiul ales se dovedește un ingrat. Niciodată

⁸ *Îndreparea legii* (1652), București, 1953, gl. 277, 279, p. 271-272.

⁹ Asupra diferențelor sisteme succesorale, B. Derouet, *Transmettre la terre. Origines et inflexions récentes d'une problématique de la différence*, în „Histoire et Sociétés rurales”, 1994, nr. 2, p. 33-67.

¹⁰ *Pravilniceasca Condică* (1780), București, 1957, p. 98-99.

¹¹ *Acte judiciare din Tara Românească 1775-1781*, ed. Gh. Cronț, Al. Constantinescu, A. Popescu, Th. Rădulescu, C. Tegăneanu, București, 1973, p. 511-512.

¹² Asupra acestui subiect, G. Ravis-Giordan, M. Segalen (coord.), *Les cadets*, Paris, 1994; mai ales studiul lui J. Cuisenier, *Cadets en Roumanie, ou comment hériter en régime socialiste*, p. 217-230. De asemenea, importante informații asupra sistemului succesoral din România, dar și din celelalte țări europene, G. Augustins, *Comment se perpétuer? Devenir des lignées et destins des patrimoines dans les paysanneries européennes*, Nanterre, 1989.

regulile juridice și cutumiare nu sunt următe pas cu pas și cuvânt cu cuvânt, șeful familiei având posibilitatea de a le folosi în propriul interes pentru a favoriza interesele casei sale, de a-și favoriza un fiu în defavoarea celorlalți.

Proprietatea familială este prost protejată prin adoptarea și punerea în practică a acestui sistem succesoral, iar strategiile de fecunditate contribuie la complicarea sau simplificarea acestuia. Cu fiecare nouă căsătorie, patrimoniul se fărâmătează atât prin vârsarea părților de zestre către fiice, cât și prin vârsarea părților de moștenire către fii. De fapt, „bogăția” îi vine fiecăruia nu din partea de patrimoniu moștenit, adevărata avere nu va depinde decât de abilitățile personale, capacitațile de a exploata nu numai patrimoniul material cât și cel simbolic pe care îl primește odată cu averea. În momentul desprinderii de familia-mamă fiul are o moștenire materială și simbolică pe care o poate folosi pentru a demara marile afaceri economice, politice și simbolice. Cu o bună strategie, el va achiziționa noi și noi proprietăți, noi și noi bunuri pe care le va oferi. la rândul său, moștenitorilor săi.

Cum se alcătuiește o zestre. O femeie nu se poate mărita fără a avea o zestre, iar familia face toate eforturile sociale și economice pentru a o procura. Termenul folosit pentru a desemna partea din averea paternă care îi revine fiicei odată cu căsătoria poartă numele de „zestre”. Spațiul românesc operează doar cu un singur termen, fără a face diferență între dota propriu-zisă și trusou¹³. În fapt, termenul zestre îi înglobează pe cei doi, în foaia de zestre apărând atât obiectele care țin de trusou (veșminte, bijuterii, lenjerie), cât și cele care țin de dota propriu zisă (case, moșii, prăvălii, bani etc.).

Tatăl este cel mai important autor în alcătuirea unei dote. El o face pe măsură ce vârsta măritișului se apropiе, pregătirile fiind accelerate de găsirea unui soț. Alcătuirea unei foi de zestre constituie o obligație morală foarte puternică, de care fiecare tată încearcă să se achite în orice condiții. Tatăl oferă din toate câte puțin și fiicei sale, aşa cum singur mărturisește în preambulul actului dotal, „din toate câte am avut, din toate i-am dat”. Zestrea se alcătuiește în funcție de starea și posibilitatea fiecărei familii, nici mai mică pentru o fiică de boieri, nici mai mare pentru o fiică de țărani. Valoarea ei nu este fixată nici de cutumă, nici de lege, fiind lăsată la libera apreciere a părinților. Si totuși, ea nu trebuie să fie nicidcum inferioară rangului și averii familiei.

Măritarea unei fete constituie o sarcină dificilă pentru toate familiile, indiferent de rangul și averea lor; deseori testamentele pun în evidență această grijă apăsătoare care îi urmărește pe părinți și dincolo de mormânt. În testament tatăl încearcă nu numai să reglementeze situația moștenitorilor de sex masculin, ci să pună în ordine și situația zestrelor care s-au dat, care nu s-au dat încă sau care urmează a se da. Moștenitorul casei părintești primește odată cu averea și grijă surorilor mai mici. Caz fericit, atunci când tatăl prin testament se achită de această îndatorire, lăsându-i fiului numai grija de a livra o zestre deja existentă și înscrisă în testamentul patern, mezinului nerevenindu-i decât misiunea de a găsi un soț pentru sora sa căruia să-i preda cheile de la ladă cu foaia de zestre în frunte. Caz nefericit, atunci când tatăl nu lasă nici testament, nici averea necesară pentru a dota un număr prea mare de fete. În această situație sarcina trece asupra tuturor fraților, care au obligația de a-și înzestra surorile chiar din propria avere și totodată de a se ocupa de măritișul lor.

La 1780 *Pravilniceasca Condică* încearcă să eliminate o practică întâlnită în realitatea cotidiană, și anume măritarea surorilor după bărbați de condiție socială inferioară, dar care nu au pretenții dotide prea mari. Această situație provoacă înscrierea în noul cod de lege a articolului 5 din capitolul *Pentru zestre*. Articolul stabilește ca frații să-și înzestreze surorile după starea și posibilitatea lor, sub supravegherea celorlalte rude. Odată această sarcină îndeplinită, ei pot trece la împărtirea averii paterne. Principele Ipsilanti amenință cu pedepse aspre pe cei care nu se vor supune acestei decizii¹⁴. Dar practica s-a perpetuat și după apariția noului cod de lege, fără să se țină seamă de ea, nici măcar atunci când se aflau în judecată pricini care intrau perfect în articolul mai sus amintit. De altminteri, pentru a evita astfel de situații, părinții își își luau toate măsurile de precauție încă din timpul vieții, fie prin alcătuirea foilor de zestre chiar înaintea mariajului, fie prin înscrierea zestrei în testament cu obligația feclorilor de a îndeplini întocmai dorințele paterne, fără de care nu puteau intra în posesia moștenirii.

¹³ „Clio. Histoire, femmes et sociétés”, 1998, nr. 7, cu tema *Femmes, dot et patrimoine*.

¹⁴ *Pravilniceasca Condică*, p. 95-96.

La 21 martie 1736, când Grigore Filipescu își alcătuiește diata, el face o trecere în revistă a stării fiecărui copil la momentul respectiv. Patrimoniul se împarte între cei doi fii, Radu și Pană, lăsați sub oblăduirea și ascultarea mamei lor. La rândul ei, Ilinca primește o mare parte din avere ca o compensație pentru zestrea cheltuită în casă la treburile gospodăriei: „soția mea, au avut cule și moșii peste Olt și eu la nevoie méle le-am vândut, iar alte cule de ale ei le-am dat fie-mea Zoiții zestre și am socotit din moșiiile mele de i-am lăsat ca să să știe, să stăpânească cât va fi cu zile”, mărturisește Grigore. Toate moșiiile lăsate sub stăpânirea soției vor fi împărțite la rândul lor tot celor doi fii. Grigore Filipescu are însă și două fete, una deja măritată în momentul alcăturirii testamentului, cealaltă încă mică, dar destul de mare ca tatăl să se pregătească pentru măritișul ei. Astfel, tatăl fixează prin testament toată zestrea în moșii și țigani ce urmează a se da fiicei sale Mariia, stabilind și ce moșii se vor vinde pentru a-i cumpăra scule sau pentru a se face nunta. De asemenea, tatăl revine asupra zestrei celeilalte fiice, notând cu atenție ce n-a putut încă să livreze ginerelui, lucruri ce vor fi date de către moștenitorii direcți, anume „țiganii fie-mea Zoiții să-i împlinească după cum scrie în foaia de zestre și să-i dea și opt iape cu mânci, ce i-am rămas să-i dau și să i să cumpere și rafturi, ce nu i s-au dat”. Astfel, tatăl încearcă să-și pună în ordine toate afacerile pământești, cel puțin pe cele legate direct de familia sa și care sunt cele mai importante, dacă nu pe toate¹⁵.

Elaborare și validare. În *Carte de Învățătură către preoți, mitropolitul Antim Ivireanul oferă acestora date importante cu privire la maniera de redactare a unor acte importante, care vor guverna din ce în ce mai des viața socială a poporului. Este vorba de testamente și foi de zestre. De altfel, el oferă un formular care din acel moment începe să fie folosit din ce în ce mai frecvent*¹⁶. *După cum se poate observa din acest manual, mitropolitul atribuie întreaga responsabilitate a alcăturirii unei foi de zestre preotului. El trebuie să aibă grijă atât de forma, cât și de credibilitatea acesteia, iar prezența sa este indispensabilă și dă autoritatea necesară actului*¹⁷.

În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea domnitorul Nicolae Mavrogheni, observând numeroasele procese iscate în jurul foilor de zestre, hotără ca orice act dotal sau testament să se alcătuiască plecând de la respectarea anumitor reguli. Se decidea ținerea unei condiții speciale arondată departamentului de șapte, unde fiecare locuitor al țării avea obligația de a se prezenta cu foaia de zestre pentru a fi trecută în condiță, cercetată dacă a fost făcută după „dreptate” și pentru a primi întărirea domnească prin semnatura logofătului departamentului și prin pecetea domnească. Se naștea, aşadar, o primă formă incipientă a „notariatului” modern¹⁸. De altfel, cancelaria mitropolitană a funcționat ca „loc de adeverire” și înainte și după luarea acestei măsuri, semnatura mitropolitului cîntîrind foarte greu în credibilitatea oricărui document scris. La sfîrșitul secolului nu mai era nevoie de intervenția mitropolitului sau a domnului pentru a da valoare actelor scrise, dimpotrivă, actorii se arătau din ce în ce mai interesați în obținerea de acte scrise și mai ales în semnarea lor de către un număr cât mai mare de „personalități”, ajungându-se chiar la cumpărarea acestor semnături.

În linii mari, foaia de zestre începe cu o invocăție religioasă (se invocă mila și ajutorul Fecioarei Maria, Isus Hristos, Dumnezeu), urmează obicelele de zestre, respectându-se o anumită ordine internă, și se încheie tot cu o invocare a puterii și milei divine. În final se pun semnăturile părinților, ruelor, vecinilor de moșie și a preotului. Foaia de zestre respectă două mari reguli de redactare, în funcție de categoria socială din care provine autorul. Pentru un boier, actul poate fi redactat în orice moment după nașterea fiicei sale. La acest nivel social structura zestrei nu diferă prea mult de la o fată de boier la alta, doar îci și colo apar ceva diferențe cu privire la forma broderiei sau la culoarea pietrelor prețioase. În rest se întâlnesc cam aceleași rochii, aceleași țesături (belacoasă,

¹⁵ DANIC, fond Mitropolia Țării Românești, LXXIX/12.

¹⁶ Cu privire la această problemă, studiu nostru, *Zestrea între normă și practică. Tara Românească în secolul al XVII-lea*, I, II, în „SMIM”, t. XVIII, 2000, p. 213-222; t. XIX, 2001, p. 255-263; idem, *Familie și societate în Tara Românească (sec. XVII)*, în „SMIM”, t. XX, 2002, p. 80 – 97.

¹⁷ Antim Ivireanul, *Opere. Didahii*, ed. G. Ștrempel, București, 1996, p. 353-354.

¹⁸ DANIC, fond Manuscrise mss. 17, f. 7, 3 mai 1786.

atiaz, ghermeșut, cașmir), același număr de inele, aceeași duzină de prosoape, același număr de animale. Singura mare diferență se întrevede la moșii și robi țigani dați pe nume, familii, meserii.

De la începutul secolului și până la 1800 moda variază foarte puțin. Ici-colo câte un ceasornic, ici-colo câte o umbrelă, ici-colo câte un obiect care să surprindă prin raritatea și modernitatea sa. Plecând de la un model folosit de nenumărate ori, de la o foaie de zestre pe care a avut-o mama, bunica, sora, boierul știe ce are de făcut. El scrie, ajutat probabil de soție, semnează singur fără să aibă nevoie de martori, dată fiind autoritatea numelui său și funcția pe care o ocupă în aparatul statului. După căsătorie sau la logodnă el intervene în funcție de pretențiile viitorului său ginere.

Cel de-al doilea tip de act dotal este cel elaborat în interiorul clasei populare. Aici situația se schimbă aproape complet. Săraci tot timpul și fără banii lichizi necesari unei investiții pe termen lung, țărani amânată, de voie de nevoie, nu numai redactarea actului, ci chiar pregătirile pentru măritișul unei fete. În această situație foaia de zestre apare ca un document elaborat în pripă și sub presiunea momentului, textul scris lăsând să se întrevadă situația precară a părinților, discuțiile fierbinți din jurul mesei, nemulțumirile ginerilor și socrilor, umilința fetelor. Foaia de zestre se discută în prezua logodnei, la căruncă între bărbați sau acasă cu vinul și bucatele pe masă pentru a muia pretențiile ginerilor și cusrilor sau numai pentru că așa „se cade”. Momentul poartă numele de „învoială” sau „tocmeala de la logodnă”. Părinții propun, socrii ridică suma, mamele și fiicele toarnă în pahare și ascultă cu atenție vorbele schimbate cu îndârjire între cele două părți.

Numele ginerului nu este întotdeauna marcat în mod explicit în document, deși prezența și influența sa se simt în redactarea finală. Sava Udrescu din Vaideeni, județul Vâlcea, alcătuiește foaia de zestre odată ce a găsit un ginere cu care s-a întâles. Să-l ascultăm: „viind vremea căsătoriei, ne-am învoit din toate cele ce am mișcătoare și nemișcătoare”. Ginerale nu apare în act, dar prezența sa se întrevede în spatele diacului, urmărind cu atenție dacă toate cele promise sunt trecute cu exactitate, dacă calitatea și cantitatea sunt notate cu grija. Nu-i mare lucru ceea ce-i oferă tatăl socru, dar pentru el „2 boi de jug, 1 vacă cu vițelul după ia, 11 oi cu miei după ele, 1 porc și doa scro<a>fe” și 22 stâncjeni și jumătate de moșie înseamna foarte mult¹⁹. Alteori, socrul i se adresează lui direct și numele îi este marcat alături de cel al viitoarei soții. Iată cum sună foaia de zestre a Voică din Bărbuleț, județul Dâmbovița: „Încredințăm cu această scrisoare a noastră la mâna Ghiocii, gineri-mieu, precum să se știe că, primind a lua în căsătorie cu a noastră copilă, anume Voica, din cele ce ne-am învoit i-am dat”²⁰.

Înțelegerea încheiată, ginerale primește foaia de zestre ca semn al acceptării învoielii. Afumat și cu foaia de zestre în buzunar, el pleacă spre casă, convins că a încheciat o bună afacere și începe pregătirile de nuntă. Alții își dau seama, o dată euforia evenimentului trăcută, că au fost păcăliți, că puteau obține mai mult dacă ar fi insistat, că ei personal meritau mai mult din moment ce s-au îndurat să ia fetele în căsătorie. Nu că ar fi urâte, bolnave sau leneșe, au auzit numai lucruri bune despre vrednicia lor, dar totuși, ei sunt bărbați... Returnarea foii de zestre a doua zi după logodnă arată nemulțumirea ginerului care fie a ruptă logodna, fie numai își manifestă nemulțumirea față de prestația dotală și încearcă în acest mod să-și săntăjeje socrul pentru a obține mai mult. Alții își justifică gestul prin diverse alte tertipuri. Că erau amețtiți în seara cu pricina și prinși de aburii alcoolului s-a lăsat prinși în jocul căsătoriei, dar ca sunt prea tineri și prea săraci pentru a avea o familie, că nu-i lasă rudele sau pur și simplu că numai s-au amuzat în noaptea respectivă. Puțin importă onoarea fetei, sentimentele și speranțele pe care și le-a făcut, vecinele în fața căroră s-a lăudat, invidia pe care a stârnit-o în rândul celoralte fete de măritat, bârfa îscătată odată cu ruperea alianței.

La elaborarea unui astfel de act prezența martorilor este imperios necesară, atât pentru a da credibilitate și autoritate actului, cât și pentru a evita contestările ulterioare. Preotul din parohie este întotdeauna prezent ca martor și ca instanță de autentificare a actului propriu-zis. Alături de el se află membrii apropiati ai familiei fetei, tata, mama, frații, unchiii paterni și materni. Poziția a treia este ocupată de vecini de casă și vecini de moșie, mai ales atunci când la mijloc se află și pământ. Cedarea

¹⁹ DANIC, fond Achiziții Noi, MMDCCXXI/14, 21 mai 1777.

²⁰ George Potra, *Tezaurul documentar al județului Dâmbovița (1418–1800)*, Târgoviște, 1972, p. 906-907.

unei părți de pământ, aflată de cele mai multe ori în moșia satului, trebuie să se facă cu acordul moștenitorilor de drept, cu acordul unchilor paterni sau materni, cu știrea vecinilor de moșie. Uneori, martorii din foaia de zestre poartă numele de „logoditori”. În această situație, actul poate fi considerat un adevărat contract de căsătorie încheiat între cele două părți, căci prezența ginerelui este și ea marcată. Momentul căsătoriei unei fete constituie un eveniment deosebit, căruia i se acordă toată atenția și importanța cerută.

La 14 februarie 1759 și 20 decembrie 1774, adică la o distanță de aproape 20 de ani, două tocmele de logodnă au loc în satele Vineți și Răjlețu, ambele în județul Olt și vecine după cum reiese din documente. Deși văduvă și săracă, Rada nu ocolește obiceiul logodnei, așa că la tocmeală măritișului ea dă ginerelui Mihai și fiicei Stanca o parte din moșia din sat, de față fiind „toți logoditorii martori”. De partea cealaltă se află Mihai Belu din Răjlețu cu soția sa Stanca care cedează la logodnă „partea mea de moșie zestre Dumitri i gineri-mieu Dumitru”. Martorii acestei tranzacții sunt o serie de vecini și prieteni, fiecare purtând în dreptul numelui particula „logoditor”. Așadar, cele două momente importante pregătitoare ale nunții, zestrea și logodna, sunt gândite împreună. Ca act public, logodna necesită participarea unui număr cât mai mare de persoane pentru a da credibilitate actului în absența unor registre parohiale, dar și pentru că devine o sărbătoare pentru orice familie. Printre martorii logoditori ai celor două familii se numără în primul rând vecinii de moșie din sat, îndreptății să-l cunoască pe noul proprietar; prin participarea și semnarea actului ei își dădeau acordul la intrarea unui străin în moșia satului. În primul document sunt prezentați zece martori, toți bărbați, din care şapte consăteni: Vlad, fiul lui Stoica, Gligorie, Vlad, Tânase, Pârvul, Stoica și alții doi din satele învecinate, fie rude cu una din familii, fie cu moșie la Vineți, și anume Milea din Bărăști și Stan din Spineni. Actul este scris de Vlaico, martor și scriitor în același timp, „cu zisa și învățătură” părinților²¹. Cel de-al doilea act poartă îscălitura a opt martori. Primii trei, Lazăr Găvan, Radu Găvan și Cârstea Găvan, sunt frații socrului mic, ceilalți sunt trei vecini din sat, Radu Corcodel, Radu Trocariu și Dumitru Găvan. Străini de sat sunt numai Stan Pupăză din Vineți și diaconul Dumitru Lupu din Vața²². Și într-un caz și în celălalt părinții își pun numele în document, în calitate de emitenți ai actului. Astfel, tatăl Dumitrei „semnează”: „Eu, Mihai Belu ot Răjlețu, socru care am dat”, iar mama: „Eu, Stanca, soacră cu toți feciorii”. Ea îi reprezintă pe fiili, absenți din sat în momentul desfășurării evenimentului, dar a căror moșie a fost preservată. Înutil de spus că, exceptând pe cel ce redactează documentele, nici unul din acești martori nu știa scrie sau citi, nici măcar să-și pună numele pe hârtie. Numele lor erau îscălită de cel care se însarcina cu redactarea foi de zestre, „cu zisa și învățătură numiților socii”, iar acestia își puneau doar degetele „în loc de pecete”.

Martorii au așadar o triplă funcție: dau credibilitate documentului, participă la ospățul de logodnă, se pun chezași pentru cele două părți. Ei garantează, atât prin prezența lor fizică, cât și prin semnătura din act, că zestre este cea înscrisă în foaia de zestre și nu alta, că alte promisiuni nu s-au mai făcut, că cele două părți își vor asuma obligațiile din ziua logodnei. Cu alte cuvinte, ginerelile va concluziona căsătoria, iar socrul va livra zestreia promisă. În caz contrar, ei plăteau cheltuielile făcute la logodnă și în plus gloaba în valoare de 100 de taleri²³.

Lada de zestre. Zestreia este un important indicator economic, o mărturie asupra civilizației materiale din epocă. Lectura numeroaselor foi de zestre oferă nu numai informații de natură economică, ci și detalii asupra societății, asupra modului ei de organizare și supraviețuire, asupra manierei de a se îmbrăca, de a se așeza la masă, de a-și reprezenta lumea încojurătoare și sociabilitatea.

Foaia de zestre urmează o anumită structură internă de repartizare a pieselor, în funcție de utilitatea și asemănarea lor. Ea poate fi împărțită în două mari părți: trusoul cu tot ceea ce ține de corpul și activitățile casnice ale femeii măritate și zestreia propriu-zisă formată din moșii, bani, robi și animale.

²¹ Ioan Ionașco, *Biserici, chipuri și documente din Olt*, Craiova, 1934, p. 194-195.

²² *Ibidem*, p. 195.

²³ Această prevedere apare într-un document de la 20 Ianuarie 1808 din județul Muscel. Nu știm pentru moment ce răspândire putea să aibă în practica cotidiană; Ioan Răuțescu, *Dragoslavele*, Câmpulung Muscel, 1937, p. 165.

a) *Scule și bijuterii.* Primele lucruri aşezate în lada de zestre sunt bijuteriile. O fată de boier primește între 12 și 16 șiruri de mărgăritare, două și patru perechi de cercei, patru și opt inele, o brătară, un colan, două paftale. Toate aceste bijuterii sunt din aur, ornate cu cele mai scumpe pietre prețioase: diamante, perle, rubine, safire și smaranduri. Numărul acestora crește sau descrește în funcție de poziția ocupată de tată în ierarhia socială, de pretențiile ginerelui. Alte bijuterii originale și scumpe menite să sublinieze valoarea și bogăția familiei se adaugă. Apar astfel broșele sub formă de flori sau corpuri cerești (soarele, luna, stelele), bătute cu diamante, ceasornicile din aur și împodobite cu „cu mărgăritare și o stea de diamant”. Printre bijuteriile tradiționale se numără salba de pus la gât, formată din 12 sau mai mulți galbeni de aur sau alte monede străine, dar din aur (guldeni olandezi, taleri, zloti și ughi ungurești) și banii de pus pe cap, „11 taleri de pus pe cap”.

b) *Rânduiala hainelor.* La rând vin veșmintele. Rareori se aşează în lada de zestre haine ce țin de corpul intim al miresei, doar ici și colo un anteriu de noapte. Apar mai degrabă hainele de ceremonie, făcute pentru a ieși în public, la biserică, la curte, la plimbare sau la diverse sărbători și cele pentru viața de zi cu zi. Deosebirea dintre cele două tipuri de veșminte este foarte bine marcată. În timp ce primele se confectionează din stofele cele mai scumpe aduse din import, pentru celelalte se folosesc stofele mai puțin prețioase, bumbac, postav, în sau lână, și tesută în casă. Rochiile din prima categorie sunt însoțite de anterie lungi (haină lungă fără mânci), de dulame și giubele (haine îmblânite și lungi). O fată de boier primește între opt și zece rânduri de astfel de haine. Stofe aduse din Italia, Spania, Franța, Anglia și Imperiul otoman sporesc valoarea acestora. Predominante sunt țesăturile din mătase, cașmir, lână, brodate cu fir de aur sau argint. Lor li se adaugă o serie de podoabe, nasturi și copci de aur sau diamant, blănuri de hermină, jder, nurcă, vulpe. În București, ca și în alte târguri din țară, negustorii străini în prăvălii specializate în astfel de mărfuri atât de necesare pentru cocoanele de boier și fiicele lor. Rochiile de purtare se confectionează, cum am spus deja, din materiale mai puțin sofisticate, fără broderii, fără pietre prețioase, fără blănuri. Li se adaugă ilile, cămașile tradiționale, care urcă până la o duzină de fiecare fată. Și ele comportă o serie de broderii cu fire de mătase, aur sau argint. Culorile preferate sunt roșu, verde, albastru, galben și alb. Basmalele și maramele se numără între șase și 12, fiind la rândul lor brodate cu diverse fire și modele. Pentru iernile lungi și friguroase, o boieroaică primește haine lungi și scurte, numite în limbajul epocii ză bun, dulamă, tivilichie, ghiordie, blănite pe amândouă fețele, cu blană de hermină în jurul gâtului și pe poale. Nasturii din aur, mărgăritar sau diamant sunt cu sfîrșenie trecuți în foaie, pentru că fiecare constituie o valoare în sine.

c) *Rânduiala asternutului.* Cea de-a treia subdiviziune a trusoului se referă la activitatea conjugală a tinerei soții. Dormitorul cu toate accesorile necesare este pus în evidență, deși patul propriu-zis lipsește. El va apărea abia la sfârșitul secolului al XIX-lea și începutul celui următor, când mobila de dormitor va constitui o nouă modă. Când este vorba de lenjerie se insistă pe cantitatea, finețea și calitatea țesăturilor, bogăția și valoarea broderiilor. Marii boieri oferă un prim asternut, un al doilea și un al treilea. Dar cel mai adesea se vorbește de „rânduiala asternutului așa cum se cade”. Sub această denumire sunt trecute trei-patru cearșafuri din pânză sau mătase, două plăpumi, salteaua și perinile numărate după dimensiuni, cele mici între șase și zece, cele mari între patru și opt²⁴. Toate acestea comportă broderii cu fire de mătase și urmându-se diferite modele. Urmează scoarțele și covoarele, unele aduse de la Constantinopol sau Veneția, altele țesute în casă din lână și borangic.

d) *Rânduiala mesei.* Cea de-a patra subdiviziune a foii de zestre se referă la activitatea domestică a tinerei și la locul pe care aceasta trebuie să-l ocupe în bucătăria familiei. Prosoapele de față și de mâini (12–24), ștergarele și servetele de bucătărie (6–12), fețele de masă (2–4) abundă într-o descriere plină de detalii asupra calității, cantității sau utilității fiecărui obiect. Duzina de linguri apare întotdeauna alături de cea de cuțite, ambele din argint, de cele șase talcre de cositor și de cele șase tipsii de aramă cu capace sau fără, de căldări mari și mici, de pirostrij și sfeșnice de aramă sau argint. Nelipsite sunt ceștile de cafea, mașina de măcinat cafea, farfuriuța și lingurița din argint folosite numai pentru servitul dulceței, ligheanul și ibricul.

²⁴ Este vorba de perna propriu-zisă cu față aferentă, insistându-se uneori și asupra calității umpluturii, puf sau lână. Maria Mănilăescu primește 14 perne din care zece mari și patru mici. În același timp Maria Dedulescu dă fiicei sale 18 perne din care 12 mari și șase mici. DANIC, fond Episcopia Buzău, XXV/33, fond Achiziții Noi, CLXXVIII/3.

De la căldare la pirostrii și tingiri, toate aceste obiecte casnice au o legătură directă cu principala ocupație a soției-mamă, a-i hrăni pe ceilalți. Ea vine în casa soțului cu absolut toate ușenilele casnice de care are nevoie pentru a-și îndeplini această atribuție. Dar și celealte obiecte ale trusoului pun în prim plan obligațiile și atribuțiile soției, hainele și bijuteriile îi sunt date pentru a purta cinstea și prestigiul neamului în care a intrat, iar lenjeria amintește de atribuțiile ei contraceptive, femeia ca „futur receptacle de la semence marital”²⁵.

Disparate apar ici și colo obiecte care țin de corpul și sufletul femeii: oglinda, cadelnița din argint pentru aprinsul tămâii în zilele de sărbătoare și candela ce arde zi și noapte sub icoana Fecioarei Maria. Icoanele apar destul de rar, opt-zece pentru tot secolul, mătăniile și cărtile de cult sunt și mai rare. Ele se regăsesc totuși în catalogurile de avere, dar foarte rar se oferă ca zestre, poate și datorită valorii lor simbolice și economice destul de mare.

e) *Moșii, animale și țigani*. Partea a doua a zestrei este formată din bunuri imobiliare, din animale și din robi țigani. Raportul între domeniile pe care le primește o fată ca zestre și cele care îi revin fiului sub formă de moștenire se dovedește inegal. Fiica primește câteva moșii care nu constituie nucleul patrimoniului familial, de regulă achiziționate recent de către tată. Dacă pe aceste moșii se află case, cărciumi, prăvălii, mori sau biserici, ele se notează în actul dotal pentru că au menirea de a le spori valoarea. De asemenea, fata poate primi separat mori, fânețe, livezi, specificându-se numărul și denumirea pomilor, pogoane de vii cu pivnițe și toate utilajele necesare producției vinului, case în oraș cu prăvălii. Cedări mari de proprietate intervin abia atunci când boierul nu are banii necesari cumpărării lucrurilor tipice prezente în orice foaie de zestre. În această situație, valoarea obiectelor este transformată în moșii ce se vor vinde pentru a se cumpără haine, argintăria sau așternutul. Ele pot în egală măsură să fie păstrate de către ginere, dar cu obligația de a nu cere obiectele de zestre nedate și înlocuite cu aceste moșii. În acest mod procedeașă la 1792 medelnicerul Costandin Hrisoscoleu, care nu are să dea fiicei sale rânduiala așternutului, dar îi dă în schimb moșia de la Măgureni și 15 pogoane de vie tot în Măgureni²⁶. Sau Ecaterina Băleanu, care convertește „sculele cele trebuincioase ale zestrei i haine și așternuturi” în moșiiile de la Balaci și de la Zambrica, județul Teleorman, și „căreță i telegari i calu de ginere” în moșiiile de la Zmierani și Bălteni, vii și stupi²⁷. Maria Cărpinișteanca a pregătit totul, sau aproape totul, pentru căsătoria fiicei sale, cu excepția cătorva măruntișuri, „haine i argintăria mesei și a caselii și pentru butcă cu telegari cu hamurile lor” pentru care preferă să dea ginerelui 5000 de taleri, bani jos, acestuia revenindu-i sarcina de a le cumpăra pe gustul lui și al soției²⁸.

Animalele – boi, vaci, cai, oi, porci, capre, stupi de albine – sunt și ele trecute, ținându-se cont de numărul, calitatea și starea lor în momentul cedării. Cu alte cuvinte, se face foarte bine diferența între o vacă stearpă, o alta cu vițelul după ea și alta care se află cu vițelul în burtă. De asemenea, se notează cu precizie dacă plugul are 12 boi sau numai patru, dacă cele zece iepe sunt însojite de armăsarul lor sau dacă oile au lâna de bună calitate. Din foaia de zestre a unei fete de boier nu lipsește niciodată caretă (butca, rădvan) cu patru sau șase telegari.

Robii țigani constituie de asemenea un bun de preț pentru fiica unui boier. Ea va pleca din casa părintească însojită de țigana care a crescut-o și de „camerista” personală, notate aparte ca „fete în casă pentru a-i sluji”, și de alți țigani dați ca ajutor în casă sau la câmp. Valoarea acestora crește sau scade în funcție de munca prestată, de „calificarea” avută, de sex sau de vîrstă. De exemplu, Safta primește de la mama ei „8 suflete de țigani” din care cinci sunt bărbați, iar doi dintre ei au o meserie, unul este bucătar, iar celălalt vizituu²⁹.

²⁵ Christiane Klapisch-Zuber, *La maison et le nom. Stratégie et rituels dans l'Italie de la Renaissance*, în EHESS, Paris, 1990, p. 222.

²⁶ Ioan C. Filitti, *Arhiva Gh. Gr. Cantacuzino*, București, 1917, p. 70-71.

²⁷ DANIC, fond Manuscrise, mss. 143, f. 252-253v.

²⁸ Ștefan Greceanu, *Genealogiile documentate ale familiilor boierești*, vol. I, București, 1911, p. 406-407.

²⁹ *Ibidem*.

În ceea ce privește *clasele populare*, zestrea își schimbă imediat compoziția, cantitatea, calitatea, consistența. În fapt, ea se diminuaează, căci, raportată la clasa din care provine, foaia de zestre a unui fiice de țărân sau mic artizan nu vine decât să reflecte poziția socială și starea economică a grupului pe care îl reprezintă.

Departate de noi gândul de a vorbi de o uniformizare a zestrei în interiorul claselor populare. Diferențele economice se cerc imediat și după o primă lectură, între sărăcia extremă și grupul țărănilor înstăriți existând diferite subdiviziuni puse în lumină foarte bine de zestre sau de testamente. La acest nivel derogările de la regulă, care spun că femeia nu trebuie să primească ca zestre decât bunuri mobiliare, sunt numeroase și cotidiene. Pământul fiind singurul bun de care o familie dispune, pentru măritarea unei fete tatăl cedează o parte din proprietatea sa cu gândul că o va recupera într-o zi.

O rochie, cel mult două, patru-cinci cămașe, o haină lungă sau scurtă pentru iarnă, o pereche de papuci, cam acestea sunt hainele pe care o fată din clasa populară le primește la măritișul ei. Țesăturile sunt și ele inferioare din punct de vedere calitativ, doar încă și colo sunt pomenite mătasea sau atlazul, în rest întâlnim postav prost și greoi, stamba înflorată rară și proastă (cituri), in, bumbac. Rareori veșmintele și lenjeria poartă broderii, atunci când apar firul de aur sau de mătase se transformă în fir de boranic. Diamantele și mărgăritarele se înlocuiesc cu mărgele din sticlă colorată sau urmuz. Dar se pare că valoarea lor estetică este foarte importantă din moment ce în unele foi de zestre se găsesc până la 12 șiruri de astfel de obiecte de podoabe. De asemenea, prezența lor într-un număr atât de mare ne arată că ele se purtau, fie la zi de sărbătoare, fie duminica la biserică, fie în viața de zi cu zi. Dobrița primește de la fratele ei, Negoită Cârlan, la 29 ianuarie 1772 unsprezece șiruri de mărgean și sase șiruri de urmuz, în timp ce Anghelina primește la 21 decembrie 1772 unsprezece șiruri de mărgean, sase șiruri de urmuz și două șiruri de rubine³⁰. Inelele de argint iau locul celor de aur, dar și acestea apar destul de rar și mai ales la țărani înstăriți. Cearșafuri, fețe de pernă, fețe de masă, cerți, scoarțe sau covoare se țes în casă din stambă, in, bumbac, boranic sau lână. Nu lipsesc nici șerpetele, ștergările sau peșchirele de „obraz”, de „mâini”, „de oglindire”, talerele de cositor sau aramă, cuțite, linguri, dar toate din metale proaste. Salba și cununa de bani sunt și aici prezente, deși valoarea banilor se schimbă, monede simple, curente, de argint sau de aramă, găurite și însirate pe atât³¹. Ele se poartă la gât sau pe cap în ziua nunții și apoi la zilele de sărbătoare. Atribuțiile casnice sunt și ele marcate prin prezența căldărilor mari și mici, a cazanelor, pirostrilor, frigărilor, vâtraiului pentru meninerea focului viu în vatră. Animalele devin mai puține pe măsură ce se coboară în ierarhia socială, două vaci cu lapte, doi boi de plug, doi râmători, cinci capre, zece oi, uneori un cal. De țigani nici nu poate fi vorba.

La acest nivel nu se poate vorbi de o foaie de zestre completă. Combinățiile sunt din cele mai bizare și arată starea de precaritate, graba în care s-a alcătuit zestrea, în ultimul moment, în pragul căsătoriei, când cei din casă au cedat fiecare câte ceva în speranța realizării unui mariaj și ridicării „pietrei de moară” din casă. De asemenea, trebuie remarcat că picsele nu mai sunt toate noi sau în perfectă stare. Vechi și nou se amestecă și se adună de prin casă în preziua nunții. Mama își cedează rochia cea bună, de mers la biserică, dar purtată totuși, tatăl un fier de plug uitat de mult în spatele casei, una din surori renunță la o cămașă, o saltea mai veche și peticită dar încă utilă este ridicată din așternutul băieților, talere mai vechi dar cărora li s-au pierdut capacele etc.

Deseori zestrea se prezintă sub forma unui petic de pământ ca singură avere ce poate fi cedată. În interiorul claselor populare practicile cotidiene arată că pământul reprezintă în cele mai multe situații singura zestre și nu bunurile mobile care lipsesc. Uneori se specifică în actul dotal că domeniul se cedează cu titlul temporar până când familia va găsi banii necesari pentru cumpărarea lucrurilor de zestre. Este cazul Mariei din Pietrari, județul Muscel, care la 8 ianuarie 1746 își înzestrează nepoata orfană cu patru fâlcii de moșie. Acestea îi vor reveni în momentul în care se va achita de zestre promisă, adică „o pătură și o rochie”³². Părinții recunosc că este o situație excepțională, dar ea devine atât de des folosită că se transformă în practică cu putere juridică. Astfel,

³⁰ DANIC, fond Achiziții Noi, LXXI/37, 39.

³¹ *Călători străini despre țările române*, vol. X, partea I, coord. M. Holban, M.M. Dersca-Bulgari, P. Cernovodeanu, București, 2000, p. 386.

³² Constantin Tamaș, Ioan Constantin Vasile, *Monumente arheologice vâlcene*, Râmnicu Vâlcea, 1998, p. 80.

Rada, soția lui Stoica din Vineți, județul Olt, rămasă văduvă și cu o copilă de crescut, apoi de înzestrat și măritat, săracă fiind și neavând nimic din cele ce se dau ca zestre, îi transmite „toată partea tată-său de moșie, cătă s-ar afla”³³. Un alt tată sărac merge până într-acolo încât decide prin testament, de comun acord cu cei doi fii ai săi, să împartă puțina moșie avută în trei părți egale. Pentru a da autoritate actului, tatăl, cei doi fii și cele două surori își pun numele și degetele în semn de acord și în prezența martorilor³⁴.

Aceste situații devin destul de numeroase, căci, pentru a-și căsători fiicele sau surorile, tatii și frații transformă zestrea tradițională în pământ, singurul bun disponibil într-o societate în care banii lichizi sunt destul de rari. Totodată, eșalonarea datorilor din foaia de zestre pe o perioadă mai lungă de timp, uneori chiar până la sfârșitul vieții părinților, aduce alte cedări de proprietate ca o compensație a obiectelor prinse în act, dar niciodată procurate datorită săraciei. Certurile și procesele îl constrâng pe tată să cedeze pe moment părți din moșile deținute cu speranța că vor veni zile mai bune și acestea vor fi recuperate, că patrimoniul va fi reînregat. Dar acele zile nu vor veni niciodată.

La căsătoria fiicei sale cu popa Andrei, Vlăduț Ușurelul din județul Saac îi promite acestuia următoarea zestre: „șase stânjeni de moșie „din partea Posască, una rochie de șamalagea, tl. 9, bani 90, una dulamă de șal tl. 46, un bou”. La logodnă el trece în posesia ginerelui său numai cei șase stânjeni de moșie pe care îi avea, dar nu și celealte lucruri necumpărate sau nefăcute încă, ce urmău a fi livrate după nuntă. După câțiva ani intervine moartea tatălui, zestrea rămâne încă neîmplinită, iar ginerelul face presiuni asupra soacrei sale și asupra celor doi cumnați. Cum nici la această dată soacra nu are de unde scoate obiectele puse în foaie, îi mai cedează patru stânjeni de moșie de comun acord cu cei doi fii, cu următoarea justificare: „rămâind eu de soțu meu sărac și neputând da eu acestea mai sus numite ginerelui mieu, popa Andrei, au primit acești mai sus numiți 4 stâ[n]jeni de i-au alăturat cu cei 6 stâ[n]jeni, ce-i dedeasă mai sus numitu răposatu cu foie de zestre”³⁵.

Așadar, înzestrarea fetelor cu bunuri imobiliare (pământ, case, prăvălii), considerată după obiceiul pământului ca o practică inadmisibilă, devine încet-încet curentă, fie din cauza inexistenței banilor lichizi necesari procurării lucrurilor standard și tipice unei zestre, fie din cauza taților care vor să-și împartă averea în mod egal între toți copiii săi și atunci uzează de acest drept prin intermediul testamentului. Indiferent de situație, se observă de-a lungul întregului secol cum familiile manipulează normele de transmitere succesorală pentru a mulțimi pe toată lumea și mai ales pentru a nu-i rămâne casa pustie și nepomenită la sfintele canoane bisericești.

Totodată, se observă că total este notat cu precizie și minuțiozitate. Haine, bijuterii, lenjerie sau ustensile de bucătărie capătă viață sub pana tatălui, de la formă la material, de la culoare și ornamente la numărul nasturilor și modelul broderiei, nimic nu se uită, nimic nu se trece cu vederea. Moșile sunt trecute cu vecinii și scimnele de hotar, țiganii cu numele și familiile lor, animalele cu numărul și starea lor, ca nimic să nu fie altfel revendicat decât aşa cum a fost dat, ca nimic să nu fie altfel restituit decât aşa cum a fost primit, ca altceva să nu se pretindă decât ce se află înscris acolo odată pentru totdeauna. Acest „inventar” are multiple funcții, iar munca nu este în zadar. Existența lui permite o mai bună negociere între giner și socru, văduvia sau separarea îi va da femeii posibilitatea de a recupera mai ușor zestre adusă în casa soțului, miciile detaliu îi vor permite să-și individualizeze mai ușor propriile lucruri de celealte existente în casă. Toată această muncă de transcriere presupune că tatăl are în față ochilor lada de zestre plină ochi cu lucruri și, cu urechile ciulite la ceea ce soția sau fiica sa îi dictează, el notează cu atenție, întrebând de două ori acolo unde nu e sigur sau nu a înțeles care ar fi diferența între o rochie „dă belacoasă roșie cu flori de fir” și o rochie tot de belacoasă, tot roșie, dar „cu florile în natural” sau între „cercei de aur cu zmaragduri cu trei picioare de balașuri” și „cercei dă aur cu zmaragduri verzi cu picioarele dă mărgăritar”.

Zestrea între promisiune și realitate. După logodnă ginerelul primește foaia de zestre, dar lucrurile pătrund în casa sa abia cu ocazia nuntirii, când mireasa se mută în casa soțului împreună cu zestre promisă. Probabil că livrarea zestrei are loc în cadrul unui ritual specific, așa cum se întâmplă

³³ I. Ionașco, *op. cit.*, p. 194195.

³⁴ DANIC, fond Documente Muntești, XCVII/3, 27 ianuarie 1772.

³⁵ Documentul din 11 ianuarie 1790 publicat în „Arhivele Olteniei”, 1938, nr. 95-100, p. 321-322.

în Italia sau Franța secolelor trecute³⁶, pentru că urme acestui ritual apar în secolul al XIX-lea și mai ales XX, dar despre ceea ce se întâmplă în secolul al XVIII-lea nu știm mare lucru. Cum o căsătorie fără zestre se realizează cu dificultate, și cei mai săraci părinți se străduiesc să alcătuiesc zestrea atât de necesară. Pentru a-și vedea fiica căsătorită tatăl promite un anumit număr de stânjeni, vii, livezi sau mori. O dată nunta împlinită, tatăl face uitată această îndatorire, dar ginerele are grija să-i reamintească de fiecare dată, să facă presiuni și scandal, să-l reclame în justiție. Certurile încep uneori chiar de la două zi după nuntă și intervențiile rudenilor sau ale vecinilor se impun pentru a-i împăca pe cei doi și pentru a-i face să ajungă la un compromis. La scurtă vreme lucrurile se reiau de acolo unde rămăseseră înainte de a se rediscuta la cărciumă noua zestre, noua înțelegere. Documente numeroase păstrează urmele acestor neînțelegeri în care socii și ginere se pun din nou la masa negocierilor. Pentru a nu fi îngelat iară, ginerele cere cu insistență un act scris cu lucrurile ce nu s-au dat, cu sorocul și termenul limită de livrare definitivă a tot ce a rămas. Alții notează cu atenție și cu insistență în dreptul fiecărui obiect pus în foaia de zestre „s-a dat”, „nu s-a dat” sau „pentru caretă dat taleri 130”³⁷. Alteori foaia de zestre devine neîncăpătoare pentru a primi toate micile remarcări noteate de ginere. Ruxandra Poienaru are astfel de probleme cu ginerele ei, care notează tot. De exemplu, în dreptul inelului cu rubin ţine să noteze „mititel robinășu și inel” și precizările de acest gen se găsesc pe tot documentul. Ele se disting ușor de actul dotal pentru că avem de a face cu un alt scris, cu o altă cerneală și mai ales că notiile folosesc persoana I singular, adică îi sunt autoadresate, pentru buna lui știință. Astfel, mărgăritarul i se pare prea mărunț, unul din cearșafuri este vechi și ponosit, salteaua este din atlaz prost, lingurita de argint cu farfurie ei nu cântăresc decât 25 de dramuri, din batiste nu a primit decât 4, pentru argintăria mesei a trebuit să insiste și până la sfârșit i s-au dat 110 taleri și patru parale să-și cumpere singur, în locul ligheanului și al ibricului „mi-am dat 6 tipsii de aramă și le-am făcut lighean și ibric”, din şase iepe una i se pare prea Tânără, cei doi bivoli de jug sunt de fapt tauri. Scurte notițe de acest gen se regăsesc pe parcursul întregului document, iar neînțelegerile dintre cei doi au fost de multe ori aduse în fața justiției³⁸.

Documente de acest fel ne arată dificultățile punerii în practică a actului dotal, între alcătuirea actului propriu-zis și transferul obiectelor în casa ginerelui fiind cale lungă. Conform legii, tatăl are un răgaz de doi ani pentru a împlini toate cele înscrise. Nerespectarea termenului aduce sancționarea tatălui cu plata unei dobânci de 4%, dar referința este ambiguă, incompletă și nefolositoare în practica cotidiană³⁹. La rândul său, *Legiurea Caragea* prevede că oricine promite zestre, tată, mamă sau oricare altă persoană are obligația de a o împlini⁴⁰. Chiar dacă legea apare târziu (1818), se constată că tații sunt întotdeauna obligați să-și țină promisiunile, mai ales atunci când la mijloc se află acte scrise doveditoare asupra zestrei promise, că reclamarea în justiție se face după un an sau şase, puțin importă, socrul se obligă să dea tot ce prin foaie a promis.

De exemplu, diaconul Gheorghe din Căpușuna, județul Vlașca, este purtat prin instanță de ginerele lui, Ioan, pentru un cal, un rămător, câțiva pruni și un răzor de vie, lipsa de zestre nedată de şase ani. În fața mitropolitului tatăl se angajează că o dată ajuns acasă „să aibă a le face teslim toate în mâna protopopului”. Pentru a se asigura că nu va amâna la infinit și nu-i va avea peste ceva timp iar la Mitropolie, mitropolitul insistă pe prezența, ca garant al acestei înțelegeri, a protopopului, care va trebui apoi să dea tatălui o adeverință de predare ca semn al izbăvirii definitive sau ca asigurare „că le-am dat și cum că nu mai are a cere nimic de la mine”⁴¹.

³⁶ Nicole Belmont, *La fonction symbolique du cortège dans le rituels populaires du mariage*, în „Annales ESC”, t. 33 (3), p. 650-655; C. Klapisch-Zuber, *op. cit.*, p. 215-216; Martine Segalen, *Amours et mariages de l'ancienne France*, Paris, 1981.

³⁷ Foaia de zestre făcută de Drăghici Bălăceanu, fost mare vornic de Târgoviște, pentru fiica sa Safta la 1721 aprilie 2; Șt. Greceanu, *op. cit.*, I, p. 183 -184.

³⁸ DANIC, fond Documente Istorice, MCDLXXXIII/99, 100.

³⁹ DANIC, fond Manuscrise, mss. 143, f. 211v-213v. Documentul de la 27 mai 1793 face apel la *Pravila* după Armenopol, titlul 8, lista 282.

⁴⁰ *Legiurea Caragea*, București, 1953, p. 78.

⁴¹ Biblioteca Academiei Române (în continuare BAR), fond Manuscrise, mss. 637, f. 222-222v, 29 iunie 1785.

Fără zestre

a) *"Cutia milei" și fetele sărace.* Inițiativa înființării fondului de ajutor pentru săraci, orfani, văduve și invalizi aparține domnitorului Alexandru Ipsilanti. Prin documentul din 10 decembrie 1775 el anunță înființarea unei cutii a milosteniei și donează 6.000 de lei pe an pentru constituirea fondului necesar⁴². La menținerea lui sunt obligați să contribuie atât marii boieri ai țării, cât și înaltele fețe bisericești. De asemenea, creștinii laici sunt îndrumați și sfătuți ca prin testamentul lor să lase o parte din avere pentru politica socială dusă de domn⁴³. Ba mai mult, prin noul cod de legi din 1780 se prevedea în capitolul *Pentru diață obligativitatea oricărui creștin de a testa în favoarea Cutiei milostenienei*⁴⁴.

Printre cei care beneficiază de ajutor de la cutia milei se află și fetele sărare ajunse la vîrstă de măritat. Ajutorul se acordă la cererea celei aflate în sărăcie. Fata alcătuiește o jalbă adresată domnitorului în care își prezintă starea socială și materială. Iată cum sună jalba alcătuită de Maria preoteasa din mahalaua sfântul Ilie: „Mă rog Măriei Tale, fiindcă am o copilă de vîrstă și am făcut și învoială cu un jude de a o căsătorie. Fiindcă din cele trebuincioase ale căsătoriei îmi lipsește și alt mijloc de ajutor nu am, după milostivul Dumnezeu, năzuiesc la îndurătoarea milă a Măriei Tale și mă rog să fie revărsată și asupra scăpătăciunii mele și să fiu și eu împărtășită din noianul milei Măriei Tale, precum multe obuze scăpătate, de la Cutia cea orânduită de către Înălțimea Ta de milostenie”⁴⁵. Jalba este trimisă de domnitor fie marelui vîstier, fie persoanei care administrează fondul, în speță tot un mare dregător, numit în epocă epitrop. După ancheta la fața locului se alcătuiește un raport asupra faptului constatat și se recomandă domnului suma ce urmează a fi vrăsată, în funcție de starea socială a solicitantului. Cu alte cuvinte, dacă fata aparține clasei boierești ea primește o sumă mai mare de bani, ținându-se cont că trebuie să contracteze o căsătorie care solicita o zestre mai mare decât cea contractată de o fată săracă și care primește deci o sumă mai mică de bani. Astfel, preoteasa de mai sus a primit ajutor de la Cutia milei numai 30 de taleri, după cercetarea efectuată la fața locului de către clericii Mitropoliei și cei ai Vorniciei.

Cu patru luni mai devreme, la 16 iulie 1793, Bălașei, mamă a opt copiilor din care șase fete, i se dau de la Cutie numai 20 de taleri. Popa Dragomir din satul Seaca, județul Gorj, primește ca ajutor la măritișul celor cinci fete numai 40 de taleri, în timp ce o fată de boier beneficiază singură de o mie de taleri⁴⁶. În toate cererile părinții insistă pe apropierea momentului căsătoriei, a vîrstei măritișului, și pe sărăcia care face imposibilă trecerea individului în această etapă importantă vieții și binecuvântată de Biserică și Dumnezeu. Așadar, ajutorul este cerut pentru a duce o viață creștină, plăcută lui Dumnezeu, și prin ajutorul său puterea participă la menținerea ordinii, la înșăptuirea operei lui Dumnezeu, sfânta familie și procrearea, la salvarea fetelor de la o viață imorală, în speță drumul spre prostituție, deseori inevitabil în cazul fetelor sărare.

b) *Boierii și fetele sărace.* O altă practică importantă o constituie miluirea fetelor sărare cu sume de bani necesare înzestrării și măritării. Fetele de pe moșiile boierești sunt înzestrăte de către boieri, fie în timpul vieții acestora și pe măsură ce fetele se mărită, fie prin intermediul testamentului. Unii boieri lasă prin testament chiar zestrea gata alcătuită, ce se va da fetelor care se va căsători prima.

⁴² Documentul la Pompiliu Gh. Samarian, *Medicina și farmacia în trecutul românesc*, vol. III, *Asistența publică în trecutul românesc până la 1834*, București, 1934, p. 205-206, 216-217.

⁴³ Pentru maniera de organizare și funcționare a acestui fond, *ibidem*, p. 216-266; Ligia Livadă, *De la milă la filantropie. Instituții de asistare a săracilor din Tara Românească și Moldova în secolul al XVIII-lea*, București, 2001. Astfel de instituții caritabile, dar care aveau ca singur scop dotarea fetelor sărare existau la Florența și Roma. Pentru modul lor de organizare, Christiane Klapisch-Zuber, *La bourse ou les boules de saint Nicolas*, în „Clio. Histoire, femmes et société”, 1998, nr. 7, p. 73-90.

⁴⁴ *Pravilniceasca Condică 1780*, p. 106-108. Dacă pentru cei morți fără copii se fixa deja suma la a treia parte din avere ce urma a reveni cutiei, cei cu copii, adică cu moștenitori, lăsuau cât doreau. Dar și unii și alții aveau datoria “de a nu uita de cutie”, cum spune domnitorul, mergând până la a-i amenința cu stricarea testamentului dacă nu respectau legea.

⁴⁵ V.A. Urechia, *Istoria românilor*, vol. V, București, 1896, p. 370.

⁴⁶ *Ibidem*, vol. V, p. 44-45, 370-371; vol. VIII, p. 153; P. Samarian, *op. cit.*, vol. III, p. 262-263.

Acest obicei este considerat o pomană necesară pentru a asigura viața eternă sau pentru a reduce păcatele lumești; prevederea se consemnează în testament alături de celelalte pomeni ce urmează a se face pentru pomenirea răposatului. Fetele care primesc o astfel de zestre au obligația de a-l pomeni pe binefăcător, arătându-și recunoștința prin lumânări aprise la mormântul acestuia și prin rugăciuni. Unii dintre boieri chiar își justifică gestul insistând pe comemorare. „să mă pomenească”. Alegerea fetelor se lăsă uneori la libera apreciere a moștenitorilor de drept sau a epitropilor, alteleori se prevede cu strictețe numele și sumele ce le revin.

Mai întâi sunt înzestrate rudele sărace apropiate, apoi fetele clienților, prietenilor și abia în ultimul rând fetele supușilor de pe moșie. Atunci când testatorul impune condiții, moștenitorii primesc misiunea de a face o anchetă asupra fetelor alese. Ei trebuie să se informeze asupra situației economice a părinților, dar mult mai importante sunt calitățile și reputația fetei. Marele ban Constantin Bălăceanu lasă 5.000 de taleri pentru dotarea a 20 de fete sărace, fiecare revenindu-i 250 de taleri, o zestre considerabilă pentru o fată de țăran, dar ea nu putea fi obținută oricum. Fiul acestuia, Ștefan, în calitate de executor testamentar, trebuie să obțină informații „prin bună cercetare” dacă sunt într-adevăr sărace, dacă sunt cinstite și „nu după poduri”, adică prostituate. Totodată banii se dau numai și numai pentru măritiș, nu pentru uzul cotidian al părinților. Boierul nostru este o adevărată instituție caritabilă pentru înzestrat fete sărace, de ajutorul lui beneficiind alte opt fete, aparținând anturajului său, fiind rude de sânge sau rude spirituale. Sumele de bani alocate variază în funcție de locul pe care tatăii îl ocupă în rețea de solidaritate pe care boierul și-a construit-o de-a lungul întregii vieți. Primul loc este ocupat de Elena, o copilă orfană crescută în casa boierului și care cu timpul i-a devenit ca și fiică. Ea primește 4.000 de taleri, ba mai mult, fiul cel mare are sarcina de a se ocupe personal de viitorul acesteia, căutându-i un soț pe măsură: „să-i cauți cu oare-și care chiverniseală un om să o căsătorescă”. Pe locul doi se află Sultana, fata medelnicerului Andrei, fina boierului, cu 1.000 de taleri. Cu 500 de taleri sunt înzestrate o serie de fete sărace și orfane, fiicele unor mici boieri sau negustori, apropiati ai boierului, Marghiola și Eufrosina, fiicele răposatului cămăraș Mihalache, copila serdarului Neculaie, cea a pitariului Iane, a lui Hagi Ionită (dar murind între timp banii au fost dați altor fete), și în fine Marghiola, fiica Elenei Drugăneasca. Iată aşadar înzestrare dintr-un foc nu mai puțin de 28 de fete⁴⁷.

Dar nu toți boierii sunt atât de darnici. Răducan Filipescu, mare stolnic, înzestrează doar două fete cu 250 de taleri fiecare⁴⁸, în timp ce Sandu Bucșănescu se ocupă de rudele sale sărace, fiecare nepoată primind „150 de taleri pentru haine, o fată de țigan, o pereche de cercei, un inel și 2-3 șiruri de mărgăritare”⁴⁹.

c) *A sluji pentru a-și face o zestre*. Și totuși, în ciuda ajutorului acordat de domnie și de boieri, un număr important de fete nu dispun de ajutorul necesar pentru a avea o zestre și pentru a se căsători. În această situație singura soluție onestă o constituie angajarea la stăpân. Tinerele se angajează ca slujnice în casele boierești sau negustorești cu speranța strângerii banilor necesari alcăturirii măcar a unui trusou. Documentele păstrează următoarele denumiri pentru aceste situații: „fată în casă”, „slujnică cu simbrie tocmită”, fată „băgată la stăpân” sau „dată la stăpân”. Deseori între fată și stăpân se stabilește un contract oral, care prevedea asigurarea tuturor sarcinilor domestice din partea fetei și înzestrarea și căsătorirea din partea stăpânului. Cu alte cuvinte, nouă stăpân preia întru totul toate atribuțiile tatălui din momentul în care își însușește munca tinerei. Perioada de timp contractată este destul de lungă, între șapte-opt ani. Munca prestată depinde de casa în care fata slujește; într-o mare casă boierească ea se ocupă împreună cu celelalte slugi de un anumit domeniul al gospodăriei, dar în casa unui negustor sau mic meșteșugar se ocupă de toate, de la aducerea apei până la pregătirea hranei și la asigurarea lenjeriei curate.

De placarea acestor fete se ocupă rudele sau cunoștințele. Un sistem de relații acoperă Bucureștiul și zonele din jur, astfel încât atunci când o fată săracă pornește din provincie spre capitală în căutarea unei slujbe mai totdeauna se află o mătușă care să cunoască o persoană de încredere și

⁴⁷ St. Greceanu, *op. cit.*, vol. II, p. 21.

⁴⁸ DANIC, fond Manuscrise, mss. 143, f. 139-141.

⁴⁹ Document publicat în „Arhivele Oltenici”, 1934, p. 431-435.

care îi găsește un stăpân. Maria, orfană, este plasată de mătușa ei la Stavri cojocarul „cu simfonie să o crească și când va ajunge la vîrstă să o înzestreze și să o căsătorească”; Bălașa, tot orfană, pleacă din Craiova în căutare de lucru și ajunsă în București de ea se ocupă jupâncasa Iana, care o ajută să-și găsească de lucru la Riga grămaticul ca slujnică pentru bătrâna mamă a acestuia⁵⁰.

Unii părinți văd această perioadă ca o situație excepțională provocată de moartea unuia dintre ei și de sărăcie. Cel mai bine se exprimă Maria din Nemți, cu fiică de 13 ani și jumătate, dată la stăpân la 13 ani și sedusă peste alte șase luni de un fecior aflat „acolo aproape la alt stăpân”. Iată cum își justifică mama plasarea fiicei: „Milostive Doamne, eu de ar fi avut fata mea tată și de a-și fi putut dă o hrănesc, eu n-aș fi dat-o și fi slujnică”⁵¹. Aspra, din mahala sfântul Ștefan, insistă pe lângă cumnatul ei să-i găsească un stăpân pentru cea mai mare dintre fete, pentru că fiind văduvă și cu alte trei fete, ea nu reușește să le asigure nici măcar minimul de hrană zilnică, nici atât să le mărите. După câteva săptămâni de cercetări, cumnatul îl găsește pe popa Toma care are nevoie de o fată în casă. Contractul formal este repede stabilit între cele două părți, fata fiind reprezentată de unchiul și mama ei. Pentru slujba prestată preotul se angaja „să o aiăbă fată de suflet, să o crească, să o înzestreze și să o mărite la vreme”. Mama ține să-și justifice gestul în felul următor: „nu-mi dă mâna s-o înzestreze că sunt femeie săracă”. Ajutorul preotului apare ca o salvare, din acest motiv atunci când contractul se rupe disperarea mamei și a fetei sunt reale și justificate. Fata sedusă de către preot, cu onoarea pierdută apare ca o catastrofă. Din acel moment mariajul pare imposibil, iar angajarea la un alt stăpân va fi întotdeauna legată de acestă întâmplare. Pe scurt îi va fi foarte greu să găsească pe altcineva la care „să slujească și să-și scoată pâinea”, iar mama cere cu insistență ca preotul „să primească pe fată în cărca lui, să o chivernisească”, aceasta devenind o obligație morală majoră și imediată, căci trecerea timpului lucrează împotriva fetei, „vremea trece și în vîrstă se înalță”. Totodată deflorarea apare ca un delict pentru care preotul trebuie să plătească, deoarece numai o zestre bogată putea să răscumpere virginitatea pierdută. Aspra crede că un soț ar fi trecut cu vederea sărăcia, dar și deflorarea ar fi cam greu⁵².

Cum s-a văzut și în exemplele prezentate mai sus, sărăcia și lipsa părinților care să-și asume grija creșterii și a creerii unui viitor pentru aceste fete duce la necesitatea unei o a treia persoană, stăpânul, care să preia în schimbul muncilor prestate atribuțiile tatălui.

d) *A seduce și a înzestra*. O altă soluție mai puțin onestă o constituie acceptarea unei relații premaritale pentru a avea o zestre sau chiar un soț. Spre sfârșitul secolului, multe fete sărace acceptă o astfel de relație în speranța realizării unei căsătorii fără zestre. Totodată, „seducătorul” dovedit are obligația de a înzestra fata sedusă după starea și posibilitatea sa, dar înținând cont întotdeauna și de poziția ocupată de fată în ierarhia socială⁵³. Din 142 de cazuri descoperite în arhive pentru perioada 1767 – 1805, doar 21 s-au încheiat cu căsătoria, dar și aceasta realizată în condiții deosebit de meschine, cu intervenția mitropolitului, cu aducerea silită a băiațului la biserică, cu desfacerea căsătoriei la câteva luni după, cu amenințări. Aproape jumătate din fetele seduse (62) au fost înzestrate. Cum toate cele 142 de cazuri sunt procese derulate în fața justiției, rămâne de la sine înțeles că și foile de zestre au fost alcătuite tot la intervenția și amenințarea exercitată de mitropolit și de consiliul ecclaziastic.

Zestrea în toate cazurile reflectă sărăcia și disperarea în care se află aceste fete, orfane sau nu, plecate de acasă în căutarea unei slujbe și reîntoarse pe prispa casei părintești, în cazul cel mai nefericit cu grija a unul sau doi copii. Obligații de instanță de judecată, bărbății constituie după luni de tergiversări o zestre. Fata speră că această infimă bogăție o va ajuta să-și găsească un alt soț care în schimbul zestrei să treacă cu vederea lipsa virginității.

Vintilă bucătarul din București insistă și insistă cu repetitive plângerile la Mitropolie pentru a-l obliga pe Stan croitorul să-i dea zestre promisă fiicei sale. El a renunțat de mult la ideea căsătoriei, dându-și seama chiar de la prima înfățișare că Tânărul n-a vizat decât să se amuze în seara cu pricina.

⁵⁰ BAR, fond Manuscrise, mss. 640, f. 30v; DANIC, fond Manuscrise, mss. 140, f. 31-32v.

⁵¹ BAR, fond Manuscrise, mss 653, f. 60-60v.

⁵² BAR, fond Manuscrise, mss. 640, f. 19v, 25 iulie 1791.

⁵³ *Indreptarea legii*, gl. 251-255, p. 252-256.

Promisiunea de căsătorie n-a fost decât o vorbă ca ori care alta spusă la voia întâmplări, dar pentru a fi auzită și pentru a impresiona pe credula fată. Tatăl nu a stat nici el cu mâinile în săn și de atunci a tot căutat un soț și iată că l-a găsit în persoana unuia Blîrică care a acceptat să-o ia pe fisa dacă îi dă „zestre îndestul”. Bucuros că în sfârșit a găsit pe cineva, tatăl promite și speră la rândul său în ajutorul puterii, date fiind noile condiții⁵⁴.

Scopul declarat al acestor fete este acela de a-și găsi un soț. Biserica, la rândul ei, insistă mai întâi pe realizarea unei familii și apoi pe înzestrare, considerând celibatul prelungit al fetelor ca o stare periculoasă. În toate aceste cazuri, zestre este foarte mică, pentru că cei doi parteneri provin din clasa cea mai de jos a societății. A ceda o vacă sau cinci capre, a plăti gloaba la protopopi și uneori în egală măsură la ispravnicii de județ nu reprezentă o situație deloc usoară pentru un țăran nu prea avut și nici chiar pentru un meșteșugar. Așadar, ajunși în fața instanței, părinți și feciori se eschivează, inventează, mint, jură fără frică și fără prea mare remușcare pe sfintele icoane. Atunci când nu reușesc să convingă, seducătorii sunt obligați să plătească greșeala păcatului carnal. Zestre se negociază cu ajutorul mitropolitului și al celorlați clerici din consiliu. Tânărul dă o rochie, părinții fetei vor și o vacă, intervenția părinților băiatului amplifică neîntelegerile, crește tensiunea deja existentă prin refuzul lor, împoșcând cu amenințări sau cu noroi onoarea fetei și pe cea a părinților care n-au știut să-și crească și mai ales să-și stăpânească copila. Mitropolitul încearcă să calmeze spiritele și să reia negocierea, abia cu chiu cu vai se ajunge la un compromis.

Zamfira îl încarcă pe Ion holteiul cu „o roche de alagea și să plătească și o căldare”, punându-i soroc până la Paște să achite toate acestea⁵⁵; Dragomira din satul Buftea, județul Ilfov pretinde de la seducătorul fiicei sale, Neagul holteiul, taleri 20 și o vacă, considerate a fi „spre ajutor fii-mii de a se putea mărîta”⁵⁶; Dumitrana fata din satul Crăsanii, județul Ialomița, se învoiește cu Barbul flăcăul, fiul popii Dumitru din același sat să-i dea în loc de zestre „2 boi, 1 vacă, 1 roche de șamalăgea cu anteriu ei și o tivilichie de mătase blănăț și 7 taleri de cheltuială”. Zestre este simțitor mai mare decât celelalte prezentate mai sus datorită statutului tatălui băiatului, un preot și după zestre data se pare un popă înstărit, capabil să plătească pentru greșelile fiului său⁵⁷. Dar multe învoieri se tranșează în bani gheăță, sumele încadrându-se între 20 și 60 de taleri. Dintr-o foaie de zestre, unde toate sunt prețuite, aflăm de exemplu care era prețul animalelor și ce ar putea să-și cumpere o fată ca zestre cu banii primiți. La 28 iulie 1811, se putea cumpăra un taur sau un cal cu 10 taleri, o vacă valora 7,5 taleri, o bivolă 25 de taleri, o oaie sau un stup de albine numai 2 taleri, iar un râmător aproape 2 taleri și jumătate⁵⁸. Deci cu 20 de taleri ca zestre, o fată își putea cumpăra două vaci cu lapte și-i mai rămâneau bani și pentru două oi.

La sfârșitul secolului, pierderea virginității înainte de căsătorie și răscumpărarea acesteia printr-un proces devine o practică atât de curentă, încât mitropolitul cere ajutorul puterii pentru a stopa deflorarea fetelor și sperjurul, vătămător susținutului și trupului în egală măsură. Pitacele reluate ani la rândul, până în 1805, arată că măsurile propuse n-au fost nici prea dure astfel încât să-i sperie pe tineri, nici consecvete.

Zestre – o cultură feminină? În ce măsură mama și fiica ei sunt autoarele directe ale trusoului din actul dotal? Contribuie fata la țeserea și brodarea veșmintelor, lenjeriei, ștergarelor? Sau toate acestea sunt cumpărate de la negustori specializați, contribuția celor două fiind minimă? Întrebările ridicate mai sus nu-și pot găsi o rezolvare prea ușor. În foile de zestre ale fetelor de boier apăreau țigani specializați în diferite meserii, printre ei se aflau cu siguranță și roabe țigance care știau să toarcă, să țeasă, să coloreze lână sau firul de in și cânepă, altele care să împletească, să brodeze, dar asta nu înseamnă că boieroaicile însăși nu se ocupau de această sarcină domestică atât de importantă. Dimpotrivă, totul se desfășoară sub supravegherea strictă a boieroicei-mamă, iar brodatul și împletitul fac parte din educația tinerei fete. În clasele populare, unde nu există robi țigani, țesutul și împletitul constituie una din activitățile importante atribuite femeilor, aproape fiecare casă are oi sau capre a căror lână poate ușor servi la confectionarea diverselor obiecte nu numai pentru zestre, ci și pentru

⁵⁴ BAR, fond Manuscrise, mss. 3932, f. 41-41v.

⁵⁵ BAR, fond Manuscrise, mss. 640, f. 6v.

⁵⁶ Ibidem, mss. 641, f. 192v-193.

⁵⁷ Ibidem, mss. 636, f. 96v-97.

⁵⁸ I.C. Filitti, *op. cit.*, p. 73-75.

acoperirea corpului în viața de zi cu zi. În testamente, printre celealte datorii se află și cele făcute la diverși negustori pentru țesături, pamblici sau nasturi, cumpărăte toate acestea separat și abia acasă asociate diverselor haine, împodobite la rândul lor cu modele de broderie cunoscute numai de mamă și fiica ei, unele transmise din generație în generație. În același timp, dacă urmărим corespondența boierilor din Valahia cu negustorii de la Brașov și Sibiu, remarcăm că femei și bărbați cer de acolo o serie de piese de mobilier, țesături, blănuri, accesorii și alte mărunțișuri necesare în asamblarea diferitelor piese de îmbrăcăminte⁵⁹.

Și totuși, elementele necesare afirmării cu deplină siguranță că trusoul este o operă feminină în întregime ne lipsesc. Ele sunt prezente îci și colo, niciodată complete, niciodată spuse în întregime și în mod explicit. Misiunea unei soții este aceea de a țese cămăși pentru copii și soț, o dată această sarcină lăsată deoparte și implicarea în activitățile tipic masculine (mersul la cărciumă, de exemplu), ea poate fi reproșată de soț ca motiv suficient de puternic pentru a provoca un divorț. Fusul, roata de tors, războiul de țesut apar în toate casele. Scoarțe, covoare, ștergare, plăpumi, saltele, ii, cămăși și cămășoaie, cergi alte haine groase de lână pentru iarnă se țes în casă. Indicarea diferitelor modele de broderie de pe rochii, cămăși, cerșafuri și perini lasă impresia că ele au fost făcute în casă de către mamă și fiica ei, chiar dacă forma rochiei a fost trasată de către un croitor specializat în confectionarea unor astfel de obiecte de lux. Pe de altă parte, citind rând cu rând aceste foi de zestre, se constată că broderiile ajung să semene foarte bine între ele, că firele sunt aceleași peste tot de la începutul secolului și până la începutul celui următor. În această situație revine cu insistență următoarea întrebare: oare toate acestea nu erau cumpărăte ca atare, iar descrierea se practica numai pentru a pune mai bine în lumină frumusețea și valoarea obiectului? Așadar, rochiile de purtare, iile și cămășile, cearșafurile și toate celealte obiecte de lenjerie ar putea fi considerate ca fiind opera fetei și a mamei ei; în timp ce rochiile de ceremonie, mantourile de blană de diferite forme și mărimi aparțin croitorilor specializați materialele fiind prea scumpe, iar miza mult prea importantă pentru a fi lăsate pe mâna unui novice.

Preocuparea întregii familii pentru alcătuirea zestrei poate fi în schimb cu ușurință surprinsă, ea apare foarte devreme și se intensifică pe măsură ce fata se apropiie de vârstă căsătoriei. Din acest moment începe o adevărată efervescență pentru găsirea stofelor cele mai bune, a pietrelor prețioase sau a blănurilor necesare. Cum mama și bunica au trecut deja prin această etapă, ele împărtășesc din experiența lor tinerei fete care trebuie să-o transmită la rândul ei peste ani. Schimbul de scrisori între mame, tați și negustori pentru procurarea materialelor și pieselor necesare trusoului susțin această efervescență din jurul zestrei. Uneori în familiile sărace, părinții se văd obligați să schimbe un animal pentru a avea obiectele din zestre, indispensabile măritișului. În acastă efervescență sunt implicați atât femeile, cât și bărbații deopotrivă, și unii și alții având același interes: măritarea tinerei fete într-o casă de cinste. Confectionarea tuturor acestor piese implică o investiție economică, fizică și simbolică mult mai mare din partea femeii, deoarece ele o vor „urmări ca o umbră” în orice moment din viața ei⁶⁰. Implicită direct în crearea trusoului, femeia va fi foarte marcată de zestrea ei și va lupta înțotdeauna pentru menținerea acesteia într-o stare cât mai bună, pentru a o recupera. Zestrea este așadar numai o cultură feminină⁶¹. Poate, dar nu în întregime întrucât la constituirea ei contribuie, într-o proporție mult mai mică cei drept, și bărbații, chiar dacă între mamă și fiică există o legătură mult mai strânsă și complice, chiar dacă între copilărie și adolescență fata parurge un alt tip de

⁵⁹ Dumitru Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români, mai ales băcănie. Publicațiune de documente inedite 1593–1855*, București, 1908.

⁶⁰ Expresia folosită de Agnès Fine, Claude Leduc, *La dot, anthropologie et histoire. Cité des Athéniens, VIe-IVe siècles et Pays de Sault (Pyrénées audoises), fin XVIIIe siècle – 1940*, în „Clio. Histoire, femmes et société”, 1998, nr. 7, p. 33.

⁶¹ Asupra raportului dintre femeie și trusou, Yvonne Verdier, *Façon de dire, façon de faire: la laveuse, la couturière, la cuisinière*, Paris, 1979; Agnès Fine, *A propos du trousseau: une culture féminine?*, în Michelle Perrot (dir.), *Une histoire des femmes est-elle possible?*, Marseille, 1984, p. 155–188; Cécile Dauphine, Arlette Farge, Geneviève Fraisse și alții, *Culture et pouvoir des femmes: essai d'histoire graphique*, în „Annales ESC”, 1986, nr. 3, p. 271–293; Agnès Fine, *Histoire des femmes et anthropologie des sexes. Poursuite du débat ouvert en 1986*, în „Clio. Histoire, Femmes et Sociétés”, 2002, nr. 16, p. 145–166.

experiență, deosebită de cea masculină⁶². Alcătuirea zestrei poate fi gândită însă ca o experiență feminină capabilă să-i ofere nu numai feminitate, ci și abilitățile și instrumentele necesare demarării vieții de cuplu.

Ginerarea pe curte. Dreptul de proprietate asupra patrimoniului poate fi transmis femeilor numai în condiții speciale, absența moștenitorilor de sex masculin. În fapt nu femeia este cea care preia numele, atribuțiile și îndatoririle specifice unui șef de familie, ci soțul acesteia. Numai un bărbat poate să reprezinte numele și interesele grupului, să apără onoarea și prestigiul casei, să reprezinte familia în relațiile cu exteriorul și în tranzacțiile financiare, să dețină autoritatea asupra fiilor și fiicelor sale, să controleze economia familiei, să facă politică. Or numai un bărbat poate îndeplini toate aceste sarcini atașate prin cultură lumii masculine. În absența moștenitorilor de sex masculin, tatăl își alege drept continuator al neamului pe una dintre fiicele sale, de regulă, fiica cea mai mică. Ginerele preia numele familiei în care intră, se mută în casa socrului și a soției, revenindu-i odată cu averea și obligația de a duce mai departe neamul socrului său, onoarea și plata birului. Radu hotărâște ca „în locul celui fecior ce l-au luat Dumnezeu să fie Neaga în loc de fecior” și primește o dată cu casă, grădină, moieș în Mlăjeni și obligația de a-și îngriji tatăl, aflat la bătrânețe. Ea este cea mai mică dintre fiice și încă necăsătorită. Pentru a evita neînțelegerile cu celealte surori, deja măritate și înzestrate, acordul se face „înaintea satului”. Totodată participarea satului este strict necesară, căci odată cu căsătoria fiicei, averea trece în mâinile soțului ei, și astăzi un străin pentru sătenii care dețin pământ în moșia satului, or pentru a stăpâni în pace, el re nevoie de acordul acestora⁶³.

„Facerea unui moștenitor” constituie o grijă enormă atât pentru familiile fără descendenți masculini, cât mai ales pentru cele fără descendenți de nici un fel⁶⁴. În cazul fetelor, părinții hotărâsc pe măsură ce se realizează fiecare căsătorie în parte cine va rămâne în casa părintească și cine va pleca. În fapt, după cum deja s-a amintit mai sus, patrimoniul se împarte în mod egal între toți moștenitorii de sex masculin, dar cel mic primește odată cu casa părintească, grijă părinților. Această cutumă este valabilă atât în cazul celui mai mic dintre fii, cât și în cazul celei mai mici dintre fiice. Ajunși la vîrstă bătrâneții, părinții trebuie să reflecteze foarte bine asupra persoanei care se va îngriji de ei în viață și de sufletul lor după moarte. Alegerea pică asupra mezinului nu întâmplător, el este cel care petrece singur cea mai mare parte a timpului cu părinții, având posibilitatea de a fi mai bine „pliat” pe dorințele acestora. După obicei, cel mai mic este cel care rămâne în casa părintească, spun documentele și povestile populare⁶⁵. Transmiterea numelui nu este evidentă în nici unul din documentele întâlnite, desigur că cercetători români și străini au prezentat într-o serie de studii acest tip de succesiune, cu obligativitatea preluării numelui de către ginere⁶⁶. Totodată, tatăl vorbește în acest tip de documente de fiica sa, ea este cea care se află în prim plan, datorită legăturii de sânge existente și ca moștenitoare imediată și directă și abia apoi apare ginerele ca părtaş la această hotărâre, acordul lui fiind indispensabil căci preluarea patrimoniului presupune și îndatoriri nu numai drepturi. Acolo unde arhivele private se regăsesc pe mai mulți ani se poate observa, că ginerele intră în casă prin instituția gineririi pe curte, continuă să-și poarte propriul nume și după căsătorie. După câteva certuri cu ginerele său, Radu Cîlineanu, soacra, Ruxandra Poenaru, decide să-l facă moștenitor pe întreaga avere dat fiind absența moștenitorilor de sex masculin. De fapt nu el este cel care preia realea avere, ci soția lui, în calitate de mezină. Circumspectă, soacra își păstrează totuși dreptul de proprietate

⁶² A. Fine, op. cit., p. 184.

⁶³ DANIC, fond Manuscrite, mss. 173, f. 163-164, 13 aprilie <1705-1710>.

⁶⁴ În acest sens, Pierre Bourdieu, *Le sens pratique*, Paris, mai ales capitolul I, *La terre et les stratégies matrimoniales*, p. 249-270; P. Lamaison, E. Claverie, *L'impossible mariage. Violence et parenté en Gévaudan 17e, 18e, 19e siècles*, Paris, 1986, mai ales capitolul IV, „*L'aîné de leurs soucis*”, p. 59-73.

⁶⁵ Violeta Barbu, *Privilegiul mezinului: între realitatea juridică și ficțiunea basmului*, în AG, t. V (IX), 1997, nr. 1-2, p. 65-76.

⁶⁶ H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmaș românești*, 3 vol., București, 1998. Cu privire la acest subiect, P.H. Stahl, „Et ils se marièrent, et ils eurent beaucoup d'enfants”. *La pérenité de la maisnie*, în *Le prix de l'alliance en Méditerranée*, ed. J. Peristiany, Paris, 1989, p. 275-277; Pierre Bourdieu, *Celibat et condiction paysanne*, în „Etudes rurales”, 1992, nr. 5-6, p. 83-134; A. Fine, C. Leduc, op. cit., p. 19-50.

asupra patrimoniului care i-a rămas după înzestrarea celor trei fiice. Măriuța, Zoița și Păuna. Fiica va intra în moștenire după moartea mamei și în anumite condiții: „după moartea mea să fie fimea Păuna stăpână și pe partea mea ce o oprisem pentru hrana vieții mele, atât moșia, cât și casele de aici [toate lucrurile nemîșcătoare] și pe dobito<a> cele ce se vor prăsi și țiganii ce vor rămâne să fie tot fi-mea Păuna stăpână, fiindcă am încărcat-o să-mi facă toate pomenile după moarte și fiindcă este și mai mică am lăsat-o clironomă pe căminurile părintești”. Urmează enumerarea tuturor moșilor din patrimoniul familial care prin acest act trec în patrimoniul ginerelui prin intermediul soției sale. Așadar după cum acest document arată, fiica cea mică devine moștenitoarea directă a patrimoniului patern. Decizia a fost luată plecând de la câteva condiții, absența bărbaților, necesitatea de a avea un sprijin la bătrânețe și o persoană sigură capabilă și interesată a se ocupa de sufletul răposatei după moarte, rituri funerare indispensabile capabile să-i asigure viața de dincolo. La 4 februarie 1797, când mama a luat această hotărâre, fiica cea mică era deja măritată cu Radu Clinceanu. Însemnarea este făcută pe foaia de zestre, modificată și verificată de ginere de nenumărate ori, nemulțumit că livrarea se derulează prea încet și nu se prea ține cont de cele înscrise. Se poate presupune că această decizie a fost luată la insistențele și sub presiunea lui, tot timpul nemulțumit și dornic de a avea mai mult. Numele său nu este pomenit. Abia șase ani mai târziu, el apare alături de soacra, cerând departamentului de şapte întărirea documentului mai sus amintit. De fapt, câteva cuvinte aruncate în grabă la sfârșitul documentului ne fac să credem că scopul ginerelui este altul. El încearcă să grăbească intrarea în moștenire sau prezervarea ei aşa cum a fost promisă, soacra pierzând orice drept asupra proprietiei avere fiindcă se angaja în față departamentului și a martorilor să nu vândă și să nu înstreineze nimic „din cele nemîșcătoare ce sănt făgăduite ginere-său după moartea sa”. Actul se încheie de data acesta între ginere și soacra. După zece ani de căsătorie și șase de când devenise moștenitor al familiei Poenaru, ginerele apare cu numele său de familie și se semnează ca atare, Clinceanu⁶⁷. Tot cu acest nume își semnează și diata la 15 octombrie 1837⁶⁸. Ipoteza avansată are însă câteva neajunsuri. În primul rând, cazul prezentat mai sus nu poate fi extins asupra întregii populații dintr-un motiv foarte simplu, el are în prim plan o familie boierească care și-a construit politica familială plecând de la propria strategie, Raducan Clinceanul profitând nu numai de absența unei descendente masculine, dar și de absența unui bărbat capabil să-și impună punctul de vedere. Nu susținem că prezența boierului Poienaru ar fi schimbat radical lucrurile, ci că probabil s-ar fi aranjat altfel. Pe de altă parte este posibil ca numele „familiei adoptive” să se transmită copiilor, ipoteză ce ar trebui verificată pe parcursul a două generații dacă documentele ne-ar permite. Marii boieri n-au nici un interes să-și abandoneze propriul nume, când este mai de prestigiu decât cel al casei în care intră. Preluarea numelui soției are loc mai ales în cazul boierilor de origine străină stabiliți în Valahia și înrudiți cu familiile boierești autohtone. În aceste condiții, preluarea numelui de familie al soției reprezintă o importantă strategie de integrare⁶⁹. În mediul țărănesc această ipoteză este greu verificabilă, având în vedere inexistența patronimelor și dificultatea întâmpinată în identificarea persoanelor. Chiar dacă nu ajunge până în documente, această situație rămâne și este prezentă la nivelul oralității. În interiorul unui sat, vecinii îl recunoște pe ginerele măritat și îl vor identifica, plecând de la familia socrului și nu după propria sa familie⁷⁰.

Văduvia. *Văduva pleacă din casa răposatului ei soț cu zestrea și darurile dinaintea nunții, plus o treime din „bucatele bărbatului”, adică cât ar avea un copil al ei”, dar cu condiția de a păstra doliu toată viața ei. Această lege se aplică și bărbatului rămas văduv, în aceleași condiții. Totodată, femeia poate folosi toate acestea după cum îi este voia, numai a treia parte din bucatele ei vor reveni copiilor, sub formă de moștenire*⁷¹. *Dacă se va căsători, ea păstrează zestrea, dar pierde darurile dinaintea nunții și nu are drept să pretindă nimic din averea soțului ei*⁷².

⁶⁷ DANIC, fond Documente Istorice, MCDLXXIII/ 98, 99, 100.

⁶⁸ Ibidem, MCDLXXIII/ 123, 124.

⁶⁹ Neagu Djuvara, *Les Grands boïars ont-ils constitué dans les principautés roumaines une véritable oligarchie institutionnelle et héréditaire?*, în „Südost-Forschungen Sonderdruck Band”, t. XLV, 1987, p. 1-53.

⁷⁰ H. Stahl, *op. cit.*, vol. II, p. 117-125.

⁷¹ *Îndrepătarea legii*, p. 265-266.

⁷² Ibidem, gl. 262, p. 265.

Zestrea soției se alege din averea răposatului, ea fiind protejată de creditori și de datorii prezente în fiecare gospodărie și asumate de către moștenitorii, se restituie și abia apoi moștenitorii își pot împărtăși în pace patrimoniul rudei lor de sânge⁷³. În cazul copiilor minori, soția rămâne în întreaga avere în calitate de administrator al patrimoniului în numele copiilor cărora le va transmite moștenirea așa cum a primit-o odată cu majoratul acestora. Această situație este reconfirmată de soț în testamentul său. Există însă și situații opuse când soția-mamă este îndepărtață din avere fie datorită greșelilor comise în timpul vieții comune, fie pentru că soțul n-o consideră o persoană destul de competentă pentru a administra o avere atât de mare și importantă. În aceste cazuri, averea și soția se află sub supravegherea și administrarea unor epitropi.

Lectura testamentelor ne dezvăluie o serie de practici cotidiene mai puțin obișnuite folosite cu diverse scopuri. Prin testament, soțul se achită întotdeauna de datoria către soția sa, restituindu-i zestrea în întregime sau înlocuind valoarea acesteia cu o parte din propriul patrimoniu. Dacă nu devine moștenitoarea sa, el are grija să-i lase o parte din avere care să-i asigure traiul zilnic. Radu, își lasă avere și cei trei băieți sub epitropia ginerelui său, Tudor. Soția nu este uitată, dar se pare că n-a adus zestre prea multă, căci soțul nu-i lasă decât un cazan și o căldare mare. Are însă grija să primescă în fiecare an câte 30 de vedre de vin care să-i asigure traiul, dacă se va decide să rămână văduvă, casa fiului cel mic îi va servi de adăpost până la sfârșitul vieții ei⁷⁴.

Și Manea Brăcăceanul, fost căpitan, decis să-și petreacă ultimile clipe din viață sub adăpostul sfânt și calm al mănăstirii nu uîtă de Sida căreia îi restituie zestre, „boi 2, vaci 2, stupi 2, o râmătoare” și îi lasă multe altele care să-i asigure viața zilnică, inclusiv „carul cu 4 boi și pă Badea țiganul cu copii lui, ca să o păzească de mălaiu, de grâu, de lemne de foc, ori din ce iar lipsi și până la moartea ei”. Soția nu are drept de proprietate decât asupra zestrei, toate celelalte revenind mănăstirii ca și întreaga sa avere, după moarte⁷⁵.

Știut este că asigurarea unui loc în rai presupune nu numai o viață plăcută lui Dumnezeu, ci și îndeplinirea unui lung sir de rituri și pomeniri, acestea din urmă devenind mult mai importante decât primele. Asigurarea acestora revine moștenitorilor averii patrimoniale. Cu copii sau fără, cel ce urma să plece se temea întotdeauna pentru sufletul său și încerca să găsească cea mai potrivită persoană care să nu uite să-i răscumpere păcatele, care să-l ajute să treacă cu ușurință în lumea de dincolo prin punerea în practică a tuturor acestor rituri funerare prevăzute. De cele mai multe ori, singura persoană de încredere se dovedește a fi soțul sau soția.

Moartea soției aduce obligația bărbatului de a restitui zestrele socrilor. El poate păstra o treime numai în cazul în care au existat copii la mijloc, dar au murit între timp⁷⁶. De asemenea, el păstrează zestrele în cazul existenței copiilor minori cu obligația de a o trece în stăpânirea acestora.

Zestrea și divorțul. Femeia este proprietara absolută a zestrei primite din partea părinților. Din moment ce intră în familia soțului, zestrele rămână în proprietatea sa, dar sub administrația soțului care se bucură de uzufructul acesteia. El este numai administrator, nu proprietar și în caz de separare sau văduvie are dreptul să păstreze uzufructul, dar nu și zestrele. Soția poate în orice moment al căsătoriei să-și reclame soțul care n-a fost prea vigilent cu privire la buna administrare a zestrei sale și că după cîțiva ani de mariaj s-a cam dus pe apa sămbetei tot ce adusese în casă.

La 28 octombrie 1782, Ioana, fata Lechii măcelar, își aduce soțul în fața consiliului ecclaziastic cu gând să divorțeze. Motivele sunt multe și serioase după cum singular recunoaște: „și traiu rău am cu soția mea, dă o bat și o căznesc, uneori când sănt în beție, alteori în trezie, făcând-o și curvă”. Adevărată teamă a soției este legată de zestre pe care soțul începușe să risipească pe băutură. În fața instanței, el se angajează „că măcar un cap dă ată să nu am a prăpădi dintr-această zestre a soției mele, ci toată să fie în păstrare și pă deplin” și recunoaște că a cam exagerat cu bătaia și cu băutura mai ales că Ioana „curvă nu este”; promite că se va schimba și de băutură se va lăsa⁷⁷. Așadar, zestrele trebuie întotdeauna prezervată, folosită, dar nu risipită, pusă în valoare, dar nu vândută.

⁷³ *Ibidem*, gl. 266, p. 266-267.

⁷⁴ Documentul din 15 decembrie 1808, publicat în „Arhivele Olteniei”, 1923, p. 50-51.

⁷⁵ DANIC, mss. 173, f. 192-193, 1 decembrie 1745.

⁷⁶ *Îndreptarea legii*, gl. 272, p. 269-270.

⁷⁷ BAR, mss. 638, f. 89-90v.

Conform legii, „dobânda și paguba zestrelor, care au luat bărbatul, la dânsul vin”, cu alte cuvinte el își însușește câștigul dar trebuie să-și asume și paguba⁷⁸. Soția rămâne titularul de drept și de fapt al zestrei sale. Ea poate s-o vândă, în orice moment și poate s-o testeze în favoarea cui dorește, poate refuza înzestrarea copiilor săi cu părți din zestre pe motiv că tatii au datoria de a se ocupa de înzestrarea și stabilirea fiilor și fiicelor. În schimb, după moartea ei, fiica neînestrată poate pretinde de la tată partea de zestre a mamei sale ca o compensație pentru zestreia nedată.

Separarea cuplului, prin mijlocirea mitropolitului și a consiliului ecclaziastic, aduce și un nou statut al zestrei și al darurilor. Cele mai neînsemnate amânunțe capătă importanță în ziua procesului: ulucile și locul casei, rodul viei, chiria vinului, boarfe petice, fiare rătăcite, bijuterii sparte, vase incomplete. Toate acestea, indiferent de starea lor sunt revendicate de o parte și de alta. Maria cere de la Chițu zidaru locul pe care se află casa, pretinzând că-i aparține. Se adaugă alte lucruri din zestre prăpădite de-a lungul vremii și printre care se află „1 pilotă, 2 perne mari cu fețele lor, 2 perne mici cu fețele lor, 1 căldare de mijloc, 1 ladă seacă”⁷⁹. Măruntușurile se transformă în capete de acuzare, Maria pretinzând totul indiferent de starea lor.

Motivul de divorț joacă un rol important în recuperarea zestrei, condițiile pierderii sau păstrării acesteia fiind bine marcate de către Pravila țării. Conform legii, glavele 214 și 215, femeia își pierde zestreia și toate darurile de la nuntă în cazul adulterului terneinic dovedit de către soț și a curviei asociate cu prostituția⁸⁰. Celor două motive le sunt asociate o serie de alte reguli care fixează cu precizie locul și statutul fermei în casa soțului, dar importante și des întâlnite în documente rămân cele două amintite mai sus, singurele care în mod real o fac pe femeie să-și piardă zestreia. În toate celelalte pricini de divorț, zestreia o urmează fie în casa părinților, fie în casa nouului soț. Între lege și practica cotidiană distanța este foarte mare, fiindcă soțul nu se grăbește niciodată să restituie ceea ce a primit cu ani în urmă. Pe de o parte pentru că zestreia fusese risipită și cheltuită cu mult înaintea divorțului, pe de altă parte că nu vrea să-și ciuntească din propria avere pentru a da ceva celei care oricum nu-i mai era soție.

Două lucruri sunt importante în recuperarea zestrei. Primul, și cel mai însemnat, îl constituie documentul, foaia de zestre ce trebuie păstrată cu sfîrșenie, probă contestabilă în susținerea pretențiilor și fără de care nu se poate face mare lucru, a spune „numai cu gura”, fără a avea și documentul probator nefiind suficient. După citirea jalbelor și a foii de zestre în fața consiliului ecclaziastic, aceasta din urmă este trimisă spre prețuire la starostelete de negustori. Expertiza merge repede la staroste, dar se complică atunci când la fața locului se evaluază starea obiectelor, făcându-se distincție între cele care „au pierit în casă”, cele „în proastă stare” și „cele ce pot fi încă restituite”. Abia după parcurgerea acestei etape începe procesul propriu-zis în care soțului îl se cere restituirea zestrei chiar dacă la mijloc nu este vorba neapărat și de separarea cuplului. Între restituirea de drept și recuperarea de fapt se află un lung sir de procese, nici una din părți neavând intenția sau interesul să cedeze. În acest moment intervine al doilea element important în recuperarea zestre: vechilul, o persoană puternică care să reprezinte femeia la aceste procese lungi, costisitoare și epuizante. Vechilul poate fi un membru apropiat al familiei, tatăl, fratele, unchiul sau administratorul de pe moșie care este însărcinat și cu grija acestor pricini. Femeia nu îl însușește decât atunci când nu are interesul să grăbească cursul procesului, dar în cea mai mare parte a cazurilor ea este prezentă alături de persoana care o reprezintă.

După lege, soția are tot dreptul să-și ceară zestreia, iar bărbatul indiferent de situația sa materială trebuie să-și asume sarcina restituirii aşa cum și-a asumat-o și pe cea a însușirii. Iată cum sună glava 265: „Bărbatul de va hi și sărac, zestreia carea au luat o plătește”⁸¹.

În disperarea obținerii divorțului, unele femei renunță la tot, plătesc în plus, se angajează și acceptă orice numai să obțină separarea. Ecaterina Dărasca îi lasă soțului „pe Ștefana țiganca i doi boi i doao vaci și o bivolijă și celealte haine care s-au răpus în casa dumnealui”. În plus, ea se angajează să crească copila oarbă pe care tatăl refuză cu înverșunare s-o recunoască, îndepărând-o chiar de la moștenire⁸².

⁷⁸ Îndreptarea legii, p. 266.

⁷⁹ DANIC, fond Manuscrise mss. 140, f. 37-38.

⁸⁰ Îndreptarea legii, p. 221-224.

⁸¹ Ibidem, p. 266.

⁸² DANIC, fond Manuscrise mss. 140, f. 4v- 6v.

LEGITIMITATE ȘI LEGALITATE ÎN JUDECATA DOMNEASCĂ. ÎNDREPTAREA LEGII, 1652

OANA RIZESCU

Una dintre problemele cu care s-au confruntat domnii Țării Românești în secolul al XVII-lea a fost cea a adoptării unei reacții politice adecvate față de penetrarea călugărilor greci în funcții de conducere în mănăstirile românești. Aspectele xenofobe ale politiciei românești față de greci din această perioadă contrastează cu tradiția relațiilor de sprijin și ajutor, relații care, decurgând din contractul de ctitorire, caracterizau cel mai adesea politica domnitorilor români față de mănăstirile de la Muntele Athos. Noile atitudini ce apar acum vor constitui terenul unor acțiuni de reorganizare a vieții monastice, ce vor avea și consecințe de ordin juridic, în legătură cu conținutul contractelor de donație. Măsura dezinchinării unor mănăstiri din țară, adoptată de Matei Basarab (1632–1654), ridică probleme legate de bazele sale legale și de raportul dintre cutumă și capacitatea de inovație juridică a domniei. Actul de ctitorire oferea suficiente drepturi fondatorului unui așezământ monastic pentru ca el să poată interveni în organizarea celui din urmă, cu scopul de a asigura buna sa funcționare. Intervențiile care se depărtează de la cutuma țării încep să fie însă acum cîntărîte de unii domnitori potrivit unor criterii ce țin cont de interesul public. În articolul de față ne propunem să investigăm măsurile de dezinchinare ale mănăstirilor românești adoptate de Matei Basarab în deceniul patru al secolului al XVII-lea, motivărilor oferite de el pentru aceste acțiuni și consecințele lor imediate sau de mai lungă durată, pentru a degaja semnificația lor juridică. Expunerii jaloanelor cronologice privind relațiile româno-atonite, din prima parte a articolului, îi va urma o prezentare a informațiilor ce pot fi desprinse din documentele epocii referitor la situația mănăstirilor închinate. În continuare, vom prezenta acuzele aduse în epocă împotriva elementelor grecești din mănăstirile închinate, interpretându-le ca pe o reacție conservatoare de natură politică a autohtonilor împotriva alogenilor. În final, vom argumenta că o consecință a aceleiași politici conservatoare a domniei a fost și adoptarea *Îndreptării legii*, în anul 1652. Noutatea interpretării pe care o propunem în legătură cu adoptarea acestui instrument juridic important, ca o reacție conservatoare a țării față de imixtiunile pe plan juridic ale domnitorilor străini și a elementelor alogene care o însotesc – interpretare ce se bazează și pe o asociere dintre acest fapt și documente precum „carta de libertăți” a lui Leon Tomșa de la 15 iulie 1631 sau hrisoavele lui Matei Basarab privind mănăstirile domnești închinate –, ne determină să prezentăm cercetarea de față ca pe o ipoteză de lucru, ce urmează să fie supusă ulterior și altor probe.

Repere cronologice

Încă de la începuturile lor, relațiile româno-atonite s-au desfășurat pe fondul decăderii politice a Imperiului bizantin și a ascensiunii puterii otomane. Concesionarea veniturilor unor mănăstiri din țară celor de la Athos, în secolul al XVI-lea, s-a alăturat unor forme mai vechi de ajutorare a celor din urmă. În mod tradițional, domnii români au sprijinit cu bani și mertice fundațiile religioase ortodoxe din Imperiul bizantin¹ iar după prăbușirea acestuia s-au adaptat regimului fundațiilor religioase creștine din Imperiul otoman, pentru a întreține o solidaritate bazată pe credință².

¹ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase*, ed. a 2-a, vol. I, București, 1928; P.Ş. Năsturel, *Aperçu critique des rapports de la Valachie et du Mont Athos dès origines au début du XVIIe siècle*, în „Revue des Études Sud-Est Européennes” (RESSE), 1964, nr. 2, p. 93–126; idem, *Le Mon Athos et les Roumains. Recherches sur leurs relations du milieu du XIVe siècle à 1654*, în „Orientalia Christiana Analecta”, 1986, nr. 227.

² Pentru fundațiile creștine din Imperiul otoman, Jean-Claude Garcin et al., *États, sociétés et cultures du monde musulman médiéval (X^e–XVe siècle)*, t. III, *Problèmes et perspectives de recherche*, cap. VIII, *Les chrétiens*, p. 146–163. Pentru conținutul juridic al termenilor de mütevvelli și vaqf

Prezența ierarhilor greci în Țara Românească este atestată documentar din secolul al XIV-lea, mai ales după ce Nicolae Alexandru recunoaște în 1359 autoritatea canonica și spirituală a Bisericii de la Constantinopol³. Numirea în 1371 a călugărului Hariton⁴ de la Kutlumuş ca mitropolit al Ungrovlahiei și stabilirea lui Nicodim⁵ la Vodița și Tismana au fost în măsură să consolideze deschiderea spre isihasmă a monahilor români⁶ și să ușureze contactele materiale⁷ și împrumuturile spirituale⁸ dintre români, greci și slavi, într-o perioadă de instabilitate politică și de incursiuni militare turce în zona balcanică⁹. Prin donațiile făcute mănăstirii Kutlumuş domnii români imitau gesturile suveranilor bizantini, sărbi și bulgari, integrând atributelor proprii de putere elemente din ideologia imperială¹⁰, asumându-și astfel responsabilitatea întreținerii materiale a aşezămintelor sfinte¹¹.

precum și pentru bibliografie, Fikret Adanir, *Tradition and Rural Change in Southeastern Europe During Ottoman Rule*, în Daniel Chirov (ed.), *The Origins of Backwardness in Eastern Europe. Economics and Politics from the Middle Ages Until the Early Twentieth Century*, Berkley – Los Angeles – Oxford, 1989, p. 131-176. Pentru influența exercitată asupra relațiile româno-atonite, N. Beldiceanu, *En marge d'une recherche concernant les relations roumano-athonites*, în „Byzantium”, t. L, 1980, nr. 2, p. 617-623; P.S. Năsturel, *Le Mont Athos*, în *Conclusions*, p. 327-337; Anca Popescu, „Muntele Athos și românii”- punctul de vedere otoman, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel la 80 de ani*, ed. Ionel Cândea, Paul Cernovodeanu, Gh. Lazăr, Brăila, 2003, p. 151-157.

³ C.C. Giurescu, *Întemeierea mitropoliei Ungrovlahiei*, în „Biserica Ortodoxă Română” (BOR), an LXXVII, 1959, nr. 7-10, p. 668 și urm.; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii ortodoxe române*, vol. I, București, 1980, *Începuturile Mitropoliei Ungrovlahiei*, p. 253-262.

⁴ Stoica Nicolaescu, *Păstorirea mitropolitului primat al Ungrovlahiei, Hariton*, în „Arhivele Olteniei”, t. XI, 1932, nr. 59-60, p. 100-113; A. Sacerdoțeanu, *Ceva despre mitropolitul Hariton al Ungrovlahiei (1372-1380)*, în BOR, an LIV, 1936, nr. 1-2, p. 52-61; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*, vol. I, p. 267-269; P.S. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 39-52.

⁵ Tit Simedrea, *Viața mănăstirească în Țara Românească înainte de anul 1370*, în BOR, an LXXX, 1962, nr. 7-8, p. 673-687; E. Lăzărescu, *Nicodim de la Tismana și cultura românească. I (pînă la 1385)*, în „Romanoslavica. Istorie”, an XI, 1965, p. 237-284.

⁶ Pavel Chihaia, *Un complex necunoscut de sihăstria din munții Buzăului*, în „SCIA. Seria Artă plastică”, 1973, nr. 1, p. 3-20; idem, *De la Negru Vodă la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, București, 1976, p. 246 și urm.; Veniamin Micle, *Despre monahismul ortodox anterior secolului al XIV-lea*, în „Glasul Bisericii”, an XXXVII, 1978, nr. 3-4, p. 300-317; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*, vol. I, p. 302-313.

⁷ Nicolae Dobrescu, *Întemeierea Mitropolilor și a celor dintâi mănăstiri din țară*, București, 1906; T. Bodogae, *Ajutoarele românești la mănăstirile din Sfântul Munte Athos*, 1940; D.P. Bogdan, *Despre daniile românești la Athos*, în „Arhiva românească”, t. VI, 1941, p. 263-309.

⁸ H. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române până în secolul al XV-lea*, București, 1966, p. 141; Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*, vol. I, p. 286; Emil Turdeanu, *Un manuscris religios din timpul lui Mircea cel Bătrân*, în idem, *Oameni și cărți de altădată*, ed. Ștefan S. Gorovei, Maria Magdalen Székely, București, 1997, p. 11-23.

⁹ Nicolae Iorga, *Condițiile de politică generală în care s-au întemeiat Bisericile românești în secolele XIV-XV*, în „Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice”, t. XXXV, nr. 14, p. 387-411; N. Oikonomides, *Monastères et moines lors de la conquête ottomane*, în „Südost-Forschungen”, t. XXXV, 1976, p. 3 și urm.

¹⁰ Valentin Al. Georgescu, *L'idée impériale byzantine et les réactions de réalités roumaines (XIVe-XVIIIe siècles). Idéologie politique, structuration de l'Etat et du droit*, în „Byzantina”, t. II, 1971, p. 311-339; idem, *Bizanțul și instituțiile românești până la mijlocul secolului al XVII-lea*, București, 1980.

¹¹ P.S. Năsturel, *Considérations sur l'idée impériale chez les Roumains*, în „Byzantina”, 1973, nr. 5, p. 402 și urm.; Andrei Pippidi, *Au début des relations roumano-athonites*, în „Revue Roumaine d'Histoire” (RRH), t. XXVII, 1998, nr. 3, p. 237-244; Florin Marinescu, *Cu privire la metoacele Sfântului Munte în România: cazul mănăstirilor Vatoped și Ivir*, în *Închinare lui Petre Ș. Năsturel*, p. 628.

Exemplul lor a fost urmat de boierii Țării Românești, ale căror prime donații datează din vremea lui Mircea cel Bătrân (1386–1418). Exemplul lui Aldea și al soției sale Bisa, care dăruiesc unui schit al Kutlumușului în 1398 o moșie la Cireașovul, în vederea aducerii în Țara Românească a unui egumen, reprezintă primul caz documentat cu certitudine al unei donații boierești în favoarea unei mănăstiri din afara țării¹². Exemplul va fi continuat în secolele următoare¹³. În 1476 Laiotă Basarab (1476–1477, a cincia domnie) confirmă Kutlumușului stăpânirea privilegiată a mai multor sate și heleștee, de unde călugării străngeau dijma¹⁴. Vlad Călugărul (1482–1495, a doua domnie) solicită în 1491 sultanului Baiazid (1389–1402) protecție pentru Kutlumuș împotriva abuzurilor funcționarilor otomani, iar Radu cel Mare (1495–1508) și Neagoe Basarab (1512–1521) făceau din Kutlumuș marea lavră a Țării Românești¹⁵. Lavra¹⁶, Vatopedi¹⁷, Ivir¹⁸, Hilandar¹⁹, Dionisiu²⁰, precum și multe alte mănăstiri de la Meteora sau din spațiul balcanic primesc donații anuale în bani, subsidies pentru reparații, obiecte de cult, broderii sau fonduri pentru călătoriile călugărilor, pe toată perioada secolelor XVI și XVII²¹.

Contactelor neîntrerupte cu centrul ortodoxiei le datorăm și prezența înalților prelați în Țara Românească. Vizitele canonice, participarea la târnosirea unor biserici românești sau tranzitarea țării spre alte destinații sunt tot atâtea prilejuri de întâlniri dintre clerul român și cel grecesc. Patriarhul Nifon încearcă o reformă a mitropoliei muntene la începutul secolului XVI. Amintirea acestui moment este păstrată în cronicile contemporane: Nifon „locuia toate obiceiurile pre pravilă și pre așezământul Sfinților Apostoli. Deci hirotoni și doi episcopi și le deade și eparhie hotărâtă, care cât va birui. Și-i învăță cum vor purta grija și cum vor paște oile cele cuvântătoare carele date-și în seamă, ca să se îndrepteze toată țara de arhierei”²². Cu ocazia venirii lor în țară pentru a participa la sfîntirea mănăstirilor, patriarhii de Constantinopol, Ierusalim, Antiohia erau invitați la ședințele de judecată ale domnitorilor români, unde aveau un rol consultativ²³. Ei erau cunoșători ai pravilelor bizantine și puteau oferi sugestii privind rezolvarea cazurilor în dezbatere. Cu prestigiul de care se bucurau și autoritatea pe care o exercitau asupra ierarhiei ecclaziastice românești, ierarhii ortodocși străini influențau practica juridică românească prin modelul pe care îl propuneau românilor, de utilizare a nomocanoanelor bizantine ca normă juridică. Știm de pildă că, cu ocazia corespondenței dintre Mihai Viteazul (1593–1601) și patriarhia de Constantinopol, cu privire la confirmarea noului mitropolit al Țării Românești, Eftimie (1594–1602), domnul român a cerut o evanghelie grecească și un nomocanon. Nicolae Iorga interpreta acest gest ca fiind făcut „cu gândul de a da țării o Pravilă,

¹² P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 52, 306.

¹³ Radu Crețeanu, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, în „Etudes byzantines et post-byzantines”, vol. I, București, 1979, p. 135–151.

¹⁴ P.Ş. Năsturel, *Aperçu critique*, p. 97.

¹⁵ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 58–59; P.Ş. Năsturel, Matei Cazacu, *Date noi despre Neagoe Basarab și ctitoria sa de la Curtea de Argeș*, în „Mitropolia Banatului”, t. XVII, 1967, nr. 7–9, p. 537–548; Anca Popescu, *op. cit.*, p. 154–155.

¹⁶ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 73 și urm.

¹⁷ *Ibidem*, p. 89–105.

¹⁸ *Ibidem*, p. 107 și urm.

¹⁹ *Ibidem*, p. 125–140.

²⁰ *Ibidem*, p. 141–161.

²¹ Pentru o evaluare a numărului de metoace românești închinat la Muntele Athos, Florin Marinescu, *Cu privire la metoacele Sfântului Munte*, p. 628–629.

²² Gavriil Protul, *Viața Sf. Nifon*, în G. Mihăilă, Dan Zamfirscu, *Literatura română veche*, vol. I, București, 1969, p. 71.

²³ Nicolae Iorga, *Istoria Bisericii*, p. 135: „1517 vizita primului patriarh de Constantinopol”; p. 255–258: „Arhierei greci prin țările noastre”; p. 259–262: *Legături cu patriarhii*; Șt. Berechet, *Dreptul vechilor ierarhi la judecarea mirenilor*, în BOR, an LV, 1938, p. 741–761; Stelian Marinescu, *Dispoziții de drept laic în Pravila de la Govora din 1640*, în BOR, an LXXXI, 1963, nr. 3–4, p. 320 și urm.

înregitoare a obiceiului”²⁴. Modelului juridic oferit prin intermediul nomocanoanelor i se alătură intervenția directă în practica juridică. Patriarhii sunt cei care aduc inovații juridice prin introducerea cărților de blestem pentru obținerea probelor în justiție. Participanții la o anchetă juridică, fără să fie martorii sau judecătorii erau somați, sub amenințarea unui blestem groaznic, să judece potrivit adevărului, și din nici un motiv să nu ascundă sau să îngreuneze aflarea faptelor²⁵.

Egumenii greci aujuși în țările române s-au inserat perfect vieții ecclaziastice de aici, ocupând scaunul mitropolitan sau poziții cheie în viața monahală²⁶. Din cauza relațiilor privilegiate pe care le mențineau cu locurile de unde proveneau, odată aujuși în țările române ei stabileau contacte între mănăstirile de aici și cele din Imperiul otoman, pleau pentru acordarea de sprijin material în favoarea mănăstirilor de la Muntele Athos, intermediau în general schimburile culturale și materiale²⁷. La rândul lor, grecii obișnuiau, veniți în Țara Românească, cumpărău moșii și sate pe care le închinau mănăstirilor atonite²⁸. Așa fac Ghiorma, mare postelnic, originar din Epir, pentru Simonopetra²⁹, în două jumătate a secolului al XVI-lea, sau Iane Gramă la 15 martie 1608³⁰, înainte de a se călugări. Din documente târzii de secol XVII cunoaștem că este posibil ca spătarul Stelea să fi închinat mănăstirii Ivir, în vremea lui Mihnea Turcitol (1577–1583; 1585–1591), mănăstirea pe care a construit-o în București³¹. Chiar dacă jefuirea mănăstirii de către turci a făcut inaplicabilă hotărârea ctitorului, ne-am afla, totuși, în fața uneia dintre primele tentative de închinare de metociuri de către o persoană privată.

Din informațiile de până acum, se pare că Mihnea Turcitol (1585–1591, a doua domnie) este primul domn care închină ca metoh o mănăstire din țară unei mănăstiri atonite. Prin hrisovul din 21 octombrie 1585 ctitoria familiei de la Colentina, Plumbuita, fondată de Petru cel Tânăr (1559–1568), devine „ca o mănăstire de Lavră” a mănăstirii Xeropotamu³². Același domn confirmă mănăstirii Simonopetra moșii la Sfârcești, Dragomirești, Cârstienești, Izvorani, Spanțov, peste 14 sălașe de țigani dăruite recent aceleiași mănăstiri de doamna Caplea sau și întărește scutirea de vinărici pentru viile pe care mănăstirea le deținea la Buzău³³. Mihai Viteazul donează aceleiași mănăstirii atonite, Simonopetra, prin actul de la 28 august 1599 surplusul veniturilor ctitoriei sale, viitoarea „Mihai Vodă” din București³⁴, după ce mai devreme Sf. Troiță fusese dedicată mănăstirii Ivir³⁵. Calitatea de

²⁴ N. Iorga, *Istoria Bisericii*, p. 155.

²⁵ Florența Ivaniuc, *Jurământul/blestem – cutumă și procedură în jurisdictia Țării Românești (sec. al XIV-lea – al XVIII-lea)*, în „Revista istorică”, t. VII, 1996, nr. 11-12, p. 867-887.

²⁶ N. Iorga, *Istoria Bisericii*, vol. I, partea a IV-a: *Întemeierea înrăuririi grecești prin Radu Vodă Mihnea*, p. 247-258.

²⁷ D.H. Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974, p. 37-98. Pentru influența asupra ornamentației documentelor de cancelarie, Emil Vârtosu, *Chrysoballes valaques ornés de portraits princiers*, București, 1947, p. 4-13; Gary K. Vikan, *Illustrated manuscripts of Pseudo-Ephraem's „Life of Joseph” and the „Romance of Joseph and Aseneth”*, Princeton, 1976, p. 521 și urm.; Șt. Andreescu, *Restitutio Daciae*, vol. II, *Relațiile politice dintre Țara Românească, Moldova și Transilvania în răstimpul 1601–1659*, București, 1989, p. 55-62.

²⁸ Andrei Pippidi, *Tradiția politică bizantină în Țările Române în secolele XVI–XVIII*, ed. a 2-a, București, 2001, *Danii și închinări către lăcașuri de cult din Răsăritul bizantin*, p. 81-84.

²⁹ *Ibidem*, p. 84; P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 227-230.

³⁰ DIR, B, Țara Româneacă, *veac XVII*, vol. I (1601–1610), București, 1951, nr. 369, p. 414-415; P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 97-99.

³¹ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 110.

³² DIR, B, *veac XVI*, vol. V (1581–1590), București, 1952, nr. 224. Pentru condițiile politice în care se realizează această închinare, Ștefan Andreescu, *Despre mănăstirea Plumbuita și un fragment din cronică Țării Românești*, în idem, *Istoria românilor: cronicari, misionari, ctitori. Sec. XV–XVII*, București, 1997, p. 37-62; și interpretarea originalului la P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 172-173.

³³ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 229-230, unde prezența negustorilor greci în Buzău este apreciată ca fiind extrem de stimulativă pentru aceste donații.

³⁴ *Ibidem*, p. 235, act cunoscut printr-o traducere grecească din 1817.

³⁵ *Ibidem*, p. 217.

vechi negustor a lui Mihai și relațiile lui cu Cantacuzinii³⁶ pot constitui o explicație a acestui gest. Plumbuita, Gruiu și Căluțiu sunt primele mănăstiri scoase de sub autoritatea ierarhului locului și puse sub autoritatea unei mănăstiri de la Athos sau, în cazul ultimelor două, Patriarhiei Ierusalimului³⁷. Apariția acestui nou tip de manifestare a sprijinului acordat de domnii români poate fi pusă în legătură cu criza provocată de decizia sultanului Selim al II-lea (1566–1574) de a confisca toate bunurile mănăstirilor, în 1568³⁸. Până atunci existaseră donații directe de produse sau de bani, sub forma obroacerelor, fără să poată fi surprinsă vreo imixtiune din partea otomanilor în aceste practici. Mai mult, Biserica din Constantinopol a contat și pe sprijinul autorităților otomane în impunerea autorității proprii în Tara Românească³⁹. În secolul al XVII-lea, donațiile se înmulțesc și sporesc ca valoare.

Radu Mihnea (1611–1616, a treia domnie) închină Sfânta Troiță – sau după numele ctitorului ei, Radu Vodă – mănăstirii Ivir de la Athos⁴⁰. Donația se face printr-un act de danie din 10 februarie 1613⁴¹, fiind conformă dreptului de ctitorire, căci donatorul este și primul ctitor al bisericii în cauză⁴². Înțelegerea era ca preoții și călugării de la Ivir să trimită la mănăstirea Sf. Troiță „preoți și oameni buni, înțelepti care să se îngrijească de mănăstire”, „cei care vor veni de acolo să fie nastavniți, să strângă agoniseala iar surplusul să-l trimită la Sf. Munte”. Mănăstirea reprezenta, potrivit unei tradiții vechi, loc de găduire pentru oricine, sărac sau bogat, și închinarea s-ar referi strict la surplusul veniturilor proprii ale mănăstirii. Legalitatea deciziei este asigurată de martorii acestui prim act de închinare, care sunt cu toții mari boieri ai divanului. Cu mare blestem, în 1614, patriarhul Alexandriei, Chiril Lucaris, întărea Sfintei Troițe, una dintre cele mai bogate mănăstiri muntenești din epocă, proprietatea asupra bunurilor deținute, și certifica apartenența ei la mănăstirea atonită Ivir⁴³. Tot Ivirului îi va închină ca metoc Alexandru Coconul (1623–1627), la 14 martie 1625⁴⁴, mănăstirea Bolintin, pentru ca mai apoi același domn să o închine mănăstirii Simonopetra, fără să putem găsi în documente vreo justificare pentru această schimbare de beneficiar.

³⁶ Ibidem, p. 232. Pentru originea lui Mihai și relațiile cu Cantacuzinii, Ștefan Andreescu, *Mihai Viteazul, Cantacuzinii și marea bănie de Craiova*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie A. D. Xenopol” (AIIAI), t. XXV, 1988, nr. 2, p. 187–198.

³⁷ Mircea Păcurariu, *Istoria Bisericii*, vol. I, p. 579.

³⁸ N. Beldiceanu, *En marge d'une recherche*, p. 622. Pentru recunoașterea Bisericii ortodoxe ca parte a statului otoman, Halil Inalcık, *The Status of the Greek Orthodox Patriarch under the Ottomans*, în „Turcica”, t. XXI–XXIII, 1991, p. 407–436.

³⁹ În acest sens, Tudor Teoteoi, *Implications politiques et ecclésiastiques d'une mission de la Patriarchie œcuménique à Bucarest (1534)*, în RESEE, t. XXXII, 1994, nr. 1–2, p. 45–51 sau în Ib. rom. idem, *O misiune a Patriarhiei ecumenice la București în vremea lui Vlad Vîntilă de la Slatina*, în „Revista istorică”, t. V, 1994, nr. 1–2.

⁴⁰ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 239. Pentru politica Mihneștilor de echilibru între Poartă și Polonia, între biserică constantinopolitană și biserică catolică, Ștefan Andreescu, *Restitutio Daciei*, vol. II, p. 49 și urm.

⁴¹ DIR, B, *Veacul XVII*, vol. II (1611–1615), București, 1951, nr. 147, p. 150–152. Comentat și de P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 112–113.

⁴² Gh. Cronț, *Dreptul de ctitorie în Tara Românească și Moldova. Constituirea și natura juridică a fundațiilor din evul mediu*, în SMIM, t. IV, 1960, p. 77–116; V. Muntean, *Organizarea mănăstirilor românești în comparație cu cele bizantine (până la 1600)*, în „Studii teologice”, t. XXXVI, 1984, nr. 1–2, p. 14–92; nr. 3–4, p. 169–220.

⁴³ DIR, B, *veacul XVII*, XVII, vol. II, nr. 311, p. 351–352. Motivația danei este exprimată astfel: „dorind ca de atunci înainte să sporească în mai bine biserică înnoită și loată mănăstirea”. Pentru relațiile strânse dintre Chiril Lucaris și domnii români, Șt. Andreescu, *Restitutio Daciei*, vol. II, p. 52 și urm.

⁴⁴ DIR, B, *Veacul XVII*, vol. IV (1621–1625), București, 1954, p. 486–487, nr. 503; P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 239. Despre ctitoria domnească de la Bolintin, P.Ş. Năsturel, *D'un document byzantin de 1395 et de quelques monastères roumains*, în „Travaux et Mémoires”, 1981, nr. 8, 1981, p. 351; Constantin Bălan, *Hrisoavele mănăstirii Bolintin din 1453 și 1479*, în Violeta Barbu (ed.), *In Honorem Paul Cernovodeanu*, București, 1998, p. 87–94.

În timpul vizitei în țară a lui Chiril Lucaris, rămas aici „să ne învețe pe noi și pe toți creștinii [...] să nu se întâmple să rătăcească, să piară de lupii cei răi”, are loc și închinarea mănăstirii Stănești – de către ctitorii ei, Ianache mare ban, soția sa, Maria, și de fratele acestை, Radu postelnic – patriarhiei de Alexandria. Dintre satele domnești, domnul țării Radu Mihnea dăruiește patriarhiei și satul Segarcea: „să fie călugărilor de întărire și de odihnă și domniei pomenire”⁴⁵. Cu închinarea mănăstirii Stănești patriarhiei de Alexandria în 1618 de către Gavrilă Movilă (1618–1620) înregistrăm primele intervenții ale domnului aflată la limita legalității. Domnitorul dăruia bunuri din veniturile țării unei mănăstiri asupra căreia nu avea personal sau prin moștenire nici un drept de ctitorire. El întărea patriarhiei de Alexandria închinarea ctitoriei Buzeștilor. În același timp, donația era susținută prin acordarea de privilegii mănăstirii din țară, care să-i permită sporirea veniturilor: dreptul de a stăpâni jumătate dintr-o baltă domnească⁴⁶, vinăriici domnesc din dealul Dobrușel⁴⁷, scutiri de bir pentru satele din domeniu⁴⁸.

Cu timpul, sunt închinante mănăstirilor atonite – care beneficiau deja de veniturile unor domenii mănăstirești din țară – tot mai multe ctitorii private. Chiajna, soția lui Cernica vornic, închină astfel ctitoria familiei, mănăstirea Iezerul, mănăstirii Ivir, la 25 aprilie 1625⁴⁹. Mai mult, mici mănăstiri din țară sunt supuse autoritatii egumenului unei mănăstiri aflate tot în interiorul țării, dar care se află, la rândul ei, sub autoritatea unei mănăstiri de la Athos⁵⁰. Dorința unor ctitori de a-și proteja donațiile, făcute în scopuri filantropice, de eventualele contestații din partea familiei sau a creditorilor, poate fi o explicație pentru dezvoltarea acestui fenomen al închinărilor⁵¹. Asociat însă cu numărul crescut al persoanelor de origine greacă din Țara Românească ce însoțeau domnitorii numiți la Constantinopol, acest fenomen a provocat de timpuriu o reacție generală de respingere a grecilor din partea elementului politic autohton. Pentru a fi mai bine înțeleasă, această reacție trebuie integrată într-o perspectivă mai lungă.

Ion Donat a plasat începuturile acestei crize a relațiilor româno-grecești în preajma anului 1545, argumentând că ea avea drept cauză individualismul anarhic și setea de putere a boierimii, întreținute de regimul succesiunii la tron, fenomene care au dus și la execuțiile boierilor de către domni, precum și la fuga din țară a celei mai mari părți a boierimii. În locul celor uciși sau pribegi, Mircea Ciobanul (1545–1552, 1553–1554, 1558–1559) s-a folosit de oameni de rând, care capătă acces la dregătorii în stat. „Începuturile infilației grecești masive a avut loc în această perioadă și se datorează crizei de încredere provocate de activitatea complotistă a marii boierimi”⁵². Manifestarea cea mai spectaculoasă a ostilității față de pătrunderea grecilor în administrația statului, înainte de secolul al XVII-lea, este clauza din tratatul extern încheiat între Mihai Viteazul și Sigismund Bathory (1588–1595), potrivit căreia „grecii nu trebuiau să fie primiți în divan”⁵³. Începutul de secol XVII nu face decât să exacerbeze un fenomen a cărui origine era mai veche.

Dacă originile penetrației grecești sunt legate de colaborarea strânsă dintre domnii numiți de Poartă și greci, dezvoltarea relațiilor dintre mănăstirile din țară și cele grecești este strâns legată de evoluția din epocă a ortodoxiei, aflată în plină ofensivă militantă și într-o confruntare directă, pe plan cultural, cu catolicismul și protestanismul. Posibilitatea de a tipări aici cărțile de cult și existența unui

⁴⁵ DIR, B, *Veacul XVII*, vol. II, nr. 260, 26 iun. 1614.

⁴⁶ *Ibidem*, vol. III (1616–1620), București, 1951, nr. 278, 28 ian. 1619.

⁴⁷ *Ibidem*, nr. 312, 23 apr. 1619.

⁴⁸ *Ibidem*, nr. 328, 11 mai 1619.

⁴⁹ *Ibidem*, vol. IV, nr. 525, p. 502–503.

⁵⁰ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 239.

⁵¹ Radu Crețeanu, *Traditions de famille dans les donations roumaines au Mont Athos*, p. 135 și urm.

⁵² Ion Donat, *Le domaine princier rural en Valachie (XIV–XVIIe siècles)*, în RRH, t. VI, 1967, nr. 2, p. 218. Pentru politica lui Mircea Ciobanul, Șt. Andreescu, *La politique le Mircea de Pătre*, în RESEE, t. X, 1972, nr. 1, p. 115–122. De asemenea, pentru atmosfera politică de imediat de după asasinarea lui Mihai Viteazul, idem, *Restitutio Dacieae*, vol. II, p. 11 și urm.

⁵³ Textul în Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, vol. III, București, 1889, p. 209–213.

material propagandistic necesar polemicilor doctrinare ale epocii au atras clericii greci și au făcut din țările române un mediu propice dezvoltărilor culturale⁵⁴. Dezvoltarea elenismului va produce reacția mediului autohton, materializată în primele tipărituri în limba română⁵⁵. Departe de a fi istoria unei uri crescând, relațiile dintre români și greci au fost de colaborare și de respingere în același timp⁵⁶. Mai trebuie spus că, de timpuriu, pătrunderea elementelor alogene în țară a fost însoțită de stabilirea lor aici, prin căsătorii. Mulți greci autentici s-au integrat perfect vieții politice românești și au devenit, după o generație sau două, ei însăși niște militanți împotriva altor valuri de greci ce pătrundeau în țară⁵⁷.

Reacția anti-greceană din prima jumătate a secolului al XVII-lea

În contextul de criză socială și economică din prima treime a secolului al XVII-lea⁵⁸, al stării de război și de decădere demografică și de accentuare a dominației otomane, cu efectele sale secundare, boierii români vor provoca o criză politică, în timpul domniei lui Leon Tomșa (1629–1632). În urma unor puternice confruntări militare echilibrul a fost restabilit, prin obținerea unei declarații a domitorului, ce garanta vechile drepturi și privilegii. Apreciată ca o încercare de „raționalizare și o juridicizare scrisă a raporturilor monarh–nobilișme, într-un stat a cărui centralizare nu mai poate fi pusă la îndoială”⁵⁹, garanția oferită boierilor țării prin hrisovul lui Leon Tomșa de la 15 iulie 1631 a mai fost caracterizată și ca una din primele legi cu caracter constitucional din Tara Românească⁶⁰ sau una dintre primele „manifestări caracteristice ale organizării de Stări din Tara Românească”⁶¹.

Pentru analizarea momentului 1631 în evoluția relațiilor româno-grecești și a modificărilor suferite de contractele de donație în această epocă, datele ce se degajă din documentul emis la 15 iulie trebuie întregite cu cele din hrisovul de la 23 iulie 1631, prin care Leon Vodă Tomșa, împreună cu sfatul țării, hotărăște scoaterea grecilor din țară și scutirea de dări a militarilor și a preoților⁶². Obligați să stabilească sursa răului care a adus țara în criză, domnul Leon Tomșa și marii boieri ai divanului, martori ai întocmirii documentului princiar, îi găsesc vinovați pe greci: „străinii, carii amestecă domniile și vând țeara fără milă și o precupescu pre camete asuprите”⁶³. Hrisovul domnesc indică modalitățile de acțiune ale grecilor, pe care le condamnă vehement:

⁵⁴ Alexandru Elian, *Legăturile Mitropoliei Ungrovlahiei cu Patriarhia de Constantinopol și cu celealte Biserici Ortodoxe (de la întemeiere până la 1800)*, în BOR, an LXXVII, 1959, nr. 9-10, p. 920.

⁵⁵ A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol. IV, ed. a IV-a (Maria Simionescu, Nicolae Stoicescu), capul IV, *Fenomene generale ale vieții românești de la Matei Basarab și Vasile Lupu pînă la Banarioți*, București, 1993, p. 388-464; Virgil Cândea, *Rațiunea dominantă*, București, 1988; D.H. Mazilu, *Udriște Năsturel*, București, 1974.

⁵⁶ Victor Papacostea, *Les origines de l'enseignement supérieur en Valachie*, în RESEE, t. I, 1963, nr. 1-2, p. 7-21.

⁵⁷ Șt. Andreeescu, *Restitutio Daciae*, vol. II, p. 50 și urm., unde exemplifică cu cazul lui Constantin Celebi, ginecrele lui Scarlat Grama. Pentru compozitia străină a gărzii domnești în vremea lui Leon Tomșa, Andrei Pippidi, *Hommes et idées du Sud-Est européen à l'aube de l'âge moderne*, București-Paris, 1980, p. 89 și urm.

⁵⁸ Constantin Rezachevici, *Fenomene de criză social-politică în Tara Românească în veacul al XVII-lea*, în SMIM, t. IX, 1978, p. 133-142.

⁵⁹ Val. Al. Georgescu, *Hrisovul din 15 iulie 1631 al lui Leon Vodă Tomșa în Tara Românească și problema „cărților de libertăți”*, în „Revista de istorie”, t. 29, 1976, nr. 7, p. 1015.

⁶⁰ Daniel Barbu, *O arheologie constituțională românească. Studii și documente*, București, 2000, *Introducere*, p. 7-12.

⁶¹ Gheorghe I. Brătianu, *Sfatul domnesc și adunarea stărilor în Principatele române*, ed. a 2-a, București, 1995, p. 85.

⁶² *Documenta Romaniae Historica (DRH)*, vol. XXIII (1630-1632), ed. Damaschin Mioc, București, 1984, doc. nr. 258, 23 iul. 1631.

⁶³ *Ibidem*, doc. nr. 255, 15 iul. 1631.

„Și deacă vin aici în țeară, ei nu socotescu să umble după obiceiul țării, ce strică toate lucrurile bune și adaogă legi rele și asuprite. Și alte slujbe le-au mărit și le-au ridicat fără scandă pre atâta greime, ca să-și plătească ei cametile lor și să-și îmbogătească casele lor. Și încă multe alte străinări au arătat spre oamenii țării, nesocotindu pre nici un om de țeară, înstrăinându oamenii țării de către domnia mea cu pizme și cu năpăști și asuprind săracii fără milă și arătând vrăjmășie către toți oamenii țării”⁶⁴.

Sub jurământ, în biserică, cu mâinile pe Evanghelie, Leon Tomșa condamnă noile obiceiuri rele – „călcat-am acele obiceiuri rele” – și reafirmă legile din vechime ale țării, „ce le-au fost tocmit cei domni bătrâni”, căci acestea au fost benefice pentru țară – „că au fost de folos țării”. Restabilirea ordinii încalcate este însotită de expulzarea grecilor: „am scos acei greci streini den țară afară, ca pre niște neprietenii țării fiind”⁶⁵. Această decizie nu îi privește pe grecii care stabiliseră alianțe matrimoniale în țară și erau înscrîși la visticie pentru plata dărilor la fel ca și autohtonii. Ea îi afectă pe oamenii din anturajul domnului, pe cei veniți din țara turcească și pe călugării greci acuzați de luare de mită și de abuzuri în administrarea mănăstirilor românești. Potrivit documentului, călugării „au cumpărat mănăstirile de le-au făcut metoașe (le-au subordonat), ca să le ia venitul, să-l scoată din țară și arginturile și moșiile”. Izgonirea călugărilor greci se face în favoarea reabilitării elementului românesc: „aceia să iasă din mănăstire afară, să fie numai călugări rumâni, cum au fost de veac și să li se ia seama de tot ce au fost al mănăstirilor, nimic să nu lipsească”⁶⁶.

Cronica țării păstrează amintirea momentului 1630 când „pentru multele biruri grele ce au fost asupra săracilor, neputând să mai biruască, spartu-se-au toate județele de peste Olt fugind care încotro au putut”⁶⁷. Utilizarea abuzivă de către greci a privilegiilor acordate de domnitorii români îl va obliga pe domnitorul Matei Basarab, participant activ la protestul din 1630–1631, să reia măsurile drastice și să impună respectarea obiceiului. Condițiile în care s-a făcut confirmarea sa la tron i-au atras denumirea de „domnul stărilor”, ale căruia acțiuni au avut „consensul țării legale”⁶⁸: „Purcescă Matei vodă la împărătie cu Suliman aga imbrohorul și cu mulți boiai mari și mici și părintelevlădica Grigore și Teofil episcopul și roșii și călărașii și dorobanții și popii”. Aceștia „au făcut jalbă mare pentru greci cum au spart grădina împăratului cu jahurile și cu răutățile și iau tot ce găsesc până ce au pusit țara. Atunci n-au cutezat să se iovească nici grec, nici priebeag, nici moldovean, ci au șezut toți ascunși prin găuri”⁶⁹. Astfel, în două documente, unul din 1639⁷⁰, celălalt din 27 noiembrie 1640⁷¹, domnul face cunoscut într-o adunare generală a țării – „tuturor căror se cade a ști și a înțelege: locuitorilor, duhovnici și mireni, mitropolitilor,

⁶⁴ Ibidem.

⁶⁵ Ibidem, 23 iul. 1631.

⁶⁶ Ibidem, 15 iul. 1631.

⁶⁷ Iстория Тăриi Românești 1290-1690. Letopisul cantacuzinesc, cd. C. Grecescu, D. Simionescu, București, 1960, p. 96; Radu Popescu, Istoria domnilor Țării Românești, ed. critică, București 1963, p. 94.

⁶⁸ Gheorghe I. Brătianu, Sfatul domnesc, p. 86. Pentru dezvoltarea acestei idei, întreg capitolul III, p. 61-107.

⁶⁹ Letopisul cantacuzinesc, p. 100.

⁷⁰ Catalogul documentelor Țării Românești din Arhivele Statului (Catalogul documentelor), vol. IV (1633-1639), București, 1985, nr. 1360, 28 <ianuarie-august> 1639. Amândouă datele sunt incomplete. Primul document este din cel de-al 7-lea an de domnie și are văleatul 7147, corespunzându-i în era noastră o dată între <1 sept. 1638-31 aug. 1639>. Cel de-al doilea are exprimat anul domniei – al 8-lea – și anul creștin 1639, pentru data de 27 noiembrie. Deși are două elemente de datare, s-a considerat că 1639 este o eroare și că data reală este 27 nov. 1640. Pentru semnificația politică a documentelor, comentariul lui P.Ş. Năsturel, Le Mont Athos, p. 324-325, din care reluăm aici doar caracterizarea generală: „On a vu tel prince protester contre la transformation de riches et antiques monastères de son pays en métoches des lieux saints de l'étranger. [...] Une mentalité nationale (qui contrebalaçait le sentiment religieux) se faisait jour dans la classe nobiliaire indigène: il est vrai que celle-ci, fraternellement perméable à des mariages grecs, finit par ressentir une concurrence dont elle faisait les frais. Et, tandis que le prince de Moldavie Vasile Lupu pratiquait une coûteuse politique de prestige en assumant les dettes de toute l'Orthodoxie greco-arabe, son rival valaque, Mathieu Basarab, «le plus grand fondateur d'églises» de son pays, décida l'affranchissement de la plupart des couvents de Valachie soumis aux sanctuaires étrangers”.

⁷¹ Catalogul documentelor, vol. V (1640-1644), București, 1985, nr. 133, 27 nov. 1640. Conținutul documentului va fi confirmat de către domnul Constantin Șerban (1654-1658) la 14 mai 1657.

episcopilor, arhimandriților, egumenilor și întregului cin bisericesc, boierilor mari, cinstiți și socotiți sfetnici, dregători, judecători și a toată meserearia, tocitori țării, și tuturor boierilor mari și mici” – că obiceul existent privind organizarea mănăstirilor a fost încălcat din vina mitropolitilor și domnitorilor de origine străină. În anii din urmă, spune documentul, aceștia

„au călcat și obiceiurile mănăstirilor și pravilele ctitorilor, cu mită au început a cârciumi și a vinde mănăstirile din țării și lavrele domnești, a le face metoașe dajnice la mănăstiri din Țara Grecească și de la Sfânta Gora, făcându-le hrisoave de închinăciune fără știrea sfatului și fără voia soborului și a locuitorilor țării”⁷².

De aceea, domnul „fiind ales la domnia țării, la scaunul moșilor lui, fiind biruitor țării și țitor de steag împărătesc” a hotărât dinaintea „adunării a toată țara” următoarile:

– mănăstirile domnești pe care le-au închinat domnii și mitropolitii străini pentru mită, „fără voia și știrea nimănui” altor mănăstiri din „țara grecească”, revin la situația anterioară comiterii abuzului: „să fie în pace și să se conducă după pravilă și după tocmelele legiuite de ziditorii și ctitorii lor”;

– mănăstirile domnești sau boierești pe care ctitorii însăși le-au închinat rămân sub ascultarea călugărilor străini, dacă procesul s-a făcut respectând legea: „dacă au tocmele scrisе în cărți de închinăciune”;

– confiscarea documentelor rezultând din această situație considerată anormală: „călugărilor străini să li se ia documentele iar dacă le vor ascunde, să nu se credă”.

Cele două documente se referă la un număr total de 30 de mănăstiri⁷³. Toate sunt fundații domnești, iar 8 dintre ele sunt ctitorii noi, ale lui Matei Basarab. Cum se poate întâmpla ca în timpul

⁷² Documentul din 27 nov. 1640.

⁷³ Mănăstirile menționate în documentele de la 1639-1640:

28 <ian.-aug.> 1639	27 nov. 1640	Aprilie 1641 Indiction 9	8 dec. 1640
1. Argeș	Argeș	Argeș	
2. Arnota	Arnota	Arnota	Arnota
3. Bistrița	Bistrița	Bistrița	Bistrița
4. Bolintin			
5.	Brădetul	Brădet	
6. Brâncoveni	Brâncoveni	Brâncoveni	Brâncoveni
7.	Brebul	Brebul	
8. Căldărușani	Căldărușani	Căldărușani	Căldărușani
9. Câmpulung	Câmpulung	Câmpulung	Câmpulung
10. Codemeana	Codemeana	Codemeana	
11. Cozia	Cozia	Cozia	
12. Dealul	Dealul	Dealul	
13.	Deunlemn	Dintrunlemn	Dintrunlemn
14.	Drăgănești	Drăgănești	
15. Glavaciog	Glavaciog	Glavaciog	
16. Govora	Govora	Govora	
17. Gura Motrului	Gura Motrului	Gura Motrului	Gura Motrului
18.	Iazerul	Iazerul	
19.	Măxineni	Măxineni	Măxineni
20.	Menedicul	Menedic	
21. Mislea	Mislea	Mislea	
22. Nucetul			
23.	Plătărești	Plătărești	
24. Potopul	Potocul	Potocul	
25. Râncăciov	Râncăciov	Râncăciov	
26. Sadova	Sadova	Sadova	
27. Snagov	Snagov	Snagov	
28. Tânjanul	Tânjanul	Tânjanul	
29. Tismana	Tismana	Tismana	
30. Valea	Valea	Valea	

Cu bold sunt marcate mănăstirile „ce au fost vândute”;

domniei ctitorului însuși mănăstirile să fie cotropite abuziv și să necesite astfel un act de dezinchinare? În fapt, documentul numește doar un grup de 5 mănăstiri care ar fi fost vândute – Bistrița, Codmeana, Cozia, Govora, Gura Motrului, Iazerul – și alte 12 care ar fi fost închinate, de către domni și vladici, pe mită.

Situată de urgență în care s-ar fi aflat aceste mănăstiri nu este confirmată nici de documentele anterioare anului 1639, nici de măsurile luate pentru fiecare în parte, măsuri ce urmează anului 1640. Egumenii atestăți documentar ocupă această funcție pe durate mari, iar anii 1639 și 1640 nu reprezintă un moment de discontinuitate⁷⁴. Egumenii Vasile de la Bistrița, Varlaam de la Dealul, Neofit de la Menedic, Zosim de la Mislea, Ignatie de la Snagov ocupă funcțiile pentru perioade lungi și primesc în tot acest timp întăriri domnești și scutiri de impozite pentru satele mănăstirilor.

La 8 decembrie 1640 Matei Basarab decide, pentru nouă⁷⁵ dintre mănăstirile Țării Românești, să se aleagă egumenii doar dintre călugării lor. În conformitate cu legea adoptată în 1639, „cum scrie hrisovul domniei mele cel mare”, Matei Basarab confirmă la 12 ianuarie 1648 numirea ca egumen pe viață a lui Melchisedec la mănăstirea Câmpulung, precizând că după moartea acestuia, „când va dori să pună alt egumen, să-l aleagă din soborul mănăstirii”⁷⁶. Tot în acest an sunt reconfirmate regulile după care trebuie să se poarte călugării mănăstirii Tismana, una dintre primele mănăstiri ale Țării Românești. Acestea reiau tocmeala lui Mihai Viteazul din 1596. Potrivit lor⁷⁷:

– „cel care va fi trimis de egumen în slujba mănăstirii și nu va purta de grijă să fie scos din mănăstire și trimis la alta, până se va îndrepta”;

– „cel care va fi trimis la curte și nu va face cum i s-a poruncit, ci va umbla să scoată pe egumen să fie urgosit”;

– „cei ce vor fi trimiși la schele și la slujbe, de vor face dobândă mănăstiri, să fie miluiți”;

– „în cazul morții egumenului, succesorul său să fie ales din soborul mănăstirii”;

– „cei ce se vor împrumuta la mănăstire și nu vor înapoia împrumutul, să fie blestemăți”.

Acest act de organizare este confirmat de patriarhul Paisie al Ierusalimului, participant și martor la divanul în care s-a luat hotărârea. Necesitatea regulilor este explicată de patriarh prin nevoie de ordine. Călugării ce locuiesc în obște – potrivit regulilor monastice impuse de Sf. Vasile – și nu ascultă de egumen nu constituie o „obște ci o adunare tâlhărească”⁷⁸. Mult mai precis, documentul patriarhului precizează obligația egumenului de a locui în mănăstire și de a-i judeca pe călugări, iar pentru cazul în care faptele solicită „judecata domnească” se precizează că egumenul trebuie judecat de domn după pravila împărătească.

După toate aceste hotărâri, tot în luna iulie, Matei Basarab și doamna Elina, în calitate de ctitori ai mănăstirii Tismana, întăresc privilegiul acesteia, hotarele și moșiile acordate de domnii anteriori, fără să amintească existența vreunei situații conflictuale în preajma anului 1639. Actul de la 1648 recapitulează conținutul tuturor hrisoavelor anterioare de donație ale principilor români și se constituie el însuși într-un document ce poate fi invocat de domnitorii ulteriori. Conținutul său redă în ordine cronologică, începând cu 1385, toate posesiunile mănăstirii – sale, rumâni, privilegii vamale, donații sub formă de obiecte, cărți, obiecte de cult din aur sau argint, cumpărături ale egumenilor –, adică tot ceea ce reprezenta patrimoniul mobil și imobil al acestiei. Documentul menționează conflictele ce avuseseră loc de-a lungul timpului, confirmările de tip notarial acordate mănăstirii de către alți domnitori, chiar mărturiile unor crime mai vechi petrecute pe domniile mănăstirii. Toate aceste date, unele dintre ele lipsite total de actualitate, pun în evidență modul de funcționare al cancelariei domnești. Nimic însă despre ceea ce s-a întâmplat în 1639.

⁷⁴ Oana Rizescu, *Influența bizantină asupra autonomiei juridice a domeniilor mănăstirești din Țara Românească a secolului al XVII-lea*, teză de master la Universitatea din București, 1997, în manuscris.

⁷⁵ Câmpulung, Bistrița, Sadova, Brâncoveni, Arnota, Gura Motrului, Dintrunlemn, Căldărușani și Măxineni.

⁷⁶ Catalogul documentelor, vol. VI, nr. 1027, 12 ian. 1648.

⁷⁷ Ibidem, nr. 1190, iul. 1648.

⁷⁸ Ibidem, nr. 1191, iul. 1648.

Stim bine că hrisoavele anterioare erau citite în divan, unde erau supuse unei expertize privind autenticitatea lor. Era analizat conținutul lor, iar hotărârea finală cuprindea un rezumat al tuturor documentelor sau al celui mai recent dintre ele, rezumând, la rândul său, hotărârile anterioare de același fel. Faptele excepționale menționate în astfel de contexte – de exemplu, furturi sau crime – apar doar cu funcția de a resuscita cu mai multă claritate memoria epocii despre care era vorba. Ele fuseseră menționate în actele anterioare și chiar dacă nu mai erau de actualitate probau autenticitatea acelor documente. După această analiză, de fapt o veritabilă „judecată”, era emis un hrisov domnesc ce conținea mărturia întregului sfat de judecată al domnului și încheiat cu mare blestem, scopul cu care era emis acest hrisov fiind exprimat în mod față. Astfel, Matei Basarab declară că întărirea a făcut-o „dorind să nu lase cărțile, stricate și putrede, să piară, ca nici cei ce vor fi după el să nu le lase pe ale lui”⁷⁹. Toate documentele utilizează același formular diplomatic, fiind el însuși o probă a perpetuării tradiției. Legitimitatea deciziei domnești este determinată de chiar succesiunea tuturor acestor hrisoave care, pe lângă însăși mărturia pe care o depun pentru posteritate, transmit amintirea gestului fondator, contribuind deci la crearea unei norme, căreia tocmai repetiția în atâtea acte îi dovedește valabilitatea, certificând totodată că se bucură de consumămantul țării.

Conținutul unui astfel de document mai este și o probă a evoluției tipului de donații acordate mănăstirilor de-a lungul timpului și reflectă gradul de dezvoltare economică a Țării Românești. Potrivit documentului emis pentru mănăstirea Tismana, Dan voievod oferise la 1385 mai multe sate, vâmi și bălti, 400 găleti de grâu pe an din județul Jaleș, iar de la curtea domnească 35 de burdufuri de brânză și 10 de miere, 10 postavuri. Alți domni confirmă aceste donații și oferă alte sate, bolovani de sare sau întăresc danii private, cumpărături. O adevărată frescă a istoriei donațiilor, schimburilor și vânzărilor dintre secolul al XIV-lea și secolul al XVII-lea se poate face prin intermediul unui document de dată târzie și, din cauza formalismului cancelariei, nu am avea nici un motiv să credem că descrierea nu este autentică.

Donațiile către mănăstiri sunt în tot secolul al XVII-lea susținute de către domnie prin intervenții conforme cu obiceiul țării. Domnitorii români sunt ctitori noi ai unor mănăstiri atonite, ca Radu Șerban la Ivir în 1605⁸⁰. Consultând divanul țării, compus la acea dată în cea mai mare parte din boieri de origine greacă⁸¹, Alexandru Iliaș confirmă cutuma țării privind alegerea egumenilor la mănăstirea Snagov și respinge solicitările călugărilor de la Pantokrator pentru transformarea ctitoriei domnești în metoh⁸², fără însă să poată respinge închinarea unei ctitorii private, Căscioarele, către aceeași mănăstire atonită⁸³. Matei Basarab continuă sprijinirea mănăstirilor de la Athos. Chiar în 1639, pe 3 octombrie, el emite un act în favoarea schitului Idrelea prin care confirmă închinarea acestuia către mănăstirea Xenofon⁸⁴. La 8 iunie 1641 el confirmă drepturile de proprietate ale Kutlumușului asupra domeniilor deținute în țară⁸⁵, procură în 1646 pentru ctitoria sa Arnota o relicvă cu sprijinul călugărilor de la mănăstirea Lavra⁸⁶ și confirmă Ivirului la 1649 toate posesiunile din țară: 33 de sate și moșii, 7 prăvălii și mai multe locuri de casă în București, rumâni și țigani și mori a căror valoare trebuie să fi fost foarte mare⁸⁷. Cărți imprimate prin grija lui Udrîște Năsturel și a doamnei Elina ajung la Hilandar⁸⁸, iar în favoarea mănăstirii Dionisiu se emit două documente la 20 februarie 1640, respectiv 4 mai 1642, prin care se acordă un mertic de 4.000 de aspri. În a doua jumătate a

⁷⁹ Ibidem, nr. 1192, iul. 1648.

⁸⁰ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 112.

⁸¹ Ibidem, p. 165.

⁸² DRH, vol. XXII (1628-1629), ed. Damaschin Mioc, București, 1969, nr. 31, p. 51-55.

⁸³ Ibidem, nr. 235, 13 febr. 1629, p. 441-443.

⁸⁴ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 265-266.

⁸⁵ Gr. Nandriș, *Documente slavo-române din mănăstirile Muntei Athos (Documente)*, București, 1936, p. 174-175.

⁸⁶ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 81.

⁸⁷ Gr. Nandriș, *Documente*, p. 205-216.

⁸⁸ Emil Turdeanu, *Legăturile românești cu mănăstirile Hilandar și Sfântul Pavel de la Muntele Athos*, în „Cercetări literare”, 1941, nr. 4, p. 83.

secolului ctioriile domnești vor continua să fie puse sub autoritatea mănăstirilor de la Athos. Contractele de donație nu suferă mari modificări, însă clauzele devin mai explicite. Astfel, în actul de închinare al mănăstirii Cotroceni se prevedea ca egumenul să fie trimis de la Athos și ales dintre călugării mănăstirilor de rangul I și II, urmând să fie controlat la fiecare 3 ani înainte de a fi reconfirmat în funcție⁸⁹. Deși nu putem preciza originea acestei reglementări, ni se pare că mențiunea controlului la fiecare 3 ani amintește obiceiul instituit de Poartă privind confirmarea domnilor țării din 3 în 3 ani.

Să fie atât de paradoxală politica „celui mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru”⁹⁰ de a sprijini ortodoxia, manifestând în același timp ostilitate față de cei mai fervenți sprijinitori ai ei? De ce tensiunile politice foarte acute pe care ni le dezvăluie documentele din vremea lui Matei Basarab nu au fost însoțite de adoptarea unor măsuri concrete împotriva elementului grecesc?

Încercare de interpretare

Documentele invocate mai sus spun explicit că schimbarea obiceiului în organizarea mănăstirilor s-a datorat „domnitorilor și mitropolitilor străini”. Ideea se va repeta în decursul întregului secolul al XVII-lea, fiind de fapt o constantă a reflecției politice românești: într-adevăr, 59 din cele 82 de politograme referitoare la decăderea politică, economică și morală a țărilor române, analizate de Vlad Georgescu, incriminează cauze externe⁹¹. Prin opoziție, este constantă opinia după care domnitorii proveniți din dinastia autohtonă, „neamul basarabesc”, au respectat întotdeauna bunul obicei. Cum domnitorii numiți de Poartă sunt domni legitimi și au deci același drept ca și cei aleși de țară să emită hrisoave de confirmare pentru mănăstirile domnești, deciziile lor sunt sursa unui obicei nou, rău desigur, dar nu mai puțin „legal”. Domnitorul, în calitate de ctitor, are dreptul să numească egumenul și poate numi în această funcție oameni străini de țară, deci egumeni greci, care subordonă apoi mănăstirile din țară celor din exterior. Accentuarea relațiilor de dependență față de Poartă nu duce în mod automat la modificarea statutului mănăstirilor închinate, dar creează un mediu favorabil pentru asemenea modificări.

Gradul de subordonare al țării față de turci poate fi măsurat indirect și prin numărul mănăstirilor închinate în străinătate. Pentru a ne limita la inovațiile de ordin juridic pe care le presupune practica închinării, constatăm că ele devin posibile datorită precedentului furnizat de un domnitor care nu respectă obiceiul țării, modificând echilibrul etnic din interiorul mănăstirilor, precum și destinația veniturilor acestora. Adevărate surse de finanțare ale politicii domnitorilor, mănăstirile ajung să împrumute acestora mari sume de bani în condiții de urgență. Serviciile prin care domnii îi recompensează pe egumenii lor – anume scutiri de taxe, mertice sau noi donații – provoacă reacția adversă a elementului autohton. Aceeași reacție xenofobă este alimentată și de politica domnească de numire a străinilor în dregătorii⁹².

Nu este deloc paradoxal ca fenomenul de cristalizare a normelor juridice într-o societate să fie potențat de chiar transgresarea tot mai frecventă a normelor existente. Cu cât mai des se depărtează domnitorii de la obiceiul țării, cu atât mai mult se simte nevoie unor acțiuni de fixare a legii. Credem că în acest context, al obiceiului supus continuu, în secolul al XVII-lea, agresiunii din partea noilor

⁸⁹ Mariana Lazăr, *Politica ctitoricească a domnilor Țării Românești (a doua jumătate a secolului al XVII-lea)*, în SMIM, t. XIX, 2001, p. 91, nota 75.

⁹⁰ C.C. Giurescu, *Matei Basarab cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru. Știri noi despre lăcașurile lui*, în *Prinos I.P.S.S. Nicodim, patriarhul României*, București, 1946; Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, cap. II, *Matei Basarab, cel mai mare ctitor al poporului român în epoca medievală*, p. 94-125; Veniamin Micle, *Ctitorii lui Matei Basarab*, București, 1982.

⁹¹ Vlad Georgescu, *Istoria ideilor politice românești (1369-1878)*, München, 1987, p. 43-54. Pentru modul constant în care mediul politic românesc a incriminat acest factor extern, Ruth Benedict, *History as It Appears to Rumanians*, în Margaret Mead, Rhoda Metraux (ed.), *The Study of Culture at a Distance*, Chicago, 1953, p. 405-415.

⁹² O analiză a componenței divanului și a zonelor de proveniență a marilor dregători am realizat-o în studiul *La prosopographie des élites politiques au XVIIe siècle roumain*, în curs de apariție.

precedente create nefincetat de domnii numiți de către Poartă, devine explicabilă apariția codului de legi în limba română *Îndreptarea legii* de la 1652: anume, el este adoptat ca o pavăză de către domnii pământeni și mitropoliiții țării, împotriva domnitorilor dispusi să facă mari concesii elementului alogen. Caracterul cutumiar al relațiilor cu Poarta nu oferea cadrul legal pentru precizarea statutului de autonomie al țării. Modificările pe care le puteau aduce obiceiului domnii numiți de Poartă au constituit pericolul împotriva căruia apreciem că au fost îndreptate actele cu caracter „constituțional” din secolul al XVII-lea.

În istoriografia română s-a subliniat caracterul de clasă al conținutului acestor legiuiri⁹³ sau valoarea lor de monument juridic și de limbă⁹⁴. Din punct de vedere juridic, tipărirea nomocanoanelor a fost apreciată ca „încununarea constituției dreptului scris în limba română și, în același timp, receptarea oficială a legilor și nomocanoanelor bizantine ca norme legale ale statului Țării Românești. *Îndreptarea legii* este prima operă juridică din Țara Românească cu un pronunțat caracter laic și cea mai cuprinzătoare legiuire tipărită în limba română în tot cursul evului mediu. Ea reflectă și izbândea limbii române în literatura juridică”⁹⁵. Nicolae Stoicescu consideră că prin tipărirea codului de la 1652 s-a urmărit „în primul rând consolidarea legislativă a statului și autorității domnești, care avea nevoie de o legiuire represivă împotriva celor care atingeau și primejduiau ordinea socială a epocii și în al doilea rând promovarea culturii în limba română”⁹⁶. De ce însă tocmai acum au devenit atât de stringente aceste obiective ale domnilor români?

Credem că o explicație se conturează dacă plasăm momentul adoptării codului de legi de la 1652 în conexiune cu cel al emiterii, de către Leon Tomșa, a hrisovului de la 1631. Spre deosebire de interpretarea lui Val. Al. Georgescu, nu credem că „posteritatea cărții din 1631 este mediocră”. Dacă acceptăm că anul 1631 marchează o reacție a țării legale împotriva abuzurilor de orice fel, al imixtiunii *legitime* dar *ilegale* a domnitorilor numiți de Poartă în obiceiul țării, prin precedentele juridice pe care le creează, atunci *Îndreptarea legii* apare ca un răspuns la această situație de criză. Departe de a rămâne fără urmări, criza din deceniu al patrulea este finalizată prin tipărirea în limba română a dreptului nomocanonic pe care Biserica, lezată și ea în interesele ei, materiale și spirituale, dorește să îl impună ca normă vizibilă, la care urmează să se raporteze toți cei care ar fi tentați să pună în discuție vechiul obicei – „oameni străini nouă, nu cu legea sfântă ci cu neamul, cu limba și nărvărurile cele rele, adecaț grecii”. Documentele anterioare lui 1652 dovedesc existența unor norme utilizate în vânzări, schimburi comerciale, împrumuturi, activități de ctitorie etc. Bineînțeles că nu cu *Îndreptarea legii* începe reglementarea practicii juridice în fiecare din aceste domenii. Pravila scrisă este însă garanția existenței unui corpus unitar de norme, ce poate fi oricând utilizat cu scopuri politice, împotriva oricărei tentative de a schimba obiceiul. Apariția unui cod de legi care înregistrează în scris norme altminteri cunoscute de toată lumea este potrivită cu reacția conservatoare a societății românești din prima jumătate a secolului al XVII-lea.

Matei Basarab i-a succedat la tron lui Leon Tomșa. Domnia sa a fost perceptată de la început ca o reacție autohtonă împotriva politiciei de imixtiune a Portii. Pentru a impune turcilor dreptul țării de a-și alege domnul, Matei a trebuit să accepte dublarea tributului. Este posibil ca cheltuielile de la începutul domniei, împrumuturile pe care cu siguranță le-a făcut – unele dintre ele de la creditori greci – să-l fi pus în imposibilitatea de a urma tipul de politică inaugurată în 1631 de către partida boierească ce îl adusese la tron. Această politică nu a fost reluată decât după ceva timp, și atunci ca o parte dintr-un set de reforme privind reorganizarea fiscalității: reforma talerului în 1634 – care

⁹³ Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, București, 1988, p. 78.

⁹⁴ P.P. Panaiteanu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 191-201; Virgil Cândea, *L'humanisme d'Udriște Năsturel et l'agonie des lettres slavonnes en Valachie*, în RESEE, t. VI, 1968, nr. 2, p. 239-287; Stelian Marinescu, *Matei Basarab legislator*, în „Glasul Bisericii”, 1982, nr. 11-12, p. 916-935; I.N. Floca, *Unitatea dintre pravile folosite în Transilvania cu cele din Țara Românească și Moldova*, în „Mitropolia Ardealului”, 1962, nr. 9-12, p. 686-710.

⁹⁵ Gheorghe Cronț, *Dreptul bizantin în țările române. Îndreptarea legii din 1652*, în „Studii. Revista de istorie”, t. XI, 1960, nr. 1, p. 57-82.

⁹⁶ Nicolae Stoicescu, *Matei Basarab*, p. 77.

organiza țara pe unități fiscale –, măsurile din 1638 privind confiscarea de către domnie a pământurilor „fugarilor de bir”, impunerea unui domiciliu fiscal. În anii al șaptelea și al optulea ai domniei el abordează și problema mănăstirilor închinante. Nu există nici un element nou în evoluția mănăstirilor care să motiveze adoptarea, în această perioadă, a unor măsuri antigreșești. Contextul general indică mai degrabă faptul că acestea fac parte dintr-un program de reformă internă, ale căruia date principale fuseseră impuse deja din 1631, atunci când fusese identificată sursa „răului”: decăderea obiceiului vechi și apariția altuia nou susținut prin corupție și abuzuri. Faptul că Matei însuși a închinat mănăstiri dovedește că prin gestul său dorea doar să limiteze abuzurile și să controleze consecințele politice pe care fenomenul închinărilor le-ar fi putut provoca.

Ctitorii domnitorilor ce au urmat lui Matei Basarab au impus, la rândul lor, valorile tradiționale și au întărit ideea dinastică⁹⁷. Portretele domnilor români continuă să împodobească zidurile mănăstirilor nou fondate. Elementele de ideologie prezente în discursul politic și până acum se perpetuează căci, de parte de a fi doar reprezentarea unui actor istoric, portretele suveranilor, printre care și cele ale lui Matei Basarab și ale doamnei Elena, trebuie văzute ca „dispozitive de transformare a materiei și a mișcării într-un spectacol”⁹⁸ care celebrează puterea.

Actele prin care domnii ulteriori închină mănăstirile zdite de ei către mănăstirile de la Muntele Athos nu aduc nici o modificare contractualui de donație⁹⁹. De secole, prin arenda și blestemele hrisoavelor, domnii solicita urmașilor să le urmeze exemplul, să reîntăreasă donațiile și să le sporească¹⁰⁰. P.Ş. Năsturel califică momentul Matei Basarab ca marcând o „turnantă” în politica românească de sprijinire a mănăstirilor de la Athos¹⁰¹. Ea ar putea încheia „cel de-al doilea secol al XVI-lea” din istoria românească, apreciat din punct de vedere politic ca un secol de tranziție, care, deși păstrează structuri specifice evului mediu, oferă spectacolul unor „fenomene înnoitoare, ușor de observat mai ales în evoluția claselor politice și a culturii”¹⁰². Tot ca pe o turnantă, de astă dată în evoluția ideilor juridice, apreciem și adoptarea *Îndreptării legii*. Dincolo de evoluțiile culturale și materiale care au facilitat transpunerea ei în românește, semnificațiile juridice și politice ale adoptării nu pot fi înțelese fără sesizarea importanței pe care o capătă în discursurile epocii ideea de interes public sau cea după care deciziile domnești trebuie să subscrive valorilor de dreptate și echitate. Abuzului și corupției Matei Basarab le va opune respectarea unei legi cât mai vizibile, cunoscută și înțeleasă de toți.

⁹⁷ Răzvan Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern. Orizontul imaginii (1550–1800)*, vol. II, București, 1987; Radu Ștefan Ciobanu, *Aspecte ale vieții spirituale în epoca lui Constantin vodă Brâncoveanu prin prisma relațiilor cu Cantacuzinii*, în Paul Cernovodeanu, Florin Constantiniu (coord.), *Constantin Brâncoveanu*, București, 1989, p. 219–232.

⁹⁸ Louis Marin, *Le portrait du roi*, Paris, 1981, p. 251–260.

⁹⁹ Mariana Lazăr, *Politica ctitoricească*, p. 91, n. 75.

¹⁰⁰ P.Ş. Năsturel, *Le Mont Athos*, p. 305–310: *Motivations des dons roumains*.

¹⁰¹ *Ibidem*, p. 326 unde Matei Basarab este văzut chiar ca un precursor al lui Alexandru Ioan Cuza.

¹⁰² Șt. Andreescu, *Restitutio Dacieae*, vol. II, p. 7.

IZVOARE

ION BĂLĂCEANU ȘI ÎNLĂTURAREA LUI CUZA. DOCUMENTE INEDITE

RALUCA TOMI

«Aceste foite scrise în grabă, în “momente pierdute”, nu sunt destinate să fie publicate în forma lor actuală. Nici măcar nu știu sub ce titlu pot prezenta publicului niște note în care am căutat să-mi prezint impresiile și amintirile în vederea unei opere mai durabile și de o întindere mai mare, pe care sper să o împlinesc înainte de moarte». Astfel debutează *Souvenirs intimes*¹, manuscris aflat la Biblioteca Academiei Române, în care Ion Bălăceanu descrie implicarea sa în organizarea răsturnării domnitorului Cuza.

În prezența comunicare ne propunem să descifrăm cu ajutorul informațiilor provenite din arhivele și corespondențele semnate de Ion Bălăceanu, Ion Ghica, Dimitrie A. Sturdza, I.C. Brătianu rolul jucat de liderul muntean în evenimentele ce au sfârșit prin înlăturarea domnului Al.I. Cuza și aducerea prințului străin.

Ion Bălăceanu, a cărui activitate diplomatică a marcat cea de-a doua jumătate a veacului al XIX-lea, a fost unul dintre colaboratorii apropiati ai lui Al.I. Cuza la începutul domniei acestuia. Participant la revoluția din 1848 din Țara Românească, aghiotant al generalului Iosif Bem în timpul luptelor din Transilvania din 1849, era primul exilat ce reușea să se întoarcă în țară, în 1855. În anii periplului său european a renunțat treptat la ideile republicane² și a sprijinit ideea unirii Principatelor într-o formă monarhică în frunte cu prietenul său Ion Ghica. Corespondența din anii 1857–1858 indică multiplele contacte ale lui Bălăceanu cu lideri politici occidentali în vederea susținerii candidaturii prințului de Samos.

La recomandarea lui Vasile Alecsandri și Costache Negri, Al.I. Cuza îl numea în 1859 într-o funcție de mare răspundere – prefect al poliției din București – iar în mai era emisarul domnitorului într-o delicată misiune pe lângă împăratul Napoleon al III-lea și premierul guvernului torinez, Camillo Benso Cavour. Se urzea, prin intermediul emigației maghiare, planul de deschidere a unui front în Transilvania, diversiune menită a distraje atenția Austriei de la operațiunile militare din Italia de nord. La întoarcerea din Occident a fost deputat, apoi membru al comisiei riveranilor, membru în Comisia Centrală de la Focșani și ministru al Controlului. Din această ultimă însărcinare își dă demisia, pretextând starea precară a sănătății. Adevarul îl mărturiscea lui Ion Ghica în 4 ianuarie 1860: “La ce servește un controlor? Este a cincea roată de la căruță”³. Sentimentul că nu era apreciat de noul domnitor îl avea încă din august 1859 când îi scria lui Ion Ghica din Italia: “Sunt părăsit aici și uitat de toți. Nimeni nu-mi scrie și nu mi-a scris de când am plecat... Misia mea era un mijloc de a scăpa de mine”⁴. Se pare că anul 1860 marchează începutul răcirei relațiilor cu Al.I. Cuza. Se simte nedreptățit prin acordarea unor însărcinări, în viziunea sa neînsemnate. În 8 februarie îi scria aceluiasi Ghica, rugându-l să intervină pentru numirea sa în funcția de agent al țării la Paris în cazul unui refuz

¹ Biblioteca Academiei Române (BAR), Arhiva Bălăceanu, I mss. 3 (anexa 1).

² “Dar republican nu înseamnă stupid și convingerile mele nu mă împiedică să recunosc că republika ar fi nu numai funestă dar și imposibilă la noi”; BAR. Corespondență Ion Bălăceanu, Geneva 28 aprilie 1854, S 39 (17)/DCVI.

³ BAR, Corespondență Ion Bălăceanu, S 39 (102)/DCVI.

⁴ *Documente privind Unirea Principatelor*, ed. Dan Berindei și Cornelia Bodea, vol. III, București, 1963, p. 640.

din partea lui Vasile Alecsandri, pe care îl credea îndreptățit să ocupe acest post⁵. Demoralizat își anunță prietenul că dacă nu va obține funcția din capitala Franței va face demersuri pentru angajarea sa la căile ferate piemontene⁶. Nu era prima dată când într-un moment de deznaștere planuia să rămână departe de țară. În corespondență sa cu D.A. Sturdza sentimentele anticuziste sunt declarate deschis. În 10 septembrie îi scria din Ostende: “Suveranul nostru grătios a plecat spre Constantinopol... Acest om ne-a ucis în fața Europei civilizate și va face să fim disprețuiți de popoarele care ne înconjoară”, iar peste câteva zile adăuga “câți ani sau câte secole trebuie să aşteptăm România acest om care în Italia se cheamă Garibaldi și în America Washington... la noi este o epocă de rușine și de durere”⁷.

După 2/14 mai 1864 opoziția sa față de noul regim instaurat a fost manifestă. Renunță la orice implicare politică, iar în 1865 îl regăsim alături de cei care planuiau înlăturarea domnitorului. De remarcat că era membru al lojii masonice “Les Sages d' Héliopolis”, ai cărei compoziții vor fi implicați în răsturnarea lui Al.I Cuza⁸.

Vom detalia activitatea lui Bălăceanu din anul 1865, urmărind două planuri ce se intercondiționează: cel al tratativelor cu emigrația maghiară, concretizate în convenția din 19 septembrie, și cel al participării sale în perioada decembrie 1865 – februarie 1866 la acțiunile conspirative ce ținteau răsturnarea lui Al.I. Cuza.

Încă de la sfârșitul lui 1864 emigrația maghiară trimitea cabinetului italian La Marmora un promemoriu, în care cerea ajutor financiar pentru organizarea unei insurecții în Ungaria, cu ocazia convocării noii diete. Autorul documentului, contele Tivadar Csáky, miza, pe lângă sprijinul acordat de italieni, pe bunăvoiea domnitorului Cuza și a prințului Mihail Obrenovici, ce urmau să tolereze tranzitarea armelor și munițiilor pe teritoriul Principatelor și respectiv al Serbiei, pentru aprovizionarea mișcării din Transilvania⁹. Pentru reușita acțiunii generalii István Türr și Ferdinand Eber l-au contactat în ianuarie 1865 pe agentul român din Paris, colonelul Ioan Alecsandri¹⁰. În februarie generalul Türr se afla la Belgrad, unde promise asigurări favorabile din partea cabinetului sărbă¹¹.

Timpurile nu erau propice unei insurecții în Ungaria. Liderii din Pesta înclinau spre o înțelegere cu Austria, iar guvernul italian nu era momentan interesat în sprijinirea unei astfel de întreprinderi. Într-o scrisoare din 10 martie 1865 adresată secretarului general al Ministerului afacerilor de externe italian, Marcello Cerruti, generalul György Klapka afirma: “Situația din Europa și problemele grave ce preocupa în acest moment Italia nu ne permit să să ne gândim la o mișcare de proporții în Ungaria”¹².

În toamna aceluiși an pessimismul domnea în rândurile emigrației maghiare. În 12 septembrie György Komáromy îi trimitea lui Cerruti un expozeu asupra situației din Ungaria. Conducătorii maghiari avansaseră noi tratative de reconciliere cu Viena, care le promiseseră: abolirea curților marțiale, numirea maghiarilor în înalte funcții imperiale, restabilirea integrității regatului prin alipirea Transilvaniei, Croației, Slavoniei. În aceste condiții, lipsit de mijloace materiale, de sprijinul Italiei, Comitetul Național Maghiar din emigrație renunță la orice acțiune insurecțională¹³. Însă după două săptămâni, la 25 septembrie, contele Csáky îi scria aceluiași Cerruti în termeni total schimbați. Promise asigurări de la Antonio Mordini, unul dintre apropiații lui Garibaldi, că acesta era gata să intre în negocieri cu liderii din emigrație, iar prințul Serbiei se afla în cele mai bune dispoziții față de

⁵ După cum se știe în acest post a fost numit colonelul Ioan Alecsandri, fratele poetului.

⁶ BAR, Corespondență Bălăceanu, S 39 (103)/DCVI.

⁷ Ibidem, S 23 (14)/DCCCLIV.

⁸ Dan Berindei, *Les antécédents de l' abdication du Prince Cousa*, în “Revue Roumaine d'Histoire” (RRH), t. XVIII, 1979, nr. 4, p. 800.

⁹ *I Documenti Diplomatici Italiani (DDI)*, prima serie (1861–1870), vol.V, Roma, 1977.

¹⁰ Raul Bossy, *Agenția diplomatică a României în Paris și legăturile diplomatice franco-române sub Cuza Vodă*, București, 1931, p. 367.

¹¹ *DDI*, vol.V, p. 561.

¹² Ibidem, p. 612.

¹³ *DDI*, vol. VI, Roma, 1981, p. 186-188.

planurile lor. Îl ruga chiar pe Benedetto Cairoli să intervină pe lângă Garibaldi pentru a-l determina pe Brățianu, „unul dintre șefii partidului roșu din Principate, să acioneze asupra românilor din Transilvania pentru a realiza o înțelegere cu liderii partidului nostru”¹⁴.

Ce se întâmplase? Csáky primise vizita generalului Eber, însotit de Ion Bălăceanu și Ion Ghica, și semnase cu aceștia un protocol la Geneva, în 19 septembrie 1865¹⁵. Cuprinsul protocolului era următorul: semnarea unui tratat de alianță defensivă între Ungaria și Principatele Unite; statul român urma să recunoască integritatea celui maghiar – inclusiv Transilvania – și independența acestuia dacă ar fi fost proclamată; Ungaria recunoștea integritatea – inclusiv Bucovina – și independența Principatelor; comitetul Național Maghiar avea cele mai sincere intenții de a satisface cererile legitime ale românilor din Transilvania, fără a pune însă în discuție integritatea statului; partidul național din Principate îi va convinge pe liderii românilor ardeleni să intre în relații directe cu cei din partidul de acțiune maghiar pentru încheierea unei înțelegeri bazată pe respectarea principiului naționalităților. Articolul 6 al protocolului menționa: “Partidul național din Principatele Unite dorește să asigure prin alegerea unui prinț străin, succesul mișcării care urmează să aibă loc cât de curând în numitele Principate și alegerea sa a căzut asupra Altelei Sale regale, prințul Amedeo de Savoia; Comitetul Național maghiar se angajează să dea întregul său concurs pentru acceptarea tronului Principatelor de către acest prinț”. Următoarele două articole prevedeau ca, în caz de acceptare din partea prințului numit, Principatele să încheie o convenție cu regele Italiei pentru război contra Austriei; în caz de refuz emigrația maghiară va sprijini orice altă candidatură. Comitetul Național Maghiar se angaja să sprijine material mișcarea ce se pregătea în Principate. Odătă ajuns la putere, partidul național din Principate trebuia să pună la dispoziția emigrației maghiare cel puțin 15.000 de puști, o baterie de opt tunuri, să permită trecerea spre Transilvania a unui corp militar, să denunțe convenția de extrădare încheiată între Austria și guvernul principelui Cuza, în special articolul referitor la refugiații politici¹⁶.

În condițiile incerte, delicate în care se zbătea diplomația italiană către sfârșitul anului 1865 – se duceau tratative secrete pentru încheierea unei convenții cu Prusia, dar în paralel se trimitea neoficial la Viena o delegație ce urma să trateze cedarea Venetiei în urma unei răscumpărări – nu s-a putut încheia nici un acord cu emigrația maghiară¹⁷. Însă protocolul menționat este interesant din mai multe motive. Se afirma o posibilă candidatură italiană. Este știut că încă din 1864 Anastasie Panu a fost trimis de opozitie în Occident pentru a face propagandă nefavorabilă principelui Cuza. A încercat să contacteze și cercurile torineze, unde era agreat în mediile monarhice, dar criticat violent în cele democratice¹⁸. Până în prezent nu știm care a fost reacția opozitiei din țară la această propunere. Sigur este că nu a fost acceptată. În acest sens putem interpreta scrisoarea lui Eber din 25 februarie 1866 adresată lui Ion Ghica, în condițiile în care refuzul contelui de Flandra era cert: “Sunt asigurat din sursă sigură: Conte de Flandra nu va accepta. Această dificultate n-ar fi apărut dacă ar fi acceptat combinația pe care le-ati propus-o și cred că au greșit atunci când au refuzat-o”¹⁹. Principele Amedeo va ajunge în 1870 rege al Spaniei²⁰. În protocol, Ghica și Bălăceanu apar ca reprezentanți ai partidului național român. Să nu uităm că în iunie se încheia la București un acord ce relansa activitatea

¹⁴ Ibidem, p. 199.

¹⁵ Protocolul este amintit de Ștefan Delureanu, *Progetto e azione garibaldina nell'Europa centro-orientale (1859–1867)*, în “Il Risorgimento”, Milano, 1982, p. 201-231; Lucian Boia, *O convenție româno-maghiară din anul 1865*, în *Studii istorice româno-ungare*, ed. Lucian Năstășă, Iași, 1999; Bela Borsi-Kalman, *Liaisons risquées. Hongrois et Roumains aux XIX et XX siècles*, Pecs, 1999; Apostol Stan, Grigore Ploeșteanu, *Utopia confederalismului pașoptist. Între vis și realitate*, București, 2001.

¹⁶ Am folosit textul protocolului editat în *DDI*, vol. VI, p. 199-200.

¹⁷ Conte Csáky către Cerruti, 22 decembrie 1865, Paris: “Comitetul recunoaște că speranțele fondate pe ajutorul moral și material al Guvernului italian actual sunt pentru moment în întregime anulate”, *DDI*, VI, p. 245-247.

¹⁸ Olimpiu Boitoș, *Contribuții la istoria misiunii lui Anastasie Panu în Apus*, Cluj, 1935, p. 15-16.

¹⁹ BAR, Corespondență Ion Ghica S 49 (1)/DCXI (anexa 2).

²⁰ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 122.

“monstruoasei coalitii”, în care semnatarii – printre care se număra și Ion Ghica – se angajau ca în caz de vacanță a tronului să susțină candidatura unui prinț străin occidental²¹. La rândul său, Bălăceanu era o personalitate foarte cunoscută în rândurile emigrației maghiare. Credem că putem considera această acțiune drept o misiune încredințată de opoziția din țară, care pregătea răsturnarea domnitorului. Se spera ca în urma unui compromis cu liderii maghiari în problema Transilvaniei să se capete sprijin pentru schimbările politice ce se anunțau. Oricum, prin acest document guvernul italian cunoștea activitatea opoziției din Principate și se reînviau astfel speranțele emigrației maghiare într-o nouă coaliție antiaustriacă. După cum este știut, guvernul italian va folosi situația tulbure din Principate din februarie 1866 pentru a relansa schimbul Venetia – Principate.

Cum s-a ajuns totuși la semnarea protocolului? Din păcate arhivele din țară sunt sărace în informații. Putem alcătui traseul lui Bălăceanu și Ghica din vara lui 1865 din corespondența aflată la Biblioteca Academiei Române. În iulie 1865 Ion Ghica se afla la Londra în compania fiului său Dimitrie, elev la colegiul Wellington. În 25 iulie îi scria soției sale că s-a întâlnit la club cu generalul Eber. A doua zi a dejunat cu acesta, “au discutat mult asupra multor probleme”. Îl admira pentru că era o persoană practică și cu multă influență la “Times”²². În august 1865 Ghica se afla la Paris, de unde corespondează cu Eber. Ultimul îi mulțumește pentru detaliile date în privința răzmeritei din 3/15 august din București și crede că regimul lui Cuza, “această farsă a unui guvern liberal prin care a înșelat până în prezent Europa”, va dispare curând. Îl roagă să-i telegrafeze lui Bălăceanu pentru a se întâlni toți trei la Paris²³. În 5 septembrie liderul maghiar îi scria din nou lui Ghica: “am vorbit cu prietenii mei despre afacerile pe care noi le-am discutat și i-am găsit foarte dispusi” să se angajeze. Încheie spunând că i-a scris lui Bălăceanu să vină la Geneva în același timp cu Ghica²⁴. La rândul său, Bălăceanu îl cunoștea pe Eber din perioada exilului. În misiunea din vara lui 1859 îl reîntâlnește cu bucurie în Italia. Iată cum evocă acest moment în memoriile sale: “La ieșirea din Vallegio, l-am întâlnit pe colonelul Eber, vechi prieten, corespondent al ziarului “Times”, care urmărea operațiile armelor franco-italiene pentru jurnalul său”²⁵. În 5 septembrie 1865 Bălăceanu îi scria lui Ghica din Vichy: “Boala destul de serioasă a celor două fiice ale mele m-a împiedicat să dau curs invitației tale de a ne întâlni la Paris. Eber mi-a scris că trebuie să mergi la jumătatea acestei luni la Geneva. Dacă aceasta intenționezi să faci să ne întâlnim la Lyon pentru a merge împreună la Geneva”²⁶.

După semnarea protocolului Ghica se întoarce în țară, trecând prin Lyon²⁷, Marsilia²⁸, Constantinopol²⁹ – unde îl întâlnește pe Sadyk-paşa. În 2 octombrie se afla la București³⁰. Bălăceanu revine și el, dar va sta până la jumătatea lui decembrie la moșia sa de la Boldu³¹. Sosit în capitală, va frecventa salonul lui Ion Ghica, care “era cartierul general al partidului moderat, de care aparțineam, și un loc de întâlnire pentru toți adversarii ireconciliabili ai loviturii de stat. Se găseau atât conservatori cât și liberali de tipul lui C.A. Rosetti. Toți împreună formam elita intelectuală a epocii”³².

Manuscrisul I/3 din Arhiva Bălăceanu de la Academia Română este de fapt o schiță a capitolului VI (B) din memoriile sale publicate recent. Este în limba franceză, nedatat și are câteva pagini lipsă. Însă conține elemente ce nu se regăsesc în paginile *Amintirilor*, care lămuresc mai bine

²¹ Grigore Chiriță, *Preludiile și cauzele detronării lui Cuza vodă*, “Revista de Istorie”, t. 29, 1976, nr. 3, p. 363; Dan Berindei, *op.cit.*, p. 798.

²² Lucian Boia, *op. cit.*, p. 121.

²³ Eber către Ion Ghica, 27 august 1865; *ibidem*, S 49 (11)/DCXI (anexa 3).

²⁴ Lucian Boia, *op. cit.*, p. 122.

²⁵ Ion Bălăceanu, *Amintiri politice și diplomatice 1848–1903*, ed. Georgeta Filitti, București, 2002, p. 81.

²⁶ BAR, Corespondență Bălăceanu, S 39 (113)/DCVI (anexa 4).

²⁷ BAR, Corespondență Ion Ghica, S 1 (155)/DCXIII.

²⁸ *Ibidem*, S 1 (156)/DCXIII.

²⁹ *Ibidem*, S 1 (158)/DCXIII.

³⁰ *Ibidem*, S 25 (11)/DCXIV.

³¹ BAR, Arhiva Ion Bălăceanu, mss. 14.

³² *Ibidem*.

rolul său în pregătirea acțiunii de la 11/23 februarie 1866. Stilul memorialistului este degajat, amănuntele pitorești dau savoare lecturii, introducând cititorul în atmosfera tensionată a ceasurilor imediat premergătoare acțiunii. Ne vom opri asupra pasajelor care lipsesc din textul publicat și pe care îl întregesc sau îl corecteză în mod fericit.

Se regăsesc în manuscris indicii despre disensiunile ce existau între radicali și conservatori. "Rosetiștii, sau așa cum erau numiți atunci, "roșii", credeau în posibilitatea unei ridicări populare și doreau să acționeze asupra poporului prin popor. Conservatorii deși nu împărtășeau această iluzie nu erau mai puțin deciși să-l răstoarne cu orice preț pe printul trădător". Autorul insistă asupra convingerii lui C.A. Rosetti de a face apel la populația capitelei și se dezice de aceasta spunând "din păcate în anul de grație 1865 această idee este o pură utopie". Majoritatea conspiratorilor erau convinși, în special după răzmerița din 3/15 august din București, că numai implicarea armatei ar fi asigurat reușita acțiunii³³.

Conform celor relatate în *Souvenires intimes*, Ion Ghica a fost însărcinat de Comitet să-l convingă pe colonelul Nicolae Haralambie, comandantul regimentului de artilerie, iar Bălăceanu să-l atragă în mișcare pe vechiul său prieten și cununat, colonelul Dimitrie Cretulescu, comandantul regimentului 7 infanterie. Atragerea ultimului nu a fost ușoară. Bălăceanu evocă cu sensibilitate amintirea acestuia: "Trebuie să spun că lucrurile nu au mers aşa de ușor cum mă așteptam. Împărtășind vederile mele, și dorind la fel de mult răsturnarea unui regim detestat s-a ascuns mult timp în spatele jurământului de soldat... I-am obținut, mai bine spus i-am smuls adeziunea, și astăzi când știu cum i-a fost răsplătită abnegația, îi cer iertare lui Dumnezeu și amintirii acestui soldat erou pentru ce am făcut. Toți autorii lui 11 februarie au găsit mai târziu un partid care să-i ierte și un guvern care să-i răsplătească. Cretulescu singur a fost urmărit de calomnie și persecutat de ingratitudine până în ceasul morții". Întâlnirea dintre Crețulescu și Haralambie a avut loc într-o dimineață friguroasă de ianuarie pe una dintre aleile laterale de la Șosea în prezența lui Bălăceanu. În aceeași zi a avut loc o discuție între cei doi ofițeri și maiorul Dumitru Lecca, comandantul batalionului de vânători, creația și mândria domnitorului Cuza. Ofițerii amintiți i-au inițiat pe toți șefii de batalioane și căpitanii regimentelor pe care le conduceau. Mai mult, Cretulescu este cel care l-a convins pe colonelul Călinescu, ce comanda alt regiment de infanterie și care, din prietenie față de el, a acceptat să facă parte din complot. Aportul lui Ghica și Bălăceanu în convingerea ofițerilor este confirmat și de memoriile lui Nicolae Blaremburg³⁴. Secretul implicării ofițerilor a fost desăvârșit. Iată ce declara I.G. Valentineanu, cel însărcinat cu siguranța domnitorului: "Mărturisesc franc și cu sinceritate că nu știam că anticuștii prin marele lor conspirator C.A. Rosetti, care era susținutul coaliției de răsturnare, izbutiseră să atragă pe unii dintre ofițeri, care fuseseră cei mai devotați și credincioși ai lui Cuza"³⁵.

În manuscrisul de la Academie sunt relatate două episoade ce demonstrează, în concepția autorului, lipsa de reacție a autorităților față de zvonurile alarmante privind organizarea unui posibil complot împotriva domnitorului. Se relatează întâlnirea de la restaurantul hotelului Hugues dintre Cezar Librecht, eminența cenușie a lui Cuza, și o parte a ofițerilor inițiați, printre care și căpitanul Alexandru Candiano Popescu. Scena este narrată și de acesta din urmă în amintirile sale³⁶. La solicitarea lui Cezar Librecht de a i se trimite un soldat care să-i îngjească și caii, căpitanul i-a răspuns liniștit: "Îți trimit căți soldați vrei, nu numai ca să te servească dar să te și păzească". Bălăceanu comentează scena: "Omul care avea poliția și administrația la ordinele sale și care putea cu un singur cuvânt să opreasca conspirația dacă ar fi înțeleas aluziile căpitanului Candiano, s-a îndepărta cu un surâs pe buze". În continuare autorul persiflează măsurile de siguranță luate de guvern: "poliția, de partea sa nu a stat inactivă: pașnicii locuitori ai Bucureștiului nu pot închide ochii din cauza țigalelor sergenților de noapte". Aceștia semnalau prin șuierături trecerea fiecărei trăsuri, ceea ce

³³ A.D. Xenopol, *Domnia lui Cuza Vodă*, vol. II, Iași, 1903, p. 80-81.

³⁴ Cristodul I. Suliotis, *Nicolae Blaremburg. Omul și faptele lui*, Brăila, 1894, p. 126-127.

³⁵ I.G. Valentineanu, *Din memoriile mele. Alegerea, detronarea și înumorâmantarea lui Cuza vodă*, București, 1898, p. 16.

³⁶ Al. Candiano Popescu, *Amintiri din viața-mi*, vol. I, București, 1944, p. 102.

transforma orele liniștite ale nopții într-un adevarat infern. Trecând peste ironia memorialistului, trebuie remarcat secretul absolut în care au acționat conspiratorii³⁷. Este adevarat că lipsa de reacție a domnului la multiplele semnale de alarmă pe care le-a primit, atât din parte autorităților cât și din cea a consulilor străini, le-a ușurat considerabil fapta. Semnalăm numai scrierea generalului Savel Manu din ianuarie 1865, în care acesta surprinde starea de agitație din București, tensionată de apariția articolelor incendiare din publicația clandestină "Clopotul", de scrisorile anonime ce anunțau declanșarea revoluției în ziua de 24 ianuarie 1866. În ciuda avertismentelor, domnitorul Cuza, după ce a asistat la defilarea în cinstea zilei unirii, s-a plimbat timp de o oră călare în capitală, însosnit numai de ministrul de interne și de un aghiotant, iar seara a asistat la balul de la Teatrul Național³⁸. În manuscrisul lui Bălăceanu este amintit episodul din seara de 10/22 februarie, când domnitorul a fost anunțat că tronul și viața să erau amenințate³⁹. "Ne întrebăm, spune autorul, ce s-ar fi întâmplat dacă prințul l-ar fi primit pe necunoscut, probabil un conjurat pocăit. Răspunsul este ușor de dat: în acel moment nu-i rămânea altceva de făcut decât să se ducă la cazarma regimentului 6, unde colonelul Solomon să era în întregime devotat. Ar fi fost război civil, desigur, dar ar fi avut o retragere glorioasă". Se pare că multă lume știa despre înălțarea lui Cuza. Cel puțin aşa reiese din întâlnirea pe care a avut-o Bălăceanu în seara conspirației cu un anume inginer Popovici. La întrebarea acestuia, "Este adevarat că în această noapte îl veți aresta pe Cuza în palatul său și-l veți proclama în locul său pe principalele de Flandra?", Bălăceanu i-a răspuns inspirat, zâmbind: "nu pe Conte de Flandra, dar pe Napoleon al III-lea".

Zilele premergătoare lui 11/23 februarie, când se aștepta cu înfrigurare semnalul de începere a acțiunii, au fost apăsătoare pentru conjurați. Bălăceanu mărturisea cu sinceritate: «zilele care au precedat 11 februarie au fost pline de angoase pentru cei (și aceștia erau numeroși) care nu puteau crede în atâtă orbire din parte guvernului. Ne închipuiam că "făcea pe mortul" și că urma să se trezească în ultimul moment. Cei care nu împărtășeau aceste temeri potreceau zilele și nopțile singuri, deci să se apere în caz că erau arestați. Trebuie să fii conspirator pentru a înțelege bine aceste sentimente». La rândul său, D.A. Sturdza exprima îndoielile conjuraților: "Unde mergem? Unde ne duce orbirea? Numai Dumnezeu știe"⁴⁰.

Petre P. Carp nu se bucura de aprecierea memorialistului. Cu o mușcătoare ironie, ultimul se îndoia de talentul său literar: "prietenul meu P.P.Carp are pretenții literare. Abia părăsind băncile școlii... l-a tradus pe Shakespeare din germană. Primul volum a avut un aşa mare succes, că a crescut prudent să le păstreze pe celealte în sertar". Ambițios, lipsit de scrupule, iscoditor, dornic de parvenire, iată numai câteva dintre trăsăturile viitorului lider junimist ce reies din notele lui Bălăceanu. Ultimul își atribuie inițierea lui Carp în conspirație cu două ceasuri înainte de răsturnarea domnitorului, temându-se de o indiscreție din partea acestuia. Portretul lui Carp este exagerat și nedrept. Acesta era membru al lojei masonice "L' Étoile de la Roumanie" din Iași și unul dintre redactorii "Revistei Dunării", publicație anticuzistă, ce nu rezistase cenzurii decât 11 zile⁴¹. Știa despre evenimentul planuit, dar nu cunoștea momentul declanșării. Însuși Bălăceanu mărturisește că a fost anunțat în 10 februarie că răsturnarea fusese proiectată a doua zi. Participarea sa la eveniment și recomandarea lui Bălăceanu i-a adus lui Carp postul de secretar al Locotenției Domnești.

În seara de 11/23 februarie conspiratorii s-au întrunit, conservatorii la Constantin Blaremburg, radicalii la C.A. Rosetti, iar moderati la Ion Ghica. Aceste informații din manuscris sunt confirmate și de descrierea făcută în octombrie 1866 de Nicolae Blaremburg, apărută în publicația "Ordinea". Bălăceanu a petrecut seara acasă la Ion Ghica, unde a fost informat de disensiunile izbucnite între celealte grupuri în legătură cu formarea guvernului. A aflat că în urma retragerii lui Rosetti se vehicula numele său drept ministru al Instrucțiunii publice. "Am protestat din toate puterile contra unei

³⁷ Al. Lapedatu, *11 februarie 1866 în perspectiva a trei sferturi de veac*, în "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice", seria III, t. XXIII, 1940–1941, p. 329.

³⁸ BAR, Arhiva Cuza Vodă, mapa VI, p. 349-359.

³⁹ C.C. Giurescu a identificat personajul. Era vorba de Tânărul ardelean Gh.I. Dăcărescu, un apropiat al lui Cezar Bolliac.

⁴⁰ BAR, corespondență D.A. Sturdza, S 55 (130)/CMX2.

⁴¹ Dan Berindei, *op. cit.*, p. 800.

substituții care nu coincidea deloc cu aspirațiile mele". Întors la hotel, la orcle două dimineață, a văzut cu spaimă trăsura prefectului poliției și pe acesta delectându-se cu o ceașcă de ciocolată în restaurant. Dialogul redat în manuscris, dintre autor și Al.Beldiman, ni se pare mai aproape de adevăr decât cel care apare în *Amintiri*. "M-am aşezat lângă domnul Beldiman și am conversat câteva minute despre ploaie și în general despre timp. În momentul când s-a ridicat să plece l-am întrebat: Bine, pace?, el mi-a răspuns bine!, pace. Și ne-am strâns mâinile. O oră jumătate mai târziu a fost arestat în patul său"⁴².

Ion Bălăceanu nu a făcut parte din conducerea comitetelor ce au pregătit răsturnarea domnitorului Cuza. Prin apartenența sa la grupul moderat al lui Ion Ghica a sprijinit misiunea acestuia din toamna lui 1865, încheiată cu semnarea protocolului cu emigrația maghiară. Nu a fost adeptul ridicării populației bucureștene, idee susținută de C.A. Rosetti, ci a mediat tratativele cu liderii militari ai capitalei, pentru o acțiune rapidă și energetică. Alături de ceilalți participanți la înlăturarea domnului Cuza s-a angajat într-o nouă aventură, cea a aducerii prințului străin. Cuvintele lui D.A. Sturdza sunt valabile pentru întreaga sa generație: "Toți oamenii căți cărmuim astăzi țara (1866 – n.R.T) avem prea mare conștiință de gravitatea momentului în care ne aflăm, de răspunderea ce stă asupra noastră, pentru ca să îndrăznim un singur moment a cugeta măcar, ceea ce aş considera totdeauna ca o trădare de țară (alegerea unui pământean – n.R.T). Am jurat cu inima tremurândă, cu conștiința noastră în fața lui Dumnezeu că vom lucra cu toții pentru a înființa unirea și a da țării Domnul străin"⁴³.

ANEXE

I Souvenirs intimes⁴⁴

Avant propos

Ces feuillets écrits à la hâte, dans mes moments perdus, n'étaient pas destinés à voir la jour sous leur forme actuelle. Je ne sais même sous quel titre il convient de présenter au public des notes dans lesquelles, j'ai cherché à fixer mes impressions et mes souvenirs en vue d'une oeuvre plus durable et d'une portée plus sérieuse que j'espérais pouvoir accomplir avant ma mort <...>⁴⁵

Tout le monde sentait que la machine gouvernementale se détraquait de plus en plus et qu'elle s'arrêtait net à la première occasion; mais cette occasion il fallait la faire naître. C'est là-dessus que les adversaires du *maïsme*⁴⁶ ne s'entendaient plus entre eux. Les rossetistes, or comme on les appelait alors les *rouges*⁴⁷, croyaient à la possibilité d'un soulèvement populaire et voulaient agir sur le peuple et par le peuple. Les conservateurs bien que ne partageaient pas cette illusion, n'en étaient pas moins décidés à renverser coûte qui coûte le prince parjure. Une entente avait fini par s'établir entre ces partis longtemps ennemis <...>⁴⁸

Toute fois cet officier⁴⁹ leur déclara qu'il ne pourrait rien faire avec son bataillon de chasseurs si les colonels Haralamb⁵⁰ et Crétulesco⁵¹ ne prenaient pas part à la révolution. La garnison de

⁴² BAR, Arhiva Bălăceanu, I mss, 3, f. 46; în casă la Rosetti era o recepție, iar Beldiman juca cărti pentru a fi distraș de la îndatoririle sale; C.C. Giurescu, *Viața și opera lui Cuza Vodă*, București, 1966, p. 375.

⁴³ BAR, corespondență D.A. Sturdza, S 55 (155)/CMX.

⁴⁴ Un rezumat al acestui manuscris este redat în volumul recent publicat *Amintiri politice și diplomatice 1848–1903*, ed. Georgeta Filitti, București, 2002, n. 4, p. 109-110.

⁴⁵ Lipsă în manuscris.

⁴⁶ Subliniat în document.

⁴⁷ Idem.

⁴⁸ Lipsă în manuscris.

⁴⁹ Dimitrie Lecca (1832–1888), general și om politic.

⁵⁰ Nicolae Haralambie (1835–1908), membru al Locotenenei domnești după înlăturarea domnitorului Cuza, ministru de război 1866–1867.

⁵¹ Dimitrie Crețulescu (1824–1874), din 1871 general de divizie.

Bucarest comptait bien encore deux autres régiments d'infanterie et un bataillon du génie, mais avec l'artillerie de Haralamb et le 7-ème régiment de Crétzulesco, il était sûr du succès.

Là-dessus grand émoi dans la Comité. Ion Ghica était le seul homme en ce monde qui peut venir à bout des scrupules de Haralamb et Crétzulesco, ne pouvait être entraîner que par moi, il foudrait donc s'adresser à ces offreux modérés, sans peine de voir péricliter l'œuvre du salut.

Il se trouva que les deux officiers qui avaient le plus d'action sur l'esprit de l'armée et de qui dépendait – au dire de major Lecca – la réussite du mouvement appartenaient par leur opinion et leurs amitiés au parti modéré. Le Comité, après bien des hésitations, se décida enfin à faire appel au patriotisme de monsieur Ion Ghica. Celui-ci, mettant tout ressentiment du côté, s'associa sans réserve à l'œuvre difficile et périlleuse que poursuivait le Comité. Il fut assez heureux et assez éloquent pour vaincre les scrupules du colonel Haralamb qui, tout promettant son concours, déclara à son tour que sans la coopération de Crétzulesco "il n'y avait rien à faire".

Monsieur Ion Ghica s'ouvrit alors à moi et me demande si je pouvais entraîner mon vieil ami et beau-frère dans le mouvement. Je lui répondit affirmativement. Ma confiance me venu de ce que, depuis le 2 mai, je n'avais pas laissé influence que notre affection mutuelle me donnait sur lui, pour lui faire prendre en horreur le rôle que le prince avait fait jouer à l'armée dans le Coup d'état. Je savais le colonel Crétzulesco trop bien préparé à la proposition que j'allais lui faire pour hésiter à lui dire ce que nous attendions tous de lui. Je dois dire cependant que les choses n'alleraient pas aussi facilement que je l'avais espéré. Tant en partagent ma manière de voir, et en souhaitant aussi vivement que moi la chute d'un régime détesté il s'est longtemps retranché derrière son serment de soldat. Et certes, si son chef suprême ne lui avait pas donné naguère l'exemple de parjure, aucune puissance humaine ne serait venu à bout de ses scrupules. J'obtins enfin, plutôt, je lui arrachais son adhésion, et aujourd'hui que je sais comment il a été payé de son abnégation, je demande pardon à Dieu et à la mémoire de ce soldat héroïque de ce que j'ai fait. Tous les auteurs du 11 février ont trouvé plus tard un parti que les amnistie et un gouverne que les récompense. Crétzulesco seul a été poursuivi par la calomnie et persécuté par l'ingratitude jusqu'à l'heure de sa mort.

Mais je reprends mon récit. Crétzulesco consentant, il fallait l'aboucher avec Haralamb. Leur entrevue eût lieu en ma présence, dans une des allées latérales de la Chaussée, par une froide matinée de janvier. La discussion fut longue et par moments, lorsque je croyais voir poindre dans les paroles de l'un au de l'autre quelque hésitation, je prenais la parole pour les combattre. Lorsque les deux colonels se furent mis d'accord sur tous les points qu'ils ne restent plus à s'entendre que sur le moment de l'action, ils se promirent d'agir à très bref délai; rien n'étant plus dangereux pour une conjuration militaire que les retards.

Avant de nous séparer il fut convenu que j'irais prier le major Lecca d'attendre ses camarades dans la journée même. Ayant trouvé le commandant du chasseurs chez lui, je pus m'acquitter sur le champ de mission. Ce conciliabule purement militaire eût lieu, en effet, avant le soir; et j'appris le lendemain par Crétzulesco que l'entendre à trois s'étais fait facilement et que l'accord était parfait. Je informais monsieur Ion Ghica, il a donné immédiatement avis au Comité avec lequel Haralamb et Crétzulesco ne furent jamais en rapport direct. On peut dire que la conspiration battait son plein vers la fin du janvier. Crétzulesco et Haralamb avaient mis dans leur secret la plupart des officiers de leurs régiments. Dans la 7-ème d'infanterie les chefs des bataillons et tous les capitaines avaient été initiés... Il y a beaucoup des colonels aujourd'hui qui pourraient compter à ce point sur l'affection de leur officiers? Le fait est que Crétzulesco était adoré par les siens.

Parallèlement au travail qui se faisait dans l'armée et qui suffisait pour assurer le succès de la conspiration, Rosetti et son parti poursuivaient sans se décourager l'idée d'un soulèvement populaire. Malheureusement en l'an de grâce 1865, cette idée était une pure utopie.

Elle présentait aussi un certain danger à cause de l'imprudence de la jeunesse (trop jeune) que les rossetistes du Comité avaient initié au complot. Pendant que la révolution se préparait au grand jour, il est intéressant de savoir quelle était l'attitude du gouvernement en général et de la police en particulier. Si jamais l'axiome *quos perdere vult Jupiter dementat*⁵² fut vrai ça était dans ces circonstances. Il fallait réellement que les gouvernans eussent perdue la raison et la vue pour ne

⁵² Mai exact *Quos Deus perdere vult, dementat prius* (Pe cei pe care Dumnezeu vrea să-i piardă, mai întâi îi scoate din minti) (Sophocles).

sentir ni le voir l'orage prêt à éclater sur leur tête. Le fait suivent dont j'ai été témoin pourra seul donner la mesure de cet aveuglement. Très peu de jours avant 11 février, nous étions une dizaine d'initiés qui dinons chez Hugues lorsque Librecht⁵³ entra. En passant auprès de notre table le favori tout-puissant s'adressa au capitain Candiano⁵⁴ en ces termes: "Mon cher capitain vous m'avez promis un soldat exemplaire qui est en même temps un palefrenier hors ligne, quand donc me l'enverrez vous?" "Mon cher major, lui répondit Candiano, je vous enverrais un de ces jours autant des soldats que vous voudrez; non seulement pour vous servir, mais aussi pour vous garder, et il ajouta "Si vous saviez comme ils vous garderons?...".

L'homme qui avait la police et l'administration à ses ordres et qui d'un seul mot aurait fait avorter la conspiration s'il avait compris les allusions du capitaine Candiano, s'éloigna <avec un> sourire sur les lèvres. Jupiter l'avait ôté la raison ainsi qu'à son maître, comme on verra dans la suite de ce récit.

La police de son côté ne restait pas inactive; déjà les paisibles habitants de Bucharest ne pouvaient plus fermer l'oeil à cause des sifflets des sergents de nuit qui faisait rage. Une voiture passait-elle devant un de ces argus? Il se mettait aussitôt à siffler; son voisin averti en faisant autant dès qu'il apercevoit le véhicule signalé, et ainsi de suite, de sergent en sergent, jusqu'à ce qu'il entrât dans une cour. Vers les trois heures du matin quand le voiture cessaient de rouler, les sergents continuaient à siffler... pour n'en pas perdre l'abitude probablement ou pour s'empêcher mutuallement de dormir <...>

Pour ma part, je passais toutes mes soirées chez monsieur Ion Ghica, où j'étais sûr de rencontrer autre mes amis politiques, tout ce qui avait un nom dans le mondes des lettres et des artes. À minuit les profans se retiraient et nous restions entre intimes; c'est à dire entre initiés <...>

De tous ceux qu'il rencontrait chez monsieur Ion Ghica je fus celui même qui le nouvel auditeur aux Conseil d'État (P.P. Carp – n.R.T.) montra de le premier jour des préférences. Avec cet instinct infaillible des hommes qui veulent parvenir, il comprit que je pouvais lui être utile et fit tout son possible pour se lier avec moi <...>

J'ai oublié du dire qu'en dehors de ces risées politiques, mon ami P.P. Carp, avait pretention littéraires. À peine a laissé des bancs de l'école... il traduit Shakespeare de l'allemand. Le premier volume avait eu un tel succès qu'il jugeait prudent de garder les autres en portefeuille. Ce tome premier et unique de ses oeuvres complètes est devenu introuvable et se vendra un jour au poids de l'or. On se demande ce qu'il peut être devenu.

Sur ces entrefaits le colonel Crăzulesco m'informa que tout était prêt et que le déposition de Prince se ferait la première fois que les chasseurs de Lecca monteraien la garde au Palais.

Le régiment de Calinesco, il me dit ensuite, étant logé dans la même caserne que la sienne, il est indispensable a l'entrainer dans le mouvement, de crainte qu'il ne mette obstacle à notre prise d'armes. "Comment t'y prendras-tu pour cela? lui demandai-je avec empreté. Il répondit simplement, c'est déjà fait... mais garde-toi d'en parler à qui ce soit. Calinesco ne veut pas que le Comité en serait instruit; il fait la chose en dehors de toute pensée politique et joue sa tête uniquement par amitié pour moi".

J'admirai ce trait digne des temps héroïques tant en regrettant de ne pouvoir le faire connaître immédiatement à ceux don't il avait doublé le courage. Les forces de la révolution comptait donc: deux régiments d'infanterie, un régiment d'artillerie et un bataillon de chasseurs. C'était largement suffisant pour décourager et défaire au besoin les troupes sur lesquelles le Prince aurait pu compter s'il avait reveillé de sa torpeur. À cette heure il était déjà trop tard pour trouver le souverain, il est vrai que le colonel Cousa aurait encore pu murir à la tête d'un régiment.

Et la police sifflait toujours!

Les jours qui précédèrent le 11 février furent pleins d'angoisses pour ceux (et ils étaient nombreux) qui ne pouvont croire à tout d'aveuglement de la part de gouvernement; se figuraient

⁵³ Cezar Librecht, om politic, apropiat al domnitorului Al.I. Cuza, mort în 1890.

⁵⁴ Alexandru Candiano Popescu, militar și om politic român implicat în răsturnarea domnitorului Cuza și în mișcarea republicană de la Ploiești din 1870.

qu'il allait se réveiller et se révéler terrible au dernier moment. Ceux-là même qui ne partageaient pas cette crainte passaient les jours et les nuits seuls, d'ailleur bien décidé à se défendre si on venait les arrêter. Il faut avoir conspiré pour se rendre bien compte de ces impressions.

Au milieu de cette acalmie qui précéde les grandes commotions on apprit que tout à coup que le prince s'était décidé à donner un bal. Les invitations furent lancées pour le 5 février et n'éparquèrent personne; pour ma part je reçue deux dans la même journée, bien que je ne fusse pas au palais depuis le 2 mai.

Je n'ai pas besoin de dire que pas un homme de l'opposition ne parut à ce bal.

Enfin, le 10 février, nous fûmes prévenus que ce serait pour lendemain. Les derniers instructions devaient être données dans la soirée. Les libéraux les recevraient par Rosetti, les modérés par monsieur Ion Ghica et les conservateurs devaient se reunir (si ma memoire ne me trompe pas) chez monsieur Constantin Blaremburg.

Cette annonce mit brusquement fin à l'agitation des derniers jours et me rendit tout mon calme. Je me souvenais alors de la promesse que j'avait faite à Carp et lui envoyant un mot pour lui dire que je voulais le voir. Comme il demeurait à deux pas de mon hôtel, il arriva dix minutes après. La conversation s'engagea en ces termes:

Moi: Vous souverez-vous de la promesse que je vous ai faite?

P.P. Carp: Oui, et j'y compte plus que jamais.

Moi: Avez-vous toujours confiance en moi?

P.P. Carp: Oui, certes.

Moi: Bien, si vous voulez venir souper ce soir avec moi vous apprenez des choses interessants. Venez à une heure et si je ne suis pas rentré jusqu'à cette heure, attendez-moi jusqu'à matin.

Là-dessus nous nous quittâmes. En sortant de l'hôtel Hugues, où je demeurais depuis mon retour de l'étranger, je rencontrais l'ingénieur I.Popovici, que je connaissais depuis longtemps et qui me dit... "Est-ce vrai que cette nuit même vous allez arrêter Cousa dans son palais et proclamer à sa place le Comte de Flandre? Puisque cette question m'eût fait près l'effet d'une tuile sur la tête, je ne perdis pas contenance et lui répondis en riant: "non pas le Comte de Flandres, mais Napoleon III". Popovici reprit: " Je sors de chez Fialkowsky où cela se disait à haute voix et je puis vous assurer que tout le monde en est persuadé".

En m'éloignait je me remémorai cette pensée latin *quos perdere vult Jupiter dementat*. Cette vérité devait recevoir quelques heures après une consecration encore plus éclatante. Un homme se présenta à minuit au palais et demanda à parler au Prince. Alors cet homme lui fit dire que sa couronne et sa vie dépendaient de ce qu'il avait à lui dire. Alexandre Jean tira une pièce de 20 francs de sa poche (ce geste lui était familier) et lui envoya pour un aide-de camp <...>

On s'est demandé ce qui serait arrivé si le Prince avait reçu l'inconnu qui était probablement un conjuré repentant. La réponse est facile: à ce moment il ne lui restait plus autre chose faire que se rendre à la caserne du 6ème régiment d'infanterie dont le colonel, monsieur Solomon, lui était tout dévoué. C'aurait été la guerre civile assurément, mais il aurait trouvé un retrait glorieux.

Je passais la soirée chez monsieur Ion Ghica, où j'appris qu'un dissensitement ayant éclaté à la dernière heure entre les partis représentants au sein du Comité révolutionnaire. Rosetti avait refusé d'entrer dans le ministère révolutionnaire et que l'on m'avait inscrit et signé à sa place dans la proclamation qui devait être lancée dans la nuit même.

Je protestait de toutes mes forces contre un substitution qui n'allait pas à aucune point de mes vues. Il me fut répondre qu'il était trop tard. En effet, monsieur Georges Ghica arriva en même moment, avec la proclamation qu'il portait dans ces bottes. Pour comprendre ce qui se passa quelques heures après, il est utile de prendre note que Rosetti avait imprimé *lui-même* et la proclamation et la liste ministérielle sur laquelle figurait mon nom.

On nous distribua le mot d'ordre suivant: se rendre au palais dès que les troupes insurgés paraîtraient sur la place du théâtre .

Il était deux heures du matin quand je sortis de chez Ion Ghica. En débouchant sur la place du théâtre je fus horriblement interloqué à la vue du manteau blanc de deux gendarmes qui avait mis pied à terre devant l'hôtel Hugues.

La première pensée qui se présente à moi est que la police fait une descente chez moi, mais je dois dire que l'idée de rebrousser chemin ne me veut pas. Au lieu de descendre à la porte de l'hôtel, j'arrêtai ma voiture devant le restaurant. J'y trouvais en entrant le préfet de police qui prenait une tasse de chocolat. La présence des gendarmes s'explique tant naturellement par l'usage où étant alors les préfets de police de se faire suivre de deux gendarmes à cheval. Je m'assis en face de monsieur Beldiman et nous cousâmes quelques instants de la pluie et du temps. Au moment où il se leva pour partir, je lui demandais: bien, pace ? Il me répondit : bien, pace ! Et nous nous serrâmes les mains. Une heure et demie plus tard, il était arrêté dans son lit. Et cependant, ce n'était pas un sot; il l'a bien prouvé depuis <...>

En retrant chez moi, j'y trouvais P. de Carp qui m'attendait. Nous nous sommes à table et j'entraînais aussitôt la conversation: « Mon cher ami, lui dis-je, me vous... ditez que si le gouvernement sous l'aile duquel vous abriter s'écroloit un de ces jours de toutes pièces, vous serez enterré dans ses ruines? Moi je me le souvent dit et j'ai pensé que ce serait grand dommage. C'est ce que me fait à vous tendu la perche. N'avez-vous pas envie de quitter cette galère? »

— C'est possible, mais par quel moyen?

— En vous enrôlant franchement dans notre barricade, qui est celui de la révolution.

— La révolution? Que voulez-vous dire?

— Je vous dire que nous allons détronner cette nuit même, le Prince Cousa et qu'il ne vous reste pas tout à fait une heure pour vous décider à vous joindre à nous ou à tomber avec le régime du 2 mai.

— Vous plaisantez!

— Je plaisante si peu que je vous engage à aller prendre votre revolver. Je lui dérolais alors le plan de la conjuration sans lui rien cacher et le plan de les hommes du mouvement qui allait éclater.

— P. de Carp réfléchit quelques minutes puis, se levant tout à coup, il dit:

— Je vais cherchais mon revolver.

— Inutile, dis-je, mon domestique ira le chercher. Dit-lui seulement où il le trouvera.

— C'est que je couche dans la chambre de papa et que nul autre que moi n'y peut entrer à cette heure.

— Soit, allez prendre votre revolver. J'avoue qu'en le voyant sortir, je me suis demandé si je le reverrais jamais. Mais un quart d'heure après il rejoint le revolver à la ceinture il me dis au moi-même: c'est joli comme crânerie mais comme légèreté de cœur et absence de conviction, c'est encore plus beau! Il était trois heure et demie du matin. Je ceignis moi aussi revolver, et lui ouvrant la porte je lui dis *Alea jacta est!* à quoi il répondit par un grand éclat de rire.

En descendant sur la place du théâtre, je me heurtai contre un homme: c'était le colonel Calinesco qui descendait de cheval. La nuit du 23 février est bien la nuit la plus noire dont il me souviennie. À peine pouvait-on distinguer des masses noires au-dessus desquelles brillaient quelques baionnettes à la lueur vacillante des rares réverbères qui brouillaient encore. Je serrai aussi la main à Cretulesco et en passant devant la fronte de l'artillerie je reconnus le lieutenant-colonel Mano⁵⁵, qui était également descendre du cheval... En nous achemions vers le palais nous rencontrâmes Monsieur Georges Ghica, Nicolas Blaremburg⁵⁶ et quelques autres conjurés qui suivaient le même direction que nous. Au moment où tous arrivaient dans la court du palais nous fûmes croisés par un coupé lancé à toute vitesse. Je contenait le Prince détroné.

II

<Eber către Ion Ghica>
Londres, 25 februarie (1866)

Cher ami

Je vous félicite de tout mon cœur du succès que vous avez obtenu d'un façon si inattendu. Ici on ne s'est douté de rien mais j'ai trouvé raison pour croire qu'on acceptera le fait accompli pourvu que vous réussissiez à maintenir l'ordre, comme vous l'avez fait jusqu'à présent. N'avez aucune crainte des démonstrations du côté du Pruth; on fera du bruit mais rien de plus. La difficulté est en

⁵⁵ George Ion Manu.

⁵⁶ Nicolae Blaremburg (1837–1896), om politic român.

outre part. On m'assure de bonne source que le Comte de Flandres n'acceptera pas. Cette difficulté comme vous savez n'aurait pas existé si l'on avait accepté la combinaison que vous avez proposé et je crois que l'on a commis une faute en la rejetant. Il serait beaucoup plus difficile d'y retrouver maintenant. Je n'ai pas à vous dire qu'en cas échéant vous pouvez compter sur moi dans ceci comme dans toute autre chose <...>⁵⁷

III

<Eber către Ion Ghica>

Eywood, Kingstone Herefordshire
27 august (1865)

Cher ami

Je viens de recevoir votre lettre et je me hâte d'y répondre. J'ai cru pouvoir être à Paris hier, mais je n'ai pas pu finir mes affaires ici et même si je voulais être certain de vous trouver lors de mon passage par Paris. Je retourne à Londres demain, et après demain je compte partir pour Paris. Je ne voudrais pas m'arrêter trop longtemps de manière si vous télégraphiez à Balatshano d'être à Paris mercredi au jeudi nous sommes sûrs de nous rencontrer.

Merci des détails sur l'affaire du 3/15 août à Bucarest. Je suis bien aise qu'il n'y ait eu aucun parti se mêlé, car une échaffourée pareille ne peut jamais porter à rien de bon. Je vois que le Prince Cousa s'est hâté de retourner, nous ironis ce qui en suivre. J'espère que ses mauvais conseillers et sa propre inclination le portera à ... et qu'ainsi il détruisa lui-même cette farce du gouvernement libéral par laquelle il a dupé jusqu'à présent l'Europe.

Nicolas Cretulesco paru décidément de malheur. Quand je me rappelle nos conversations sur les rives du Bosphore cela me paraît assez drôle. Mais c'est homme là à le mauvais œil et pour ma part je n'aimerais point de tout de me trouver dans la même galère.

IV

<Balaceanu către Ion Ghica>

Vichy, 5 septembre 1865

La maladie assez sérieuse de deux de mes filles, plus encore que mes propres souffrances m'a empêché de me rendre à Paris sur votre invitation. Je l'ai bien regretté et le regrette encore vivement.

E(ber) m'écrit que vous devez aller vers le milieu de ce mois à Genève. Si telle est votre intention, entendons-nous afin d'être le même jour à Lyon pour dès lors nous rendre ensemble à Genève.

Je suis on ne peut plus mal partout, au physique comme au moral. Je crois que recevoir de vos nouvelles me feront du bien à ce double point de vue. Que savez-vous de Bucarest? Personne ne m'écrit et je ne lis même plus les journaux.

⁵⁷ Urmează câteva considerații despre afacerile cu porumb.

DOCUMENTE DIN FONDUL ARHIVA SENATORILOR DE LA CHIȘINĂU (1806–1812)

DINU POŞTARENCU

După semnarea Tratatului de pace de la Bucureşti din 1812, administrația militară rusă de ocupație se retrage din principatele române, luând toate documentele relative la administrarea Moldovei și a Țării Românești, pe care le depozitează la Chișinău, oraș desemnat drept centru administrativ al provinciei răpite. Toate aceste acte, formând un singur fond cu numele Arhiva senatorilor, se păstrează la Arhiva Națională a Republicii Moldova (ANRM).

Primul care a pus în circulație științifică informații conținute de actele respective a fost istoricul basarabean Alexis Nacco, care le-a utilizat în studiul său intitulat *Schiță privind organizarea administrativă a regiunii Basarabia în perioada 1812–1828*, publicat inițial în paginile organului oficial al administrației din Basarabia, „Monitorul regiunii Basarabia”, apoi tipărit integral în „Analele Societății de Istorie și Antichități din Odesa” (Odesa, 1900, t. XXII, p. 109–221).

Ulterior, conținutul unui șir de dosare din cadrul acestui fond dc arhivă a fost expus rezumativ de un alt istoric basarabean, Ion Halippa, în cele trei volume apărute sub redacția sa în anii 1900, 1902 și 1907, cu titlul *Studii ale Comisiei Științifice Guberniale de Arhivistice din Basarabia*, reproducând, totodată, și unele acte. În baza materialului documentar dat publicitatii de către Ion Halippa, istoricul român Radu Rosetti a elaborat studiul său, *Arhiva senatorilor din Chișinău*¹, în care actele editate la Chișinău sunt prezentate în versiune românească.

O serie de documente, unele în limba originalului – română sau franceză – iar altele traduse din rusește, sunt reproduse în revista „Arhivele Basarabiei”, editată la Chișinău în perioada interbelică.

69 de documente din Arhiva senatorilor sunt incluse în colecția dc documente ce reflectă activitatea comandanțului de oști rus M.I. Kutuzov în principatele dunărene, editată la Chișinău în 1948.

În ultimul timp acest fond bogat de arhivă a fost supus cercetării de către istoricul din Chișinău Alexei Agachi, care a publicat câteva studii în revista „Destin românesc”.

Cu toate acestea, Arhiva senatorilor rămâne în mare parte nevalorificată, așteptându-și investigațiorii.

Prezentăm în continuare 24 de acte în versiune românească, extrase din voluminoasele registre ale actelor oficial expediate în numele președinților Divanurilor Moldovei și al Țării Românești. Primele două acte reprezintă dispoziții date de S.S. Kușnikov, în 1809, Divanurilor ambelor principate în legătură cu preconizata întrevadere de la Iași dintre plenipotențiarii Rusiei și ai Turciei. Restul sunt documente emise de V.I. Krasno-Milașevici în perioada ianuarie – aprilie 1812.

I. Dispoziție dată de S.S. Kușnikov Divanului Moldovei

Onorabilului Divan îi este cunoscut că mult stimatul nostru împărat, satisfăcând dorința Porții Otomane care caută să încheie pace cu Puterea Rusă, a binevoit să-și dea consimțământul în privința sosirii la Iași a plenipotențiarilor ei pentru a duce tratative de pace prin intermediul comandanțului-șef al armatei, Luminăția sa principele Aleksandr Aleksovici Prozorovski, și deoarece consecințele acestui congres sunt învăluite de mister, apoi Luminăția sa consideră oportun ca modalitățile de

¹ Tipărit în "Analele Academiei Române. Memoriile Secțiunii Istorice ", Seria II, t. XXXII, București, 1910.

aprovisionare a armatei cu cele necesare nu numai să nu fie slăbite, ci din contra, în cazul deschiderii acțiunilor militare, de intensificat din timp prin măsuri de consolidare. Luând aceasta în considerare, potrivit părerii sale este necesar de a dubla depozitul mobil, transportând spre armatele de operații provizii și furaj. Numărul necesar de boi ajunge până la 9000 și pentru a aproviziona cu ei armata trebuie, desigur, să contribuie ambele principate, Moldova și Valahia, în mod egal.

Socot a fi inutil să repet onorabilului Divan că întărirea depozitului mobil trebuie intensificată doar cu scopul de a da armatelor o mai bună posibilitate și mijloace de a acționa împotriva inamicului cu un asemenea succes, de care trebuie să depindă liniștea și bunăstarea acestor țări. În urma consolidării depozitului mobil locuitorii vor fi scuțiți de darea căruțelor de schimb pentru transportarea alimentelor pe timpul când animalele lor pot fi într-o stare slabă, iar ei vor trebui să se ocupe de lucrările agricole. În plus, cifra de 4500 de boi, care trebuie să fie adunați din satele, în număr de până la 2000, ce aparțin Principatului Moldovei, nu poate să-i împovăreze pe locuitori, de vreme ce acestei prestații sunt supuși toate categoriile sociale din această țară.

Expunând aceasta onorabilului Divan, mie îmi rămâne să aştept că el, prin cunoscuta sa râvnă de care m-am convins în repetitive rânduri, nu va renunța și de această dată să dea dovadă de atașament și să acorde ajutor armatei ruse, care îl ocrotește. Cu această speranță eu îi propun să binevoiască a dispune urgent în vederea străngerii a 4500 de boi cu juguri din satele ce intră în componența Principatului Moldovei, supunând acestei prestații toate păturile sociale, cu obligația, totodată, ca boii adunați, până a fi repartizați pe la locurile de concentrare a lor, să rămână sub supravegherea și la întreținerea acelorași sate din care a fost prevăzută strângerea boilor. În genere, toți acești boi trebuie să fie deja obișnuiți cu întrebuințarea lor ca mijloc de transport nu mai puțin de 4 ani și nu mai mult de 7 ani. Spre a calma locuitorii care vor fi obligați de către Divan să furnizeze boi este nimerit să li se insuflé că rechiziția vitelor, impusă de necesitatea explicată mai sus, este temporară și că după încheierea operațiilor militare, dacă ele, în funcție de împrejurări, vor fi declanșate, fiecărui sat îi va fi restituit numărul de boi care i-a fost luat, iar în cazul unei insuficiențe se va plăti de la vîstorie câte 30 de lei pentru fiecare bou.

Iași, 12 ianuarie 1809

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 1324, f. 56-58v.

II. Dispoziție dată de S.S. Kușnikov Divanului Țării Românești

După informațiile primite aici despre sosirea la Vidin a plenipotențiilor turci, Luminăția sa domnul feldmareșal, comandant-șef al armatei, principele Aleksandr Aleksandrovici Prozorovski, mi-a poruncit să dispun de urgență în privința călătoriei libere până aici a acestor plenipotențiari și pregătirii a tot ce poate fi necesar în timpul călătoriei.

Drept consecință, trecând la executarea voinței Luminăției sale, anexez lista cu litera A a stațiilor de poștă și a hanurilor, unde sunt posteate escorte și santinelc, și propun ca la stații să fie pregătit fân și orz pentru 60 de cai personali ai plenipotențiilor și suitei lor, precum și taine pentru 100 de oameni, adică vite pentru carne, orătanii și alte provizii conform listei cu litera V, la fel anexată. Aceste provizii vor fi plătite de către plenipotențiarii turci la prețurile indicate din timp, pe care Divanul urmează să le stabilească imediat, ele corespunzând prețurilor la care aceste produse se vând în interiorul Principatului.

La fiecare stație să fie câte 636 de cai, inclusiv și cei de poștă, cu excepția celor pentru curieri, precum și un număr suficient de însășiitori. La acele stații unde comoditatea și distanța mică permit, vor fi distribuïți câte 50 de cai de la regimenter pentru trăsura plenipotențiilor și a dragomanului Porții, aflat cu ei.

Responsabil principal pe lângă plenipotențiarii turci va fi colonelul Hitrov, iar adjuncți ai lui – colonelul Kuşnikov și locotenentul-colonel Uşakov, care mâine vor pleca la Vidin. Primul din ei trebuie să fie însoțit, pentru a executa în mod cuvenit, de doi boieri cu titlul de delegat, unul din partea Moldovei și altul din partea Valahiei, fiecare având cu sine câte 4 mazili. Divanul Valahiei are sarcina de a alege pentru aceasta un boier de încredere, cunosător al limbilor rusă sau franceză, în afară de limba maternă, și să poruncească în mod sever tuturor ispravnicilor ca ei să execute cu toată responsabilitatea ordinele colonelului Hitrov, anunțate prin intermediul delegatului, și să fie de această dată chiar în dependență de el în raport cu misiunea încredințată lui Hitrov. Iar pentru ca ei să execute cu un mai mare succes cererile lui Hitrov, Divanul trebuie să le pună la dispoziție câțiva oameni dintre funcționarii de grad inferior care le vor acorda ajutor, aceștia fiind prezenți la stații sau acolo unde, după împrejurări, va fi necesar.

Dl Hitrov va achita aceeași taxă ca și pentru caii de poștă – câte zece parale de oră pentru fiecare cal, pentru căpitanii de poștă, pentru funcționari puși în subordinea ispravnicilor, iar pentru caii din regimenteri banii vor fi duși în regimenteri de către ofițerii care îi vor însoții. Dar întrucât, potrivit știșilor parvenite, plenipotențiarii turci au venit cu sănii, care, din cauza insuficienței de zăpadă, nu pot fi întrebuințate, Divanul trebuie să trimită în satul Calafat 6 carete și 16 călcăti, iar din Valahia Mică, tot în acest punct, să fie trimise 43 de căruțe simple și 24 mari. În carete și călcăti plenipotențiarii, împreună cu suita lor, vor fi transportați până la Iași, iar căruțele din Valahia, lăsându-le să plece înapoi din Focșani, vor fi schimbate, tot în același număr, cu cele puse la dispoziție din partea Moldovei la Focșani și la alte stații de-a lungul trajectului, având numărul indicat de cai.

Toate acestea onorabilul Divan urmează să execute imediat, fără a pierde vreo clipă. Pentru supraveghere l-am detașat pe Stankevici, revizor în statele mele, căruia i-am dat ordin și putere să-i impună prin măsuri aspre pe ispravnici. Propun Divanului să-i elibereze o poruncă în limba valahă, pentru ca tot ce este prevăzut să fie executat cu exactitate și pe cât de posibil de repede de către ispravnici și alți funcționari din ținuturi.

Aștept vești detaliate, trimise cu primul curier, referitor la dispozițiile date și măsurile luate.

25 ianuarie 1809

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 1324, f. 173-176v.

III. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino²

Examinând contractul de dare în concesiune pe întreg teritoriul Valahiei, pe un termen de 3 ani, a încasării veniturilor de la jocul de cărți, încheiat în cadrul Divanului Principatului Valahiei cu doctorul Balian³ și prezentat mie în copie împreună cu raportul Excelenței Voastre din 14 decembrie, eu în întregime îl accept și aprobat această concesiune în favoarea lui în baza condițiilor conținute în contract.

În ceea ce privește jocul la o para cinci, eu nu numai că nu sunt de acord cu darea în concesiune a acestuia, dar consider reprobabilă intenția guvernului de a-l include printre articolele concesiunii, el fiind, precum m-am informat, nu altceva decât o înșelăciune şireată. Ademenind lumea la început prin vraja profitului, el te impune în cele din urmă să jertfeci ultima avere pentru a obține câștigul, care, după cum se poate constata din esența jocului, totdeauna îi rămâne proprietarului. Așadar, în loc ca guvernul, pentru un asemenea preț iestin ce nu constituie un profit simțitor pentru

² H.M. Komnino – general-maior, vicepreședinte al Divanului Tării Românești.

³ Sau Baliac (îndescifrabil).

vistierie, să protejeze o înşelăciune evidentă, care poate provoca o deregлare a bunăstării persoanelor particulare prin implicarea vistieriei, trebuie din contra să întreprindă măsuri ca asemenea ocupării, ce pot prinui risipă, nu numai să fie dezrădăcinate, dar și cei care le practică, fiind oameni periculoși, să fie aspru pedepsiți. Prin urmare, concesionarea jocului la o para cinci nu numai să fie suprimată în mod formal, dar și practicarea în mod particular a acestui joc să fie opriță, de aceea poliția civilă, în măsura posibilităților, trebuie să supravegheze cu vigilență.

2 ianuarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 2v-3v.

IV. Krasno-Milașevici către comandantul-șef al armatei ruse de la Dunăre, generalul M.I. Kutuzov

Conte Mihail Larionovici!

Luminăția Voastră binevoiți a fi informat că menținerea liniștii și a securității civice interne în Moldova și supravegherea străei de la hotarele acestui principat, potrivit vechiului obicei, constituie obligația unui singur funcționar numit hatman. Și acest funcționar arc în subordinea sa căpitanii și slujbași particulari, care anual sunt aleși și schimbați precum găsește de cuviință hatmanul, nu atât după aptitudinile lor, cât în funcție de venitul pe care îl aduce siccarea în folosul personal al hatmanului. Anume acești căpitanii și slujbași exercită funcția de administrare încredințată hatmanului, aproape fără vreo careva supraveghere din partea hatmanului, întrucât, potrivit obiceiului, hatmanul se află permanent în orașul Iași, neavând idee despre hotare și administrând poliția din suburbiiile acestui oraș, la fel lui încredințată. De aceea, Luminăția Voastră, binevoiți a judeca dacă se poate aștepta o careva ordine în ceea ce privește păstrarea liniștii interne din principat și supravegherea hotarelor, lăsată pe seama căpitanilor care au grija doar de profitul lor personal. Deși ultimul din foștii aici domni a introdus în loc de unul patru hatmani, constituind din ei Comitetul Hătmănesc, el a instituit aceasta nu atât pentru binele tuturor, cât pentru aceea ca venitul considerabil pe care îl are hatmanul să fie distribuit la câteva persoane.

Curând se va produce schimbarea hatmanului care a slujit termenul stabilit. Meditând asupra posibilității de îmbunătățire a acestui domeniu de activitate, fără a încălca însă legile țării pe care ne-am obligat să le respectăm, dar de care depinde în mod esențial liniștea și securitatea în principat, la fel și supravegherea frontierelor, care, în circumstanțele de astăzi, trebuie întărite și pentru care însă, după cum Vă este cunoscut, nu am în subordinea mea nici o echipă, cu excepția hătmăniei, consider necesar de a institui doi hatmani, care vor împărți între ei venitul hătmăniei, unul dintre care, conform obiceiului, va rămâne în Iași, iar celălalt necontenit va inspecta, contribuind la înlăturarea neregularităților, atât căpătăniile interne, cât și straja de la hotar, și va pleca personal pentru urmărirea tălharilor acolo unde aceștia vor apărea.

Despre această dispoziție pe care intenționez să-o dau am socotit de datoria mea în prealabil să Vă informez și în cazul dacă veți binevoi să aprobați planul meu, atunci în funcția de hatman călător eu găsesc mai nimerit a-l numi pe polcovnicul și cavalerul Emanuil Balș, care este capabil și a cărui activitate excelentă și abilitate, la fel și devotamentul său față de Rusia, Vă este, desigur, cunoscut, el fiind originar din Moldova și moșier, dar, totodată, și funcționar rus. El ca nimeni altul din boierii

moldoveni inspiră încredere și va exercita cu succes această funcție. Iar în celălalt post de hatman poate fi desemnat Sandulachi Sturza, care, rămânând în Iași, va conduce poliția din suburbii și va examina problemele apărute între locuitorii orașului⁴.

12 ianuarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 101-103v.

V. V.I. Krasno-Milașevici către Divanul Principatului Moldovei

În legătură cu moartea polcovnicului și cavalerului Balș este de datoria mea să propun onorabilului Divan ca el să binevoiască a dispune vornicului Teodor Balș să inventarieze și să păstreze la el toate documentele rămase după moartea lui Balș referitoare la luarea de către el în antrepriză de la stat a reparării caldarâmurilor, concesionarea jocului de cărți și altele care vor fi, în prezența executorului din statele mele consilierul titular⁵ Dicescul.

Iași, 20 ianuarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 212v-213.

VI. V.I. Krasno-Milașevici către M.I. Kutuzov

Conte Mihail Larionovici

La Începutul anului 1810, comandanțul-șef al armatei de aici, generalul de infanterie principale Bagration, printre alte instituții înființate în Valahia, a găsit de cuviință să instituie un vistiernic călător, care, dimpreună cu ofițerul de stat-major rus, numit special pentru aceasta, trebuie de trei ori pe an să cutreiere toată Valahia pentru a cerceta și a constata dacă locuitorii sunt supuși unor careva oprimări și dacă au loc percepții incorecte, punând capăt cazurilor depistate prin toate mijloacele posibile.

Această Comisie, care dispune de funcționari de cancelarie și căreia î se alocă sume considerabile din vistierie, există și astăzi. Dar în loc de trei cutreierări anuale, ea, pe parcursul a doi ani de existență, nu a întreprins nici o călătorie prin întregul principat. Atât din conversația pe care am întreținut-o cu vicepreședintele Divanului de aici, cât și din ceea ce cunosc personal, constat că această Comisie deloc nu corespunde acelei intenții bune pentru care a fost creată. Prin activitatea ce o desfășoară ea prea puțin folos a adus până în prezent. Prin urmare, fiind de părere că existența ei în

⁴ Prin adresa din 9 martie 1812, V.I. Krasno-Milașevici a dispus Divanului Moldovei să desemneze doi hatmani și să distribue între ei obligațiile. Deoarece hatmanul beizadea Scarlat Ghica a declarat că el nu știe cum să execute acest ordin al Divanului, senatorul rus, prin adresa din 15 martie 1812, a dat noi explicații în acest sens (ibidem, f. 823-826v.).

⁵ Funcționar de clasa a IX-a, conform Tabelei despre ranguri din Rusia de la începutul sec. al XIX-lea.

continuare este inutilă, consider necesar ca ea să fie suprimată, iar persoanele incluse în componența ei: vistiernicul călător, vornicul Dimitrie Racoviță, iar din partea rusă kamer-iunkerul Frolov Bagreev, precum și funcționarii de cancelarie subordonăți lor, să fie concediate, încetând odată cu aceasta alocarea banilor pentru remunerarea lor și călătoriei.

Despre această intenție a mea eu am considerat necesar să Vă informez în prealabil, solicitând permisiunea Luminăției Voastre în această privință și adăugând, totodată, că misiunea Comisiei respective o îndeplinesc deja ofițerii ruși aflați prin ținuturi, care au obligația de a-i ocroti pe locuitorii de orice abuz, de a pune capăt acestui și să raporteze vicepreședintelui, iar acesta, având la dispoziția sa funcționari speciali în calitate de revizori, poate în fiecare moment să-i trimite pentru cercetare prin ținuturi, de îndată ce i se aduce stirea despre careva abuzuri, precum și anume pentru a cerceta și a constata dacă acestea nu se comit pe undeva.

Iași, 10 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 454-455v.

VII. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino

Referitor la raportul Excelenței Voastre din 10 februarie răspund că sunt de acord de a-l numi în locul decedatului medic al orașului Shino⁶ pe locuitorul liber, medicul Panait, cu un salar de 100 de lei lunar și posibilitatea de a folosi deținuți din Pușcărie.

București, 11 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f.476 v.

VIII. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino

Știindu-l nevoiaș pe medicul orașului București Ioan Pascali și în semn de respect față de râvna și eforturile sale depuse la exercitarea obligației încredințate lui, eu Vă rog să propuneți Divanului Valahiei ca sus-numitului Pascali să-i fie stabiliți tot atâția scutelnici cât au și ceilalți medici ai orașului, și anume 20 de oameni.

București, 11 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 478v-479v.

⁶ Într-un alt act, datat tot cu 11 februarie 1812 se menționează că medicul Shino „a acordat servicii locuitorilor din acest principat pe parcursul a 30 de ani” (ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 479).

IX. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino

Deoarece se apropie timpul cald și curând se vor dezgheța râurile, eu Vă rog să dați poruncă prin curieri în toate ținuturile Principatului Valahiei, atât ispravnicilor, cât și ofițerilor desemnați pe lângă ispravnicii ca în toate locurile, unde au existat treceri pe timp de război, de urgență să fie puse, sub supravegherea și responsabilitatea lor, poduri sau să fie amenzajate treceri dintr-un număr suficient de bacuri sau bârzi, astfel ca atât unitățile militare care se deplasează din ordinul conducerii, cât și toți cei care merg să nu staționeze la treceri nici pe o clipă⁷.

13 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 489.

X. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino

În privința ofițerilor care se află pe lângă ispravnicii, la care Vă referiți în raportul din 7 februarie adresat mie, Vă răspund că aflarea lor în ținuturi este necesară pentru a controla activitatea ispravnicilor și pentru a proteja locuitorii de asupriri, de aceea obligația acestor ofițeri nu constă în a acționa, ci a supraveghează acțiunile altora. Eu nu mă mir de faptele lor, ele fiind atât de cunoscute și evidente ca și faptele ispravnicilor valahi. Cu toate acestea aflarea lor prin ținuturi este necesară, deoarece, în caz contrar, se va nări întreaga instituție ce unește până acum administrația rusă cu cea valahă și influența de supraveghere a primei asupra celei din urmă. În ceea ce privește solda și cheltuielile pentru hrana acestor ofițeri până în prezent se execută dispoziția comandanților-șefi ai armatei de a acorda militariilor, cu excepția soldei distribuită după grad, și bani pentru hrană în sumă de 100 de lei lunar. Prin urmare, fiind de părere că este jignitor de a-i priva de aceasta, eu Vă rog să mențineți ordinea respectivă și să dispuneți Divanului ca ofițerilor în retragere care se află pe lângă ispravnicii să li se dea, în afară de solda plătită după rang, și câte 100 de lei lunar pentru hrană. De altfel, eu deloc nu mă mir de obiecția Divanului referitor la cheltuielile pentru remunerarea ofițerilor, întrucât funcționarii valahi în genere sunt gata să-i elimine.

1 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 498-499.

⁷ Un ordin identic, datat la fel cu 13 februarie, i-a fost dat și marelui vistiernic din Moldova Iordache Ruset-Roznovanu (*Ibidem*, f. 491 v. – 492).

XI. V.I. Krasno-Milașevici către Divanul Țării Românești

Deoarece la mulți din funcționari care formează Divanul Valahiei, desemnați în funcții la începutul anului 1811, s-a încheiat sau e pe sfârșite termenul de un an, apoi, drept urmare, atât în baza celor confirmate de către fostul și actualul vicepreședintă ai Divanului Valahiei, cât și în baza informațiilor acumulate în urma contactelor de lucru, în cu toată plăcerea să exprim prin aceasta în Adunarea Generală a Divanului recunoștința mea sinceră tuturor și fizică din membri, atât din cadrul primului Divan sau Comitet, cât și din cel al Divanului Judecătoresc, pentru activitate energetică și sărguincioasă și, totodată, pentru grija Comitetului din Divan de a satisface nevoile Armatei a Majestății Sale Imperiale, îndeosebi vistiernicului Constantin Samurcaș, care, precum toți aici știu, fără a-și crău puterile și chiar propria sănătate depuse în vederea rezolvării cu succes a tuturor problemelor grele și urgente ce au stat în fața lui, reușind cu multă pricere să conducă toate sferele administrației încredințate lui, dar în special să satisfacă armata, merită toată lauda și recunoștința față de excelentele sale aptitudini, dispoziții judicioase și osârdie.

În consecință, conform obiceiului existent în această țară de a schimba anual funcționari publici, am convenit cu comandanțul-șef al armatei, domnul general, contele Mihail Larionovici Golenișev-Kutuzov, de a desemna următorii noi membri divaniști. În Primul Divan sau Comitet, pe lângă preașfinții sale mitropolitul Ignatie, episcopul de Argeș Iosif și consilierul militar Logvinov, devin membri banul Manolache Crețulescu, vornicul Isac Ralet, vornicul Barbu Văcărescu și fostul vistiernic logofătul Constantin Samurcaș, în locul căruia este numit ca vistiernic și membru al Comitetului din cadrul Divanului logofătul Constantin Varlam. În Divanul Judecătoresc, ca vornic al părții de sus a Valahiei vornicul Mihailo Mano, ca vornic al părții de jos a Valahiei – vornicul Petrache Ratoridi, în funcția de vornic al treilea – logofătul Costache Chiliarh, ca vornic al patrulea – logofătul Nicolae Gulveano⁸, ca logofăt al părții de sus a Valahiei – vornicul Dimitrie Racoviță, ca logofăt al părții de jos – logofătul Scarlat Grădișteanu, ca logofăt de obicei – clucerul Ioniță Filcoianu. În funcția de spătar rămâne Constantin Pantazoglu, la fel și în funcția de agă Grigore Baliano și în cea de armeș slugerul Ștefan Lacheroteanu.

Anunțând onorabilul Divan despre această alegere a principalilor funcționari, eu propun ca ei, în prezența vicepreședintelui, preașfinției sale mitropolitul Ignatie și Adunării Generale a boierilor, să presteze jurământul de credință în ziua de 18, iar pe data de 19 februarie toți să intre în exercițiul funcțiunii, conform regulilor instituite de guvern, fără vreo carcva abatere.

Eu sper că toți acești noi funcționari vor munci cu toată râvna, în special membrii Primului Divan vor contribui cu succes la aprovisionarea cu toate cele necesare a armatei, iar pe de altă parte vor proteja bunăstarea locuitorilor, urmărind, totodată, și activitatea tuturor instituțiilor subordonate. Toate eforturile lor să și le orienteze spre binele general și al țării. Aceasta să jure ei în numele lui Dumnezeu.

București, 16 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 521-523v.

⁸ Indescifrabil.

XII. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino

Potrivit voinei comandanțului-șef al armatei, dl general de infanterie contele Mihail Larionovici Golenișcev-Kutuzov, angajatul Colegiului de Stat al Afacerilor externe, asesorul de colegiu⁹ și cavaler Karib-oglu este numit în vîstieria Principatului Valahiei în calitate de revizor. Informându-vă despre aceasta, eu Vă rog să dați porunca cuvenită Comitetului din cadrul Divanului ca toată documentele vîstieriei să fie puse la dispoziția revizorului Karib-oglu pentru a avea posibilitatea să dețină toată informația în caz dacă va fi necesar să raporteze șefilor și, îndeosebi, comandanțului-șef al armatei. Pe lângă salariul pe care îl ridică de la Departamentul Afacerilor Străine, să fie remunerat și de vîstierie cu suma ce li se cuvine revizorilor de 75 de ruble anual.

București, 17 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 558v-559.

XIII. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino

Stimate domnule Hristofor Markovici!

În legătură cu petiția înaintată mie de către vornicul Ștefan Văcărescu care se strămută în Rusia, rog să porunciți Divanului să se anunțe peste tot în Principatul Valahiei despre invitarea doritorilor de a cumpăra de la mezat moșile acestuia: Jilova din ținutul Ialomița, Brițog¹⁰ din ținutul....¹¹ și două vîi în ținutul Sicuieni.

București, 18 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 570.

XIV. V.I. Krasno-Milașevici către M.I. Kutuzov

Conte Mihail Larionovici!

Dl general de infanterie principale Bagration, pe când comanda armata de aici, bazându-se pe denunțurile adresate lui și alte informații despre abuzurile funcționarilor din ținuturile Principatului Valahiei, a considerat necesar, la începutul anului 1810, de a institui la București o Comisie de anchetă¹² cu misiunea de a verifica faptele și de a pedepsi persoanele care s-au făcut vinovate de abuz. Această comisie funcționează din februarie 1810 până în prezent, realizând sarcina pusă în fața ei. Potrivit sentințelor aprobată deja de mine s-au comis abuzuri în sumă de 127.204 lei 21 parale,

⁹ Funcționar de clasa a VIII-a, rang ce corespunde gradului militar de maior.

¹⁰ Indiscrabil.

¹¹ Indiscrabil.

¹² În 1812, Comisia respectivă era condusă de generalul-maior Repninski.

încasându-se din ea doar 49.451 lei 22 parale. În plus, conform sentințelor neaprobată de mine, a fost depistată suma de 217.536 lei însușită prin fraudă.

Boierii valahi, anchetați de această Comisie, demult s-au adresat prin intermediul Divanului către mine cu rugămintea de a sista activitatea acestei Comisii, urmând exemplul din timpul când a comandanțat armata de aici decedatul general-feldmareșal principale Prozorovski, cu condiția ca funcționarii aflați sub anchetă să verse în folosul statului o anumită sumă de bani, dar eu până astăzi nu am fost de acord cu această propunere și eram gata să le refuz în mod formal. Acum însă, aflându-mă la București, aceiași funcționari mi-au adresat din nou propunerea de a plăti în folosul statului, în termen de două luni, 150.000 de lei, în schimb Comisia să le restituie toate actele referitoare la ei și să pună capăt citărilor în legătură cu faptele pe care le consideră descoperite și pe care speră să le dezvăluie în urma examinării dosarelor din anii 1808 și 1809.

La petiție este anexată lista de distribuire a cotelor-părți de bani pe care urmează să le achite fiecare pentru completarea sumei promise, precum și garanția dlui vîstiernic Constantin Varlaam că această sumă va fi neapărat plătită în termen de două luni.

În urma examinării stării de lucruri și a discuției purtate cu membrii Comisiei de anchetă, am constatat existența unor mari dificultăți în ceea ce privește continuarea cercetărilor. Aceste dificultăți apar mai mult din cauza că s-a scurs deja mult timp, pe parcursul căruia locuitorii și-au schimbat locul de trai și satele respective nu mai sunt așa precum erau atunci când s-au comis abuzuri. Dar deși unii locuitori de atunci locuiesc pe locurile de mai înainte, ei invocă motivul că nu duc contul cât și pentru ce li s-au luat bani. Într-un cuvânt, aproape că nu există mijloace de a scoate la iveală abuzurile, dar și suma stabilită de Comisie cu aprobarea mea se încasează cu greu sau este imposibil de a o încasa fiindcă mulți din cei care au făcut abuz au murit, lăsând familiile lor într-o situație de ruinare, fără posibilitatea de a plăti suma fixată în sentință.

Totodată, este necesar, în primul rând, să dăm dovadă de indulgență, cu care până astăzi permanent i-am tratat pe boierii acestei țări. Scriindu-mi, Vă veți expune părerea cum să atragem că mai mult această clasă în folosul imperiului nostru. În al doilea rând, situația multor familii a devenit grea după moartea unora din cei aflați sub anchetă, astfel că se va crea o impresie neplăcută dacă vom aplica măsuri aspre față de acuzați. În fine, trebuie să ținem cont de faptul că în timpul încheierii tratatului de pace boierii acuzați nu vor înceta să deranjeze tronul imperial cu reclamații, care, după toate probabilitățile, le va lua în considerare în ambele cazuri, adică dacă ne va rămâne nouă sau nu această țară. Pentru a le consolida atașamentul lor față de noi și pentru viitor, ei urmează să fie eliberați de orice pedeapsă. În asemenea caz, Comisia de anchetă își încetează existența.

În virtutea celor explicate, eu consider necesar de a accepta propunerea boierilor aflați sub anchetă că, pe lângă cele 49.000 și ceva de lei încasăți de la ei în baza sentințelor, să se încaseze suma promisă de 150.000 lei, sistând pe viitor activitatea Comisiei de anchetă și remișându-le acuzaților toate dosarele Comisiei de anchetă. Astfel, să fie dat totul uitării. Consider oportună această măsură, deoarece suma promisă poate servi drept o consolidare simțitoare pentru vîstierie și o ușurare pentru locuitori în ceea ce privește plata impozitelor.

Expunându-vă toate acestea pentru a Vă pronunța cum găsiți de cuviință, țin să Vă mai informez că sentințele Comisiei de anchetă referitoare la suma de 217.536 lei rămân neexecutate, întrucât nu le-am aprobat din cauza lipsei unor dovezi suficiente pentru a-i învinovați pe acuzați¹³.

București, 20 februarie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 573v-577.

¹³ La 26 februarie 1812, V.I. Krasno-Milașevici i-a comunicat vîstiernicului Constantin Varlaam, în calitatea sa de garant, că M.I. Kutuzov a acceptat propunerea boierilor. Comisia de anchetă, îl avertiza el, urmă să-și sisteneze activitatea după ce suma de 150.000 lei avea să fie depusă la vîstierie, plus a zecea parte sau împlineala din suma fixată prin sentințe în folosul Comisiei (ibidem, f. 634-635).

XV. V.I. Krasno-Milașevici către Komnino

Văduva Smaranda Filipescu, născută Sturza, în petiția înaintată mie menționează că din 1809 ea a avut un anumit număr de scutelnici, acum însă, fără să cunoască motivul, a fost lipsită de aceștia. Vă rog să clarificați cazul, să i se facă dreptate, poruncind să i se pună la dispoziție jumătate din numărul scutelnicilor cât a avut decedatul ei soț.

Iași, 6 martie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 660.

XVI. V.I. Krasno-Milașevici către vistiernicul I. Ruset-Roznovanu

Inginerul, generalul-maior Harting¹⁴, care se află pe lângă armata de aici din ordinul împăratului, are ordin să se deplaseze la Hotin pentru a efectua lucrări de reparație și de întărire a cetății. De aceea, ca urmare a dispoziției date de comandanțul-șef al armatei și spre confirmarea celor explicate de mine în timpul discuției avute cu Dvs., Vă rog să porunciți în ceea ce privește trimiterea a 150 de căruțe ale locuitorilor și 2000 de oameni dintre locuitori în vederea executării lucrărilor necesare în această cetate, asigurându-i cu unelte: topoare, lopțe, cazonale. În cazul insuficienței la locuitori a acestor unelte, să fie cumpărate pe contul Vistieriei sau, în măsura posibilităților, de ordonat ca acestea să fie făcute de meșteri, care pot fi găsiți în această țară. Restul, ceea ce ține de trimiterea din alte cetăți a instrumentului pentru terasamente, precum și stabilirea plăji pentru munca efectuată la Hotin de către locuitorii și căruțe, eu am convenit cu dl comandanț-șef. Deoarece dl. general-maior Harting va pleca curând în cetatea Hotin, Vă poruncesc să urgențați trimiterea acolo a muncitorilor și căruțelor, începând, parțial, cu cei care vor fi trimiși din localitățile situate în apropierea acelei cetăți, având instrumentul necesar, cu speranța că și ceilalți muncitori, trimiși în timpul cel mai apropiat, vor dispune de unelte. Dar pentru ca locuitorii, deveniți muncitori, la fel și cei trimiși cu căruțele, să nu se istovească din cauza insuficienței de hrană și, totodată, să nu fugă, binevoiți a detașa la Hotin un funcționar moldovean de încredere, care împreună cu o seamă de slujbași, luându-i în resortul său pe locuitorii săi acolo și ducând evidența, va distribui fiecărui locuitor câte 10 parale pe zi. În vederea organizării unei supravegheri adecvate asupra locuitorilor este necesar ca acel funcționar moldovean să prezinte propunerii dlui general-maior Harting.

Iași, 13 martie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 805v-807.

¹⁴ Viitorul guvernator militar (din 1812) și guvernator civil interimar (din 1813) al Basarabiei.

XVII. V.I. Krasno-Milașevici către Divanul Moldovei

În legătură cu reclamația înaintată mie de către secretarul gubernial¹⁵ Ioan Ianov asupra faptului că Divanul, deși s-a scurs mult timp, nu a procedat încă la examinarea acțiunii sale cu hatmanul Sandulachi Sturza cu privire la moșile Cobusca și Petricani, eu declar onorabilului Divan ca el să înceapă, fără întârziere și amânare, examinarea acestei acțiuni în baza propunerii mele din 19 ianuarie a.c.

Iași, 13 martie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 802.

XVIII. V.I. Krasno-Milașevici către generalul-maior Ilie Catargi

Dorind pe de o parte să Vă satisfac dorința pe care mi-ați exprimat-o și râvna de a avea o slujbă în acest principat, de unde proveniți și unde sunteți moșier, iar pe de altă parte considerând că este necesar de a avea în Primul Divan un membru din rândul funcționarilor ruși, care zilnic ar fi prezent și ar influența asupra celorlați membri de a-și exercita obligațiile de la care ei adesea se sustrag, eu V-am ales în această funcție și despre aceasta, dând ordin Divanului¹⁶, anunț și Excelența Voastră, rugându-vă, atunci când veți intra în exercițiul funcțiunii în Divan, să Vă străduiți din răspunderi pentru a-mi acorda ajutor în ceea ce privește menținerea ordinii stabilite în această instituție. Vi se acordă dreptul de a participa la examinarea tuturor problemelor dezbatute în Primul Divan sau Comitetul din cadrul Divanului, de asemenea să participați și la examinarea proceselor penale din cadrul Adunării Generale a Divanurilor, unde se judecă recursurile împotriva Divanurilor Judecătoresc și celui de-al II-lea. Excelența Voastră, veți ocupa în Divan și în cadrul Adunării Generale a Divanurilor primul loc ce urmează după cel al Preașinției sale mitropolitului și exarhului. Vi se acordă un salariu stabilit pentru toți membrii, adică 750 de lei lunar. Eu sper că Excelența Voastră va depune toate eforturile pentru a spori activitatea Divanului. Atât ce ține de aprovisionarea armatelor, cât și de examinarea în cadrul Adunării Generale a Divanurilor a proceselor penale, multe dintre care rămân nesoluționate. Cunoașterea de către Dvs. a legilor și obiceiurilor locale îmi dă asigurări că acțiunile penale vor fi examineate în baza acestora și împărțial.

Iași, 19 martie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 898-899.

¹⁵ Funcționar de clasa a XII-cea în Rusia.

¹⁶ Ordinul respectiv V.I. Krasno-Milașevici l-a dat pe data de 13 martie 1812 (ibidem, f. 782v-783).

XIX. V.I. Krasno-Milașevici către Divanul Țării Românești

Dl comandant-șef al armatei, generalul de infanterie și cavaler, contele Mihail Larionovici Golenișcev-Kutuzov m-a anunțat că în legătură cu acordarea unei alte misiuni generalului-maior Komnino, în locul acestuia comandantul-șef l-a desemnat în calitate de vicepreședinte al Divanului Principatului Valahiei pe șeful Regimentului 43 Vânători, generalul-maior Repninski I-l, stabilindu-i se aceeași sumă de bani pentru hrană ca și precedentului – câte 50 de cervoneți¹⁷ lunar. Aduc aceasta la cunoștință atât pentru a informa onorabilul Divan și funcționarii, cât și pentru a executa toate dispozițiile ce vor fi date de dl Repninski.

Iași, 21 martie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 930v-931.

XX. V.I. Krasno-Milașevici către Repninski

Stimate domn Serghei Iakovlevici!

Primind raportul Excelenței Voastre din 17 martie cu lista anexată a sameșilor vechi și ai celor noi aleși de dl vistiernic Varlam, care, contrar deciziei luate. i-a trimis deja pentru a-și exercita funcțiile, înainte ca eu să permit aceasta. Vă rog să fiți atenți în privința anulării acestei dispoziții date de dl vistiernic pentru a nu provoca o dezordine. Lăsați-o deja în vigoare, poruncind ofițerilor ruși aflați prin ținuturi ca ei să permită sameșilor aleși să intre în exercițiul funcțiunii. Convingându-mă din experiența proprie că cea mai neînsemnată indulgență manifestată aici dă naștere îndrăznelii de a distrugе totul ce este necesar și folositor, eu socot de datoria mea să aduc la cunoștință comandantului-șef al armatei despre acest act arbitrar și să rog ca prin autoritatea pe care o deține să poruncească Divanului, dar mai cu seamă vistiernicului Varlam, să se conducă în mod obligator, fără vreo careva abatere, de la regulament. Vă rog și pe Dvs. să depuneți toate eforturile pentru a-i face pe funcționarii locali să respecte cu strictețe prevederile regulamentului.

Iași, 26 martie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 893-984.

XXI. V.I. Krasno-Milașevici către Divanul Moldovei

În legătură cu desemnarea fostului până în prezent vornic al Moldovei de Jos, hatmanul Nicolae Stratulat în calitate de hatman călător, eu îl numesc în locul lui pe spătarul Alecu Greceanu, care exercita funcția de ispravnic al ținutului Iași, iar în locul acestuia, ca ispravnic, – pe Nicolae Ruset-Roznovanu. Deoarece vornicului Vasile Ruset i-a expirat termenul de un an de exercitare a

¹⁷ Cervoneț – bancnotă de 10 ruble.

funcției de vornic al Moldovei de Sus, spătarul Grigore Razul¹⁸ este transferat ca ispravnic al ținutului Putna, iar membrul Departamentului Afacerilor Externe, sulgerul Ștefan Manafă a decedat, apoi în locul lor eu îl numesc ca vornic al Moldovei de Sus pe spătarul Ioniță Sturza, în spătărie – pe banul Răducanu Ruset, iar în calitate de membru al Departamentului Afacerilor Externe – pe pitarul Ioan Ispir. Anunțând despre aceasta onorabilul Divan, propun ca funcționarilor respectivi să le fie permisă exercitarea funcțiilor.

Iași, 29 martie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, nr. 1269.

XXII. V.I. Krasno-Milașevici către vistiernicul I. Ruset-Roznovanu

Stimate domn Gheorghe Nikolaevici

În baza prezentării făcute de către mitropolitul și exarhul Moldo-Vlahiei Gavrili că protoiereul din Moldova Lazăr Asachievici, fiind detașat împreună cu ober-Ghitenfel Walter Eihveldt pentru a găsi minereuri de metale în munții Carpați, a contribuit mult la descoperirea lor, Majestatea Sa imperială a poruncit, drept răsplată pentru fapta excelentă a lui Asachievici, să i se elibereze deodată 5.000 de lei din veniturile vistieriei Moldovei. Primind adresa dlui ministru al finanțelor Guriev în care se anunță despre această voință a împăratului, eu Vă rog să dispuneți ca ea să fie executată.

Iași, 29 aprilie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 1464v-1465.

XXIII. V.I. Krasno-Milașevici către Divanul Moldovei

Primind de la șeful cetăților din Basarabia dl general-maior Tucikov adresa prin care adeverește că fostul ispravnic al ținutului Bender Costache Drăghici, pe când exercita această funcție, a adus folos armatei și a îndeplinit conștiincios toate sarcinile puse în fața lui, eu propun onorabilului Divan sus-numitului Drăghici să-i aducă mulțumiri din partea mea.

Iași, 29 aprilie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 1466.

¹⁸ A fost desemnat în calitate de ispravnic al ținutului Putna la 24 martie 1812, în locul banului Gavril Iamandi (*Ibidem*, f. 952).

XXIV. V.I. Krasno-Milașevici către Repninski

Stimate Domn Serghei Iakovlevici

Referitor la raportul Excelenței Voastre din 19 aprilie răspund că pentru mine este destul de surprinzătoare dispoziția dată de către predecesorul Dvs., prin care funcția de supraveghetor asupra căruțelor, rămasă vacantă după înlăturarea logofătului Ștefănescu, a fost dată ispravnicului ținutului Ilfov Filipescu, în timp ce în această funcție a fost aprobat de mine un oarecare Arghiropulo, din care motiv Vă rog ca acestui Arghiropulo imediat să i se permită exercitarca acesteia.

29 aprilie 1812

ANRM, fond 1, inv. 1, dosar 4267, f. 1453-1453v.

OPINII

NOTE ASUPRA RELAȚIILOR ROMÂNO-POLONE LA SFÂRȘITUL SECOLULUI AL XVI-LEA

ANDREI TIMOTIN

La sfârșitul secolului al XVI-lea, în mai puțin de jumătate de deceniu, în relațiile româno-polone are loc o aglomerare fără precedent de contacte diplomatice și militare, care conduc la o modificare radicală de raporturi într-un răstimp foarte scurt, în contextul instabilității cronicizate care caracterizează harta răsăritului European în această perioadă, dominată pregnant de figura lui Mihai Viteazul¹.

La 27 iulie 1595, Lubieniecki, rudă apropiată a diplomatului polonez Andrei Taranowski, întors la Varșovia de la București, împărtășea la curtea regelui Sigismund al III-lea intenția voievodului Țării Românești, considerat vasal al Imperiului habsburgic, de a continua cruciada antiotomană cu sprijinul și sub suzeranitatea Coroanei polone². Numai cinci ani mai târziu, în deschiderea lucrărilor dietei polone, cancelarul Zamoyski era pus în fața unei răsturnări totale de situație, înfățișând o situație alarmantă pentru Coroana polonă, amenințată radial de statele vecine, ale căror interese se coalizaseră sub sceptrul voievodului român, devenit între timp stăpân peste cele trei țări românești, și care amenința de acum tronul lui Sigismund al III-lea³. Așadar, de o parte, intenție de colaborare și de prestare a jurământului de vasal, de cealaltă, amenințare deschisă a integrității regatului polon.

Contextul relațiilor întreținute de Mihai Viteazul cu Coroana polonă în perioada care desparte aceste momente antagonice a fost conturat în cadrul celor două monografii devenite clasice consacrate gestei lui Mihai⁴ și a făcut deja obiectul unor cercetări de arhive și studii speciale, aparținând lui Ilie Corfus⁵ și, mai recent, lui Ștefan Andreeșu⁶. Datorită lor, putem aprecia în

¹ Pentru conturarea contextului european al activității politice a voievodului român, în primul rând lucrarea clasică a lui Alexander Randa, *Pro Republica Christiana. Die Walachei im langen Türkenkrieg der Katholischen Universalmächte (1593–1606)*, München, 1964, și cele ale lui Charles Howard Carter, *The Secret Diplomacy of the Habsburgs 1598–1625*, Londra–New York, 1964, și J. P. Niederkorn, *Die europäischen Mächte und der lange Türkenkrieg Kaiser Rudolfs II 1593–1606*, Viena, 1993.

² Călători străini în Țările Române, vol. III, 1971, p. 494–502. Ultima ediție a documentului în colecția *Mihai Viteazul în conștiința europeană* (în continuare MVCE), vol. I, București, 1982, doc. 16, p. 107–108: „dacă Măria Sa regele ar binevoi să mă primească, eu însuși și soția mea și copiii noștri vrem să ne punem sub ocrotirea Măriei Sale regelui și vreau să prezint credința și supunerea mea întreagă și nestrâmată, iar dările pe care le dădeam turcilor voi fi dator să le dau Măriei Sale regelui și țării Poloniei“.

³ *Sermo I. Zamocsiis supreme cancelarii in senatu*, din Bibl. Kórnicka, ms. 1315, reproducă în Ilie Corfus, *Mihai Viteazul și Polonia. Cu documente inedite în anexe*, București, 1937, p. 78: „Mihai fără îndoială ne pregătește războiul. Se spune că a trimis la cazaci soli în persoana unui polon și a unui sărb, ca să le ceră ajutor și să-i ridice în spatele nostru la momentul oportun. Deci trebuie să hotărâm ca să punem capăt uneltirilor salc, într-un fel oarecare, fie printr-o expediție generală, fie în alt mod.“

⁴ N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, ed. N. Gheran și V. Iova, București, 1979; P.P. Panaiteescu, *Mihai Viteazul*, București, 1936, p. 190–205..

⁵ I. Corfus, *Mihai Viteazul și Polonia*; idem, *Intervenția polonă în Moldova și consecințele ei asupra războiului lui Mihai Viteazul cu turci*, în RDI, t. IV, 1975, p. 527–540; idem, *Michel le Brave et la Pologne*, în RRH, t. XIV, 1975, nr. 3, p. 483–498; idem, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone*. *Secolul al XVI-lea*, vol. I, București, 1979.

⁶ Șt. Andreeșu, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu Polonia: misiunea spătarului Constantin Vorși și Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul, cneazul Constantin Vasile de Ostrog și Mihai Viteazul, în Restituția Daciei III. Studii cu privire la Mihai Viteazul (1593–1601)*, București, 1997, p. 115–140 și 81–113.

prezent, într-o măsură mult superioară, contextul politic european în care s-au desfășurat aceste relații și preciza cu mult mai multă acuitate etapele desfășurării lor, semnificația unor contacte diplomatice relativ obscure, nu în ultimul rând amplitudinea scenariului diplomatic internațional în care voievodul român a fost implicat. Rămân, însă, o serie de semne de întrebare cu privire la încadrarea acestor raporturi diplomatice în cadrul tradițional al relațiilor române-polone, atât de importante, totuși, pentru înțelegerea secolului al XVI-lea est-european, la precizarea segmentelor pe care le solicită din această tradiție politica europeană a lui Mihai, marcată, mai ales în ultimii ani ai vieții, de o solidaritate directă cu proiecte politice și confesionale străine sau doar parțial angajate de această tradiție.

În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, în posterioritatea celei de-a doua domnii a lui Alexandru Lăpușneanu, are loc un proces esențial pentru definirea relațiilor româno-polone în deceniile imediat următoare: elaborarea, ca urmare a colaborării dintre boierii moldoveni și nobilimea polonă, a unei concepții privind organizarea statală, diferită de cea practicată până atunci de domnitorii Moldovei și ai Țării Românești⁷. La originea acestui proces se află o influență factiune filopolonă, alcătuitură din familiile înrudită (Movilă, Ureche, Costin, Stroici etc.), al cărei rol va crește simțitor începând cu ultimii ani ai secolului al XVI-lea, în timpul domniei lui Ieremia Movilă, continuând apoi pe întreaga durată a secolului al XVII-lea⁸.

Orientarea către Coroana polonă va favoriza la sfârșitul secolului al XVI-lea influența exercitată de această factiune atât asupra domnitorilor moldoveni, atunci când nu au fost ei însăși membri ai acestei factiuni, cât și asupra lui Mihai Viteazul, începând din momentul în care proiectele sale politice au fost legate indestructibil de planul de cucerire a Moldovei⁹.

Pe de altă parte, polarizarea confesională treptată a societății poloneze în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ca urmare a înmulțirii și intensificării misiunilor Vaticanului în regatul Poloniei și a pregăririi uniunii cu Biserica catolică, a favorizat o scindare a raporturilor româno-polone între două orientări divergente, dintre care o parte a acceptat sau cel puțin nu a respins această opțiune confesională, iar cealaltă, mai mult sau mai puțin vizibil, i-a opus, organizându-se în ultimii ani ai veacului, după realizarea uniunii de la Brzeșc, într-o veritabilă contraofensivă ortodoxă, declanșată din interiorul nobilimii polone ortodoxe și sprijinită de Mihai Viteazul și ierarhii constantinopolitanii.

Această contraofensivă a fost susținută însă și de existența unor litigii tradiționale între statul moldovean și Coroana polonă, a căror suspendare factiunea filopolonă pe cale de a se forma a favorizat-o tacit. La începutul secolului al XVI-lea relațiile româno-polone se găsesc confruntate cu un astfel de litigiu, teritoriul Pocuției, pe care atât polonezii, cât și moldovenii îl revendică deopotrivă pe baza documentelor. Originea acestui litigiu coboară până la originile statului moldovean, în primele decenii posterioare constituuirii și recunoașterii sale¹⁰. Acest conflict a fost reluat mai întâi de fiul lui Ștefan, Bogdan al III-lea, care a semnat inițial, în 1505, un act de cesiune a teritoriului, pentru a încerca ulterior să-l recucerească pe cale militară. El a fost continuat în decursul secolului al XVI-lea de Petru Rareș¹¹, Ion Vodă¹² și, în cele din urmă, de Mihai. De fiecare dată, succesul acestor campanii a fost unul provizoriu, o dată cu Mihai Viteazul această problemă dispărând de pe scena politiciei externe a țărilor române.

⁷ Gh. Lazăr, *Aspecte ale ideologiei politice în Țara Românească și Moldova (a doua jumătate a sec. al XVI-lea)*, în RI,t. 7,1996, nr. 5-6, p. 331-344.

⁸ Gh. Lazăr, *Modelul politic polonez și reflectarea acestuia în sursele documentare românești (secolul al XVII-lea)*, în SMIM, t. 17, 1999, p. 63-64.

⁹ Cel mai important exponent al acestei factiuni din anturajul lui Mihai este, fără îndoială, Teodosie Rudeanu, a cărui ostilitate constantă față de proiectul apropierei de imperiali și de nobilii transilvani a condus în cele din urmă la susținerea deschisă a lui Simion Movilă. Importante observații genealogice și privitoare la relațiile intermobiliare ale acestui boier, la Șt. Andreescu, *Boierii lui Mihai Viteazul*, în op. cit., p. 361-364, dezvoltând observațiile lui N. Iorga (*Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, p. 91).

¹⁰ Un bun excurs asupra acestei probleme, la I.I. Nistor, *Campania lui Mihai Viteazul în Pocuția*, în AARMSI, s. III, t. 26, 1941, p. 29-57; D. Ciurea, *Relațiile externe ale Moldovei în secolul al XVI-lea*, în AIIAI, t. '10, 1973, în special p. 11-12.

¹¹ I. Ursu, *Die auswärtige Politik des Peter Rareș, Fürst von Moldau (1527-1538)*, Viena, 1908.

¹² D.G. Giurescu, *Ion Vodă cel Viteaz*, București, 1966, p. 116-125.

Pe acest fundal al unui litigiu în permanență latent pe durata secolului al XVI-lea, relațiile româno-polone și în special cele moldo-polone au fost caracterizate pentru o bună perioadă de timp de stabilitate și colaborare interstatală, bazate în primul rând pe raporturile tradiționale de vasalitate ale domnilor Moldovei față de Coroana polonă. Primul act prin care s-a restabilit această tradiție a fost jurământul prestat de Alexandru Lăpușneanu la Bakota în 1552, reînnoit la cererea regelui la 22 iunie 1553, prin care raportul de vasalitate era recunoscut și întărit¹³, fără ca acalmarea conflictului să conducă la o încorporare a Moldovei în teritoriile Coroanei¹⁴, așa cum s-a întâmplat în timpul domniilor lui Ștefan Lăcustă, Bogdan Lăpușneanu sau, mai târziu, Ieremia Movilă.

Această stare de echilibru, mai mult sau mai puțin stabil, menținută în condițiile unor raporturi mereu imprevizibile, a fost determinată de sistemul „dublei suveranități” turco-polone asupra Moldovei, ecuație diplomatică de compromis, datorată amenințării constante pe care o eventuală încorporare o atragea cu sine asupra Coroanei din partea Imperiului otoman¹⁵. Deteriorarea relațiilor dintre Moldova și Transilvania după urcarea pe tron a lui Ioan Sigismund a antrenat și o încordare a relațiilor cu Polonia, manifestată în numeroasele coliziuni de frontieră din această perioadă¹⁶. În acest context politic are loc o reorientare tardivă a lui Lăpușneanu dinspre poloni către habsburgi, reorientare antrenată și de intenția declanșării unei campanii antiotomane, pe fondul crizei dinastice cu care era confruntat Soliman Magnificul, campanie la care Moldova, într-un mod similar celui în care va fi chemată să o facă câteva decenii mai târziu, ar fi participat alături de imperiali¹⁷. Experiența politică a lui Alexandru Lăpușneanu oferă astfel un important termen de comparație pentru contextul în care se vor desfășura relațiile româno-polone la începutul carierei politice a lui Mihai Viteazul¹⁸.

Notabil este însă faptul că printre primele acțiuni pe plan extern ale succesorului său, Despot, a cărui domnie este în general considerată drept un moment de apogeu al diplomației habsburgice în spațiul sud-est european¹⁹, se numără intercesiunea polonă pentru confirmarea în domnie de către

¹³ N.C. Bejenaru, *Politica externă a lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1935, p. 57; V. Ciobanu, *Tările române și Polonia*, p. 40; Gh. Pungă, *Tara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, p. 245-246. Textul documentelor în I. Corfus, *Documente*, vol. I, p. 172-177. Acest act restabilea astfel „cadru juridic” în care vor urma să se desfășoare relațiile politice moldo-polone până la sfârșitul secolului al XVI-lea.

¹⁴ Deși este evident că o astfel de pretenție a fost constant menținută de autoritatea polonă, de vreme ce nunțul papal în Polonia, Enrico Caetani, deținea în aprilie 1596 o copie a tratatului de la Lubowla din 15 martie 1412, prin care Sigismund de Luxemburg recunoștea suzeranitatea polonă asupra Moldovei în schimbul contribuției militare moldovene la campanile antiotomane, după cum semnalează Șt. Andreescu, *O reactualizare a tratatului de la Lublau în 1596*, în AIIAI, t. 20, 1983, p. 107-119, p. 115.

¹⁵ V. Ciobanu, *Vasalitate-suzeranitate în raporturile româno-polone din a doua jumătate a secolului al XVI-lea: interpretare juridică și practică politică (I)*, în AIIAI, t. 22, 1985, nr. 2, p. 411.

¹⁶ I. Corfus, *Documente*, vol. I, p. 193-197.

¹⁷ Șt. Andreescu, *Alexandru Lăpușneanu și „cruiciada târzie”*, în AIIAI, t. 19, 1982, p. 654-655; N.C. Bejenaru, *op. cit.*, p. 82-83.

¹⁸ În acest context poate fi integrat și alt eveniment: refuzul regelui Sigismund August de a accepta trecerea solilor moldoveni prin Lituania către Rusia, solidar cu o situație similară cu care s-a confruntat și Mihai din partea regelui Sigismund al III-lea, susceptibil, ca și predecesorul său, față de pericolul pe care l-ar reprezenta pentru securitatea Coroanei polone o eventuală înțelegere româno-rusă. Documentul a fost editat de Th. Holban în „Studii. Revistă de istorie”, 1965, nr. 3, p. 671-672 și este datat august 1555. Spre deosebire de Mihai, Lăpușneanu se va grăbi să dezmință perspectiva unei alianțe cu țarul Ivan al IV-lea.

¹⁹ Pentru o evaluare recentă a perioadei din această perspectivă, Ileana Căzan, *Habsburgii și lupta diplomatică pentru controlul spațiului extracarpatic între 1561-1564*, în *Național și universal în istoria românilor. Studii oferite prof. dr. Șerban Papacostea cu ocazia împlinirii a 70 de ani*, București, 1998, p. 343-361.

sultan, „în schimbul căreia (Despot) oferea prestarea omagiu de vasalitate față de Coroană”²⁰. Această situație, doar aparent insolită, se datorează imposibilității Imperiului habsburgic, aflat în tratative pentru negocierea păcii cu Poarta, de a-și susține obiectivele în capitala otomană. În aceste condiții, apelul la intercesiunea polonă era, cu siguranță, singura cale viabilă de consolidare a domniei. Pe plan juridic, acest omagiu echivala însă cu o reconfirmare a omagiu prestat de Lăpușneanu și care nu va putea fi aplicat *de facto* din motivele cunoscute, cu toate că pretenția dublei suzeranități polono-otomane asupra Moldovei se va dovedi fructuoasă pe plan juridic încă multă vreme. Reorientarea decisă a lui Despot către Coroana polonă nu se va produce, de fapt, decât odată cu deteriorarea relațiilor cu protectorii săi, în urma semnării tratatului de pace otomano-habsburgic la 1 iunie 1562²¹.

Reprezentative pentru contextul european al relațiilor româno-polone din această perioadă sunt și legăturile strânse ale lui Petru Cercel cu protectorul său, regele Henric al Franței²², care nu renunțase încă la tronul polonez și care, fapt semnificativ, va fi interesat mai târziu să-l atragă pe Mihai în afara Ligii antiotomane, acolo unde se va afla și Polonia la sfârșitul secolului al XVI-lea.

O reorientare către Coroana polonă a domnilor români se va produce relativ repede, însă într-un context diferit, legat tocmai de sistarea păcii otomano-habsburgice și de declanșarea unei cruciade antiotomane la care erau chemate să ia parte, în principiu, toate statele creștine, printre care se numără și Polonia, unul dintre combatanții esențiali pentru succesul acestei campanii. Din anul 1594 s-a păstrat o relatire despre ajutorul cerut de împăratul Rudolf suveranilor creștini în realizarea campaniei antiotomane, campanie la care Polonia și țările române sunt considerate, deja, cobeligerante²³. În vara acestui an știm că Andrei Taranowski se afla la Iași, la curtea lui Aron Vodă²⁴, care, aflat în tratative cu imperialii, Mihai Viteazul și cu Sigismund Báthory pentru constituirea Ligii²⁵, se arată „binevoitor” față de polonezi. Către curtea regelui polonez pleacă din Moldova, în ianuarie 1595, episcopul Moldovei și marele vornic Cârstea, ca soli ai lui Aron Vodă²⁶.

O primă mărturie despre orientarea voievodului român către Coroana polonă se află în documentele dietei polone din 1595, unde, pe lângă solii imperiali, se aflau și cei ai lui Mihai, alături de cei ai lui Aron și Sigismund Báthory²⁷. Prin intermediul lor, voievodul român solicita ajutorul regelui polon în vederea inițierii unei campanii antiotomane, ajutor pe care îl solicită, în același timp,

²⁰ N. Iorga, *Iarăși și stiri nouă despre Despot*, în RI, 1916, nr. 7-9, p. 130-131.

²¹ V. Ciobanu, *Vasalitate-suzeranitate în raporturile româno-polone din a doua jumătate a secolului XVI: interpretare juridică și practică politică (II)*, în AIIAI, t. 23, 1, 1986, p. 131-133.

²² Șt. Pascu, *Petru Cercel și Tara Românească la sfârșitul secolului al XVI-lea*, Sibiu, 1944, p. 48-50, cu referințe la corespondența lui Petru Cercel cu regina Ecaterina de Medici, ducele de Anjou, cardinalul Bourbon și ducele de Nevers; N. Iorga, *La France dans le sud-est de l'Europe. I. Henri de Valois, roi de Pologne et l'influence de son passage sur le trone polonais. II. Conséquences sur le Danube de la politique française active en Orient*, în RHSEE, t. 13, 1936, nr. 1-3, p. 37-56 și observațiile privitoare la solidaritatea „genealogică” a proiectelor lui Mihai și Petru Cercel din *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, p. 20-25.

²³ MVCE, vol. V, doc. 7, datat cu aproximație în 1594. Despre importanța obiectivelor comerciale și a propagandei catolice în cadrul proiectului de integrare a Moldovei în Ligă, V. Ciobanu, *La cumpăna de veacuri. Țările române în contextul politicii poloneze la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea*, Iași, 1991, p. 71-73. De asemenea, observațiile lui N. Iorga din *Pretendenți domnești în secolul al XVI-lea*, în AARMSI, s. II, t. 19, 1896-1897, p. 201-202.

²⁴ Taranowski stabilise un contact prealabil cu Moldova încă din timpul soliilor sale la Constantinopol, de unde putuse sprijini pe fratele lui Aron, Petru Alexandrovici. Polonezii aveau, de altfel, la Iași, pe Orzechowski, ginerul lui Alexandru Lăpușneanu, cu misiunea de a atrage pe Aron în sfera Coroanei polone (I. Corfus, *op. cit.*, p. 10, n. 2).

²⁵ MVCE, vol. I, doc. 3, 6, 10.

²⁶ I. Corfus, *op. cit.*, p. 10.

²⁷ I. Corfus, *op. cit.*, p. 11-12.

papei Clement al VIII-lea²⁸ și imperialilor²⁹. În cadrul acestei diete, proiectul intrării Poloniei în Ligă, susținut de partida prohabsburgică poloneză și așteptat de Mihai, se năruie, ca urmare a eforturilor cancelarului Zamoyski, care a reușit să convingă dieta de profitul politic și economic al neutralității Poloniei³⁰. În cele din urmă el condiționează aderarea la Ligă de anexarea Moldovei și a Țării Românești³¹, precum și de renunțarea definitivă a arhiducelui Maximilian la pretențiile pentru tronul polon³². Această turnură a politiciei externe polone nu va anula însă eventualitatea unui sprijin pentru voievodul român din partea Coroanei, afătă vreme cât aderarea Poloniei la Liga antiotomană era considerată încă, în mediile diplomatice europene, o chestiune de timp³³. Una dintre cauzele principale ale acestei reorientări a constituit-o dezinteresul constant al Habsburgilor de a contribui la alcătuirea unei coaliții puternice îndreptate împotriva Porții.

Tentativele de atragere a Poloniei în Ligă au eşuat permanent în perioada 1594-1599, fie datorită abilității diplomaticе a cancelarului Zamoyski³⁴ și a influenței sale în dieta polonă, fie datorită rezistenței imperialilor față de realizarea acestei coaliții, sprijinite constant de apropierea habsburgo-polonă, bazată pe interesele comune de expansiune catolică, mediate și promovate de Vatican³⁵.

²⁸ Prima scrisoare păstrată din această corespondență este datată 3 iulie 1597 (*MVCE*, vol. V, doc. 67), la care se adaugă un răspuns din partea papei Clement al VIII-lea, din luna august a aceluiași an, răspuns, de altfel, destul de dezamăgitor pentru voievodul român, care aștepta un sprijin concret din partea promotorilor cruciadei. Conform demonstrației lui Șt. Andreescu, acesta constituie, de fapt, răspunsul unei scrisori anterioare a lui Mihai, pe care banul Mihalcea fusese însărcinat să o ducă la Vatican, acolo unde el nu a mai putut ajunge, și pe care a transmis-o, indirect, prin intermediul nunțiului apostolic la Praga, Cesare Speciano (*Mihai Viteazul și Roma*, în *Restitutio Daciei III*, p. 230-235).

²⁹ *MVCE*, vol. I, doc. 40 (5 ianuarie 1597), prin care Mihai îl însțiințează pe arhidiucele Maximilian despre trimiterea banului Mihalcea și a sibianului Marcu Schonkabunk în vederea unui sprijin pentru continuarea campaniei antiotomane. Aceeași cerere este reiterată la 12 martie de lângă Nicopole (*MVCE*, vol. I, doc. 44), fiind ulterior adresată, la 21 noiembrie, din Târgoviște, direct împăratului Rudolf al II-lea. Despre însărcinările primite de Rudolf din Transilvania în vara anului 1595, raportul lui Giovanni de Marini Pollini, reproducă în *Călători străini în țările române*, vol. III, p. 258-264.

³⁰ I. Corfus, *Intervenția polonă în Moldova*, p. 527-540. Cu privire la tradiția unei opțiuni necombeative a Coroanei în politica externă pe parcursul secolului al XVI-lea, R. Ciocan, *Étienne Báthory et l'idée de Croisade*, în „Balcanica”, t. VIII, 1945, p. 154-178.

³¹ Despre ecoul nefavorabil pe care l-a avut la Praga condițiile lui Zamoyski, *MVCE*, vol. V, doc. 44 (28 mai 1595), într-un raport al ambasadorului venețian Tomaso Contarini. O serie de referințe privitoare la aceste condiții și la implicațiile est-europene ale prezumtivei aderări a Poloniei la Liga antiotomană, la Domenico Caccamo, *La diplomazia della Controriforma e la crociata: dai piani del Possevino alla «lunga guerra» di Clemente VIII*, în „Archivio storico italiano”, t. 128, 1970, p. 280-281.

³² Implicațiile largi ale tentativei lui Zamoyski de a obține această renunțare din partea arhidiucei, pe care acesta din urmă a eludat-o și în cadrul acordului de la Bytom-Bedzin din 1589 și în 1597, atunci când s-a ridicat problema urcării sale pe tronul Transilvaniei, vor deveni evidente în momentul în care aspirațiile lui Maximilian la Coroana polonă vor fi promovate intens de Moscova, o parte a ortodoxiei poloneze și chiar de Mihai; V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, p. 163; Șt. Andreescu, *Relațiile între habsburgi și Rusia: misiunea lui Nicolae Warkotsch la Moscova (1593)*, în *Restitutio Daciei III*, p. 40 și 78.

³³ D. Caccamo, *op. cit.*, p. 272-275.

³⁴ În această privință trebuie consemnate tratativele secrete purtate de cancelarul polon cu Edward Barton (P.P. Panaiteanu, *Mihai Viteazul*, p. 34, și N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. I, p. 73-74). Referitor la contribuțiile diplomației britanice, în scopul protejării proprietelor obiective economice, la tentativele de negociere habsburgo-otomane și româno-otomane, P. Cernovodeanu, L. Demény, *Relațiile politice ale Angliei cu Moldova, Țara Românească și Transilvania în secolele XVI-XVIII*, București, 1974, p. 36-40; V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, p. 171, 179.

³⁵ D. Caccamo, *op. cit.*, p. 272-273; P. Bartl, „*Marciare vero Constantinopoli*“ – *Zur Türkenpolitik Clemens VIII*, în „Saeculum”, t. 20, 1969, nr. 1, p. 44-55; C. Göllner, *Zur Problematik der Kreuzzüge und der Türkenkriege im 16. Jahrhundert*, în *RESEE*, t. XIII, 1975, 1, p. 97-116; Al. Randa, *op. cit.*, p. 57-65.

Au eşuat în aceeași perioadă și eforturile, atât de promițătoare pentru realizarea obiectivelor Ligii, de atragere a Rusiei în coaliție³⁶, vizibil mai interesată în această colaborare decât partenerii occidentali. Aceștia au zădărnicit tacit perspectiva, preferând fie să se orienteze către alte obiective, mai stringente, cum a fost cazul Spaniei³⁷, fie să o transforme într-o colaborare bilaterală cu rezultate cel mult satisfăcătoare de ambele părți, dar fără efecte pentru cruciada antotomană, aşa cum a fost propriu-zis cazul Imperiului habsburgic³⁸. Este fără îndoială semnificativ faptul că cele mai serioase proiecte de „cruciadă” antotomană vin din partea unor state necreștine, precum Persia³⁹ sau hanatul Crimeii⁴⁰.

În aceste condiții, solicitarea unui ajutor din partea Coroanei polone, corelată cu intenția unui jurământ de vasalitate prezintă, evident, ceva mai mult decât trăsăturile unei continuări a relațiilor tradiționale moldo-polone, iar aceasta din cel puțin trei motive. În primul rând, dorința de a colabora la proiectul Ligii creștine și de a prelua pe cont propriu organizarea campaniilor sud-dunărene a fost o intenție adresată de Mihai întregii Europe creștine, care includea în proiectul său inițial și regate precum Spania și Polonia, a căror contribuție era de departe de a fi subestimată⁴¹. Astfel, mesajul de

³⁶ Primele propuneri de alianță antotomană au venit din partea Rusiei într-o perioadă anterioară misiunii diplomatice a lui Warkotsch la Moscova din 1589 și care a fost reînnuită în toamna anului 1593 tocmai pentru discutarea condițiilor unei eventuale colaborări. Pentru detaliile acestor misiuni diplomatice, Al. Randa, *op. cit.*, p. 208-209; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, p. 105-106; Șt. Andreescu, *Relațiile între habsburgi și Rusia*, p. 37-55.

³⁷ O serie de documente referitoare la posibilitățile de participare la Liga antotomană oferite și refuzate consecvent de monarhia spaniolă au fost reunite de P. Bartl, *Der Westbalkan zwischen Spanischer Monarchie und Osmanischer Reich. Zür Türkenkriegproblematik an der Wende von 16. zum 17. Jahrhundert*, Wiesbaden, 1974, p. 223-228. Pentru considerații generale asupra reacțiilor venite din partea Spaniei față de înștiințările sosite din răsăritul Europei în această perioadă, E. Denize, *Relațiile Țărilor Române cu Spania în epoca lui Mihai Viteazul*, în AIIAI, t. 28, 1991, p. 103-121.

³⁸ O dată primit ajutorul finanțator din partea țarului, ca răsplătă a negocierii păcii cu Suedia, Imperiul Habsburgic nu a mai manifestat nici o intenție efectivă pentru sprijinirea campaniei antotomane. În aceste condiții, dezinteresul lui Filip al III-lea pentru cauza cruciadei a stârnit mai curând dezamăgirea papei, decât pe cea a lui Rudolf al II-lea. Șt. Andreescu, *Relațiile între habsburgi și Rusia*, p. 61, și observațiile pe marginea acestui eșec diplomatic ale lui V. Ciobanu, *La cumpănă de veacuri*, p. 247, n. 38, 39.

³⁹ La Moscova, în primăvara anului 1595, unde fusese stabilită întâlnirea între partenerii Ligii antotomane pentru încheierea alianței, nu s-a prezentat decât un ambasador al șahului persan Abbas I, interesat încă din 1593 de constituirea unei „ligi universale împotriva sultanului”, care venea în întâmpinarea proiectului cruciat european, de care avea cunoștință și la care dorea să se ralieze prin intermediul Rusiei. Și de această dată, Imperiul habsburgic pare interesat mai curând de o alianță bilaterală, fără intermedierea Moscovei. Numai în acest context se poate explica tentativa de a comunica în scris cu șahul Persiei prin intermediul lui Mihai Viteazul, care pleca din Viena în ianuarie 1601, purtând și un pachet de scrisori în acest scop (*MVCE*, vol. V, nr. 276, <12.I.1601, Viena>). Pentru aceste tatonări diplomatici, Șt. Andreescu, *Relațiile între habsburgi și Rusia*, p. 48-49, 67, 79-80.

⁴⁰ *MVCE*, vol. I, doc. 39, datat <1596-1597>, scrisoare prin care hanul Ghazi-Ghiray îi înfățișează lui Mihai proiectul unei alianțe îndreptată împotriva turcilor, la care ar putea participa tătarii, rușii, români, maghiarii și habsburgii, urmând ca hanul să obțină consimțământul țarului, iar Mihai pe cele ale lui Sigismund Báthory și Rudolf al II-lea. Privitor la eforturile consecvente ale lui Mihai de a încheia o alianță cu hanul tătar în beneficiul intereselor Ligii, Șt. Andreescu, *Diplomația munteană în timpul războiului „cel lung” : negociările lui Mihai Viteazul cu hanatul Crimeii*, în *Restituțio Daciei III*, p. 141-174.

⁴¹ În solicitarea ajutorului pe care Rudolf îl cere tuturor suveranilor creștini în vederea cruciadei antotomane, împăratul se arată convins de sprijinul polonezilor (*MVCE*, vol. V, doc. 7; vol. I, doc. 6). Ceea ce demonstrează o dată în plus că orientarea lui Mihai către Polonia nu implică încă, în 1595, o dețasare de linia politică a Casei de Austria și a Ligii pe cale de a se constitui. În ceea ce privește ponderea contribuției spaniole în cadrul acestor tratative, Al. Ciorănescu, *Michel le Brave et la politique espagnole*, în *Trois Mémoires sur Michel le Brave*, București-Paris, 1938, p. 9.

solidaritate adresat în 1594 Coroanei polone nu diferea în principiu de cele care vizau un ajutor similar din partea Spaniei sau a Vaticanului⁴², iar el respectă mai puțin tradiția relațiilor bilaterale româno-polone, căt pe cea a opțiunii politice adoptate de predecesori precum Ștefan sau Petru Rareș, de solidaritate cu puterile creștine interesate de cruciada antotomană⁴³.

În al doilea rând, lipsa de promptitudine cu care împăratul a întâmpinat manifestul cruciat al voievodului român⁴⁴, care, de altfel, fapt semnificativ, nu intrase, nici măcar teoretic, în perspectivele promotorilor Ligii, a determinat, inerent, o tentativă de apropiere de Polonia, singura putere creștină vecină care putea fi solicitată în vederea unui sprijin și a unei colaborări urgente și substanțiale⁴⁵.

În al treilea rând, Mihai era departe de a concepe această colaborare în termenii unei relații de vasalitate tradiționale bine atestate în tradiția moldo-polonă. Modelul pe care el dorea să-l adopte și care a determinat, de altfel, atâtea neînțelegeri și reticențe din partea imperialilor⁴⁶, era cel al relației de subordonare stabilite între Poartă și Țara Românească, care lăsase întotdeauna domnitorilor munteni care l-au precedat o autonomie aproape deplină în problemele de politică internă.

Acesta era modelul după care Mihai dorea să guverneze Transilvania sub suveranitatea mai curând onorifică a împăratului⁴⁷ și după care intenționa, de asemenea, să guverneze și Moldova, în eventualitatea în care oferta sa ar fi fost acceptată de regele polon⁴⁸. Deosebirea existentă între tradiția politică impusă de raporturile româno-otomane și ideologia medievală a vasalității, curentă între partenerii diplomatici ai lui Mihai, s-a aflat, foarte probabil, la originea reticențelor cu care Rudolf al II-lea a privit intențiile, mai mult sau mai puțin declarate, ale voievodului român de a-și păstra autoritatea în teritoriile cucerite⁴⁹.

⁴² O examinare comparată a documentelor poate ilustra cel mai bine această unitate de vederi (*MVCE*, vol. I, doc. 67, 15). Similară acestor solicitații, făcute în numele solidarității și cauzei creștine, este și scrisoarea adresată lui Filip al III-lea, publicată de Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simancas*, București, 1943, doc. 388, p. 184-185.

⁴³ A. Pippidi, *La Résurrection de Byzance ou l'unité politique roumaine: l'option de Michel le Brave*, în RESEE, t. XIII, 1975, nr. 3, p. 368.

⁴⁴ *MVCE*, vol. I, doc. 67 (după 25 noiembrie 1598), doc. 90 (24 august 1599) și doc. 105, (16 noiembrie 1599).

⁴⁵ Raportul lui Lubieniecki este cel mai elovent document al circumstanțelor în care s-a produs orientarea decisă către Coroana polonă, la care voievodul român s-a văzut constrâns; *MVCE*, vol. I, doc. 16, p. 106-107.

⁴⁶ *MVCE*, vol. V, doc. 112 (18 septembrie 1599), prin care Paolo Georgi îl avertizează pe Rudolf despre planurile lui Mihai de a rămâne în Transilvania, precum și doc. 86, 93, 125 și 160. Consimțământul asupra guvernării Transilvaniei de către Mihai sub suzeranitatea împăratului în condițiile stabilite de Mihai va surveni doar tardiv, la 12 septembrie 1600, atunci când soarta domniei lui Mihai în Transilvania și Moldova era deja compromisă (*MVCE*, vol. I, doc. 206).

⁴⁷ A. Pippidi, *La Résurrection de Byzance*, p. 368; *MVCE*, vol. V, doc. 73.

⁴⁸ *MVCE*, vol. I, doc. 155 (10 martie 1600), unde este înfățișat proiectul de trecere a țărilor române sub suzeranitate polonă, sub guvernarea lui Mihai, care le va lăsa urmașilor săi, în aceeași condiții.

⁴⁹ *MVCE*, vol. V, doc. 139 (13 ianuarie 1600), intenție care a stat de fapt la baza rivalității dintre Mihai și generalul Basta, după cum o dovedește mărturisirea generalului (vol. V, doc. 153 și 164). Aceeași atitudine a manifestat, cel puțin de la un moment dat, și Vaticanul (*MVCE*, vol. V, doc. 136). Nu alta a fost poziția Curții regale spaniole care, prin intermediul ambasadei sale la Praga, a privit cu neîncredere consolidarea poziției lui Mihai în Transilvania, intenționând să folosească noua situație creată pentru interesul propriilor relații cu Poarta. Momentul culminant al relațiilor româno-spaniole fusese probabil deja consumat o dată cu reacția pozitivă a lui Gulliemo de San Clemente în 1599 față de înfrângerea lui Andrei Bathory, cu o jumătate de an mai înainte (*MVCE*, vol. V, doc. 111). Cu toate acestea, ambasadorul spaniol va încuraja într-o scrisoare din 18 august 1600 adresată lui Filip al III-lea și inițiativa lui Mihai de a intra în Moldova, convins fiind de progresele importante ce ar putea fi realizate de Ligă datorită acestei campanii și a unei eventuale uniri a țărilor românești (*MVCE*, vol. I, doc. 203).

Astfel, deși cancelarul Zamoyski refuză în primăvara acelaiași an lui Taranowski pasaportul pentru Țara Românească, dorind să evite astfel o eventuală înțelegere contrară politicii sale⁵⁰, Mihai solicită în luna mai a anului 1595 ajutor polon pentru campania peste Dunăre și îi încredințează lui Lubiniecki oferă de vasalitate adresată regelui polon. Nefiind pregătit pentru a răspunde în numele regelui la o asemenea ofertă, Lubiniecki se mulțumește să-l asigure pe Mihai că Sigismund va fi cu siguranță dispus să primească supunerea lui⁵¹, urmând ca solul lui Mihai, Petru Grigorovici Armeanul, să comunice regelui și cancelarului propunerea voievodului⁵².

Petru Armeanul așteaptă în zadar, pe tot parcursul lunii august, la Cracovia, un răspuns ferm din partea Coroanei polone, cu toate că lui i se alătură la 16 august, cu același mesaj, un alt sol al lui Mihai, Constantin Vorsi⁵³. În această perioadă, obiectivele diplomației polone sunt cu totul altele. A doua zi după sosirea lui Vorsi Zamoyski intră în Moldova, ocupă cetatea Hotin și îl instalează pe tron pe Ieremia Movilă, cu cetățenie polonă încă din 1593, cu care încheie la 27 august un tratat prin care Moldova devineacă, practic, o formațiune statală polonă. O dovadă cât se poate de concluzentă că orientarea politică a cancelarului era cu totul alta decât cea pe care Mihai o mai spera încă, atunci când înainta solului polon proiectul de continuare a luptei antiotomane sub suzeranitatea Coroanei. Cu patru zile înaintea intrării lui Zamoyski în Moldova, Mihai dobândește redutabilă victorie asupra turcilor de la Călugăreni⁵⁴.

La dieta din 1596, solii lui Mihai cer regelui ajutor contra turcilor și permisiunea de a recruta mercenari în Polonia⁵⁵. De această dată însă, propunerile de vasalitate lipsesc. În pofida evidenței amplasării a Poloniei de partea adversarilor Ligii antiotomane, relațiile diplomatiche româno-polone rămân suficient de strânsе, chiar dacă, în absență unui proiect politic comun, perspectiva unei apropiere a țărilor române de Coroana polonă s-a dizolvat de la sine. Către sfârșitul lunii ianuarie 1598, Taranowski îi comunică cancelarului Zamoyski ceea ce aflase de la Constantin Vorsi în legătură cu planurile lui Sigismund Báthory de a ocupa Moldova și de a-l pune ca domn pe Marcu. Solul afirma că Mihai întârzie aceste tentative „pentru a nu nesocoti înțelegările cu polonii”⁵⁶. În decembrie 1599, Valentin Walawski, comandanțul cazarilor din slujba lui Mihai, se adresa lui Taranowski, asigurându-l de bunele intenții ale lui Mihai față de Polonia, de dorința acestuia de a se supune regelui Sigismund sub jurământ și de a-și mărită sforța cu un nobil polon, continuând astfel o tradiție a domnilor moldoveni vasali față de Coroană, inițiată în timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu⁵⁷.

⁵⁰ I. Corfus, *op. cit.*, p. 14-15 și anexa IV.

⁵¹ MVCE, vol. I, doc. 108. În aceeași perioadă Mihai adresează o solicitare de sprijin similară lui Jan Potocki, starostele Cameniței, mesaj care va fi receptat și de cancelar (I. Corfus, *op. cit.*, p. 20).

⁵² Despre contextul călătoriei în Polonia a lui Petru Armeanul, I. Corfus, *op. cit.*, p. 21. În felul acesta, voievodul român întreprinde prima tentativă de eliberare de sub constrângerile impuse de semnarea de către boierii săi a actului de supunere vasală față de Sigismund Báthory, încercând să găsească alte mijloace pentru sprijinirea campaniei antiotomane.

⁵³ Despre legăturile acestui nobil cu mediul polon, Șt. Andreescu, *Relațiile lui Mihai Viteazul cu Polonia*, p. 115-117.

⁵⁴ Rezistența opusă de Zamoyski tătarilor la Țuțora, care a făcut imposibilă conjuncția turco-tătară, a fost, indirect, singura intervenție polonă în profitul expediției voievodului român (I. Corfus, *op. cit.*, p. 23). O solicitare în acest sens existase însă deja din partea lui Mihai și ea fusese adresată unui anume Hanski, căruia voievodul îi cere în august 1596 să intervină pe lângă cancelar și pe care îl numește „prietenul meu”, pentru a-i împiedica pe tătarî să treacă în Moldova (MVCE, vol. I, doc. 35).

⁵⁵ I. Corfus, *op. cit.*, p. 26 n. 3.

⁵⁶ MVCE, vol. I, doc. 53; I. Corfus, *op. cit.*, p. 34-35 și anexa XX. Despre prezența lui Taranowski la Târgoviște în această perioadă, raportul către împărat al lui Erich Lassota, reprodus în *Călători străini în țările române*, vol. IV, București, 1972, p. 64.

⁵⁷ *Călători străini în țările române*, vol. IV, p. 182; MVCE, vol. I, doc. 123, reactualizând astfel cererea și proiectul din iulie 1597, despre care fusese însărcinat să trateze Taranowski ; C. Bălan, *Câteva considerații despre activitatea politică și diplomatică a lui Mihai Viteazul în 1597*, în RDI, t. 28, 1975, nr. 4, p. 521. În același timp, la Varșovia, prezenta aceleiasi intenții din partea voievodului român medicul elvețian Ioan Muraltus, însărcinat de Mihai cu această misiune (P. Cernovodeanu, N. Vătămanu, *Un medic elvețian de la curtea din Alba Iulia în slujba lui Mihai Viteazul: Ioan Muraltus, 1563-1602*, în „Studii și articole de istorie”, t. 9, 1967, p. 65-79), în vreme ce polonezii sondau veridicitatea acestor intenții prin intermediul soliei lui Adam Krzyniecki la domnul Moldovei (document editat de Th. Holban, *Documente românești din arhivele polone și franceze*, în AlIAI, t. 13, 1976, nr. 113, datat 30.12.1599).

Trebuie, de asemenea, notat faptul că în primăvara anului 1600 Andrei Taranowski redacta un proiect al jurământului de credință între regele polon și Mihai, care prevedea următoarele : 1. trecerea celor trei țări românești sub suzeranitate polonă și prestarea jurământului de vasalitate către Sigismund al III-lea; 2. acordarea pentru fiul său, Nicolae, a indigenatului Coroanei polone și a marelui ducat al Lituaniei. Nicolae va trebui, împreună cu soția și ceilalți copii ai săi, să fie luat sub scutul regelui după moartea lui Mihai; 3. obliga pe Mihai să aducă împotriva oricărui vrăjmaș al Coroanei polone 3500 de călăreți și 3500 pedeștri, ținuți pe cheltuiala sa până la sfârșitul războiului; 4. odată recucerite de la turci Chilia, Tighina, Cetatea Albă, Oceacovul și Ismailul, Mihai se obliga să treacă aceste teritorii sub suzeranitatea Coroanei polone, care le va lăsa, cu drept de feudă, lui Mihai și urmașilor săi⁵⁸. Încheiat la Brașov, în 10 martie 1600, acest proiect de tratat reprezenta cea din urmă tentativă a lui Taranowski de a-l aduce pe voievodul român sub suzeranitatea polonă în condiții avantajoase pentru cel dintâi, izbutind astfel în ultimă instanță să-l mulțumească pe Mihai și să apere în același timp interesele Poloniei, față de care va fi nevoie în cele din urmă să răspundă la acuzația de trădare⁵⁹.

Acest proiect desemna, în același timp, foarte probabil, și o ultimă tentativă, în cele din urmă nereușită, a eforturilor partidei filopolone din anturajul lui Mihai de a profita de pe urma orientării antihabzburgice pe care planurile și acțiunile voievodului român au luat-o treptat, pe măsură ce sprijinul promis din partea împăratului s-a lăsat tot mai așteptat⁶⁰, și de a diminua componenta anticatolică care cu siguranță a nutrit această reorientare către Coroana polonă în sensul unei conciliere circumstanțiale cu regele și cancelarul Zamoyski.

Unirea cu Biserica catolică, ratificată în octombrie 1596, în cadrul sinodului de la Brześć, a unei părți a prelaților ortodoxi poloni, rezultat al expansiunii catolice în răsăritul Europei, este, fără îndoială, una dintre cauzele principale ale degenerării accelerate a relațiilor româno-polone. Acestea se desfășoară în ultimii ani ai secolului al XVI-lea în cadrul unui regim polarizat, în care raporturile cu autoritatea catolică, reprezentată de rege și cancelar, vor fi contrabalansate de un alt gen de raporturi, susținute de exponentii ortodoxiei polone, adversari deciși ai Uniunii și ai orientării politice imprimate Poloniei de cancelarul Zamoyski.

Principalul exponent al ortodoxiei este cneazul Constantin Vasile de Ostrog, voievod al Kievlui, aflat încă de la sfârșitul anului 1590 într-o opozitie deschisă față de rege, sprijinit de Nichifor Dascălul, protosinghel și exarh al Patriarhiei din Constantinopol⁶¹. În jurul celui mai puternic magnat din întreaga Polonie, patronul a o mie de biserici rusești și a două episcopate, căruia patriarhul de la Constantinopol îi încredințase aproape suzeranitatea asupra bisericii rutene, devenind un veritabil protector al ortodoxiei polone, s-a polarizat întreaga rezistență ortodoxă față de actul unirii cu Roma.

Primul act decis după realizarea uniunii, pe care, în povida unor eforturi semnificative, nu au putut-o împiedica, a fost organizarea unui contrasinod, prezidat de Nichifor Dascălul, secondat de Chiril Lucaris, protosinghel al patriarhului de Alexandria, împreună cu alții doi episcopi ruteni, în care s-a decis excomunicarea prelaților uniți. Aceasta este complementul tardiv al fictivului sindod de la

⁵⁸ MVCE, vol. I, doc. 155 (10 martie 1600).

⁵⁹ I. Corfus, *op. cit.*, p. 305-307, anexa LXXX, scrisoare din 13.06.1600, prin care Taranowski se dezvinovățește față de cancelar pentru acuzațiile ce i-au fost aduse la Camenița.

⁶⁰ Se poate aprecia că o orientare decisă antihabzburgică a lui Mihai a survenit doar în momentul primirii răspunsului negativ și ofensator al lui Rudolf al II-lea la solia sa; Șt. Andreescu, *op. cit.*, p. 294-295. De asemenea, este foarte probabil ca între 1595 și 1597 Mihai să-și concentreze eforturile exclusiv asupra confruntării cu Imperiul otoman, acțiunile ostile ale lui Ieremia Movilă, Zamoyski și Andrei Báthory determinându-l să se decidă asupra campaniei în Moldova încă din toamna lui 1597. Problematic, în ceea ce privește datarea intenției lui Mihai de a intra în Moldova, C. Rezachevici, *Gândirea politică a lui Mihai Viteazul și etapele elaborării planului de dobândire a Moldovei*, în P. Cernovodeanu, C. Rezachevici (coord.), *Mihai Viteazul*, București, 1975, p. 54-58.

⁶¹ N. Iorga, *Nichifor Dascălul exarh patriarchal și legăturile lui cu jăurile noastre (1580-1599)*, în AARMSI, s. II, t. 27, 1905, p. 184-185; Șt. Andreescu, *Exarhul patriarchal Nichifor Dascălul*, p. 82-101.

Iași, din august 1595, „organizat“ de Nichifor Dascălul⁶². În cadrul dietei din 1597, convocate în luna februarie, Nichifor Dascălul a fost acuzat de cancelarul Zamoyski, în cadrul unui scenariu îndelung pregătit, de spionaj în favoarea Porții și contra intereselor Coroanei polone, fiind ca urmare închis în cetatea Marienburg din Prusia Orientală, lovindu-se astfel direct în imaginea protectorului său, cneazul de Ostrog⁶³.

În aceste condiții, apropiati atât de adversarii comuni, cât și de apartenența confesională, legăturile dintre cneazul rutean și voievodul român apar suficienți de previzibile⁶⁴. Despre această partidă prohabsburgică din Polonia, favorabilă lui Mihai, există mai multe mărturii⁶⁵, numele cel mai vehiculat fiind cel al lui Taranowski⁶⁶, ale cărui legături mai vechi cu voievodul român sunt deja cunoscute. Ele datează, foarte probabil, încă din luna iunie a anului 1597, atunci când, în drum spre Polonia, solii lui Mihai, între care se afla și un episcop, se întâlnesc la Suceava cu Andrei Taranowski, aflat în drum spre Târgoviște⁶⁷. În ianuarie 1598, o a doua solie a lui Mihai adresată lui Taranowski, purtată de spătarul Constantin Vorsi, este probabil să fi intrat în legătură cu cneazul Constantin de Ostrog, care îi va răspunde voievodului român, într-o scrisoare, în cursul primăverii⁶⁸. În această scrisoare, singurul document păstrat din această corespondență, cneazul Constantin răspunde pozitiv la cererea de colaborare a lui Mihai, avertizând însă că ea nu poate fi făcută decât cu maximă prudență și evitând cuvântul scris⁶⁹.

⁶² Cu toate că N. Iorga și P.P. Panaiteșcu au fost convinși de autenticitatea acestui sinod, demonstrația atentă întocmită de Șt. Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul*, p. 92-97, extinzând de fapt o bază argumentativă dezvoltată de N. Șerbănescu, *S-a ținut un sionod antiunionist la Iași în 1595?*, în BOR, t. 81, 1963, nr. 7-8, p. 768-780, a înălțurat orice dubiu asupra acestei probleme.

⁶³ I. Corfus, *op. cit.*, p. 122 și anexa XXV bis; Șt. Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul*, p. 101.

⁶⁴ Pentru conturarea circumstanțelor acestei colaborări trebuie adăugate și relațiile întreținute de Mihai cu patriarhul Alexandriei, Meletie Pigas; Al. Botez, *O scrisoare inedită a lui Mihai Viteazul către patriarhul Alexandriei Meletie Pigas*, în BOR, t. 83, 1965, nr. 5-6, p. 584-592; N.I. Șerbănescu, *Legăturile patriarhului Meletie Pigas cu Tânările Române*, în BOR, t. 84, 1964, nr. 4-6, p. 352-372. Nu este, de altfel, prima ocazie a unui principă român de a sprijini comunitatea ortodoxă polonă. Alexandru Lăpușneanu a fost și el un protector al ortodoxiei polone, ajutând în mai multe rânduri, în anii 1558 și 1559, comunitatea ortodoxă din Lwów, sprijin pe care îl va reitera și în răstimpul celei de-a doua domnii (N.C. Bejenaru, *Politica externă*, p. 65-66 și 125). În jurul acestei comunități se va forma un alt nucleu de rezistență ortodoxă, numit „Frăția“, care va fi și el, la rândul său, în continuare sprijinit de domnitorii români; T. Ionescu-Nișcov, *Din istoria relațiilor moldo-ucrainene în prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în BOR, t. 83, 1965, nr. 11-12, p. 1083-1096.

⁶⁵ P.P. Panaiteșcu, *Mihai Viteazul*, p. 191; I. Corfus, *op. cit.*, p. 78-80.

⁶⁶ Într-o scrisoare a lui Wlodek adresată lui Zamoyski se afirmă că „noi singuri îl tragem (pe Mihai) asupra noastră. S-a văzut scrisoare din partea m. s. regelui la d. Taranowski, în care era îngăduit să-i treacă oameni și să ia bani de la Mihai [...] Trebuie să păzim tare pe m. s. regele... căci aceia în care se îndeplinește maiestatea sa sunt tare binevoitori lui Mihai“; I. Corfus, *op. cit.*, p. 116 și anexa LVI. În afară de Taranowski, principalii nobili poloni cu care Mihai întreținea legături secrete erau Sebastian Lubomirski și Mniszczek, voievodul de Sandomir, amândoi adversari ai cancelarului Zamoyski (P.P. Panaiteșcu, *Mihai Viteazul*, p. 191).

⁶⁷ Ilie Corfus era de părere că aceste legături erau anterioare acestei date, fiind mediate de Nichifor Dascălul, pentru eliberarea căruia Mihai va interveni mai târziu, fără succes, în mai multe rânduri (*op. cit.*, p. 122-123). Oricum ar sta lucrurile, este cert că la sfârșitul anului 1597 ele erau deja cunoscute, de vreme ce Marini Polli îi înștiință pe imperiali că Mihai să-i înțelese cu Constantin de Ostrog pentru ocuparea Moldovei, în vederea căreia cere acum ajutor împăratului (Iorga-Hurmuzaki, *Documente*, vol. XII, p. 1266-1267).

⁶⁸ I. Corfus, *op. cit.*, anexa XX, p. 233-234; Șt. Andreescu, *Exarhul patriarhal Nichifor Dascălul*, p. 103.

⁶⁹ În toamna anului 1598, Petre Grigorovici Armeanul, trimisul lui Mihai la arhiducele Maximilian, îi oferă acestuia detalii certe despre înțelegerea dintre Mihai și cneazul din Ostrog (I. Corfus, *op. cit.*, p. 124).

Solicitările făcute de Mihai în această perioadă nobililor poloni partizani pentru a-l sprijini în tentativa de recrutare a cazacilor în oastea sa constituie, la rândul lor, o mărturie pentru continuitatea unui segment al colaborării româno-polone care a ocolit, deliberat sau nu, relațiile tradiționale stabilite prin intermediul influenței factiunii filopolone din Moldova. Cu privire la statutul incert pe care regatul polon îl acorda acestor războinici de la periferia Coroanei, instrucțiunile date la 1577 de regele Ștefan Báthory al Poloniei lui Andrei Taranowski, trimis la tătări în această perioadă, arată că ei sunt „o adunătură de oameni, care nu se supun nimănui, fiind strânși dintre muscali, valahi (moldoveni) și supuși de-a noștri, osândiți la moarte”, așezăți în câmpurile dintre Nistru și Nipru⁷⁰. Căpetenia lor pe la 1560, Dimitrie Vișnievietki, provenea foarte probabil din Ștefan, pretendent la domnia Moldovei într-un moment în care seminția legitimă a lui Ștefan încetase⁷¹. În 1564 cazacii îl vor sprijini pe Ion Vodă, iar în vremea lui Mihai între căpeteniile lor se număra și un român, Loboda⁷². Mihai va recurge la sprijinul lor încă din 1596⁷³ și colaborarea lor va continua în anii următori⁷⁴, iar după cucerirea Moldovei, încercările desperate ale regelui și ale cancelarului Zamoyski de a stăvili recrutarea de cazaci în oastea lui Mihai au constituit unul dintre obiectivele principale ale campaniei de pregătire a unui conflict armat cu voievodul român în vederea apărării Coroanei⁷⁵.

Această perioadă de intense tentative din partea lui Mihai de a-și consolida poziția cucerită și de a pregăti o viitoare acțiune militară a fost precedată de o perioadă de așteptări, în care Mihai încearcă, în repetate rânduri, să-i convingă pe comisarii imperiali de a imposibilitatea de a mai întreprinde vreo acțiune antiotomană pentru cauza Ligii înainte ca Ieremia Movilă, voievodul așezat de Zamoyski, cu acceptul Portii, pe tronul Moldovei, să fie înălțat, el constituind în acel moment cea mai puternică amenințare la adresa intereselor habsburgice⁷⁶. Ca și în cazul campaniei transilvane, așteptarea ajutorului finanțar de la Praga este zadarnică, comisarii imperiali ezitând să ofere sprijinul solicitat, nesiguri cu privire la proiectele reale ale lui Mihai⁷⁷ și indeciși să sprijine o campanie îndreptată vizibil împotriva intereselor Poloniei⁷⁸, cu care Casa de Austria, ca de atâtea ori în acest zburciumat deceniu, va alege să păstreze pacea, nu o dată chiar împotriva propriilor interese⁷⁹.

⁷⁰ N. Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni și cu teritoriul zis „ucrainean”*, în AARMSI, t. 38, 1915-1916, p. 752-753; idem, *Pretendenți domnești*, p. 202.

⁷¹ N. Iorga, *Legăturile românilor cu rușii apuseni*, p. 754. Despot, amenințat de Dimitrie, a căutat o alianță prin căsătoria cu Elisaveta, fiica lui Constantin de Ostrog, care, prieten cu Dimitrie, a refuzat această propunere. În 1563, anul înălțării lui Despot de către Tomșa, Dimitrie a intrat în Moldova, dar a fost alungat și dus la Constantinopol, unde a fost ucis ca „rebel”.

⁷² Despre el și intențiile lui cerea informații Mihai solului polonez Lubieniecki în vara anului 1595, aflând că a intrat în serviciul regelui polon (*MVCE*, vol. I, doc. 16).

⁷³ I. Nistor, *Tratativele lui Mihai Viteazul cu Polonia*, în AARMSI, s. III, t. 16, 1935, p. 120-122; I. Corfus, *op. cit.*, p. 37.

⁷⁴ P. P. Panaitescu, *Documente*, p. 19-21, *Călători străini în țările române*, vol. IV, p. 174-182; E. Stănescu, *Colaborarea militară dintre români și cazaci în ultimul sfert al veacului al XVI-lea*, în „*Studii-Istorie*”, t. 7, 1951, nr. 4, p. 206-207.

⁷⁵ I. Corfus, *op. cit.*, anexele XLIV, LII și LXXI.

⁷⁶ Argumentele pe care voievodul le înfățișează comisarii imperiali sunt neloyalitatea lui Zamoyski și a lui Movilă, acceptul și acordul unor seniori poloni, acord pe care îl înfățișează în scris comisarii, precum și dorința de a închinge Moldova lui Rudolf al II-lea. Detalii asupra acestui raport diplomatic la C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 60.

⁷⁷ La această indecieză au contribuit în mare măsură și tentativele repetitive ale diplomației polone de a discredită figura lui Mihai la curtea de la Praga (*MVCE*, vol. IV, doc. 174), împiedicând și o eventuală colaborare habsburgică cu regele Carol al Suediei (V. Ciobanu, *La cumpăna de veacuri*, p. 252-256). Supralicitarea legăturilor secrete întreținute de Mihai cu Poarta a reușit să-l discreditze la Praga chiar și în ochii ambasadorului venețian, anterior favorabil voievodului român (*ibidem*, p. 262 n. 111).

⁷⁸ Unul dintre motivele permanentelor temeri ale habsburgilor față de eventualitatea unui conflict cu Polonia l-a constituit pericolul unui atac polonez asupra capitalei Imperiului venind din Silezia, slăbiciune bine evidențiată în scrisoarea adresată în iunie 1600 de ambasadorul spaniol la Praga lui Filip al III-lea cu privire la intrarea lui Mihai în Moldova (*MVCE*, vol. V, doc. 193). Aceasta în timp ce Zamoyski urmărea să sprijine conflictele interne din Imperiul Habsburgic, favorizate de cedarea de către Sigismund Báthory a unor ducate boeme în schimbul cedării Transilvaniei (V. Ciobanu, *La cumpăna de veacuri*, p. 160).

⁷⁹ În fapt, veritabilul adversar al iminentului conflict habsburgo-polon a rămas, pe întreaga durată a ultimului deceniu al secolului al XVI-lea, Vaticanul, de altfel, cel puțin în privința sprijinului

Fără a mai aştepta sprijinul imperial, Mihai intră în Moldova și îl îndepărtează pe Ieremia Movilă⁸⁰. Este momentul în care înțelegerea ce domnea între Rudolf și Sigismund pare să se clăine, fiind necesare o serie de explicații reciproce, pentru ca regele polon să poată fi convins că îndepărarea lui Movilă s-a făcut fără contribuția sau acceptul Imperiului⁸¹. Faptul era însă împlinit, Mihai se află la hotarul Poloniei, iar legăturile cu bâtrânul cneaz Constantin erau mai strânse ca oricând⁸². Perspectiva era, evident, îngrijorătoare pentru cancelar, care se simte încolțit din toate părțile.

După mărturia unui episcop polon din luna mai 1600, se pare că Mihai i-ar fi amintit lui Taranowski mai demult „că vrea să fie rege al Poloniei [...], căci dacă ar ajunge la aceasta, atunci s-ar război cu turci și ar ajunge mai slăvit ca Alexandru”⁸³. Comisarii raportau împăratului în vară anului 1600 despre posibilitatea unei eventuale instalări a arhiducelui Maximilian pe tronul polon cu ajutorul țarului Moscoviei, al lui Constantin din Ostrog și al lui Mihai⁸⁴, știre pe care o reia și o cronică maghiară contemporană⁸⁵. Petru Armeanul însuși le cere împăratului și arhiducelui Maximilian, în numele lui Mihai, învoirea de a cucerii Moldova, cu perspectiva apropiată a dobândirii Poloniei pentru arhiduce⁸⁶.

campaniilor în Transilvania și Moldova, adversar diplomatic și al voievodului român și, până la un punct, chiar al intereselor habsburgice (V. Ciobanu, *op. cit.*, p. 288). Este evident că în anul 1598 Vaticanul și comisarii imperiali mai așteptau încă de la Zamoyski și Ieremia Movilă aderarea necondiționată la Ligă, variantă socotită încă și în acest moment mai profitabilă decât acțiunile lui Mihai. Această atitudine a Romei se va modifica abia în 1599 (*MVCE*, vol. I, doc. 85), concluzie la care ambasadorul Venetiei, mai puțin sensibil la solidaritățile catolice, ajunsese încă din 1595 (*MVCE*, vol. V, doc. 35). Și totuși, în mai 1600 o știre din Vatican salută intrarea lui Mihai în Moldova, însă cu „speranța că el va continua acum lupta antiotomană” (*MVCE*, vol. IV, doc. 201).

⁸⁰ Evenimentul a survenit însă în posterioritatea unei așteptări aproape disperate a sprijinului solicitat împăratului, care ceruse de altfel expres ca generalul Pezzen să întârzie atât cât îi va sta în putință acordarea ajutoarelor (*MVCE*, vol. V, doc. 197). Relevantă este pentru aceasta suita de mesaje din perioada aprilie-iunie 1600; *MVCE*, vol. V, doc. 175, 184, 186, 188, 191; comentariile lui I. Sârbu, *Istoria lui Mihai Vodă Viteazul*, ed. D. Mioc, București, 1976, p. 505-507.

⁸¹ *MVCE*, vol. V, doc. 197, în care Rudolf dezmine încuiuinițarea sa față de acțiunea lui Mihai, și același mesaj, adresat Papei, în iulie 1600 (*MVCE*, vol. V, doc. 200). La 14 august regele polon cere lui Rudolf înălțarea lui Mihai, invocând vechile tratate încheiate între poloni și habsburgi (*MVCE*, vol. V, doc. 208).

⁸² K. Tyszkowski, *Relations du prince Constantin Basile d'Ostrog avec Michel prince de Valachie*, în RHSEE, t. 3, 1926, nr. 10-12, p. 278-280. La cneazul din Ostrog se referă, probabil, o aluzie strecurată într-o scrisoare din iunie 1600 semnată de Mykolay Zebrowski în care se afirmă: „Trădări sunt foarte multe în Moldova; între alții este chiar unul care se strecoară adesea cu scrisori din partea lui Mihai, peste Nistru, la unii domni de-a noștri.” (*MVCE*, vol. I, doc. 188). Într-o altă scrisoare din iunie același an, Jan Tarnowski înștiințează pe Zamoyski că are cunoștință „de la oameni siguri că domnul de Cracovia nu ia prânzul și cina, fără să amintească și să încchine în sănătatea lui Mihai.” (I. Corfus, *op. cit.*, p. 118).

⁸³ *MVCE*, vol. I, doc. 177, reprobus și în I. Corfus, *op. cit.*, p. 296-302. Într-o relatată din Varșovia, datată 8 august 1600, se afirmă, de asemenea, că „tot ce spun polonii este că, <dacă> vor fi bătuți în luptă de Mihai, nu se pot opune unei astfel de puteri, și dacă el ar pătrunde în țară, ei nu ar ști ce să facă” (*MVCE*, vol. IV, doc. 218). Alte câteva relatări similare sunt reproduse de P. P. Panaitescu în *Mihai Viteazul*, p. 192.

⁸⁴ Iorga-Hurmuzaki, *Documente*, vol. XII, p. 937; Francisc Barilovici relatează lui David Ungnad și Mihai Székely în 6 august 1600 despre intenția lui Mihai de a întreprinde o campanie în Polonia (*MVCE*, vol. V, doc. 206). Același mesaj este adresat de regele polon lui Rudolf la 14 august (*MVCE*, vol. V, doc. 208).

⁸⁵ I. Crăciun, *Cronicarul Szamosközy și însemnările lui privitoare la Români, 1566-1608*, Cluj, 1928, p. 133.

⁸⁶ *MVCE*, vol. I, doc. 147, din 12 februarie 1600, cuprinzând raportul comisarilor imperiali David Ungnad și Mihail Székely către împărat despre audiența secretă la Mihai. Despre acest document, observațiile lui C. Rezachevici, *op. cit.*, p. 62; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, p. 120.

Cel mai important document referitor la această opțiune este, probabil, scrisoarea unui spion polon din Moldova, datată cu aproximație în lunile iunie-iulie ale anului 1600, unde este relatată prădarea unor negustori poloni de către oastea lui Mihai, este confirmat și detaliat planul campaniei în Polonia și se vorbește despre făgăduințele făcute de Mihai polonilor că le va împărți moșiile nobililor⁸⁷.

Pe fundalul acestei ofensive a lui Mihai se schițează, în afara legăturilor constant menținute cu nobilii polonezi partizani în vederea recrutării cazacilor, două relații esențiale atât pentru urmărirea pregătirilor diplomatice pe care Mihai le susține în perioada anterioară și posterioară cuceririi Moldovei, cât și pentru conturarea profilului puternic confesional al acestei ofensive. Prima dintre acestea este cea pe care Mihai o întreține cu exponenții ortodoxiei polone. Cealaltă este reprezentată de relațiile, puțin numeroase, dar extrem de semnificative, susținute, prin intermediul solilor săi, în ultimii ani ai secolului ai XVI-lea, cu țarul de la Moscova.

În ceea ce privește relația cu ortodoxia poloneză, una dintre mărturiile sprijinului de care aceasta din urmă se bucura din partea lui Mihai este strămutarea lui Sergheie, numit probabil în 1591 episcop al Tismanei și beneficiar a numeroase danii și întăriri din partea lui Mihai, ca episcop la Muncaci, apropiat de hotarul cu Polonia, probabil către sfârșitul anului 1598, în perioada imediat următoare îndepărțării exarhului patriarhal Nichifor, foarte probabil în vederea întăririi colaborării cu prelații ortodocși de pe teritoriul Coroanei⁸⁸. Iată ce spune Piasiecki, referitor la această colaborare, în *Chronica gestorum in Europa singulariorum*: „În Polonia chiar mulți se dădură de partea sa și toți, poftitorii de schimbări politice, doreau sosirea lui, mai ales că el era de lege grecească, deci noroadele rusești, strâns unite prin această lege, îi priau îndeosebi, fiind în necontente certuri și zbuciumări din cauza proaspetei lor uniri cu biserică romano-catolică. De aici teama de pierdere nu numai a unei provincii, ci a întregului stat, date fiind veștile sigure, ce arătară, negru pe alb, că Mihai, ridicat în slavă de biruințele sale, căștigate când în Transilvania, când asupra turcilor, iar mai în urmă în Moldova, tinde de bună seamă și asupra regatului”⁸⁹.

La 5 iunie, Zamoyski este înștiințat că trupele lui Mihai, numărând șapte mii de ostași, au trecut în Pocuția⁹⁰ și informează la rândul său pe rege că ele au jefuit și devastat proprietățile lui Ștefan Potocki și ale altor nobili⁹¹. Precipitarea evenimentelor face necesară o mobilizare rapidă a forțelor din voievodatul rutean, fiecare oraș important fiind solicitat în regim de urgență să se aprovizioneze cu „puști, praf și hrană destulă”⁹². În Pocuția situația pare să fie desperată, reînviind probabil în memoria locuitorilor amintirea hoardelor mongole: „Atât de mare-i spaima aici – raporta

⁸⁷ P.P. Panaiteescu, *Documente*, doc. 50, p. 119-120.

⁸⁸ Ov. Ghitta, *Un colaborator al lui Mihai Viteazul – episcopul Sergheie*, în AIIAC, t. 27, 1985-1986, p. 377-379. Pentru considerații generale asupra sprijinului oferit de patriarhatul ecumenic și descendenții aristocrației bizantine principilor români și lui Mihai Viteazul în special, ca protectori ai Bisericii ortodoxe, A. Pippidi, *La Résurrection de Byzance*, p. 369 și 373-374. Despre aceste relații, N. Iorga, *Sfătuitorul bizantin al lui Mihai Viteazul: mitropolitul Dionisie Rali Paleologul*, în RI, t. 5, 1919, nr. 1-2, p. 26-35; idem, *Nichifor Dascălul*, p. 183-200; idem, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, p. 21-23, 102-103; E. Turdeanu, *Quelques ragusains auprès de Michel le Brave*, în *Trois Mémoires sur Michel le Brave*, p. 41-74.

⁸⁹ Fragment reprodus în V. Negrea, *op. cit.*, p. 23. În 1597, patriarhul Meletie Pigas îi cerea lui Mihai sprijinul în vederea ameliorării situației ortodocșilor din Polonia după Uniunea de la Brzeșc, apel care fusese adresat și regelui Sigismund însuși de către Ieremia Movilă, devenit în acest context, în pofta opțiunii filopolone incontestabile, un apărător al ortodoxiei și, implicit, un inconvenient principal pentru proiectele de extindere a influenței catolice în răsăritul Europei (P.P. Panaiteescu, *Mihai Viteazul*, p. 193).

⁹⁰ I. Corfus, *op. cit.*, p. 304-305, anexa LXXIX, cuprinzând raportul lui Stanislaw Wlodek, staroste de Halicz și Kolomyia, către Zamoyski. De fapt, Mihai trece granița în trei părți: la Soroca cu 20.000 de oameni, la Hotin cu 40.000, sub comanda lui directă, și la Cernăuți, cu 20.000, sub comanda lui Baba Novac (V. Negrea, *op. cit.*, p. 24).

⁹¹ I. Corfus, *op. cit.*, p. 303-304, anexa LXXVIII.

⁹² Ibidem, p. 308-309, anexa LXXXI (scrisoarea regelui Sigismund adresată la 17 iunie 1600 orașelor ucrainene).

substarostele din Sniatyn lui Zamoyski – încât se spune că n-a fost aşa din vremuri străvechi, căci au fugit aproape toşi oamenii, nu numai din sate, dar chiar şi din orășele⁹³. Solii voievodului trimişi la curtea lui Sigismund, Stroe Buzescu și Gheorghe Răt, sunt priviţi cu neîncredere, autenticitatea scrisorii lor e pusă la îndoială, iar asigurările lui Mihai nu mai pot găsi audienţă în rândul autorităţilor polone⁹⁴.

În ceea ce priveşte relaţiile lui Mihai cu ţarul moscovit, acestea au loc într-o perioadă în care este iniţiat, de asemenea, proiectul diplomatic papal de atragere a Rusiei în cadrul Ligii antiotomane, speculând astfel conflictul latent ruso-turc favorizat de litigiul teritoriilor caucaziene şi asigurându-se, în această eventualitate, un important factor, probabil decisiv, pentru atingerea obiectivelor Ligii. După cum se ştie, spre dezamăgirea papei Clement al VIII-lea, acest proiect a eşuat, dezinteresul Spaniei pentru cauza antiotomană, precum şi ezitările şi slăbiciunile multiple ale habsburgilor contribuind decisiv la acest eşec diplomatic. Fără a lua parte la aceste tratative, Mihai a văzut, la rândul său, în Rusia un potenţial aliat, într-o perioadă în care, aflată într-un conflict tradiţional cu Polonia pentru extinderea în răsăritul Europei, Rusia era interesată de o eventuală colaborare cu adversarii politici prezumtiivi ai Coroanei⁹⁵.

Imperiul habsburgic, intuit de tar drept un potenţial aliat, dată fiind pretenţia arhiducelui Maximilian la tronul Poloniei, nu a dat însă răspunsul aşteptat, optând pentru un sprijin privat din partea Moscovei, în schimbul negocierii păcii cu Carol al IX-lea al Suediei. În perioada în care acest răspuns încă mai era aşteptat, Mihai s-a orientat către Rusia, în vederea acordării unui sprijin pentru campaniile proiectate, opţiune favorizată, desigur, şi de apartenenţa confesională comună. Fie că această solidaritate a fost recunoscută, fie că ţarul a receptat sprijinul lui Mihai, vasal al lui Rudolf al II-lea, drept o garanţie a înțelegerii cu imperialii, solia voievodului român, reprezentată de episcopul Luca de Buzău, trimis în 1597 la Moscova, pentru a solicita ajutor în vederea refacerii mănăstirilor, în realitate pentru a cere sprijin din partea ţarului în vederea campaniei antiotomane, a beneficiat de o primire călduroasă din partea curţii de la Moscova⁹⁶.

Unele surse poloneze socotesc foarte probabil faptul ca o înțelegere între Mihai şi ţarul Godunov să fi fost perfectată la Pilsen, unde se refugiase Rudolf din cauza holerei şi unde s-au întâlnit, întâmplător sau nu, Petre Grigorovici Armeanul, trimisul lui Mihai, şi Afanasiie Vlasiev, solul ţarului⁹⁷. În orice caz, o îngrijorare de pe urma acestei colaborări domnea, la începutul anului 1600, la curtea regelui polon. În această perioadă, Zolkiewski îi scria lui Zamoyski că unele persoane „care cunosc lucrurile, dau de veste că Mihai uneleştene ceva tainic cu moscalul, fireşte nu spre binele Republiei... Însuşi domnul voievod al Moldovei ştie şi ne aminteşte că Mihai pregăteşte o grabnică ieşire a moscalului contra Poloniei şi trebuie să fie acolo oarecare uneltri”⁹⁸, iar consilierul superior din Königsberg afirmă că a primit ştire cum că „soli din Polonia se îndreaptă spre Moscova, ca să trateze pacea (însă cu puţină speranţă, moscovitii se pregătesc de război şi nu se ştie la ce capăt au să iasă toate acestea)”.⁹⁹

⁹³ *Ibidem*, p. 109.

⁹⁴ MVCE, vol. I, doc. 190. Alte referinţe la I. Corfus, *op. cit.*, p. 113.

⁹⁵ I. Corfus, *op. cit.*, p. 127 n. 1.

⁹⁶ Iorga-Hurmuzaki, *Documente*, XII, p. 1261-1262, reproducă în V. Negrea, *op. cit.*, p. 5-13; Gh. Cront, *Episcopul Luca al Buzăului, sol diplomatic al lui Mihai Viteazul*, în „Apulum”, t. 13, 1975, p. 711-714.

⁹⁷ I. Corfus, *op. cit.*, p. 128, n. 4; MVCE, vol. I, doc. 106.

⁹⁸ I. Corfus, *op. cit.*, p. 129, document din 15.01.1600; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, p. 55-56; V. Negrea, *op. cit.*, p. 21; K. Tyszkowski, *op. cit.*, p. 281-283, care notează că „ce qui est caractéristique dans ces nouvelles qui circulaient c'est qu'on parlait d'une alliance politique basée sur la communauté de religion entre Michel, Boris et Ostrogski” (p. 282 n. 3). În orice caz, în raportul lui Warszycki către Zamoyski, datat 5 iunie 1601, este relatată bucuria de care au fost cuprinşi boierii ruşi la aflarea zvonului, ce se va dovedi fals, că Mihai, izgonit din Moldova de Zamoyski, şi-a refăcut armata, a luat Bucureşti şi i-a înfrânt pe poloni, alungându-i din Ţara Românească (*ibidem*, p. 130). O relatată din Praga, datată 14 mai 1599, înfatisează, la rândul ei, prezenţa unei solii moscovite la împăratul Rudolf, însărcinată cu misiunea de a intermedia pe lângă Polonia pentru a îmlesni trecerea prin Polonia a oştirilor promise de Godunov lui Mihai (MVCE, vol. IV, doc. 115).

⁹⁹ MVCE, vol. I, doc. 180, datat 31.05.1600, scrisoare adresată principelui elector Georg Friedrich. Solikowski, arhiepiscopul catolic de Lemberg, afirmă la rândul său că „poporul de jos din Rusia (Rutenia) este de partea lui Mihai, în loc să ţină cu leşii, de partea regelui şi a hatmanului. Doamne închină-te şi ne păzeşte“ (V. Negrea, *op. cit.*, p. 22-23).

Dacă vom ține cont și de contextul confesional în care, după cum am văzut, se desfășurau raporturile lui Mihai cu exponenții partidei anticatolice din Polonia, putem bănuia că o asemenea solidaritate între voievodul român și țar, amândoi principi ortodocși, întrunea toate motivele pentru a trezi neliniștea regelui Sigismund și a lui Zamoyski. Având de asemenea în vedere că imaginea voievodului român la curtea țarului Godunov a rămas permanent cea a unui principe vasal al împăratului Rudolf, putem prevedea, fără teamă de a greși prea mult, că solicitările de sprijin sau propunerile de colaborare ale lui Mihai au fost, cel puțin parțial, assimilate în contextul orientării politicii externe a Rusiei față de Casa de Austria și a prezumтивului interes comun pentru mobilizarea partidei prohabzburgice din Polonia.

Indiferent cât de ezitant a rezonat Imperiul habsburgic la aceste proiecte promovate de Moscova și încurajate de Mihai, Sigismund al III-lea și cancelarul Zamoyski le-au receptat ca pe un pericol iminent pentru integritatea Coroanei polone, acordând o importanță deosebită inițiativei voievodului român în privința realizării lor. Astfel, în vara anului 1600, regele recunoștea direct faptul că „primejdia e iminentă... e vorba aproape de existența noastră... va trebui să ne apărăm pentru ca el (Mihai) să nu ia jumătate din țara noastră. E vorba de țara noastră, de Coroana Poloniei, de libertățile și averile domniilor voastre, de viața voastră... de s-ar întări vrăjmașul în această țară, e de temut că toate acestea vor pieri”¹⁰⁰. Zamoyski însuși declară, disperat, la sfârșitul lui august: „Mihai împrăștie scrisori tuturor dușmanilor noștri ascunși și necunoscuți, împarte cu ei frumosul nostru regat, averile și persoanele noastre, chiamă pe toți la o pradă ca și sigură acum. Împăratului austriac îi dă Cracovia, Moscovei Lituania, iar lui Carol «Livlanda»”¹⁰¹. În acest context, este evident de ce tentativele Poloniei de a încheia pacea cu Rusia, considerată o mare izbândă a diplomației polone, nu vor putea avea succes decât în momentul în care la Moscova ajung știri sigure despre izgonirea lui Mihai din toate teritoriile cucerite¹⁰².

Eventualitatea existenței unei înțelegeri între țarul Godunov, Mihai și exponenții factiunii anticatolice din Polonia, organizați în jurul cneazului Constantin de Ostrog, independent de colaborarea cu Imperiul habsburgic, pe temeiul solidarității confesionale, ridică, desigur, o serie de probleme dificile. Este greu de apreciat care era într-adevăr ponderea acestei solidarități în balanța diplomației moscovite și dacă Rusia ar fi fost cu adevărat interesată într-o astfel de colaborare dacă ar fi fost exclusă dintră condițiile ei preliminare perspectiva aducerii pe tronul Poloniei a arhiducelui Maximilian, pe care Godunov l-a susținut, de altfel, și ca succesor al țarului Feodor Ivanovici¹⁰³. Pe de altă parte, este dificil de crezut că eventualele rezultate politice ale unei asemenea solidarități, respectiv dobândirea Coroanei polone fără participarea Casei habsburgice, s-ar fi putut afla la baza unui acord comun între cobeligeranți.

¹⁰⁰ A. Veress, *Documente*, vol. VI, p. 109-111, reproducă în V. Negrea, *op. cit.*, p. 24. Refugiații poloni la Carmenă aduseseră și ei vestea că „prinții lui (ai lui Mihai), supuși în chinuri, au declarat că Mihai, când e în voie bună, spune adesea: regii poloni își fac monumente prin Cracovia, dar această sabie a mea îmi poruncește să cad acolo cu Maximilian. Și mai spune că punând mâna pe Moldova și Podolia, până la Lemberg, vrea să așeze pe Maximilian în regat, iar el să stăpânească din altă parte” (I. Corfus, *op. cit.*, p. 98 și anexa LXII). În același context este de menționat și predica iezuitului Petre Skarga, după înfrângerea lui Mihai Viteazul, aducând laude și mulțumiri lui Dumnezeu că a scăpat Polonia de la marea primejdie ce o amenința datorită lui Mihai, care, prin legăturile sale cu ortodocșii, cu o parte a nobilimii polone și cu habsburgii dorea „sau împărțirea Poloniei, sau să se făcă rege al acestei țări” (P.P. Panaitescu, *Documente*, p. 144-156; N. Iorga, *Istoria lui Mihai Viteazul*, vol. II, p. 150-151).

¹⁰¹ K. Tyszkowski, *op. cit.*, p. 277. Alte referințe polone privitoare la un proiect similar de împărțire a Poloniei, I. Corfus, *op. cit.*, p. 129 n. 4, 141, unde este reproducă textul prin care Zamoyski răspândea zvonul că Mihai a primit din partea sultanului hrisov de stăpânire asupra Poloniei, obligându-se să plătească tribut pentru ea (Hurmuzaki, *Suppl.*, II, p. 609-610, datat 30 iunie 1600). La 15 august, solul polon la Vatican îl imploră pe papă ca, împreună cu Rudolf, să-l înlăture pe Mihai de la hotarele lor (MVCE, vol. I, doc. 210).

¹⁰² În 1600, solia lui Leon Sapicha, însărcinat de polonezi să trateze pacea cu țarul a fost refuzată categoric la Moscova (V. Negrea, *op. cit.*, p. 25-26).

¹⁰³ Șt. Andreeescu, *Relațiile între habsburgi și Rusia*, p. 41.

Punerea mai corectă a acestor probleme ar putea indica, însă, cu suficiență exactitate, orientarea unor viitoare cercetări de arhivă privitoare la relațiile diplomatice din cadrul acestei solidarități interortodoxe, organizate în răsăritul european în perioada studiată. Rezultatele unor astfel de cercetări ar putea demonstra cu mai puține ezitări decât o putem face în prezent dacă a existat, într-adevăr, un proiect politic corespunzător contraofensivei ortodoxe inițiate de ierarhii constantinopolitani, în cadrul căruia, dacă el a existat, rolul voievodului român a fost, cu certitudine, mai important decât cel pe care îl putem aprecia în prezent, sau dacă acest proiect s-a conturat, în conjunctura relațiilor dintre cneazul de Ostrog, Mihai și țarul Godunov doar în planul secund al politicii de expansiune a Casei de Austria din ultima decadă a secolului al XVI-lea.

Oricum ar sta lucrurile în această privință, ceea ce putem aprecia de pe acum cu certitudine este faptul că, din perspectiva relațiilor româno-polone, opțiunile diplomatice ale politicii voievodului român alcătuiesc o sinteză între tradiția raporturilor diplomatice moldo-polone, redefinite periodic de Alexandru Lăpușneanu, Bogdan Lăpușneanu sau Despot Vodă în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, și o alta, pe cale de a se forma, din perspectiva căreia aceste opțiuni apar drept o perioadă de maturizare a germanilor pe care politica europeană a lui Ștefan cel Mare, Petru Rareș sau Ion Vodă i-a sădit pe durata secolelor al XV-lea și al XVI-lea. Aceasta din urmă este tradiția cruciadei antiotomane, pentru revigorarea căreia figura lui Mihai va constitui mereu un model, al cărui prestigiu va face ca memoria lui să se transmită, sub forma unei sarcini, unui secol, al XVII-lea, în care această alternativă va fi reîmprospătată, în circumstanțe diplomatice noi și cu alte resurse.

VIAȚA ȘTIINȚIFICĂ

SESIUNEA ANUALĂ DE COMUNICĂRI ȘTIINȚIFICE A INSTITUTULUI DE ISTORIE „NICOLAE IORGĂ“ 5–6 iunie 2003

Cercetătorii Institutului de Istorie “N. Iorga” și-au propus în acest an să comemoreze în cadrul sesiunii de comunicări științifice cei 50 de ani trecuți de la moartea istoricului, directorului de institut și omului politic Gheorghe Brătianu. Au fost invitați să participe la lucrări alături de membrii institutului nostru, cercetători, cunoșcători ai operei sale, contemporani ai savantului etc.

Sesiunea s-a desfășurat pe parcursul a două zile. Cuvântul de deschidere a aparținut directorului de astăzi al Institutului, dl Ioan Scurtu.

În prima zi lucrările sesiunii, moderate de prof. dr. Ioan Scurtu, s-au desfășurat în plen, auditorii apreciind comunicările susținute de: acad. Cornelia Bodea, *Gheorghe Brătianu – profesor universitar și director al Institutului de Istorie Universală*; prof. dr. Ioan Scurtu, *Activitatea politică a lui Gheorghe Brătianu*; prof. dr. Ioan Chiper, *Gheorghe Brătianu și politica externă a României în anii '30 ai secolului XX*; prof. dr. Stelian Brezeanu, *Gheorghe Brătianu – istoric*; dr. Violeta Barbu, *Gheorghe Brătianu și Noua Istorie*; dr. Eugen Denize, *Gheorghe I. Brătianu la microfonul Radiodifuziunii Române*; Cristian Vasile, *Câteva informații despre dosarul Gh. Brătianu păstrat în Arhiva Ministerului Justiției*.

Lucrările celei de-a doua zi a sesiunii s-au desfășurat pe secțiuni, în cadrul programelor științifice ale institutului.

Comunicările programului Studii medievale au fost moderate de prof. dr. Ștefan Andreescu: prof. dr. Virgil Ciocârlan, *Un vestigiu din „colaborația româno-barbară“: cocoșul de Hurez*; prof. dr. Constantin Șerban, *Cine a fost Tihomir, tatăl lui Basarab I zis Întemeietorul?*; prof. dr. Ștefan Andreescu, *Ideea imperială în țările române: o teorie și critica ei*; dr. Aurora Ilieș, *Comerțul cu sare pe piața internă a Țării Românești*; dr. Ovidiu Cristea, *Pacea tensionată: relațiile Venetiei cu Imperiul otoman în 1484*; dr. Anca Popescu, *Flotila otomană de pe Dunăre (secolul al XVI-lea)*; dr. Adrian Tertecel, *Congresul de pace ruso-otoman de la București (noiembrie 1772 – martie 1773)*; Constanța Ghiuleșcu, *Ritualuri de nuntă și logodnă în societatea românească a secolului al XVIII-lea*.

Secțiunea de Istorie modernă a fost coordonată de dr. Daniela Bușă, iar comunicările au fost susținute de: dr. Marian Stroia, *Rusia și românii de la războiul Crimeii la Unirea Principatelor. Sinteza unei atitudini*; dr. Raluca Tomi, *Ion Bălăceanu și înălțarea domitorului Alexandru Ioan Cuza. Documente inedite*; Lucia Taftă, *Attitudinea Franței în chestiunea evreiască din România în perioada 1868–1878*; dr. Nichita Adăniloiae, *Un învățător erou în primul război mondial: N. Stoleriu*; dr. Adrian-Silvan Ionescu, *Mode în podoaba capilară a cătorva personalități politice, militare și cultural-artistice din România*; Alexandru Mamina, *Religiozitatea româncilor*.

Prof. dr. Ioan Chiper a coordonat lucrările secțiunii Istoria secolului XX, unde au putut fi audiați: Cezar Măță, *Douglas MacArthur în România. O vizită de informare și megalomania dămbovițeană*; dr. Viorel Achim, *Un raport al lui Anton Golopențiu despre repatrierea românilor de la est de Bug*; Mioara Anton, *Formarea unei noi élites politice. Selecționarea cadrelor în P.M.R. (1948–1953)*; Cosmin Popa, *Fazele comunismului românesc*; Radu Tudorancea, *Similitudini și elemente distinctive în cooperarea regională în sud-estul Europei în perioada interbelică și post război rece*.

Discuțiile aprinse pe marginea expunerilor susținute, de un nivel științific incontestabil, și completările făcute au dovedit interesul celor prezenți.

Comunicările sesiunii sunt prezente în numerele din acest an ale “Revistei istorice”.

Venera Achim

**EXPOZIȚIA ȘI CONFERINȚA INTERNAȚIONALĂ JULIA MARGARET CAMERON,
Bradford, Regatul Unit al Marii Britanii, iunie–iulie 2003**

Un important eveniment expozițional și științific a avut loc în această vară la Muzeul Național de Fotografie, Film și Televiziune din Bradford, Marea Britanie: pe parcursul a două luni și jumătate, în intervalul 27 iunie - 14 septembrie, amatorii de fotografie de artă au putut vedea expoziția *Julia Margaret Cameron: fotograf de geniu al secolului al XIX-lea*, manifestare de mare avergură care a suscitat și o conferință internațională având ca subiect fenomenala operă a autoarei.

Personalitate vulcanică, pasională, copleșitoare, Julia Margaret Cameron (1815–1879), mamă a șase copii și energetică gospodină, găzdui îndatoritoare pentru cei mai de seamă reprezentanți ai intelighenției engleze, cu care era în relații de caldă prietenie și cu care susținea o intensă corespondență, și-a descoperit vocația pentru arta fotografică relativ târziu, în 1863, la 48 de ani: pentru a o smulge din starea de apatie în care se afla din cauza singurătății, căci soțul și fiul cel mare erau plecați în Ceylon, la plantațiile lor de cafea, fiica sa și soțul acestora îi fac cadou un aparat fotografic. Acest obiect, aparent atât de nepotrivit în mâinile unei femei – pe care, totuși, în aceeași perioadă îl folosea, cu succes și tot ca amatoare, o altă nobilă doamnă, Lady Clementine Hawarden (1822–1865) – a devenit, pentru următorii 12 ani din viața Juliei Margaret Cameron, prietenul cel mai fidel și mai docil, tovarășul zilnic al fanteziilor sale din lumea vizuală.

Născută la Calcutta, în India, dintr-o mamă franțuzoaică și un tată englez, Julia își petrece copilăria și adolescența în Franța, crescută de bunică; își face apoi educația în Anglia. La 19 ani revine în India și face cunoștință cu Charles Hay Cameron, avocat ce deținea o funcție importantă în administrația locală. Diferența de vîrstă de 20 de ani nu este o piedică în a se căsători și a fi fericiti. După 10 ani petrecuți în colonie – timp în care Tânără doamnă Cameron scrie poezii și face traduceri din Gottfried Bürger, ce sunt publicate și bine primeite de cititori – familia, care între timp crescuse numeric, revine în Anglia, în 1848. Casa lor este deschisă personalităților lumii cultural-artistice ale epocii: istoricul Thomas Carlyle, romancierul William M. Thackeray, poetul Alfred Tennyson, dramaturgul Henry Taylor, astronomul și fizicianul Sir John Herschel, pictorii George Frederick Watts și Holman Hunt, toți erau oaspeți dragi și, ulterior, modele preferate pentru compozиțiile Juliei. În 1860 se stabilesc în Insula Wight și de atunci înainte vor avea și mai multe relații cu vilegiaturiști care soseau acolo, mai ales din lumea intelectualității britanice și europene. Anul 1863 este crucial pentru multiplele pasiuni ale Juliei Margaret Cameron care, din acel moment, sunt canalizate exclusiv spre fotografie. Această nouă pasiune în care Julia plonjează cu toată ființa sa aduce multe modificări în viața de familie: gospodăria începe să fie neglijată nu numai de stăpână, ci chiar și de servitoare și bucătărese care adesea sunt folosite ca model, orele de masă nu mai sunt respectate nici când avea oaspeți dacă Julia trebuia să-și termine lucrările începute, magazia de cărbuni devine laboratorul în care își pregătea clișeele de sticlă cu colodiu umed, iar cotețul păsărilor devine studioul unde își aranja compozițiile. Toți cei care i-au pozat o descriau ca pe un artist exigent cu opera sa și tiranic cu modelul pentru ca rezultatul să fie acela dorit de ea. Într-o vreme când la mare preț erau fotografii carte-de-visite cu personajele așezate în poză după niște coduri foarte stricte de impostare (și tocmai de aceea stereotipe și neinteresante), Julia Margaret Cameron este o pionieră a fotografiei artistice: ignorând rețetele de poziționare și dimensiunile reduse ale fotografilor profesioniști, ea face portrete monumentale, în special bust, plasându-și modelul într-un timp nedefinit prin acoperirea vestimentației contemporane cu câte o draperie cu falduri bogate care avea și rolul de a scoate în evidență nobilele trăsături ale feței. Asimilând mult din lecția picturii renascentiste, dar și a celei prerafaelite din vremea sa, ea valorifică la maximum decupările pe fond neutru și absorbițiile în umbră. Modelele preferate sunt bărbații cu bărbi patriarchale – aşa cum era și docilul ei soț pe care adesea l-a așezat în poză pentru capete de expresie – și fetele sau femeile tinere, cu profiluri nobile și profuzie de păr despletit pe care le așeza, de obicei, în profil. Când printre vilegiaturiști observă câte un chip interesant își trimitea slujnică să invite „personajul” în atelierul ei, iar dacă aceasta nu reușea se ducea personal și, cu mare forță persuasivă, îl convingea să-i pozeze. Așa au prins viață tipuri puternice în cadrele ei de mari dimensiuni (de obicei 18x24 sau 24x30 cm). O caracteristică a portretelor ei era usoara neclaritate a trăsăturilor modelului, urmărită în chip deliberat pentru a obține conture estompatate și o aură de mister. Creațiile sale au din acest punct de vedere o mare picturalitate. Într-o scrisoare către Sir John Herschel – căruia i-a surprins chipul înconjurat, ca o aureolă, de părul

alb, zbârlit în jurul beretei de catifea neagră din recuzită – artista își expunea profesiunea de credință: “Ce este focalizarea – și cine are dreptul să spună care focalizare este cea adevărată? Aspirațiile mele sunt să înnobilez fotografia și să-i asigur caracterul și utilitatea Marii Arte combinând realul și idealul fără a sacrifica nimic din adevăr, cu tot devotamentul pentru Poezie și Frumusețe”. Când a participat la expozițiile Societății Fotografice din Londra (1864–1868, 1870, 1873) sau la alte manifestări naționale și internaționale, fotografii profesioniști au criticat-o tocmai pentru această neclaritate a portretelor ca și pentru unele carente de tehnică și de finisaj pe care ei puneau mare preț. Prea preocupată de încărcătura spirituală a imaginii, doamna Cameron nu dădea atenție acestor aspecte pur formale. De aceea unele dintre fotografiile sale au cracluri în stratul de preparație, marginile nu sunt uniform tratate și pe ele se păstrează amprentele autoarei. Dar aceasta nu scade cu nimic valoarea cadrului decât, poate, în ochii unor tehnicieni prea pedanți, dar lipsiți de imaginație.

Pe lângă portrete psihologice de mare forță evocatoare, artista a fost atrasă și de compozиции cu tematică religioasă sau livrescă inspirate, în mare parte, de pictura de șevalet. Unele urmăreau chiar transpunerea fotografică a unei creații a penelului câte unui maestru, precum *După maniera lui Perugino* sau *Un studiu în maniera lui Francis* sau chiar portretul *Beatricei Cenci* învăluit într-o lumină difuză și paginat identic lucrării lui Guido Reni. Pentru subiectele biblice își alegea cu mare atenție modelele pentru a coindice idealurile sale: copii cu priviri naive și trupșorul gol – la care artista atașa niște mari aripi albe, de gâscă – erau îngerăși; tinere cu ochii triști și corpul acoperit de văluri întrupau pe Fecioara Maria, pe sfintele femei venite la Mormântul Domnului sau chiar *Îngerul la Mormânt*, unde florile de crin crează un accent cromatic foarte bine plasat în compoziție; bâtrâni cu barba colilie iau chipul regelui David sau al proorocilor. Nu au lăsat-o indiferentă nici temele mitologice: *Cupidon lenevind*, *Venus smulgându-i aripile lui Cupidon*, *Tânărul Endymion* sau *Micul Astyanax* au fost pentru doamna Cameron tot atâtea prilejuri de a face niște duioase compozиции cu copii.

În 1874, Sir Alfred Tennyson îi sugerează să execute ilustrația, evident prin fotografie, la volumul său de poezii inspirate de legendele regelui Arthur, *The Idylls of the King*. Julia Margaret Cameron se apucă de lucru cu entuziasmu-i caracteristic, închiriază costume de teatru și își caută modelele. Dar tot cei apropiati intrau cel mai bine în rolul pe care li-l desemnase: soțul ei devine vrăjitorul Merlin, May Prinsep, o orfană adoptată de niște prieteni, devine regina Guinevere. Compozițiile au fost xilografiate și tipărite în volum, la mici dimensiuni, spre marea dezamăgire a autoarei, care observă cum, prin acest procedeu, se pierduseră monumentalitatea și calitatele picturale ale fotografiilor sale. De aceea, cu mari eforturi, reușește să scoată un “in folio” de lux cu 12 fotografii mari, lipite pe carton și semnate de ea, inclusiv portretul lui Tennyson cu o carte în mână și învăluit în manta, despre care modelul a spus că seamănă cu un “călugăr murdar”, lucrarea fiind cunoscută de atunci drept *The Dirty Monk*. Dar pentru aceste 12 fotografii Julia executase 180 de negative!

În anul următor, 1875, familia Cameron părăsește Anglia pentru Ceylon, unde artista nu va mai face decât sporadic fotografii cu localnici. Dar și pe aceștia din urmă îi aşează în poze bine regizate pentru a transmite un anumit mesaj idilic fiindcă ea nu avea nici o înclinație spre poza documentară, cu caracter etnografic. În urma unei răceli transformată în pneumonie, Julia Margaret Cameron trece în lumea umbrelor pe 26 ianuarie 1879, lăsând în urma ei o arhivă fotografică de câteva mii de clișee.

Criticată de unii, suprăapreciată de alții – atât în viață, cât și după moarte – Julia Margaret Cameron, care se autointitula “Preoteasa Soarelui”, își ocupă locul ce i se cuvine, cu prisosință, printre marii artiști fotografi ai lumii din toate timpurile.

Expoziția a fost însoțită și de o intensă activitate științifică: pe 27 și 28 iunie s-a desfășurat conferința internațională așezată sub genericul „*Despre un portret*”. Lumea estetică și socială a Juliei Margaret Cameron, care a reunit specialiști din lumea anglofonă: Nicky Bird de la University of Northumbria; Julian Cox de la J. Paul Getty Museum, SUA; Colin Ford, realizatorul expoziției; Pamela Gerrish-Nunn de la University of Canterbury, Noua Zeelandă; Juliet Hacking, expert în fotografie al firmei de licitații Sotheby's; Violet Hamilton de la Wilson Center for Photography; Joanne Lukitsh de la Massachusetts College of Art, SUA; Carol Mavor, University of North Carolina, SUA; Anne McCauley, Princeton University, SUA; Douglas Nickel la San Francisco Museum of Modern Art, SUA; și Mike Weaver de la University of Oxford. Moderator a fost istoricul, criticul și scriitorul Marina Warner. Comunicările au stabilit contextul în care a activat doamna Cameron, relațiile ei cu lumea cultural-artistică, influențele pe care le-a suferit din partea literaturii și a picturii contemporane, religiozitatea societății britanice victoriene și reflectarea ei în opera fotografică a artistei, călătoriile mentale efectuate de autoare prin intermediul modelelor costumate și al regizării

spațiului, feminismul ei manifest, nonconformismul sincer, arborat într-un mediu plin de conventionalism rigid (ea, o femeie care ignora moda, care nu purta crinolină și îndeplinea o activitate specific bărbătească prin care dorea să se și impună în lumea acestora prin prezentare la expoziții și corespondență insistență cu editorii volumelor ilustrate de ea). Cercetătorii americani au fost mai înclinați spre analiză rece, critică, și interpretare psihanalitică ori de antropologie culturală a creației fotografiei, în vreme ce conaționalii ei, mai lirici și foarte naționaliști, au evidențiat contribuția pe care a adus-o în istoria fotografiei, fiind o deschizătoare de drum în cea artistică. Cu ocazia acestei manifestări științifice internaționale au fost expuse mai multe scrisori ale artistei, aflate în patrimoniul muzeului organizator, unul dintre obiectivele folosite de ea și câteva albume cu micșorări ale lucrărilor originale în vederea distribuirii printre prieteni sau a reclamei comerciale.

Pentru a continua programul științific legat de expoziție, ulterior manifestării internaționale au fost programate alte două conferințe: pe 3 iulie, Victoria Olsen – autoare a recentei cărți *From Lige – Julia Margaret Cameron and Victoria Photography* (Aurum Press, 2003) – a susținut prelegherea *D-na Cameron și "Călugărul murdar"*, dezvoltând relația dintre artista fotografă și marele poet Sir Alfred Tennyson cu implicațiile sociale și umane ale acesteia, subliniind interdependența dintre literatură și imagine în opera Juliei ca și sugestii primite de la bard, care au avut o definițorie importanță în cariera acesteia; pe 9 septembrie, în preajma închiderii expoziției, Colin Ford, curatorul acestui însemnat eveniment al sezonului estival și autor al substanțialului catalog publicat cu această ocazie, va conferenția despre *Geniu și dragoste – fotografiile Juliei Margaret Cameron*, completându-și, practic, expunerea făcută în cadrul simpozionului din iunie, unde a avut o intervenție foarte interesantă despre tematica variată și abordarea originală a subiectelor mitologice, religioase și literare din opera autoarei omagiate prin aceste manifestări.

Însoțite de multă publicitate, de pliante difuzate în cele mai neașteptate locuri – stații de autobuz sau gări, oficii poștale sau restaurante –, de afișe răspândite în întregul Yorkshire spre a atrage publicul la expoziție și la conferințe – unde puteau găsi o mare suită de publicații științifice sau de vulgarizare, de la monografii și cataloge la cărți poștale vândute cu bucată sau în seturi – expoziția și conferințele dedicate operei fotografice a Juliei Margaret Cameron s-au bucurat de o largă participare și de un meritat succes, atrăgând vizitatori și asistență de la mare distanță, chiar și din... România.

Adrian-Silvan Ionescu

UN NOU PERIODIC AL INSTITUTULUI DE ISTORIE "N. IORGĂ"

Din inițiativa conducerii Institutului de Istorie "N. Iorga", propunere avizată favorabil de Secția de Științe Iсторice a Academiei Române, începând cu anul 2004, sub egida Institutului va fi publicat un anuar. Noua revistă, tipărită în limbi de circulație internațională, va fi, pe de o parte, o puncte de legătură și o cale de comunicare între istoricii români și străini, și pe de altă parte, un mijloc științific de a integra istoria românilor, cu aspectele sale particulare, în marile procese din istoria universală și de a dimensiona la scară europeană rolul și locul românilor. Revista va aborda teme majore din istoria națională și universală, cu precădere probleme de lungă durată, chiar permanențe, care pot fi investigate simultan din unghiuri și cu mijloace diferite, interdisciplinare, de istorici medieviști, moderniști și ai epocii contemporane. Revista va publica și lucrările reuniunilor internaționale organizate de Institut. Redacția propune pentru numerele viitoare următoarele teme: Societate și Individ; Majoritari și Minoritari – conviețuire și constrângere; Mări, Oceane, Fluvii – artere de comunicație și bariere (frontiere); Imagologie – Imaginea celuilalt; Puterea și Instituțiile politice; Tradiție și Modernitate; Elite și Marginalizați, Istoriografia comunistă și contemporană – evoluții și tendințe; Catolicism, Ortodoxism, Islam – raporturi între confesiuni; Război și Pace – crize militare și soluții diplomatice; Ideologie, Doctrine, Mentalități.

Nagy Pienaru

NOTE ȘI RECENZII

SORIN ANTOHI, *Mai avem un viitor? România la început de mileniu. Mihai Şora în dialog cu Sorin Antohi*, Iași, Edit. Polirom, 2001, 196 p.

O prietenie veche de 20 de ani, precum și nevoie „de dialog generalizat, de articulare în sfera publică a unor proiecte de viață împreună” au fost doar două elemente care au facilitat închegarea acestui volum de con vorbiri. Transcrierea dialogului dintre Sorin Antohi și Mihai Şora, desfășurat între 1-3 septembrie 2000, este însoțită de o *Addenda*, unde sunt reproduse două texte ilustrative: *Utopiile unui Mai Știutor. Note despre filozofia lui Mihai Şora*, de Sorin Antohi, și *Cuvânt după jumătate de secol*, de Mihai Şora, text care a prefațat în 1995 ediția română a lucrării de debut a filozofului, *Du Dialogue intérieur. Fragment d'une Anthropologie Métaphysique* (Paris, Gallimard, 1947). Volumul este structurat în trei părți: I. *Un repertoriu de obsesii*; II. *Memorie și viitor*; și III. *Identitate și trezire*.

Tema cărții este viitorul României, iar cei doi intelectuali identifică în trecutul apropiat doar un singur exemplu de generație care a avut o pronunțată voință reformatoare: “toată generația pașoptiștilor este una ce a dat un impuls extraordinar de mare unei țări” (Mihai Şora, p. 17). “Voința lor reformatoare – continuă Mihai Şora – a fost limpede, în sensul că a fost și gândită, nu numai simțită” și “s-a concretizat într-un proiect de viitor, care bătea departe. Ce era limpede în proiectul de viitor al pașoptiștilor a fost ținta” (p. 18). De altfel, modelul pașoptiștilor este propus și în precedentul dialog al lui Sorin Antohi, cel cu Adrian Marino (*Al treilea discurs. Cultură, ideologie și politică în România. Adrian Marino în dialog cu Sorin Antohi*, Iași, Editura Polirom, 2001) și este cu atât mai interesant de analizat, cu cât România pare să nu dispună acum de o inteligenție capabilă să întocmească proiecte viabile de viitor.

Potrivit lui Mihai Şora, marea vină a situației din anii '90 o poartă intelectualii români, deoarece în deceniile precedente nu au acționat în spațiul public, dând dovadă astfel de „o lipsă de consistență, pentru că a nu avea proiect de viitor înseamnă a nu fi consistent” (p. 23). Această carentă fundamentală a înlesnit continuarea aplicării, din 1990, a fostului exoproiect, de inspirație sovietică, impus societății românești imediat după 1948. Sorin Antohi consideră că, la momentul 1989, acest exoproiect „nu murise încă, trăia în proiectul de viitor al celor care până la urmă au pus mâna pe putere” (p. 21).

Pornind de la premisa că „nu poate exista un proiect de viitor fără un corespondent în memoria individuală și colectivă” (p. 77), Sorin Antohi își invită interlocutorul la o discuție mai generală despre memorie (cap. II *Memorie și viitor*) și observă că „mare parte din proiectele de viitor produse de societatea românească sunt de fapt retrospective, regresive, sunt încercări de a recupera un ‚trecut utilizabil’, de regulă iluzoriu” (p. 78). Atât Mihai Şora, cât și Sorin Antohi pun în discuție răspunderea istoricului – aflat într-o criză de identitate și legitimitate, în opinia lui S. Antohi – și pledează pentru *al treilea discurs*, pentru o linie de mijloc între autoderiziunea generalizată și moștenirea istoriografiei național-comuniste (p. 81).

Există o evidentă convergență între cele două volume de con vorbiri deja citate, inițiate de Sorin Antohi; apar însă diferențe sensibile atunci când este vorba de evaluarea unor personalități: dacă în dialogul său cu Adrian Marino și în textele însoțitoare (mai ales *Pentru neopașoptism*), Nae Ionescu apare ca o figură mai degrabă nefastă, cunoscută pentru ideile sale antieuropene și pentru propagarea unor „elucubrații” (p. 161), în cartea de *entretiens* cu Mihai Şora portretul cărturarului interbelic este mult mai luminos. Mihai Şora îl evocă pe Nae Ionescu,

profesorul său, cu multă căldură și îi atribuie rolul de „trezitor”, de excelent dascăl (p. 92), în contrast cu abordările lui Adrian Marino, care creditează critica cea mai radicală a lui Nae Ionescu – de exemplu, lucrarea lui George Voicu (*Mitul Nae Ionescu*, Edit. Ars Docendi, 2000).

Rămâne de văzut dacă lucrarea de con vorbiri a încurajat formularea unor proiecte credibile de viitor. Oricum, volumul, apărut într-un moment în care „filozoful dialogului” a împlinit 85 de ani, poate fi considerat al doilea *Festschrift* (primul a apărut în 1997, la Edit. Nemira, cu titlul *Dialog și libertate. Eseuri în onoarea lui Mihai Şora*, coord. Sorin Antohi și Aurelian Crăiuțu).

Cristian Vasile

GABRIEL BADEA-PĂUN, *Carmen Sylva, uimitoarea Regină Elisabeta a României*, București, Edit. Humanitas, 2003, 254 p. + il.

Gabriel Badea-Păun, Tânăr istoric stabilit la Paris, a publicat de curând la Editura Humanitas monografia *Carmen Sylva, uimitoarea Regină Elisabeta a României*. Redactată inițial în franceză, carteia a fost tradusă de Irina-Margareta Nistor.

Lucrarea lui Gabriel Badea-Păun se prezintă ca o operă de erudiție, cu trimiteri foarte revelatoare la literatură, arte plastice, istorie, film, teatru și muzeografie, dovedind o largă deschidere a autorului spre varii domenii și solida documentație pe care a strâns-o în vederea realizării monografiei. Cuvântul înainte – intitulat sugestiv *Un star în la Belle Epoque* – conține *in nuce*, întreaga structură a volumului. Este, însă, și un spațiu al confesiunilor către cititor. Un pasaj de copleșitoare duioșie îl reprezintă destăinuirea autorului privind întâia sa „întâlnire spirituală” cu Regina prin poveștile spuse de propria bunică, atunci când îl lăua de la grădinița din Sinaia, unde a copilărit. Acest paragraf memorialistic se întâlnește pe aceleași coordonate cu amintirile infantile ale Reginei poete, amintiri ce i-au marcat profund existența matură, până la senectute, cum însăși destăinuia. La fel, lui Gabriel Badea-Păun i-a fost trasat de pe atunci drumul cercetărilor ulterioare în domeniul biografiilor regale. Un alt motiv de apropiere sentimentală de familia domnitoare ar fi și faptul că stră-străbunicul său, Vasile Păun – care preda germană și engleză la Colegiul Sf. Sava și apoi la Universitate – a fost profesorul de română al prințului moștenitor Ferdinand.

Monografia este plină de informații interesante legate de viața reginei Elisabeta, dar și de a celorlalți membri ai familiei regale. Spre pildă, printre multele ciudătenii ale suveranei era și faptul că avea puternice sentimente... republicane (p.109-110). Persoană de vastă cultură, poliglotă, poetă, dramaturgă, eseistă, memorialistă, autoare de panseuri – care-i aduceau atâtă alinare, când le citea, pictorului Vincent Van Gogh (altă informație insolită!) –, ea nu-și uita niciodată preocupările intelectuale și, chiar în tinerețe, când dansa discuta filosofie cu partenerul (p.61). Deși poșesoare a unui gust artistic și literar desăvârșit, nu același gust îl demonstra în toaletele pe care le îmbrăcă, fapt ce o facea pe nepoata ei, strălucitoarea și rafinată principesa Maria, viitoră regină la rândul ei, să-i ironizeze ținutele fără stil, atemporale în croială și cromatică. Într-adevăr, regina Elisabeta prefera albul și hainele lungi și largi, fără talie, amintind de togile romane. La acestea aplică dantele luate de ea însăși împreună cu doamnele de onoare și bijuterii de mari dimensiuni, false (p.11,137). Chiar și parfumurile ei erau foarte speciale pentru că erau invenții și amestecuri personale. Era o feministă convinsă și dacă nu s-a exprimat cu mai multă fervore în acest sens a fost din cauza prezenței alături de ea a regelui Carol,

autoritar și sever, apărător neînduplecăt al regulilor familiei patriarhale tradiționale, unde soția trebuia să se supună voinței de fier a soțului. Totuși, o formă de emancipare a fost tunderea părului care, la acea dată, era purtat lung de toate femeile europene și, cu atât mai mult, de regine și prințese domnitoare. O altă marcă specifică ei era portul costumului popular la baluri, audiențe și serbări patriotice, fapt ce a dat un exemplu cosmopolitelor doamne din înalta societate care, urmând pilda regală, au început să-l îmbrace cu ocazii festive, mai ales când era și suverana prezentă. Aceasta a contribuit într-o mare măsură la formarea conștiinței naționale și la dorința de redescoperire a rădăcinilor și tradițiilor ancestrale printr-o mai serioasă legătură cu mediul rural și locuitorii acestuia.

Este arătat modul cum, în 1880, suverana și-a ales pseudonimul literar, Carmen Sylva, pentru lucrările originale pentru că, până atunci, făcuse și traduceri pe care le semnase cu un alt pseudonim, E. Wedi (p.114-115). De o debordantă personalitate, Regina era și o actriță înnăscută, regizându-și aparițiile în public sau poza cu care dorea să își impresioneze oaspeții: scriitorul Pierre Loti își amintea că, atunci când a fost primit în audiență, în sala de muzică a Castelului Peleș, Regina, înveșmântată în alb, cânta Bach la orga ei și, întrerupându-se, a coborât de pe podium spre a-l întâmpina, ținând în mâna traducerea pe care o făcuse, din franceză în germană, romanului său, *Pescarul islandez*. Era preocupată și de felul cum este percepția de supușii ei și de cum va rămâne în conștiința viitorimii, de aceea, portretele sale fotografice erau regizate în cele mai mici amănunte împreună cu fotograful curții, talentatul și inspiratul Franz Mandy. Lumini difuze, o scenografie din care nu lipseau obiectele preocupărilor cultural-artistice ale Elisabetei – adevarăte simboluri ale unei vieți dedicată creației (cărți, manuscrise, partituri și instrumente muzicale, șevalet, paletă, culori și pagini de miniaturi executate de mâna ei pentru Evanghelia de la Curtea de Argeș) –, precum și alura pansivă a regalului model, ori concentrată asupra lucrului, ori locvace, făcând un gest cu mâna ca în timpul unui discurs sau al recitării unui poem. Tot o informație demnă de memorat este aceea că s-au păstrat discuri de patefon cu înregistrări ale vocii reginei poete în timpul declamării unora dintre versurile sale. Suflet de artist, ea a fost protectoarea artelor din România acelei vremi. Toți oamenii de talent aveau în ea un Mecena generos care le susținea eforturile creatoare – George Enescu este unul dintre exemplele cele mai cunoscute. Dar, nu de puține ori, a căzut pradă marelui entuziasm pe care-l manifesta față de unul sau altul dintre acești protejați ce se dovedea nedemni de patronajul regal dorind, în fond, să profite de naivitatea suveranei. O situație similară poate fi considerată și dragostea fără rezervă – dusă chiar până la sacrificiul de sine – față de domnișoara ei de onoare; „cazul Elena Văcărescu” este tratat pe larg (cap. XVI), evidențiindu-se abilitatea tinerei de a-și manevra patroana, speculându-i slăbiciunile și credulitatea (în timpul ședințelor de spiritism unde Elencoșa Văcărescu era mediu și, aparent cădea în transă, spunea ce voia pentru a-și atinge scopul ce viza mariajul cu prințul moștenitor).

Un întreg capitol (XI) este dedicat Castelului Peleș, pe care autorul îl cunoaște foarte bine și-l descrie cu mare amănunțime. Reginei îi plăceaș spătiile mici, „paradisul dantelelor” cum le numea ea (p.125). De aceea, s-a ocupat personal de decorarea castelului, concretizându-și, în sfârșit, visul copilăriei de a avea o asemenea locuință de basm. În castel se afla și o „cameră a pisicilor” (p.126) unde erau ținute dragile feline regale, pe care stăpâna le vizita zilnic pentru a se juca cu ele, strigându-le pe nume și vorbindu-le ca unor copii. Căci maternitatea neîmplinită a fost pentru regina Elisabeta marea durere a vieții: fiica ei, prințesa Maria, moare la vîrstă fragedă și îndurerata mamă nu mai poate da naștere altor progenituri. Acest fapt îi va marca restul existenței. De aceea va deveni, în timpul Războiului de Independență, „mama răniților”, blândă și duioasă pentru toți tinerii ostași răniți de departe de casă, de mamele și rudele lor ce le-ar fi putut alina durerile. S-a dedicat acțiunilor caritabile într-atâtă încât a fondat, la București, un cartier pentru orbi, Vatra Luminoasă (numele acestui cartier a intrat atât de adânc în conștiința concetăjenilor încât mă îndoiesc că mulți bucureșteni – chiar dintre cei ce locuiesc acolo – mai știu azi cine i-a pus bazele și ce semnifică acest nume.)

Lucrarea este completată de o bogată bibliografie, o listă a operelor semnate de Carmen Sylva, un arbore genealogic al casei de Wied și al casei regale a României, un util indice de nume și ilustrații de bună calitate, unele provenind chiar din arhiva prințului de Wied. O pictură inedită de Nicolae Grigorescu – *Principesa Elisabeta în biroul său de la Palat, 1879* – aflată în colecția M.S. Regelui Mihai, decorează coperta cărții, astfel împlinind încă un act de restituire.

Lucrarea *Carmen Sylva, uimitoarea Regină Elisabeta a României*, este foarte atractivă, se citește ușor și te captivează pentru că autorul este dotat cu un real talent literar.

Totuși, în carte apar unele erori sau inadvertențe asupra cărora ne vom opri în cele ce urmează. Evocându-l pe Prințele Maximilian zu Wied, unchiul principesei Elisabeta, fostul soldat participant la bătălia de la Waterloo, devenit ulterior un pasionat naturalist și celebru explorator al ținuturilor, încă sălbaticice, din cele două Americi, autorul afirma că acesta își ilustra personal memorialele de călătorie (p.23). Or, este știut că, în intervalul celor doi ani petrecuți în preeriile nordice americane, l-a avut drept însășitor pe pictorul elvețian Karl Bodmer, care a imortalizat întâlnirea patronului său cu indienii, satele de tepee-uri ale acestora și tipurile specifice de războinici și căpetenii întâlnite în peregrinările lor. Acuarelele lui Bodmer au stat la baza litografiilor ce au însășit impozanta lucrare în două volume a prințului, *Reise in das Innere Nord Amerika in den Jahren 1832–1834*. În veacul al XVI-lea, în Țara Românească nu exista patriarhie – aşa cum se afirma la p.139 – ci doar mitropolie. Mehadia se află în Banat și nu în Transilvania, aşa cum apare la p.145. Imaginile documentare cu biserică episcopală de la Curtea de Argeș nu au fost luate de o „echipă de fotografi condusă de Carol Popp de Szathmary” (p.141), ci doar de Szathmari, fără vreun alt ajutor. Aici trebuie atrasă atenția și asupra conotării eronate a numelui plurivalentului artist documentarist care nu se termină cu „y” ci cu „i” – de mai bine de 20 de ani am militat pentru această conotare, în conformitate cu semnăturile de pe multele documente ce se află la Arhivele Naționale.

Restaurarea de către arhitectul André Lecomte du Nouy a acestui important monument istoric și de artă nu a fost „calomniată în zilele noastre” (p.140), ci chiar din epocă a fost contestată, creându-se chiar un grup de oameni de cultură și de artă – printre care se aflau Theodor Aman, Karl Storck, arhitecții Alexandru Orescu și Ion Mincu etc. – care au semnat un memorandum către domnitor prin care criticau metodele folosite de restaurator. Si apoi, doar un om poate fi „calomniat”, nu o „operă”, aşa cum se exprimă autorul.

Termenul de „suveran” nu poate fi folosit decât după 1881, când România devine regat, iar regele și regina erau, într-adevăr, suverani, iar nu atunci când se fac referiri la date anterioare, precum sosirea cuplului de miri princiari în București, în 1869 (p.75, 80 și altele). Ne-a mirat faptul că nu au fost specificați autorii proiectelor pentru coroanele regale, mai ales că aceștia erau cei mai importanți plasticieni ai momentului respectiv: Theodor Aman a făcut schițele pentru coroana de otel a regelui, iar Nicolae Grigorescu pentru aceea de aur, mai delicată, a reginei. În armata română nu existau „husari” (p.107), ci roșiori și călărași care, ce-i drept, purtau uniforme de inspirație husărească, totuși mult diferite de aceleia ale celorlalte trupe de cavalerie ușoară din Europa. În acest caz s-ar putea să fie vorba de o greșeală de traducere căci, în franceză, roșiorilor noștri li se spune „hussards rouges”.

Astfel am ajuns la greșelile de traducere care nu pot fi ignorate din cauza gravitației lor. Termenul de „Landwehr” desemna, în Germania, trupele de rezerviști. Prințele Hermann, tatăl principesei Elisabeta, era general-maior, comandant al unui astfel de regiment de rezerviști și nu cum apare în carte „șef al regimentului de la Landwehr” (p. 26), ca și când aceasta ar fi o localitate! Nefiind familiarizată cu problemele istoriei naționale, traducătoarea folosește termenul de „capitulări împotriva Porții” (p. 94), când era vorba, de fapt, despre „capitulații”, ceea ce este cu totul altceva... La 1868 nu existau „mașini” (în sens de automobile, aşa cum reiese din context), aşa că principesa Elisabeta nu putuse să facă „drumul cu mașina până la Helsinki” (p.60). Dar, cum în franceză, „voiture” este orice vehicul pe roți, traducătoarea a scăpat din

vedere că acțiunea se petreceea la o dată când deplasarea nu se putea face decât cu trăsura și a modernizat vehiculul respectiv, ridicându-l la rangul de mașină... Există doar o singură Insulă Wight, nu mai multe, cum apare în traducere (p.34). Pe pictorul englez cu care Regina Elisabeta s-a întreținut în chip cordial, la Londra, îl chemea George Frederic Watts și nu atât de prusac, Friedrich, cum apare în carte (p.166). Există și alte erori și, mai ales, incoerențe, în conotarea numelor proprii, ceea ce denotă o neglijență editorială. Spre pildă, arhitectul Lecomte du Nouy apare scris când corect (p.124, 138 etc.) când cu particula nobiliară *de* (p.127, 140), ceea ce nu era cazul, deoarece nu facea parte din aristocrație. Numele celebrului pianist Ignacy Paderewski este scris Ignace (p.196). Ni s-ar fi părut mai corect ca, la legendă, acolo unde nu este cunoscut autorul imaginii să fie precizat „fotograf necunoscut” și nu „anonim” cum apare în carte.

Cu toate aceste scăpări și scăderi – care nu sunt de fond și, în mare parte, nici nu i se datorează autorului, ci traducătorului și editorului – lucrarea *Carmen Sylva, uimitoarea Regină Elisabeta a României* este meritorie și binevenită după un interval foarte lung de când, după cartea din 1906 a lui George Bengescu, *Din viața Majestății Sale Elisabeta, Regina României*, și cea din 1943 a Lucreției Carandino-Platamona, *Carmen Sylva, prima Regină a României*, nu a mai apărut nici o monografie, în românește, despre suverană. Din paginile scrise de Gabriel Badea-Păun se conturează, cu pregnanță, portretul reginei poete, cu sensibilitatea ei, cu entuziasmul, cu naivitatea, cu forța combativă și frondele ei. Personalitate puternică, plurivalentă, nonconformistă și revoluționară într-o vreme de maxim conformism – atât în România cât și în restul Europei – Carmen Sylva a știut să-și înfrâneze multe dintre pornirile interioare, orientându-și preaplinul sentimentelor spre cultură, artă și filantropie.

Adrian-Silvan Ionescu

MATEI CAZACU, *Minuni, vedenii și vise premonitorii, în trecutul românesc*, București, Edit. Sigma, 2003, 216 p. + pl.

În această lucrare cunoscutul istoric Matei Cazacu a încercat să releve și să inventarieze manifestările Sfînteniei (minuni) sau pur și simplu fenomenele paranormale (vise premonitorii, vedenii) care au fost înregistrate în trecutul românesc și care însotesc și definesc o viață cotidiană a strămoșilor.

Cartea cuprinde 12 capituloare, dintre care primele cinci sunt dedicate celor dintâi minuni și mențiuni de sfânti amintite pe pământul românesc, cu mai multe amănunte despre Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, Nicodim de la Tismana, Filofteia de la Argeș, ca și despre sfîntii militari începând cu epoca lui Ștefan cel Mare. Alt ciclu de șase capituloare este închinat moaștelor și icoanelor făcătoare de minuni, viselor premonitorii și aparițiilor miraculoase în decursul veacurilor XV–XVIII, dar și în secolul XX (cazul cel mai celebru fiind al ciobanului Petrache Lupu).

În sfârșit lucrarea se încheie cu un ultim capitol de excurs asupra credințelor în vampiri, moroi, strigoi și vârcolaci, răspândite cu precădere în folclorul românesc (se discută și cazul „vampirului” Dracula – alias Vlad Tepeș, cu rezervele de rigoare).

Cartea d-lui Cazacu este frumos ilustrată și posedă o bibliografie selectată cu grijă pentru fiecare capitol. Stilul autorului este cursiv și agreabil în lectura acestei interesante cărți, foarte placută.

Paul Cernovodeanu

SILVIU MILOIU, *România și Tările Baltice în perioada interbelică*, Târgoviște, Edit. Cetatea de Scaun, 2003, 242 p.

Câțiva ani în urmă, bunul nostru prieten din Riga, Eriks Jekabsons, deja o personalitate în lumea științifică letonă, îmi relata, aproape săptămânal, despre întâlnirile cu un tânăr din România, aflat în stagiu de cercetare în arhivele și bibliotecile din capitalele Letoniei și Estoniei. Corespondentul personal nu se dovedea prea dumitrit de ceea ce i se întâmpla: el era oarecum familiarizat cu problemele românești (în urma lungilor noastre șederi la Varșovia și Vilnius) și ne povestea, nu fără umorul sec baltic, cum a reacționat comunitatea științifică letonă la apariția, în 1999, în prestigioasa revistă „Latvijas Arhivi”, a unui studiu al nostru despre legăturile româno-letone între cele două războaie mondiale. Reacția de descumpărare provenea, primar, din faptul că nu se scrisese niciodată despre aceste lucruri, că nu ne cunoșteau deloc și, la fel, din faptul că exista convingerea că nu ar fi fost prea multe de spus. Or, imediat după această întâmplare, un alt român, de data asta chiar în carne și oase, poposea pe malurile Balticii pentru a căuta materialul documentar necesar elaborării unei cărți despre relațiile dintre România și statele baltice. Numele acestui tânăr îndrăzneț, astăzi cadru didactic la Facultatea de Istorie a Universității „Valahia” din Târgoviște, este Silviu Miloiu, iar cartea lui, *România și Tările Baltice în perioada interbelică*, este prima monografie de acest gen în istoriografia românească. Autorul a dat dovada că, până la urmă, poate exista și un „vis românesc”, că tenacitatea, hărnicia și talentul reprezentă ingredientele unui succes științific.

Silviu Miloiu, prea modest la acest capitol, nu dorește să anunțe explicit, în chiar *Introducerea* sa: nu, nu există rezultate istoriografice românești, cu câteva excepții, despre problema tratată de el. Am primit cu evidentă plăcere această provocare deoarece nu doar nouitatea temei este un atu. Modernitatea metodei de investigație, stilul clar și sintetic – care demonstrează, pe de o parte, talentul și, pe de altă parte, influențe mentorilor săi, din care am aminti doar pe înimosul prof. dr. Ioan Stanciu și, la fel, pe unul dintre „patriarhii” istoriografiei baltice, finlandezul Kalewo Hovi –, ineditul absolut al izvoarelor puse în circulație, toate invită la o receptare pozitivă. Știm ce surse există în România și am putea afirma, fără teamă de a greși, că Silviu Miloiu a adus la lumină tot ceea ce se socotește a fi util din fondurile Arhivelor Ministerului Afacerilor Externe și ale Arhivelor Naționale Istorice Centrale. Pentru prima dată în istoriografia română, autorul ne prezintă informații documentare provenind din arhivele din Estonia și Finlanda.

Volumul este armonios structurat în cinci capitole: I. *O istorie a contactelor româno-baltice dinainte de 1922*; II. *Istoria relațiilor diplomatice și consulare ale României cu Tările Baltice*; III. *România, Tările Baltice și securitatea colectivă în Europa*; IV. *Pozitia României față de constituirea și consolidarea Înțelegerii Baltice*; V. *Anexarea Tărilor Baltice în viziune românească*.

Capitolul I conduce pe cititorul avizat pe firul istoriei, din secolul al XIV-lea și până la încheierea primului război mondial. Abia prăbușirea Rusiei țariste și evenimentele politice și militare care i-au urmat au consfințit, pentru prima dată în istorie, independența a ceea ce, îndeobște, este denumit „statele baltice”: Lituanie, Letonia, Estonia, Finlanda. Procesul în sine este paralel și simultan cu constituirea României Mari, cum tot la fel va fi și în 1940 când, în luna iunie, urmare a Protocolului adițional secret al Pactului Ribbentrop–Molotov, Lituania, Letonia și Estonia vor fi ocupate de către U.R.S.S., iar România va pierde, tot în favoarea vecinului de la Răsărit, Basarabia, Nordul Bucovinei și ținutul Herța. Este cu totul inedită, și foarte importantă, informația preluată de către Silviu Miloiu din fondurile arhivistice estoniene

potrivit căreia autoritățile de la Tallinn recunoșteau necondiționat unirea Basarabiei deoarece, spune documentul citat, „voița populației basarabene s-a exprimat liber și egal, în deplină cunoștință de cauză” (p. 59).

În capitolul al II-lea, *Istoria relațiilor diplomatice și consulare ale României cu Tările Baltice*, autorul analizează cu migală drumul construirii și al evoluției legăturilor diplomatice ale Bucureștilor cu autoritățile de la Kaunas, Riga și Tallinn. În ceea ce privește o scală a importanței lor în opinia diplomației române, Silviu Miloiu sesizează, corect, că Letonia, apoi Estonia au fost cele mai importante în spațiul geopolitic delimitat. Riga, în primul rând, era importată în privința obținerii de informații primare din spațiul Rusiei Sovietice, stat cu care România nu avea nici un fel de legături și pe care Kremlinul îl acuza că boicotează rezolvarea a două „probleme”: Basarabia (primordial) și tezaurul Băncii Naționale a României (în secundar, deseori obiect de sănaj). Legația din capitala letonă a fost prima reprezentanță diplomatică românească permanentă din spațiul baltic (dacă excludem efemera Legație de la Helsinki, din 1919–1921) și a reprezentat un teren de acțiune și experiență pentru importanți diplomați, de-ași doar de amintit că doi dintre miniștrii de Externe (Mihail Sturdza și Grigore Niculescu-Buzești) au funcționat la Riga. Autorul subliniază, între altele, că este de acord cu teoria istoricului Eero Medijainen, potrivit căreia mediul diplomatic de la Riga, din perioada dintre cele două războiuri mondiale, a fost folosit mai puțin pentru raporturile cu Letonia cât, esențial, pentru obținerea de informații și/sau negocieri cu U.R.S.S. La fel, nici România nu este departe de această paradigmă de vreme ce, în legăturile bilaterale „lipsesc elementele de senzațional, ele fiind mai degrabă legături între două state care abia încep să se cunoască și percep doar la nivel politic complexitatea intereselor comune care le unesc” (p. 94). În ceea ce privește Estonia, Silviu Miloiu atrage atenția că „attenția mediilor diplomatice estoniene față de România nu a fost prea marcantă” (p. 95). La fel, relațiile cu Lituaniei au fost marcate, în primii ani interbelici, de presiunile insistente ale Poloniei (Varșovia era în conflict deschis cu republica baltică și nu recunoștea guvernul de la Kaunas) iar, apoi, s-au situat la un nivel modest. Eforturile ministrului de Externe, Nicolae Titulescu, care a înființat legații permanente la Tallinn și Kaunas (pe lângă cea de la Riga), nu au avut efectul scontat fie și din simplul motiv că, în a doua parte a anilor '30, securitatea tuturor statelor în discuție era serios amenințată și fiecare dintre ele căuta sprijin în capitalele Puterilor europene.

În capitolul al III-lea, *România, Tările Baltice și securitatea colectivă în Europa*, este prezentată, în diversele ipostaze, implicarea conceptului de „securitate colectivă” în raporturile bilaterale, pe de o parte, și în relațiile dintre instituțiile/organismele regionale, pe de altă parte. Percepția balticilor și a românilor avea un fond originar comun: teama de anexiune sau de revizionism și o capacitate de autoapărare foarte limitată. De aceea, actorii volumului de față au sprijinit deschis acțiunile Ligii Națiunilor (Lituaniei nu a fost în consens, dar din cauze obiective, până la urmă), încheierea Pactului Briand–Kellogg, a protocolului Litvinov și a Convențiilor de definire a agresorului. În 1934, făcând o analiză a direcțiilor, obiectivelor și mijloacelor de politică externă elaborate la Kaunas, Riga și Tallinn, ministrul plenipotențiar în capitala letonă, Mihail Sturdza, sublinia că există numeroase elemente comune cu ceea ce se găndeau la București: inexistența unei încrederi în intențiile sovietice; teama că Pactul Oriental, construit la Moscova și Paris, ar fi adus atingere securitatea vecinilor U.R.S.S.; posibilitatea unei alienări sovieto-germane care ar fi putut anula independența tuturor statelor cuprinse geografic între ele; consultările permanente înainte de a se lua o hotărâre față de politica Puterilor europene (p. 145–146).

În concordanță cu opiniile celor care s-au aplecat asupra acestor probleme, Silviu Miloiu este de părere, și el, că eșecul final în menținerea statutului de independență și suveranitatea al statelor baltice nu poate fi disociat de eșecul politiciei de securitate colectivă în Europa.

Unul dintre cele mai interesante segmente ale lucrării ni se pare a fi cel dedicat poziției României față de constituirea și consolidarea Înțelegerii Baltice. Alianța regională, constituită

inițial pe fondul nevoii acute de securitate în fața pretențiilor germane și sovietice, nu s-a bucurat decât arareori de menționarea istoricilor români. Silviu Miloiu introduce și pe cititorul român în fundamentele conceptului geopolitic al *Baltoscandiei* (p. 168-170), introdus în 1928, al proiectului *Ligii Diagonale*, care ar fi cuprins statele dintre Marea Baltică și Marea Neagră, aflate între Germania și Rusia Sovietică (elaborat de către „Beneš”-ul balticilor, ministrul leton de Externe, Zigfrids Meierovics, și care are, în esență, trăsături comune cu proiectul polon al anilor '30, al celei de a „Treia Europe”, elaborat de către ministrul polon de Externe, Jozef Beck). Înțelegerea Baltică. România a urmărit cu atenție, deși s-a implicat foarte puțin, eforturile diplomatice din regiunea baltică. Mai mult ca niciodată, însă, artizanii diplomației de la București înțelegeau și slăbiciunile alianței constituite: nemulțumirile Lituaniei față de stăpânirea polonă asupra Vilnei (Vilnius) puteau anula oricând armonia dintre Letonia și Estonia (aici, Silviu Miloiu aduce publicului românesc informații dintr-o excepțională monografie, *The Destiny of the Baltic Entente, 1939–1940*, Riga, 1994, scrisă de doi dintre cei mai performanți istorici ai Letoniei: Inesis Feldmanis și Aivars Stranga). *Tratatul de colaborare și bună înțelegere dintre Estonia, Letonia și Lituania*, semnat la 12 septembrie 1934, la Geneva, s-a bucurat de aprecierea favorabilă imediată a ministrului român de Externe, Nicolae Titulescu. Acesta din urmă a proiectat, chiar, programe de colaborare între Înțelegerea Baltică și Mica Înțelegere. Noile realități și amenințările de pe scena europeană și demiterea lui N. Titulescu au făcut ca între cele două organisme să nu se găsească, până la urmă, formule de cooperare. Ceea ce rămâne de subliniat, însă, în urma celor două experiențe privind organizarea regională este saptul că securitatea a rămas prioritară pentru diplomațiile statelor componente, în condiții extrem de vitrege, legate de focare nestinse de insecuritate și amenințări cu forță (Germania și U.R.S.S., în primul rând, dar și Ungaria și Polonia, de exemplu).

Capitolul al V-lea, *Anexarea Tărilor Baltice în viziune românească (1939–1940)*, reprezintă, de ascemenea, o nouitate aproape absolută în istoriografia românească. Demersul științific al autorului urmărește, tacticos și migălos, pașii decisivi în aplicarea întru totul a Protocolului adițional secret al Pactului Ribbentrop-Molotov, semnat la 23 august 1939. Modul în care, fără nici un fel de scrupule, Armata Roșie și comisarii politici sovietici au ocupat statele baltice, în iunie 1940, seamănă izbitor cu ceea ce s-a petrecut în 26-28 iunie 1940 în cazul Basarabiei și, apoi, din 1944, în statele din Europa Centrală și de Sud-Est. Am mai aminti, doar, că o tragică ironie a sortii a mai stabilit un paralelism tulburător între România și statele baltice: omul care a răspuns direct de instaurarea guvernelor comuniste la București și Riga, care a anihilat orice forță politică sau civică de opoziție, care a declanșat procesul copierii „modelului sovietic” în state și societăți profund europene în spirit și valori, a purtat același nume: Andrei Iancuarevici Văsînski.

Disputele politice și teritoriale dintre statele baltice, pe parcursul întregii perioade interbelice, s-au dovedit ridicolе în fața colosului militar sovietic, în vara anului 1940. Bucuria lituanienilor că au beneficiat de împărțirea Poloniei și, implicit, de câștigarea regiunii Vilna (Vilnius) a durat cam tot atâta timp cât s-a exercitat stăpânirea polonă asupra regiunii Teschen (Cieszyn), în urma dezmembrării Cehoslovaciei. Apelul ultimativ al președintelui lituanian, Antanas Smetona, prin care se îndemna la rezistență în fața ocupanților sovietici nu a avut efectul scontat, nici la Kaunas, nici la Riga și Tallinn. Pretextul ocupării trebuia găsit fără nici un fel de scrupule: o nenorocită revistă politică, fondată la Riga, în februarie 1940, era acuzată (de fapt, înfierată) că ar fi atentat la securitatea imensei U.R.S.S. și că, pentru a se apăra de consecințele negative rezultante în urma lecturării paginilor incriminante, milioanele de soldați ai Armatei Roșii erau obligați să acționeze în consecință (p. 221). și pentru acest capitol, trebuie să subliniem efortul excepțional de documentare al autorului: alături de sursele arhivistice românești, utilizate bogat și curajos, Silviu Miloiu a făcut apel la lucrări de referință, necunoscute publicului românesc, pentru înțelegerea completă și corectă. Între multe alte exemple, am dori să amintim, doar, un volum de documente. *The occupation and annexation of*

Latvia: 1939-1940. Documents and materials, Riga, 1995, editat de către I. Grava-Kreituse, D. A. Loeber, Goldmanis și A. Stranga. În plus, capitolul ultim al lucrării face apel și la mediile românești de presă, la atitudinea acestora față de evenimentele desfășurate în statele baltice în 1939-1940. Presa românească a analizat – în general sau în cadrul unor știri de ultimă oră, sumar comentate sau necomentate, preluate de la agențiile internaționale de presă – evoluțiile din vara anului 1940 din statele baltice. În general, opiniile exprimate în presa românească vădeau simpatie și înțelegere față de soarta acestor națiuni aflate în imposibilitatea de a răposta în fața puternicelor presiuni ale lui Stalin (p. 226).

Ceea ce, până la urmă, face din volumul *România și Tările baltice în perioada interbelică* un succes științific deosebit este ineditul tematicii și al surselor – inedite sau publicate – puse în circulație cu generozitate de către autor. Ceea ce îl recomandă pe Silviu Miloiu drept un Tânăr dar, deja, de anvergură cercetător este modernitatea și/sau scrupulozitatea interpretării critice a surselor prezентate. Împreună, autorul și prima lui monografie, pot deveni un punct de referință în orice abordare a problemei. și mai credem, de fapt este un pariu, că lucrurile bune și reușitele acestui Tânăr din noul val nu se vor opri aici.

Florin Anghel

HEINRICH LAY, *Das Banat. 1849–1867*, Töging a. Inn, 2001, 348 p.

Salutăm cu satisfacție apariția acestei cărți diacronice aparținând unui prețuit istoric (plecat din România) și dedicată Banatului istoric din perioada postpașoptistă până la încheierea acordului dualist austro-ungar. Trebuie subliniat de la început că lucrarea de față se întemeiază pe serioase date de arhivă, precum și pe o bogată bibliografie de specialitate.

În primul rând, se oferă informații privitoare la mișcarea populației, cu constatarea că români au fost mereu majoritari, în pofida unor proiecte "de sus" care vizau modificarea situației demografice prin scindări, colonizări etc. Pe urmă se prezintă evoluția provinciei sub raport economic; se descriu sectoarele în cauză, cu detalii semnificative. Nu mai puțin interesant este capitolul ce relatează despre viața obștească și ivirea unor tensiuni sociale la orașe, în ținuturile miniere ori la țară. Nu este eludat anul 1863, cu avatururile sale. În continuare este înșățit Banatul în epoca nouului absolutism, apoi în aşa-numita eră liberală. În fine, un capitol este închinat dualismului austro-ungar din 1867 – "unio duarum nationum contra plures", iar alt capitol (al optulea) evocă începuturile maghiarizării și replica conștiinței naționale.

Alte diviziuni ale volumului privesc dezvoltarea culturală, artele plastice, viața religioasă, asociațiile, sistemul de igienă. În sfârșit, un binevenit indice de localități și altul onomastic încheie acest valoros tom, care se citește cu mult folos nu numai de specialiști, ci și de orice lector dornic să cunoască cvasiexhaustiv trecutul regiunii bănățene, într-un fragment temporal determinat.

Vasile V. Muntean

Tiparul executat la
S.C. LUMINA TIPO s.r.l.
str. Luigi Galvani nr. 20 bis, sect. 2, Bucureşti
Tel./Fax 211.32.60; Tel. 212.29.27

„REVISTA ISTORICĂ“ publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, în domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Surse inedite, Probleme ale istoriografiei contemporane, Opinii, Viața științifică, Recenzii, Note, Buletin bibliografic, Revista revistelor, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celealte rubrici, culese pe computer în programul WORD for WINDOWS sau într-unul compatibil. Notele din text vor fi numerotate în continuare. Textul imprimat va fi însotit de discheta aferentă. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Rezumatele vor fi traduse în limbi de circulație internațională. Responsabilitatea pentru conținutul materialelor revine în exclusivitate autorilor. Corespondența privind manuscrisele și schimbul de publicații se va trimite pe adresa redacției, B-dul Aviatorilor nr. 1, Sector 1, 011851 - București, tel. 212.88.90.

**Publicație apărută cu sprijinul
Ministerului Culturii și Cultelor**

